ŽARKO VIDOVIĆ

TREĆA PROLETERSKA BRIGADA

RATNA PROŠLOST NAŠIH NARODA

KNJIGA STO ČETRDESET ČETVRTA

MONOGRAFIJE
JEDINICA NOV I PO JUGOSLAVIJE

KNJIGA DVADESET SESTA

UREĐIVAČKI ODBOR

General-pukovnik MIRKO JOVANOVIC, general-potpukovnik JOCO TARABIC, general-potpukovnik VELJKO MILADINOVIC, general-major FABIJAN TRGO, general-major METODIJE KOTEVSKI, pukovnik VIKTOR KUCAN, pukovnik MISO LEKOVIC, pukovnik AHMET ĐONLAGIC, pukovnik RADOMIR PETKOVIC — glavni urednik

UREDNIK-REDAKTOR
ZIVOJIN LJUBINKOVIC

VOJNOIZDAVACKI ZAVOD

ŽARKO VIDOVIĆ

/

TREĆA PROLETERSKA SANDŽAČKA BRIGADA

BEOGRAD, 1972.

u finansiranju ove monografije učestvovala je i
REPUBLIČKA ZAJEDNICA ZA NAUČNI RAD SR SRBIJE

UVOD

U aprilskom ratu 1941. godine Sandžak[1] su okupirale jedinice nemačke 8. i 11. tenkovske divizije i 60. motorizovane pešadijske divizije, ali je odmah zatim jedan deo potpao pod italijansku okupacionu vlast. Tako su, prema demarkacionoj liniji između nemačke i italijanske vojske, od 23. aprila 1941, Priboj, Prijepolje, Nova Varoš, Sjenica i Novi Pazar potpali pod nemačku, a Pljevlja, Bijelo Polje i Tutin pod italijansku okupacionu vlast. U nemačkoj okupacionoj zoni, uz podršku Nemaca i muslimanske reakcije, ustaše su uspostavile svoju vlast (sem u Novom Pazaru), a od 6. maja to su učinile i u Pljevljima i zapadnom delu pljevaljskog sreza. Takvo okupaciono stanje ostaje manje-više do početka septembra 1941, kada ceo Sandžak okupiraju Italijani, sem Novog Pazara, koji su i dalje držali Nemci. Tada, u prvoj polovini septembra, ustaške i domobranske snage konačno se povlače iz Sandžaka.

Odmah posle okupacije, ustaše i muslimanska reakcija počeli su progone Srba i Crnogoraca, raspirivanje šovinističkih strasti, nacionalne i verske netrpeljivosti, nastojeći da se ponovo uspostave begovski i aginski feudalni društveni odnosi, da se fizički istrebe Srbi i Crnogorci, kao i napredni Muslimani, da se Sandžak uključi

[1] Sandžak se nalazi u jugozapadnom delu Srbije i severoistočnom delu Crne Gore i obuhvata teritoriju između pl. Golije — pl. Javora — r. Uvea — Rudog — Metaljke — Celebića — r. Tare — pl. Mokre — pl. Rogozne i Raške. Za vreme kraljevine Jugoslavije imao je osam srezova: pljevaljski, bjelopoljski, novovaroški, mileševski (prijepoljski), pribojski, sjenički, deževski (novopazarski) i štavički (tutinski); obuhvatao je 7.096 km^2 površine, na kojoj je pred rat 1941. godine živelo 253.000 stanovnika, i to 57% Srba i Crnogoraca, a 43% Muslimana. Sandžak je bio privredno i kulturno zaostala oblast, bez industrije, gde su glavna zanimanja stanovništva bilo stočarstvo i poljoprivreda.

u NDH, a delom pripoji tzv. »Velikoj Albaniji«. S druge strane, srpska i crnogorska reakcija odmah su stale na stranu Italijana i nastojale da ceo Sandžak okupira Italija. One su, isto tako, raspirivale šovinističke strasti prema Muslimanima, u čemu su ih podržavali i Italijani. Tako je politika okupatora, ustaša, muslimanske, srpske i crnogorske reakcije dovela do raspirivanja i zaoštravanja nacionalne i verske netrpeljivosti, antagonizma i opasnosti od bratoubilačkog rata između Srba i Crnogoraca, s jedne, i Muslimana, s druge strane. A sva ova reakcija, srpska, crnogorska i muslimanska, koristeći se ustaškim i talijanskim terorom (ubistvima, paljevinama, internacijom), pružala je punu podršku i pomoć okupatoru u nastojanjima da razbije ustanike, uništi komuniste i izoluje ih od naroda.

Prve organizacije KPJ u Sandžaku obrazovane su 1935. u bjelopoljskom srezu. U leto 1939. formiran je Oblasni komitet za Sandžak, a 1940. i Oblasni komitet SKOJ-a. Pre rata je u Sandžaku bilo oko 60, a uoči ustanka, po dolasku komunista, rodom iz Sandžaka, iz beogradske partijske organizacije i prijema novih, bilo je oko 100 članova KPJ i 250 članova SKOJ-a. Organizacija KPJ u Sandžaku radila je u veoma teškim uslovima. Ipak je svojim uticajem na narod, a posebno na omladinu, uspela da tada spreči bratoubilački rat koji je bio na pomolu. U prvim mesecima okupacije, partijske organizacije su intenzivno radile u narodu na podizanju patriotskog duha i borbenih tradicija, stišavanju razbuktalih nacionalističkih strasti i pripremama za oružani ustanak. Početkom juna je Oblasni komitet KPJ za Sandžak preneo svim partijskim organizacijama direktivu PK KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak za pripreme i organizovanje oružanog ustanka. U vezi s tim, nastavilo se intenzivnije prikupljanje oružja i municije, formiranje oružanih grupa, vojnička obuka i slično. Obrazovane su partijske i skojevske organizacije u novovaroškom, pribojskom i novopazarskom srezu, a u bjelopoljskom, pljevaljskom i mileševskom srezu, pored postojećih, obrazovane su i nove. Na partijskom savetovanju s OK KPJ za Sandžak, 22. juna 1941. u s. Cadinju (kod Prijepolja), odlučeno je da se ubrzano radi na završnim pripremama za oružani ustanak.

Ustanak u Sandžaku počeo je 14. jula 1941. napadom na italijansku posadu u Mojkovcu. Posle dva dana, 16. jula, oslobođeni su Šahovići, a 20. jula i Bijelo Polje, gde je zarobljeno oko 180 italijanskih vojnika. U Bijelom Polju odmah su formirani Komanda mesta i Vojni komitet, a na području bjelopoljskog sreza, od gerilskih odreda i novih boraca formirano je pet ustaničkih bataljona: 3ahovićki, Pavinopoljski, Zatonski, Mojkovački i Ravnorečki.[2] U pljevaljskom, mileševskom i novovaroškom srezu ustanak je počeo 20. jula napadom na italijanske karabinijere u Potpeću i Kominama kod Pljevalja. Do kraja jula razoružane su sve karabinijerske i žandarmerijske stanice u pljevaljskom i mileševskom (prijepoljskom) srezu i stvorena slobodna teritorija između Tare i Lima, a krajem avgusta i početkom septembra između Lima i Uvea. Ustanici su 4. septembra oslobodili Novu Varoš. Zbog brze intervencije jakih italijanskih snaga (divizija »Pusterija« i delovi divizije »Venecija«) nije došlo do planiranih napada na okupatorske garnizone u Pljevljima, Prijepolju i Priboju.

U drugoj polovini avgusta i prvoj polovini septembra 1941. Italijani ponovo okupiraju ceo Sandžak (sem Novog Pazara koji i dalje drže Nemci), a ustaške i domobranske snage se povlače iz Sandžaka. Nešto ranije, u periodu jun—avgust 1941, formirana je muslimanska kvislinška milicija sa jakim uporištima u Brodarevu, Komaranu, Hisardžiku, delovima novopazarskog, sjeničkog i štavičkog (tutinskog) sreza. Ona je u julu i avgustu učestvovala sa ustašama i albanskim kvislinškim formacijama u borbama protiv ustanika i oslobodilačkih snaga i počinila niz zločina nad stanovništvom. A posle povlačenja ustaša iz Sandžaka stavila se u službu Italijana (na teritoriji novopazarskog sreza u službu Nemaca). Prve četničke formacije pojavile su se u avgustu i septembru 1941. na teritoriji novopazarskog, novovaroškog i priboj skog sreza i već t<ida su izvršile niz zločina nad muslimanskim stanovništvom u Novoj Varoši i novopazarskom srezu. Međutim, sva nastojanja srpske i crnogorske reakcije i Italijana da

[2] »Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945« knj. I Vojnoistorijski institut, Beograd 1963, str. 76—77 (u daljem tekstu »Oslobodilački rat I«).

1941. godine formiraju četničke jedinice na teritoriji Sandžaka ostala su bezuspešna. U drugoj polovini 1941. i početkom 1942. godine Draža Mihailović je upućivao u Sandžak svoje četničke grupe i oficire iz Srbije, Crne Gore i istočne Bosne, sa zadatkom da sa okupatorom i reakcijom sa teritorije Sandžaka formiraju četničke kvislinške jedinice za borbu protiv NOP.

U oktobru 1941. formiran je nov OK KPJ za Sandžak (sekretar i dalje Rifat Burdžović Tršo) koji je od tada pa do kraja rata bio pod neposrednim rukovodstvom CK KPJ. U isto vreme obrazovan je i Glavni štab NOPO za Sandžak koji je do 5. juna 1942. bio pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba. Stvaraju se vojničke organizacije i organi narodne vlasti. Tako su u septembru i oktobru formirane Zlatarska, Mileševska, Pljevaljska, Bjelopoljska i Sjenička, a u novembru i Pribojska partizanska četa. Sastavljene u početku od članova KPJ i SKOJ-a, one su do decembra 1941. narasle na oko 800 boraca i pokazale primernu hrabrost u borbama koje su vodile u novembru u Srbiji (Zlatarska četa): 1. decembra u napadu na Pljevija (Pljevaljska četa); u napadu na Bučja (Mileševska četa) i na pravcu Kovren — Bijelo Polje (Bjelopoljska četa). Ove čete su činile jezgra za formiranje novih i većih partizanskih jedinica u Sandžaku. One su učestvovale i u organizovanju narodne vlasti u svojim srezovima. Isto tako, krajem 1941. i početkom 1942. godine stvorene su i pozadinsko-teritorijalne jedinice, čete i bataljoni, čije se ljudstvo pretežno nalazilo kod svojih kuća, a prikupljalo se za vreme borbi. U jesen 1941. stvorena je i široka mreža NOO, jer su se u to vreme snage divizije »Pusterija«, delovi divizije »Venecija« i manje nemačke snage nalazile jedino u gradovima Sandžaka, a ostala teritorija (izuzev Brodareva, Komarana, Hisardžika, novopazarskog i štavičkog sreza) bila je slobodna.

Početkom decembra u Sandžak su se povukle glavne partizanske snage iz zapadne Srbije i Šumadije sa Vrhovnim štabom i CK KPJ. Njih su prihvatile zlatarske, pribojske i mileševske partizanske jedinice i Glavni štab za Sandžak. Nova Varoš koja je ponovo oslobođena 4. decembra 1941, postala je sedište Oblasnog komiteta Partije, Glavnog štaba za Sandžak i novoformiranog Srpsko-

-sandžačkog štaba. Na ovoj teritoriji su Politbiro CK KPJ i Vrhovni štab doneli 7. decembra 1941. odluku o formiranju 1. proleterske brigade i odredili snage koje će ući u njen sastav. Svakako, boravak CK KPJ i Vrhovnog štaba sa drugom Titom i prisustvo srbijanskih partizanskih jedinica na teritoriji između Lima i Uvea i jednog dela crnogorskih jedinica između Lima i Tare znatno su doprineli snažnijem razvoju NOB u Sandžaku.

Srpska i crnogorska reakcija koristile su svaku krizu i privremen neuspeh partizanskih jedinica da formiraju četničke kvislinške formacije i centre za borbu protiv NOP-a. Tako je, iskoristivši neuspeh crnogorskih partizana u napadu na Pljevlja 1. decembra 1941, kao i neuspeli napad na Sjenicu, 22. decembra 1941, zatim masovni teror okupatora, jačanje četničkog pokreta u Srbiji i Crnoj Gori, a posebno podršku i pomoć okupatora, reakcija uspela da, u prvoj polovini 1942. godine, u gradovima i njihovoj neposrednoj okolini formira četničke formacije. Četnici su početkom februara 1942. godine, uz podršku nedićevskih i italijanskih snaga, preduzeli napad na slobodnu teritoriju između Lima i Uvea i prinudili srbijanske partizanske jedinice i sandžačke partizanske bataljone da se povuku na slobodnu teritoriju između Lima i Tare. Oni će, zajedno sa okupatorskim, ustaškim i domobranskim kvislinškim snagama i muslimanskom milicijom ulagati maksimalne napore da likvidiraju slobodnu teritoriju i unište NOB.

U Sandžaku su, u prvoj polovini 1942, postojali Pljevaljski i Bjelopoljski NOP odred sa deset udarnih i teritorijalnih pozadinskih bataljona i nekoliko samostalnih četa, zatim, 1. i 2. udarni zlatarski bataljon i udarni bataljon »Ljubiša Miodragović«. Oni su uspešno branili i kontrolisali slobodnu teritoriju koja se prostirala između Tare i Lima i bila čvrsto povezana sa slobodnim teritorijama Crne Gore, istočne Bosne i Hercegovine. U tom periodu su na slobodnoj teritoriji radila tri sreska i više opštinskih mesnih NOO, a obrazovane su i organizacije sandžačke narodne omladine i AFŽ-a. Dalji polet NOB u Sandžaku privremeno je prekinula tzv. treća neprijateljska ofanziva koja je u proleće 1942. zahvatila Sandžak, istočnu Bosnu, Crnu Goru i Hercegovinu. Udružene italijanske i nemačke

okupatorske snage, sa četničkim, ustaškim i domobranskim formacijama i jedinicama muslimanske milicije uložili su krajnje napore da likvidiraju slobodnu teritoriju i unište NOB u ovim pokrajinama.

U proleće 1942. na teritoriji Sandžaka nalazile su se ove neprijateljske snage: italijanska divizija »Pusterija« i delovi divizije »Venecija«, zatim sandžački i delovi srbijanskih, crnogorskih i istočnobosanskih četnika i muslimanska milicija. Neprijatelj je tokom aprila i maja usmeravao glavna dejstva iz Pljevalja, Prijepolja, Nove Varoši i rejona Mojkovca prema Čajniču i Kosanici, kao i dolinom Tare prema pl. Ljubišnji da bi presekao slobodnu teritoriju Sandžaka i uništio partizanske snage u kanjonu Tare. Pri tome su najteže borbe vođene kod Mojkovca, na vododelnici Lima i Ćehotine i na prostoru Kosanica — Glibaći — Meljak — pl. Ljubišnja. Protiv najopasnije neprijateljske grupacije na mojkovačkom sektoru, sastavljene od delova crnogorskih i sandžačkih četnika, pod komandom Pavia Đurišića, bile su angažovane glavne partizanske snage iz Sandžaka: Bjelopoljski NOP odred, 1. pljevaljski udarni bataljon »1. decembar«, mileševski bataljon »Ljubiša Miodragović« i 4. pljevaljski bataljon. U isto vreme divizija »Pusterija«, delovi divizije »Venecija«, sandžački i delovi srbijanskih i bosanskih četnika i muslimanske milicije, napadali su Pljevaljski NOP odred — 1. i 2. zlatarski bataljon i delove Bjelopoljskog odreda na pravcima Pljevija — Čajniče, Prijepolje — Kamena gora — Maoče — Kosanica, Pljevija — Kosanica — Bobovo, Bijelo Polje — Kovren i Pljevlja — pl. Ljubišnja.

Nastali su veoma teški dani. Sandžački partizanski odredi i bataljoni, bez smene i odmora, potpuno iscrpeni, vodili su danonoćne borbe i pružali energičan otpor udruženim neprijateljskim snagama. Pri tome im je najveću teškoću predstavljala velika oskudica u teškom naoružanju, a naročito u municiji. S druge strane, neprijatelj je bio materijalno-tehnički bogato opremljen, a uz to imao je stalnu podršku artiljerije i avijacije. No, i pored svih ovih veoma teških uslova, moral boraca bio je na visini. Tako Glavni štab NOP za Sandžak, izveštavajući 5. maja Vrhovni štab o borbama na mojkovačkom sektoru, pored ostalog kaže: ». .. Posle ovih velikih borbi, moralno stanje

i borbenost naših jedinica je na visini. . .« Isto tako, posle uspeha 2. zlatarskog i 2. pljevaljskog bataljona protiv četnika na Kamenoj gori, Obadima i pl. Marenu (u drugoj polovini maja), Glavni štab izveštava Vrhovni štab »moral i borbenost naših bataljona je dobar, ali smo jako oskudni u municiji.. .«

Usled veoma jakog pritiska brojno nadmoćnijeg neprijatelja na svim pravcima, s jedne, i iscrpljujućih dano-noćnih odbrambenih borbi i krajnje oskudice u municiji, s druge strane, sandžačke partizanske jedinice bile su krajem maja prinuđene na uzastopno povlačenje u pravcu planine Ljubišnje i r. Pive. Njihovo dalje zadržavanje na teritoriji Sandžaka postalo je u takvoj situaciji vanredno teško i rizično, pogotovo kad su četničke snage pod komandom Pavia Đurišića izbile na liniju Zabljak — Kosanica i spojile se sa divizijom »Pusterija«, sandžačkim, delom srbijanskih i bosanskih četnika i muslimanskom milicijom. Odatle su te italijanske i četničke snage, uz snažnu podršku artiljerije, produžile zajedno energična ofanzivna dejstva preko Glibaća i Meljaka, u pravcu Ljubišnje i Sćepan-polja.

Udruženi neprijatelj — Italijani, četnici i muslimanska milicija — postupao je veoma surovo sa narodom. Ubijali su ljude, palili i pljačkali sve na šta su nailazili. Izveštavajući Vrhovni štab o teroru neprijatelja, Glavni štab NOPO za Sandžak u izveštaju od 28. maja, pored ostalog, kaže: »Palili su i pljačkali sve odreda. Sela su opustošena; ostala je poneka četnička kuća i nekoliko sela do samog planinskog masiva«. Narod se, ostajući dosledan NOB, povlačio pred neprijateljem i sklanjao u planine, gajeći nadu u brzu partizansku protivofanzivu i povratak slobodne teritorije.

U toj teškoj situaciji, kad je neprijatelj ovladao Ljubišnjom, kad su se sandžačke partizanske jedinice povlačile prema Pivi, Vrhovni komandant drug Tito doneo je 31. maja 1942. odluku da *»stvori od sandžačkih udarnih bataljona jednu udarnu proletersku brigadu«,* a u pozadini, na okupiranoj teritoriji, da ostavi manje partizanske jedinice i deo partijskog aktiva koji će voditi partizanski način ratovanja i stvoriti uslove za novi polet ustanka. U

isto vreme Vrhovni komandant je odlučio da od crnogorskih bataljona koji su se povukli iz Crne Gore formira dve proleterske brigade.

U to vreme, od 31. maja do 3. juna, na prostor Meštrovac — Čelebići — Uzlup — Šćepan polje, povuklo se oko 1.000 boraca iz Sandžaka. Neke jedinice, usled velike iscrpenosti, slabe ishrane i nedovoljne političke čvrstine nisu još bile spremne da se bore van teritorije Sandžaka. Zato su se osule i više nisu postojale. Ostali su, do 3. juna, od Bjelopoljskog odreda, dva udarna bataljona, od Pljevaljskog odreda dva udarna bataljona i od Mileševskog bataljona oko 100 boraca. U zlatarskim bataljonima nije bilo osipanja, jer su tu fazu prebrodili u februaru 1942. Prema odluci Oblasnog komiteta KPJ i Glavnog štaba za Sandžak, iz dva zlatarska bataljona izabrano je krajem maja 50 boraca i rukovodilaca koji su sa političkim komesarom Glavnog štaba za Sandžak Momirom Boškovićem upućeni na planinu Zlatar, da vode partizansko ratovanje i da rade u narodu. Isto tako na okupiranoj teritoriji Sandžaka ostali su OK KPJ za Sandžak i četiri sreska partijska i skojevska komiteta sa mrežom partijskih i skojevskih organizacija (ukupno oko 200 članova). Od dotadašnjih 1. i 2. zlatarskog bataljona formiran je jedan pod nazivom Zlatarski bataljon, od 195 boraca.

FORMIRANJE TREĆE PROLETERSKE BRIGADE

Početkom juna 1942. godine, na široj prostoriji Celebića prikupilo se 6 bataljona — oko 800 boraca — iz sandžačkih partizanskih jedinica, i to po dva bataljona iz Bjelopoljskog i Pljevaljskog odreda, a zatim Zlatarski i Mileštvski bataljon. Kako je ovaj poslednji spao na svega 72 borca i rukovodioca, preformiran je u četu. U tadanjoj situaciji naročito je teško stanje bilo kod Pljevaljskog odreda, pa je odlučeno da se čitav ovaj odred u toku 2. juna prebaci na Sćepan-Polje radi odmora i reorganizacije.

Prvih dana juna, partizanske snage iz Sandžaka bile su raspoređene: 2. bjelopoljski bataljon (oko 120 boraca) u s. Meštrovac sa zadatkom da izviđa prema Ljubišnji i zatvori pravac Pandurica — Velenići — Uzlup; 1. bjelopoljski bataljon (115 boraca) u s. Selišta — izviđa i zatvara pravac od Ljubišnje preko Konjskog polja i s. Rajkovića ka Celebiću; Zlatarski bataljon (oko 195 boraca) u s. Rijeka i Čelebići, radi izviđanja i zatvaranja pravca od Meljaka ka Celebiću; Pljevaljski odred — dva bataljona sa ukupno oko 230 ljudi — nalazio se, zbog velike zamorenosti, u rejonu Sćepan-Polja radi odmora i reorganizacije, a Mileševska četa u rejonu Uzlupa.

Dok su se vodile borbe na tromeđi Sandžaka, Bosne i Crne Gore, kao i na prostoriji severoistočne Hercegovine, imalo se u vidu formiranje novih udarnih partizanskih brigada. U vezi s tim u instrukciji Vrhovnog štaba se kaže: da je veći deo Crne Gore »očišćen od naših snaga i zahvaćen od Italijana i četnika« i da je namera da se od crnogorskih udarnih bataljona koji su se povukli sa tog terena formira jedna ili dve brigade koje će biti jezgro crnogorskih partizana i udarna snaga protiv četnika. Isto tako, trebalo je od sandžačkih bataljona formirati jednu

brigadu, s tim što bi se u pozadini ostavile manje partizanske jedinice i deo partijskog aktiva koji će stvarati uslove za nov polet ustanika.[3]

U vezi s tim Vrhovni štab je, 4. juna 1942. godine, izdao naređenje Glavnom štabu NOV i PO za Sandžak o formiranju 3. narodnooslobodilačke udarne brigade od pet do šest bataljona. Posle formiranja brigada treba da zauzme raspored:

— jedan bataljon u Mratinju, radi zaštite ustanova koje će se tamo smestiti kao i radi osmatranja Pive na tom sektoru;

— jedan bataljon privremeno ostaje u Rudinama da kontroliše most kod Uzlupa i Donjeg Kruševa, s tim što će njegovi delovi biti u Lijećevini i na Šćepan-polju. U slučaju povlačenja ovaj bataljon se mogao spojiti sa onim u Mratinju.

Ostale snage brigade trebalo je, prema tom naređenju, da se rasporede na prostoriji: s. Luče — Vrbnica •— Ljubina, s tim da preko Tjentišta uhvate vezu sa našim delovima koji se nalaze u rejonu Čemerna. Dalje je u naređenju napomenuto da se preduzmu mere radi prikupljanja podataka o stanju neprijatelja u Kalinoviku, oko Foče i na komunikaciji Foča — Kalinovik, napominjući da je zakmurski kraj i rejon oko Kalinovika nesiguran, ali da je za nas interesantan, jer nam može poslužiti kao baza za dalje pokrete.

Naređeno je da se naše snage u ovom zakmurskom kraju dobro odmore i da se sa njima što više politički radi, s tim da im se priključi i Čelebićko-dragočavski bataljon. Rečeno je da će sve naše pozadinske ustanove biti evakuisane na prostoriju: Mratinje — Popov most — Izgori, a zatim, da će se sa jačim snagama preduzeti jedan manevar u pravcu Banjana. Nagovešteno je i to da će se Piva napustiti kroz tri do četiri dana.[4]

U toku noći 4/5. juna održan je, u selu Lijećevini, sastanak članova Glavnog štaba za Sandžak sa članom Vrhovnog štaba Aleksandrom Rankovićem. Tu su doneta

[3] Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, Vojnoistorijski institut, tom III, knjiga 3, dokumenat 158 (Dalje: Zbornik III/3, dok 158).

[4] Zbornik II/4, dok. br. 138.

rešenja o osnovnim pitanjima koja se odnose na formiranje 3. proleterske narodnooslobodilačke udarne brigade. Odmah posle toga prešlo se na formiranje brigade koja se sastojala od štaba, pet bataljona, brigadnog saniteta i komore. U njen sastav ušli su: *1. bataljon* (od Zlatarskog bataljona), *2. bataljon* (od 1. pljevaljskog »1. decembar« i manjih delova 3. pljevaljskog bataljona), *3. bataljon* (od 1. bjelopoljskog bataljona i Mileševske čete), *4. bataljon* (od 2. bjelopoljskog) i 5. *bataljon* (od 2. pljevaljskog). Ovih pet bataljona ostaje u sastavu brigade sve do borbi — početkom avgusta u rejonu Šujica u Bosni, kada je 3. bataljon rasformiran tako da su ostala četiri: 1, 2, 4. i 5.

Štab i prištapske jedinice brojali su 83 čoveka (štab brigade, politodel, sanitet i komora, brigadni sud i dr.), 1. bataljon (Zlatarski) 206 ljudi, 2. bataljon (Pljevaljski) 170, 3. bataljon (Mileševsko-bjelopoljski) 164, 4. bataljon (Bjelopoljski) 191 i 5. bataljon (Pljevaljski) 144 ljudi.

Tako je na dan formiranja brigada imala ukupno 958 boraca i rukovodioca.

Po socijalnom sastavu u 1. bataljonu je bilo oko 45 radnika, 101 seljak i 50 intelektualaca, u 2. bataljonu 1 radnik, 121 seljak i 41 intelektualac, u 3. bataljonu 21 radnik, 88 seljaka i 47 intelektualaca, u 4. bataljonu 17 radnika, 106 seljaka i 42 intelektualca i u 5. bataljonu 3 radnika, 106 seljaka i 28 intelektualaca, odnosno ukupno u brigadi je bilo radnika 95, seljaka 551 i intelektualaca 238. Kao što se vidi, većina ljudstva bila je sa sela. Po nacionalnosti brigadu su sačinjavali Srbi, Crnogorci i Muslimani.

Krajem avgusta 1942. brigada je imala 218 članova Partije i 44 kandidata. To skupa čini oko trećinu brigade, a i ostali sastav je bio u političkom pogledu na visokom nivou.

Po godinama starosti, stanje u brigadi na dan formiranja bilo je sledeće: preko 30 godina je bilo 120 ljudi, dok su svi ostali bili ispod 30 godina s tim što je veći broj, gotovo dve trećine, bio od 20 i ispod 20 godina.

U bataljonima su bile po dve čete i mitraljeski vod, izuzev 1. bataljona koji je imao tri čete. Čete su brojale

od 70 do 80 ljudi. U bataljonima su postojali štabovi — od 4 do 6 rukovodilaca, zatim intendantura i sanitet do 9 boraca i rukovodilaca.

Od naoružanja, brigada je, pored pušaka, imala 16 puškomitraljeza, 5 teških mitraljeza, 1 teški i 2 laka minobacača.

— ***Stab brigade sačinjavali su:*** Vladimir Knežević, komandant brigade, poručnik bivše jugoslovenske vojske; Velimir Jakić, politički komesar, inženjer šumarstva; Mile Peruničić, zamenik komandanta brigade, učitelj u penziji, kasnije član Izvršnog odbora AVNOJ-a; Voja Leković, zamenik političkog komesara, radnik koji se uskoro posle formiranja brigade sticajem okolnosti vratio u Sandžak; Ratko Martinović, načelnik štaba, poručnik bjv, Rifat Burdžović, zamenik političkog komesara, student prava; Mijat Vuletić, intendant brigade, pravnik; dr Dejan Popović, referent saniteta, lekar. U političkom odelu brigade bili su: Živojin Stepanović, radnik, Miko Cuković, pravnik; Jovan Popović, književnik; dr Dušan Nedeljković, profesor Univerziteta; Mirko Milojković, radnik; Vladeta Petrović, student.

Uz štab brigade bili su još: Jevstatije Karamatijević, verski referent brigade, protojerej, predsednik Sreskog narodnooslobodilačkog odbora sreza zlatarskog, kasnije većnik AVNOJ-a; Ristan Pavlović, član narodnooslobodilačkog odbora sreza pljevaljskog, učitelj, docnije većnik AVNOJ-a; Miloje Dobrašinović, profesor, docnije većnik AVNOJ-a; Joso Mirković, trgovac, docnije većnik AVNOJ-a i član Sreskog NO; Seid Musić, član Sreskog NO sreza zlatarskog; Dušan Ivović, učitelj, sekretar Sreskog odbora Zemljoradničke stranke za srez pljevaljski, docnije većnik AVNOJ-a; Pavle Zižić, učitelj, član Sreskog NO za Bijelo Polje, kasnije većnik AVNOJ-a; Stevan Cuković, docnije većnik AVNOJ-a i član Sreskog NO za srez zlatarski; Mišo Subgtić, predsednik Sreskog odbora Zemljoradničke stranke za srez zlatarski, član Sreskog NO za srez zlatarski, inače zanatlija; Krsto Radojević, predsednik Sreskog NO za srez Bijelo Polje, zemljoradnik.

U brigadnom sanitetu i brigadnoj komori od rukovodilaca su bili: Judita Alargić, politički komesar brigadnog saniteta, radnica; Miljan Tomičić, zamenik intendanta, zemljoradnik, a u brigadnom sudu je bio Vladimir Zugić, sudija.

— ***Stab 1. bataljona:*** Momir Pucarević, komandant, potporučnik bjv; Cedomir Drulović, zamenik komandanta, pravnik; Jova Grbović, politički komesar, učitelj; Jezdimir Lović, zamenik političkog komesara, trgovački pomoćnik; Dragić Tomić, intendant bataljona, pravnik; Dragiša Pajević, referent saniteta bataljona, student medicine.

— 1. četa: Zivko Ljuljić, komandir, učenik; Svetislav Vidojević, zamenik komandira, radnik; Vladimir Šaponjić, politički komesar čete, učitelj; Strahinja Purić, zamenik političkog komesara, učenik;

— 2. četa: Denda Cerović, komandir čete, radnik; Simo Grbovič, politički komesar čete, đak učiteljske škole; Božidar Milošević, zamenik komandira čete, učitelj; Slobodan Tuzlić Butum zamenik političkog komesara, student prava;

— 3. četa: Radomir Kurćubić, komandir čete, zemljoradnik; Aco Bošković, zamenik komandira čete, zemljoradnik; Rade Borisavljević, politički komesar, radnik; Dragica Šaponjić, zamenik političkog komesara, đak gimnazije;

Stab 2 (pljevaljskog) bataljona: Ljubomir Medenica, komandant, student prava; Mirko Pejatović, politički komesar, građevinski inženjer; Mišo Pavićević, zamenik političkog komesara, pravnik; Miljko Starčević, zamenik komandanta, zemljoradnik; Radoje Zorić, intendant, trgovački pomoćnik i Milija Šćepanović, referent saniteta, dezinfektor;

— 1. četa: Branko Vojnović, komandir, zemljoradnik; Milisav Vuković, politički komesar, đak gimnazije; Mihajlo Zugić, zamenik komandira, učitelj; Radoš Kondić, zamenik političkog komesara, đak gimnazije;

— 2. četa: Radoš Zečević, komandir, trgovački pomoćnik; Vojislav Kovaljski, politički komesar, đak gimnazije; Milovan Lazarević, zamenik komandira, bivši žandarm; Momčilo Bajčetić, zamenik političkog komesara, student prava.

Stab 3. (mileševsko-bjelopoljskog) bataljona: Žarko Vidović, komandant, poručnik bjv; Zivko Zižić, politički komesar, pravnik; Radomir Janketić, zamenik komandanta, službenik; Velibor Ljujić, zamenik političkog komesara, pravnik; Milena Stojadinović, referent saniteta, radnica; Rade Rudić, intendant bataljona, podoficir bjv.

— 1 (Mileševska) četa: Boško Škrbović, komandir, đak gimnazije; Vojo Terić, politički komesar, službenik; Milun Drčalić, zamenik komandira, radnik; Selmo Hašimbegpvjć, zamenik političkog komesara, student prava; **Milan** JVlrdaK, ekonom, radnik;

— 2 (Bjelopoljska) četa: Ratko Radojević, komandir, zemljoradnik; Milan Lašić, politički komesar, zemljoradnik; Delić Petar, zamenik komandira, zemljoradnik; Vojislav Bulatović, zamenik političkog komesara, đak gimnazije;

Stab 4. bataljona: Radisav Lukovac, komandant, podoficir bjv; Veselin Bulatović, politički komesar, student teologije; Tomaš Žižić, zamenik komandanta, inženjer agronomije; Velimir Pešić, zamenik političkog komesara, radnik; Ilija Bulatović, intendant bataljona, radnik; Božo Mitrović, sanitetski referent, medicinski tehničar.

— 1. četa: Mirko Kruščić, komandir, zemljoradnik; Aleksandar Vuksanović, politički komesar, student prava; Jovo Šćepanović, zamenik komandira, pravnik; Milan Novaković, zamenik političkog komesara, đak gimnazije;

— 2. četa: Panto Bogavac, komandir, zemljoradnik; Dragoje Kujović, politički komesar, učenik bogoslovije; Krsto Nišavić, zamenik komandira, zemljoradnik; Nikola Vujisić, zamenik političkog komesara, student prava.

Stab 5 *(Pljevaljskog) bataljona:* Velimir Knežević, komandant, poručnik bjv; Danilo Jauković, politički komesar, student prava; Budimir Milićević, zamenik komandanta, učitelj; Vladimir Damjanović, zamenik političkog komesara, student agronomije; Slobodan Grbović, intendant, službenik; Leposava Dobričanin, referent saniteta, domaćica;

— l^jčeta: Danilo Vraneš, komandir, službenik; Bogdan Gle-, dojó4 politički komesar, đak gimnazije; Boško Ostojlć, zamenik komandira, zemljoradnik; Ahmed Bajrović, zamenik političkog komesara, pravnik; Dobrinka Mirković, četna bolničarka, studentkinja medicine;

— 2. četa: Milovan Planić, komandir, radnik; Radoje Tošić, politički komesar, student prava; Božo Milić, zamenik komandira, podoficir bjv; Milorad Peruničić, zamenik političkog komesara, đak gimnazije.

U sastav brigade ušle su jedinice već prekaljene u višemesečnim borbama. Naime, najveći broj boraca je bio već duže vreme u partizanskim jedinicama, a i štabovi su imali iskustva za rukovođenje jedinicama i u najsloženijim uslovima. Tako su u štab brigade i štabove bataljona ušli rukovodioci koji su dotad bili u sastavu raznih štabova — Glavnog štaba za Sandžak, štabova Crnogorsko-sandžačkog odreda, Srpsko-sandžačkog partizanskog odreda, kao i u štabovima Pljevaljskog i Bjelopoljskog partizanskog odreda i u štabovima dotadanjih njihovih udarnih bataljona. Ovi rukovodioci su stekli veliko iskustvo kako u vojnom tako i u političkom pogledu. Gotovo svi vojni rukovodioci u svim štabovima imali su vojne škole ili kurseve. Kada se tome doda dotadanje ratno iskustvo, može se konstatovati da je vojno rukovodstvo u svim jedinicama brigade bilo stručno potpuno sposobno. Isto tako je i politički i partijski kadar imao ogromno iskustvo iz dotadašnjeg rada, što je garantovalo zrelost i sposobnost za održavanje i unapređivanje vojne i partijske discipline i unutarnje čvrstine brigade.

Partizanske jedinice koje su ušle u sastav 3. proleterske brigade stekle su iskustva u raznim uslovima i situacijama, na raznovrsnim terenima, na područjima svojih srezova, kao i van njih. Dejstvovale su u zasedama duž komunikacija, vodile frontalne borbe sa tehnički dobro opremljenim i brojno jakim snagama okupatora — Italijanima, borilo se sa četničkim kao i sa udruženim italijansko-četničkim formacijama itd. Jedan deo tih jedinica

je učestvovao u napadu na gradove — Bijelo Polje i Novu Varoš. Posebno su značajna iskustva u zimskim uslovima, stečena u borbama zimi 1941/1942. godine.

Borbe na tromeđi Sandžaka, Bosne i Crne Gore

U to vreme neprijatelj je vršio koncentrične napade kroz Hercegovinu, Crnu Goru i Sandžak, kao i preko jugoistočne Bosne. Protiv udruženih neprijateljskih snaga — Italijana, četnika i ustaško-domobranskih jedinica — naša 1. i 2. proleterska brigada, kao i crnogorske, hercegovačke i sandžačke partizanske jedinice vodile su vrlo oštre i ogorčene borbe. U takvoj situaciji i partizanske jedinice Sandžaka koje su u prvo vreme po dolasku na tromeđu Sandžaka, Bosne i Crne Gore bile za kraće vreme van dodira sa jačim neprijateljskim snagama, morale su ubrzo da se angažuju, tako da su reorganizaciju dovršavale u toku pokreta ili vrlo kratkih predaha.

Po odlasku 2. proleterske brigade sa šire prostorije Celebića, njenu dotadanju ulogu su primile sandžačke partizanske jedinice, odnosno 3. proleterska (sandžačka) brigada. Nastojalo se da se glavne snage 3. brigade zadrže u rejonu Celebića sve dok ne budu primorane da se povuku ka Pivi. Deo snaga — Pljevaljski partizanski odred — nalazio se kod Šćepan-polja, radi preformiranja i konsolidacije udarnih bataljona. Međutim, i pre nego što je neprijatelj napao glavninu 3. brigade u zoni Celebića, naređeno je da se jedan njen deo prebaci na prostoriju Pive, a drugi na prostoriju između Sutješke, Drine, Bistrice i Zelengore.[5] U objašnjenju razloga za hitno prebacivanje sandžačkih snaga sa čelebićkog područja načelnik Vrhovnog štaba, pored ostalog, piše:

> Padom Pive, i Sandžaklije bi se našli odsečeni. Za nas bi bilo nezgodno da te sandžačke snage ostavimo kao plen okupatora i četničkih bandi u Sandžaku. Iz jednog izveštaja videli smo da su te snage bez dovoljno municije i da izvesni dezertiraju. To bi se pojačalo u teškoj situaciji. Dakle i Stari se složio da ih treba pripojiti ostalim našim snagama. Prema tome i pitanje ostanka Sandžaklija oko Celebića je samo pitanje kraćeg vremena.[8]

[5] Zbornik II/4, dok. 150.

[6] Isto.

Tako je, bez obzira na situaciju kod Celebića, u toku 5. juna bilo predviđeno da 1. bataljon izbije na prostoriju Pive, sa zadatkom da zatvori pravac Nikovići — Rudine — Sćepan-polje i omogući evakuaciju bolnice, magacina hrane i stoke u pravcu Zakmura. Isto tako bilo je predviđeno da jedan bataljon (Pljevaljski) posedne položaje kod Martinja.

Sandžačke jedinice preformirane u brigadne bataljone, napustile su rejon Celebića 5. juna i u redu se prebacile na novu, širu prostoriju, i to: 1 (Zlatarski) bataljon u selo Kolo radi obezbeđenja Rudina i izviđanja u pravcu Nedajna; 3 (Bjelopoljsko-mileševski) bataljon prebačen je preko Tare za obezbeđenje Uzlupa; 4 (Bjelopoljski) smešten je u sela Beleni i Trbušce; 2 (Pljevaljski) upućen je kod Mratinja, a 5 (Pljevaljski) sa štabom brigade pošao je u sela Grandići i Ljubina.[7]

U to vreme su, zbog vrlo jakog pritiska neprijatelja na naše snage u rejonu Gacka, povučeni delovi 1. proleterske brigade sa prostorije Zakmura. U vezi s tim naređeno je, 6. juna, da se na ovu prostoriju hitno upute tri sandžačka bataljona, da smene 3. bataljon 1. brigade koji je imao da što pre odmaršuje na Čemerno, gde su se već nalazila četiri bataljona 1. i 2. proleterske brigade. Pomenuta tri sandžačka bataljona imala su da se u rejonu Zakmura prikupe i odmore, a zatim su dva bataljona trebalo da koordiniraju sa partizanskim snagama u rejonu Čemerna, na pravcu Zagorje — Obalj i ka Ulogu, u čišćenju te prostorije od četnika, a jedan bataljon da ostane oko Popovog Mosta.

Na prostoriju Zakmur — Popov Most — Čurevo upućeni su 4. i 5. bataljon, a još jedan koji je takođe trebalo da se prebaci na tu prostoriju, nije to mogao učiniti zbog situacije na Pivi. Naime, odmah posle povlačenja snaga 3. brigade sa šireg rejona Celebića, tu prostoriju su zauzele četničke jedinice i izbile na Taru i Drinu. A istog dana, kad su glavne snage Durmitorske partizanske grupe prebačene u zonu reke Komarnice, neprijatelj je sa pravca Stuoca prešao Sušicu i izbio u Nedajno. Zatim su čet-

[10] Zbornik II/4, dok. 189.

ničke snage sa linije Nedajno — Pišče preduzele nastupanje na sever, između reke Sušice i reke Pive i izbile na liniju u visini s. Nikovići — Barni Do — s. Šarići.

Kako na tom odseku nije više bilo naših snaga, naređeno je da na tom pravcu dejstvuju dva bataljona 3. proleterske (sandžačke) brigade — ili eventualno jedan bataljon ojačan jednom četom. Bilo je zamišljeno da ove snage dejstvuju sa severa, oslanjajući se levim krilom na Taru i Sušicu, a da deo crnogorskih partizanskih snaga dejstvuje sa juga, radi odsecanja i uništenja četničkih snaga koje su izbile u Pivu.

Predviđeno je da se napad na ovu četničku grupaciju izvrši sa severa u tri kolone. Desna — dve čete (jedna Plevaljskog bataljona i Kombinovana četa koja je branila Nedajno) pod komandom komandanta 2. bataljona 3. brigade, napada pravcem s. Mratinje — Barni Do — s. Ograde — s. Sarići neprijatelja na prostoriji s. Šarići — Pirni Do — s. Ograde. Ona je imala da se u s. Šarići sastane sa srednjom kolonom — Zlatarski bataljon — koja napada iz s. Jerinića preko Crnoga vrha i da, posle proterivanja neprijatelja iz s. Šarića, zajedno produže pravcem Cigansko groblje — s. Kneževići — s. Podmilogora — Nedajno. Pri tome je trebalo da vrši jači pritisak na desno krilo i bok neprijateljskih snaga pred frontom leve kolone koja napada preko Nikovića u pravcu Nedajna. Leva kolona — 3. bataljon (bez Mileševske čete) dejstvuje pravcem Karaula (k. 1449) — Borikovac — Berino brdo (k. 1438) — Stolaš i napada neprijatelja u s. Odrag, a zatim produži pravcem Lijepi Pod — Nedajno, sa težnjom da neprijatelja obuhvati levim krilom i odbaci ga od Sušićkog kanjona.

Napad je trebalo da počne 11. juna u 2 časa, sa polazne linije Barni Do — Jerinići — Jasikovac. Međutim, neprijatelj je preduhitrio i u toku 10. juna jačim snagama preduzeo nastupanje ka severu, obema obalama r. Pive. Jedna njegova kolona levom obalom Pive izbila je iznenada u s. Goransko, dok su istovremeno tri kolone nastupale između Sušice i Pive, protiv naših snaga koje su zatvarale pravce na toj prostoriji. Zahvaljujući jačim snagama i bogatim zalihama municije u kojoj smo mi oskudevali, neprijatelj je brzo nadirao na svim pravcima.

U takvoj situaciji najvažnije je bilo obezbediti mostobran na desnoj obali Pive kod sela Donjeg Kruševa, gde se nalazio most. To je samoinicijativno organizovao štab 3. bataljona 3. proleterske brigade, a sa ostatkom snaga, raspoređenim na pogodnim položajima na desnoj obali Pive, u širem rejonu Donjeg Kruševa, prihvatao naše snage koje su užurbano odstupale ka Pivi.

Delovi 1 (Zlatarskog), 3. i Kombinovanog bataljona koji su se povlačili pred neprijateljem bili su u vrlo teškoj situaciji. Delovi 3. bataljona koji su se povlačili sa odseka Božurev do, potpali su pod vatru neprijatelja sa kote nekoliko kilometara od D. Kruševa, tako da je deo Bjelopoljske čete 3. bataljona ostao odsečen od glavnih snaga. U toku čitave noći 10/11. juna 3. bataljon je branio most kod D. Kruševa, sačekujući pojedine borce koji su uspeli da se probiju. Most je srušen u zoru 11. juna.

Cim su se naše snage noću prebacile na levu obalu Pive, četnici su izbili na njenu desnu obalu, orijentišući se prema mestima prelaza. Dok je 3. bataljon štitio prelaz kod Donjeg Kruševa, 2. se nalazio u širem rejonu Mratinja. U to vreme 1. bataljon je krenuo u rejon Zakmura gde su se, kao što je napomenuto, već nalazili dva bataljona i štab 3. proleterske brigade. Mesto Voja Lekovića na dužnost zamenika političkog komesara 3. proleterske brigade postavljen je Rifat Burdžović.

Pokušavajući da forsira Pivu, neprijatelj je vršio sve jači pritisak na 2. i 3. bataljon. U ovako teškoj situaciji drug Tito još 10. juna naređuje 2. bataljonu kod Mratinja:

»Primili smo vaše pismo od 9. juna 1942. godine. Viseći most preko Pive trebate smesta uništiti ako su sve vaše patrole prebačene na ovu stranu. Kombinovana četa koja je bila kod Nedajna i prebacila se na vašu stranu ostaje sada zajedno sa vašim bataljonom radi osiguranja obale Pive ako pokušaju da je pređu. Vaše patrole treba da se povežu sa jedinicama Prve proleterske brigade koje se nalaze na terenu oko Krstača, u s. Plužine. Vi biste trebali kontrolisati teren do sela Brljeva koji se nalazi iznad ušća Vrbniče u Pivu. Sa štabom Treće proleterske brigade i drugom Markom trebate se povezati odmah. Oni se nalaze negde ili oko Popovog Mosta ili oko Čureva. U svrhu orijentacije šaljemo vam jedan primerak sekcije. Pošto će verovatno četnički banditi da uznemiruju Mratinje sa bacačima, potrebno je evakuisati teže ranjenike u katune o kojima govori doktor Bora. Kad se povežete sa drugom Markom onda trebate tačno ispitati mesto gde će se premestiti

bolnica i sve ostalo što je u Mratinju. To bi moglo biti negde u blizini Čureva ili Tjentišta. Zito koje stoji tamo treba da se upotrebljava za ishranu bolesnika i vašeg bataljona kao i Kombinovane čete. Za borce je određeno svega 200 grama dnevno hleba, jer više žita nemamo, ali zato treba da dobiju po kilogram mesa na dan. Saopštite drugu referentu saniteta da treba da vodi najveću brigu o pravilnom evakuisanju ranjenika i njihovom smeštaju. U toku sutrašnjeg ili prekosutrašnjeg dana stićiće tamo neko iz našeg štaba. . .«[8]

Čim je sa štabom stigao na Sutješku, u selo Izgori, Vrhovni komandant je naredio štabu 3. proleterske brigade da, u vezi sa ofanzivom u Hercegovini, izviđa prema Brodu i Foči, kao i prema Drini, s tim da se na tom sektoru ne upušta u neke akcije, sve dok se ne raščisti situacija u Hercegovini. Tom prilikom štab brigade je informisan da se naše snage i bolnica povlače na prostoriju zapadno od Sutješke, zbog velikog pritiska Italijana i četnika u Hercegovini i Crnoj Gori; da je zbog neprekidnih borbi na Goliji, u Pivi, i u Hercegovini bilo dosta gubitaka u našim jedinicama, naročito u 2. proleterskoj brigadi i da je naređeno da se delovi 3. brigade povuku iz Pive na bosansku stranu.

U toku narednih dana 3. i 2. bataljon 3. proleterske brigade su uspešno onemogućavali neprijatelja da forsira Pivu i izbije na Vučevo. Pri tome je neprijatelj sa položaja severno od Sćepan-polja (Hum) dejstvovao po delovima 3. bataljona i vatrom iz minobacača.

Kada su se svi naši delovi prebacili na prostoriju zapadno od Sutješke, izuzev 5. crnogorske brigade koja je držala položaje u gornjem toku reke Sutješke, 2. i 3. bataljon 3. proleterske brigade izvršili su pokret sa Vučeva ka rejonu s. Grandići. Sa te prostorije jedinice 3. brigade su izviđale u pravcu Foče, Broda i Kalinovika.

Pored 3. proleterske, do sredine juna formirane su još dve crnogorske brigade — 4. proleterska-crnogorska i 5. crnogorska.

[8] Zbornik II/4, dok. 172.

BRIGADA U POHODU GRUPE PROLETERSKIH BRIGADA U BOSANSKU KRAJINU

Nastupanje od Zelengore do komunikacije Sarajevo — Mostar

Sredinom juna 1942. godine na tromeđi Bosne, Crne Gore i Hercegovine prikupilo se oko 6.000 boraca, od kojih je oko 4.000, organizovanih u četiri proleterske brigade — 1, 2, 3. i 4. bilo predviđeno da izvrše pokret ka zapadu, a ostali da se zadrže na prostoriji Zelengore. Ova grupa brigada, pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba, imala je od naoružanja oko 3.000 pušaka, 175 automatskih oružja (puškomitraljeza i mitraljeza), 15 lakih i srednjih minobacača, 1 brdski top 65 mm i jedan »pito«, — sa relativno malo municije. Sa najviše automatskog oružja raspolagala je 1. proleterska brigada — 57 puškomitraljeza i mitraljeza, koja je istovremeno imala i 1 brdski i top »pito«, zatim 2. proleterska brigada — 49 puškomitraljeza i mitraljeza, 4. proleterska brigada — 46 puškomitraljeza i mitraljeza, a najmanje je imala 3. proleterska brigada — ukupno 21 mitraljez i puškomitraljez. S obzirom na to što su četničke snage, uz pomoć okupatora, u ovoj situaciji preovladale, doneta je odluka da se sa ovom grupom brigada napusti prostorija Sandžaka, Crne Gore i Hercegovine. Pri tome svako vraćanje nazad, na bilo koju od navedenih prostorija, dovelo bi naše jedinice u veoma nepovoljnu situaciju. Za dejstvo ove grupe postojala su tri pravca — Srbija, istočna Bosna ili zapadna Bosna. Posle svestrane analize vojno-političke situacije doneta je odluka da se krene za zapadnu Bosnu.

Nekoliko dana predaha u rejonu s. Grandića, jedinice 3. proleterske, kao i ostalih brigada, iskoristile su za sre-

đivanje i politički rad. Prvoj konferenciji partijske organizacije brigade, održanoj 16. juna u Grandićima, prisustvovao je, u ime Centralnog komiteta KPJ i Vrhovnog štaba NOV i POJ Sreten Zujović. Referat o političkoj situaciji u zemlji i svetu i o stanju i zadacima brigade podneo je politički komesar Velimir Jakić. Isto tako održani su i sastanci partijskih ćelija i organizacija SKOJ-a kojima su prisustvovali i neki članovi Centralnog komiteta. Sem toga, na konferencijama komandnog kadra raspravljalo se o merama za što uspešnije izvršavanje marša. Jednom reči, taj predah od nekoliko dana korišćen je za organizaciono i vojničko učvršćivanje brigade.

U toku 20. juna kod s. Vrbniče organizovano je u Vrhovnom štabu savetovanje sa štabovima 1, 2, 3. i 4. brigade. Tu su, pored situacije, štabovima brigada izloženi odluka o pokretu ove grupe brigada za zapadnu Bosnu, kao i konkretni zadaci brigada u toku marša kroz Zelengoru i za vreme prelaska komunikacije Foče — Kalinovik. Data su i uputstva za pripreme marša koji je trebalo da počne kroz tri do četiri dana. Istog dana, Vrhovni štab je izdao i pismeno naređenje štabovima brigada. S obzirom na to što su se brigade nalazile na neoslobođenoj teritoriji, kretanje je moralo biti što tajnije, radi čega je za vreme logorovanja i pokreta trebalo preduzeti sve mere predostrožnosti. Naređeno je da pokreti budu uglavnom noću u najvećem redu i tišini, da se za vreme pokreta i odmora ne lože vatre bez odobrenja više komande; da se komandiri i komandanti brinu o vezi između jedinica, izbegavajući svako glasno dozivanje, signalizaciju i slično. Sva stoka i komora treba od 5 sati izjutra do 7 sati naveče da bude sklonjena po šumama. U slučaju da se za vreme pokreta iznenada pojave neprijateljski avioni, a nema vremena za sklanjanje, svaki da ostane mirno na svom mestu i da se na neki način kamuflira. Isto tako naređeno je da se u toku pokreta ili logorovanja na teritoriji kroz koju ćemo prolaziti ne upropašćuju usevi i seljacima ne nanosi šteta. Rekviziciju i konfiskaciju mogu da vrše samo organi koje odredi Vrhovni štab, a nikako pojedine jedinice. Skrenuta je pažnja da se prema stanovništvu postupa što bolje, u duhu linije naše Partije i naših svetlih partizanskih tradicija; ne dozvoljavati ni naj-

manji ispad pojedinaca. U tom smislu svi štabovi su izdali naređenja i uputstva, podvlačeći da će svaki prekršaj biti najstrože kažnjen.[9]

S obzirom na to što neprijatelj ni sa jednog pravca nije preduzimao ozbiljnije napade na ovu Udarnu grupu Vrhovnog štaba, brigade su imale vremena da se pripreme za pokret, da rukovodstvo i ljudstvo upoznaju zadatke i reše sva taktičko-tehnička pitanja u vezi sa ovim maršem.

Zapovest Vrhovnog štaba od 22. juna 1942. godine, za pokret proleterskih brigada, pored ostalog sadrži:

»1. Prva brigada prikupiće se do pred mrak 23. tek. meseca oko kote 1227 i jugoistočno od ove kote (ovo mesto nalazi se oko 2 km južno od sela Jelašca). Obezbeđujuće delove isturati na Veliki Rat i Kaćuni Šumi oko kote 1405.

Pre dolaska glavnine na naznačenu prostoriju potrebno je ranije uputiti pojedine čete da rasteraju četničke zasede na tom pravcu i obezbede izbijanje i razmeštaj glavnine.

Pravac kretanja do navedene prostorije izviđati. Izgleda da bi bio najbolji pravac kretanja: Zamršten, Videž, Konjske Vode, Ošlji Do, s. Jelašce. Blagovremeno pronaći putovođe.

2. Treća brigada prikupiće se pozadi, južno od Prve brigade na prostoriji oko kote 1151.

Dolazak na ovu prostoriju pravcem: Grandići, Vrbnica, Balinovac, Videž, Konjske Vode, Ošlji Do. Dužina marša oko 9 časova, pa prema tome podesiti čas polaska.

Po dolasku na prostoriju oko kote 1151 potrebna su manja obezbeđenja u pravcu s. Jelašca preko kote 1221.

3. Druga brigada prikupiće se do mraka 23. ov. meseca oko kote 1167 (1,5 km zapadno od s. Borja). Obezbeđenja isturati: jednu četu ka koti 1132, manji deo, do jednog voda, na Đurovo Brdo, a jednu četu na kotu 1090 — kosa istočno od sela Jelašca.

Pravac dolaska na ovu prostoriju: Vrbnica — Balinovac — Lug — kota 1313 — Konjske Vode — Ošlji Do — Mahačka Česma — kota 1209 — kota 1137 — kota 1167. Dužina marša oko 8 časova, prema čemu podesiti i čas polaska.

Istim pravcem, a pozadi Druge brigade kretaće se naš štab. Brigada će za naznačeni pravac kretanja uputiti do 7 časova 23 tekućeg meseca dve putovođe u štab.

[10] Zbornik II/4, dok. 189.

4. Četvrta brigada prikupiće se pozadi, južno, od Druge brigade i to oko kote 1137 do samog puta. Pravac kretanja: Ljubinje — Mrčin Kolibe — Jezero — Lug — Konjske Vode — Ošlji Do — Mahačka Česma — kota 1209 — kota 1137. Imati u vidu da na karti nije naznačen put od Luga do Konjskih Voda, prema tome, ovaj deo puta treba izvideti. Ako na tom delu nema prolaza, onda pokret izvršiti preko Videža .. ,«[10]

Sa uže prostorije prikupljanja Ljubina, Vrbnica, Grandići i Zamršten — trebalo je da brigade u toku jednodnevnog marša stignu na prostoriju oko 5 km istočno od Kalinovika. Pri tome je pokret imao da se izvrši u dve kolone: desna: 2. brigada, štab i 4. proleterska brigada, i leva: 1. i 3. proleterska brigada. Po izbijanju na određenu prostoriju, desna kolona razmešta se južno od sela Borje, isturajući obezbeđenja ka Kalinoviku i Foči i presecajući time komunikaciju Foča — Kalinovik, dok je leva imala da izbije na prostoriju južno od sela Jelašca, obezbeđujući se takođe sa zapada i prema Kalinoviku. Za drugi dan predviđeno je da se jedinice zadrže na toj prostoriji, radi prikupljanja detaljnijih podataka o neprijatelju, kao i radi eventualnog likvidiranja četničkih posada u selima Jelašac i Borje i snabdevaju hranom za dalji pokret. Dalje je bilo predviđeno da se u noći između drugog i trećeg dana marša pređe komunikacija — jednom kolonom istočno, a drugom zapadno od Kalinovika, s tim da se sutradan obe kolone sastanu na prostoriji zapadno od Kalinovika. Zatim su imale da produže jednom stazom severozapadno od Kalinovika do prostorije Čemernica, Tušila, Sirovica šuma — između Treskavice i Visočice. U zapovesti je navedeno malo podataka o neprijatelju. Naznačena je jačina garnizona u Kalinoviku, zatim da je stanovništvo jugoistočno od Visočice na prostoriji Odžaka neprijateljski raspoloženo prema našim snagama, dok se za stanovništvo po selima između Treskavice i Bjelašnice (Rakitnica, Lukovac i Umijani) pretpostavljalo da neće davati otpora.

Međutim, istog dana kada je izdata zapovest, Vrhovni štab je obavestio štabove brigada da će pokret »otpočeti 24, a ne 23. kako je bilo predviđeno«. U vezi s tim i svi dalji postupci pomereni su za jedan dan. Manje je-

[10] Zbornik II/4, dok. 189.

dinice za obezbeđenje prostorije na kojoj treba da se brigade prikupe posle prvog dana marša, upućene su blagovremeno.

Vrhovni štab je težio da sa Udarnom grupom brigada stigne do prvog važnijeg cilja, komunikacije Sarajevo — Mostar, bez ozbiljnijih sukoba sa neprijateljem, kako ne bi otkrio naše namere, a pored ostalog, i da bi se izbeglo opterećenje novim ranjenicima, što bi samo otežavalo manevarsku sposobnost jedinica i usporavalo pokret.

U to vreme, jedinice 3. proleterske brigade su se prvi put od svog formiranja prikupile na jednoj prostoriji — u rejonu s. Grandić. Kao što je izneto, ova brigada je formirana u vrlo delikatnim okolnostima u toku pokreta, za vreme držanja položaja i izvođenja borbenih dejstava. Naime, njena glavnina je odmah dobila vrlo značajan zadatak na prostoriji Pive, ali je u toku njegovog izvršenja bila dovedena u nepovoljnu taktičku situaciju, tako da su njeni delovi morali da odstupe preko Pive pod veoma nepovoljnim uslovima — čitav jedan vod je bio odsečen od jedinog mogućnog pravca odstupanja. Uz to je, u toku povlačenja sa teritorije Sandžaka, bilo i osipanja iz bataljona teritorijalnih jedinica, a neke manje jedinice su se potpuno raspale. Taj proces osipanja bio je intenzivniji u periodu kad su teritorijalne jedinice napuštale svoj srez, dok je kasnije, ukoliko se više udaljavalo od svog područja, takvih poiava bilo relativno manje. Istina, i po izbijanju na tromeđu Bosne, Crne Gore i Sandžaka bilo je još manjih grupica ili pojedinaca koji su svojevoljno napuštali jedinice i vraćali se u Sandžak, ali posle dolaska u rejon Grandića, to je prestalo. Sada su jedinice mogle da se u formacijskom i vojno-političkom pogledu normalnije učvršćuju. Svakako da se ovde moraju imati u vidu i veoma nepovoljne okolnosti koje su pratile sandžačke jedinice kako u toku povlačenja iz Sandžaka, tako i prilikom prikupljanja, reorganizacije i formiranja u brigadu. Očigledno je da bi se sa teritorije Sandžaka izvukao veći broj boraca, a brojno stanje brigade po formiranju bilo veće, da je situacija bila povoljnija.

I slaba ishrana u toku boravka u rejonu Grandića negativno se odrazila na raspoloženje ljudstva, i to ne samo

u sandžačkim jedinicama, već i drugim koncentrisanim na ovoj relativno uskoj i siromašnoj prostoriji.

*

Ujutro 24. juna 3. proleterska brigada je krenula iz šireg rejona Grandića ka Kalinoviku. Maršovala je iza 1. proleterske brigade u koloni dugoj preko 3 km, računajući i odstojanja između boraca i tovarne stoke. Tako je dužina cele leve kolone iznosila preko 6 km, a približno isto toliko i desne. Marš je vodio preko Vrbniče i Konjskih voda ka Ošljem dolu. U toku marša dat je jedan veći odmor. Ali, i pored vrlo lepog sunčanog vremena, gladni borci nisu bili posebno raspoloženi. Naime, na marš se krenulo bez ikakve rezervne hrane, a potpuniji obrok mogao se očekivati tek po dolasku u rejon Kalinovika. Mnogi borci su brali i jeli sremušu, kuvali razne trave i pekli korenje.

Pred mrak 1. i 3. brigada su izbile na prostoriju predviđenu za prvi dan marša, a istovremeno je i desna kolona stigla u širi rejon sela Borja. U toku pokreta 1. proleterska brigada koja je maršovala na čelu, uspela je da posle kraćeg puškaranja brzo protera manje grupe četnika i nešto žandarma koji su odstupili ka Kalinoviku. Najveći broj četnika povukao se i posakrivao u šumi. Kada je 1. brigada izbila pred selo Jelašac, komandant brigade je izašao na pregovore sa četnicima koji su bili voljni da propuste naše jedinice u selo, ali su se tome usprotivili žandarmi koji su bili poslati iz Kalinovika. U dva časa izvršen je napad i posle svega 5 minuta četnici su pobegli, a sa njima i ono malo žandarma. Tom prilikom konfiskovana je imovina svih petokolonaša.

Noć 24/25. juna i sutrašnji dan jedinice su provele na dostignutoj prostoriji. Bila je organizovana ishrana za tai dan, a pripremljeno je i nešto rezerve za dalji marš. Rekviririrana je hrana, posebno stoka odbeglih četnika. Ovo obezbeđenje hranom bilo je veoma značajno, jer je promenjena odluka o daljoj marš-ruti. Naime, 25. juna Vrhovni štab je doneo odluku da se dalji marš ne vrši predviđenim pravcem, preko Vrhovine, Godojevića i dalje preko Treskavice i Visočice, već da brigade krenu pre-

ko Gvoznog polja i Treskavice, kako bi se izbegla naseljena mesta i eventualne usputne borbe koje bi samo usporavale pokret jedinica i izlagale ih gubicima.

Prema izmenjenoj marš-ruti, trebalo je u toku noći zaobići Kalinovik sa istočne i zapadne strane, zatim produžiti marš ka Gvoznom polju i tako se dohvatiti planine Treskavice. Treća proleterska brigada krenula je na marš 25. juna u 21 čas preko sela Mandića, prešla komunikaciju na oko 2 km i zapadno od Kalinovika i izbila u selo Mehovinu, a zatim je preko Premilovog brda nastavila u pravcu Ilijinog brda. Dok se kretalo tom deonicom već je bilo svanulo, pa je neprijatelj od Kalinovika otvorio vatru na delove 3. proleterske brigade i smrtno ranio jednog borca. Međutim, čim je brdski top ispalio nekoliko granata, neprijatelj se više nije javljao. Pokret je produžen u toku dana preko Ilijinog brda stazom koja vodi za Gvozno polje. Ova marš-ruta od oko 24 km pređena je za 12 časova (prosečno 2 km na čas). Krećući se pred 3. brigadom 1. proleterska je već bila stigla na određenu prostoriju. Ona je ostavila jedan bataljon na Premilovom brdu, da bi prihvatio bataljon 4. proleterske brigade koji je odneo hranu zbegu i bolnici na Zelengori, kao i bataljon 1. proleterske ranije ostavljen u rejonu Ošljeg dola i Velikog rata.

I desna kolona se, posle prelaska komunikacije Kalinovik — Foča, prebacila, kod sela Šivolja, preko komunikacije Kalinovik — Dobro Polje, a zatim je nastavila pokret pored sela Ručnika i Kovač-brda i izbila u rejon Gvoznog polja. U toku ovog dana nije bilo borbi sa neprijateljem.

Ostatak dana 26. i noć 26/27. juna brigada je provela na prilazima Treskavici, a sledećeg dana nastavljen je marš ka grebenu ove planine. Tako je ovog dana prešla svega oko 10 km. U toku penjanja uz Treskavicu počela je da pada kiša. Bilo je vrlo hladno, a vatra se teško ložila i održavala.

Stanovništvo sela u koje je trebalo da dođu 1. i 3. proleterska brigada, bilo je organizovano u miliciju — u tzv. domobransko-dobrovoljačke satnije. Pored toga, u s. Umoljani bila je i žandarmerijska stanica. Bilo je predviđeno da se, ukoliko dođe do borbe, frontalno napada manjim

snagama, a glavnim da se obuhvati ova prostorija na kojoj se nalazi nekoliko sela. Međutim, posle marša od nekoliko sati, milicijske snage su posle slabog otpora ubrzo odstupile. I žandarmi iz sela Umoljana pobegli su ka Konjicu. Tom prilikom je zarobljeno nekoliko milicionara, zaplenjeno nešto oružja i zapaljena žandarmerijska stanica u selu Umoljani. Vrlo malo stanovnika ostalo je da sačeka partizane. Ova grupa naselja između Bjelašnice, Treskavice i Visočice relativno je bogata stokom, tako da se mogla organizovati dobra ishrana, što je, s obzirom na dotadanju oskudicu, bilo veoma značajno. Treća proleterska brigada smestila se po selima Rakitnica, Šabići, Kramari i Umoljani.

Od početka marša iz rejona Grandića do dolaska na prostoriju sela južno od planine Bjelašnice, prošlo je osam dana. Treća proleterska brigada je vrlo dobro podnela ovaj marš. Glavna teškoća u toku čitavog ovog pokreta bio je nedostatak najpotrebnije hrane. Veoma velika oskudica u tom pogledu osećala se još u rejonu Grandića, a pogotovu u toku pokreta preko Zelengore. Nešto bolja situacija bila je u rejonu Kalinovika, a zatim je ponovo došlo do neredovne i slabe ishrane sve do dolaska na prostoriju sela severno od Treskavice, odnosno južno od Bjelašnice. Mada je u nejasnoj situaciji poželjno imati prikupljene jedinice, ipak je situacija bila takva da nije bilo potrebno kretati se u jednoj koloni. Očigledno je da se preko određenih prostorija do izbijanja pred Bjelašnicu moglo kretati u više kolona, što je omogućavalo bolju ishranu, a ne bi bila ugrožena ni bojna gotovost. Naime, dobrom organizacijom naših kolona mogle su se, prema situaciji, snage upotrebiti bilo prema kojoj tački u zoni nastupanja. A povećanjem broja kolona skratila bi se i dubina marševskog poretka, a time ubrzao i sam pokret.

Ove naše snage bile su toliko borbeno sposobne da su mogle vrlo brzo likvidirati svaki otpor u zoni nastupanja. Bile su brojno jake, dobro organizovane i disciplinovane, a za one uslove i prilično naoružane. Dalje, pokret kroz puste predele, preko planinskog zemljišta, uz istovremeno izbegavanje naselja, stvarao je neko posebno raspoloženje kod naših jedinica. U toku izvršenja marša — kroz predele sa nejasnom situacijom, bilo je potrebno

organizovati dobro izviđanje, odlučno skršiti svaki pokušaj otpora eventualnih neprijatelja snaga, imati pravilan odnos prema stanovništvu i njegovoj imovini, a što je najvažnije, trebalo je uvek obezbediti koliko-toliko dobru ishranu. Odnos prema stanovništvu je posebno vrlo važan, jer se prvi dodir sa selima odražava na raspoloženje stanovništva ostalih sela.

Odnos 3. proleterske brigade prema stanovništvu i njegovoj imovini bio je na visini. Ona je u tom pogledu imala vrlo dobar i čvrst kurs kojeg se držala kroz čitavo vreme narodnooslobodilačke borbe.

Operacija na komunikaciji Sarajevo — Mostar

Vrhovni štab je odlučio da se dalji pokret ka zapadu nastavi, kao i dotle, u dve kolone. Desna — 2. i 4. proleterska brigada — imala je da nastupa severno od Bjelašnice i da izbije na deonicu železničke pruge Blažuj (isključno) — Tarčin (zaključno). Pošto uništi železničke stanice Hadžići, Pazarić i Tarčin, produžava nastupanje na planinu Bitovnju. Leva — 1. i 3. proleterska brigada i Vrhovni štab — imala je da, pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba, nastupa južnim padinama Bjelašnice, s tim da izbije na železničku prugu od Raštelice do Konjica (isključno) i poruši objekte na toj deonici, a zatim da produži nastupanje ka planini Bitovnji. Ovaj napad na objekte pruge zahvata deonicu dugu oko 45 km. Predviđeno je da napad obe kolone bude jednovremen.

Početkom jula neprijatelj je držao jače snage u Sarajevu i Mostaru. U Sarajevu su bile oružane jedinice NDH i nešto nemačkih, a u Mostaru italijanske. Na odseku pruge od Sarajeva (isključno) do Rame obezbeđenje su vršile jedinice NDH. U Konjicu se nalazilo oko 480 neprijateljskih vojnika i to: 1. bataljon 7. domobranskog pešadijskog puka, oko 50 žandarma, vod jedne Pripremne ustaške bojne i oko 40 milicionara. U Ostrošcu je bilo oko 45 žandarma i milicionara. Nemci su držali jedino u Pazariću 25 svojih žandarma. Inače, na obezbeđenju pruge od Sarajeva do Konjica bile su vrlo male posade. Na Ivan-sedlu bila je žandarmerijska stanica sa 8 žandarma, a u selu Podorašcu 5 žandarma. Kada se 3. jula uvidela neposredna

opasnost za železničku prugu Sarajevo— Konjic, stiglo je: u Raštelicu oko 12 žandarma i 10 ustaša, a u Hadžiće 25, vi Tarčin 12 i kod Podorašca 11 ustaša. To su, u odnosu na naše udarne brigade, bile vrlo slabe snage. Italijanske snage obezbedivale su prugu jednom četom u Rami i sa dve pešadijske čete u Jablanici, dok je u Drešnici bila mitraljeska četa. Na pruzi između stanica Blažuj i Konjic našla su se, noću 3. jula, četiri voza — dva putnička i dva teretna. U putničkom, koji je zadržan u Pazariću, nalazilo se 40 ustaša koji su bili upućeni kao pojačanje u Konjic, a u vozu u selu Brđanima bilo je oko 150 domobrana, rezervista iz 13. pešadijskog puka koji su se vraćali svojim kućama. Prema tome, na odseku pruge od Blažuja do Konjica (isključno) bilo je oko 150 ustaša i žandarma, kao i 150 domobrana, ukupno oko 300 neprijateljskh vojnika. Mogao se očekivati sukob i sa delom snaga Konjičkog garnizona koje su mogle intervenisati sa oko 300 vojnika i to samo u bližoj okolini Konjica. Dalje, postojala je verovatnoća intervencije od pravca Sarajeva i od Mostara. Prema tome, od Blažuja do Konjica (zaključno) moglo se u toj situaciji računati sa oko 800 neprijateljskih vojnika.

Vrhovni štab, pod čijom je neposrednom komandom bila leva kolona, izdao je 2. jula u 15.45 naređenje štabovima 1. i 3. proleterske brigade kojim su regulisani zadaci jedinica i način prelaska komunikacije Raštelica — Konjic. Tako je naređeno da obe brigade u toku noći 3/4. jula pređu drum i železničku prugu Sarajevo — Konjic na odseku s. Raštelica — s. Zivašnica i da zastanu na prostoriji s. Bulatovići — s. Repovci — s. Stojkovići.

Pošto se o neprijatelju nije imalo potpunijih podataka (znalo se samo toliko da ima nešto ustaša u Konjicu i slabijih straža na železničkim stanicama), naređeno je da brigade u toku dana nastoje da prikupe što potpunije podatke o neprijateljskim snagama duž obe komunikacije, a naročito da provere da li u Ivan-sedlu postoji žandarmerijska posada.[11]

Za 3. brigadu u naređenju stoji:

»Treća brigada će se 2. jula do 19 časova prikupiti na prostoriji s. Kovačevac i u 19 časova krenuti pravcem: Kovačevac — s. Zelene Njive — Megara (Kuvija) — Trebulje (1162), duž puta

[11] Zbornik II/5, dok. 2.

će se smestiti i predaniti u toku 3. jula. Imati u vidu da je ova prostorija udaljena svega 4 do 5 km od komunikacije Sarajevo — Konjic, stoga svi delovi ove kolone moraju biti dobro zaklonjeni, kako sa zemlje tako i iz vazduha. Vatre se ne smeju ložiti i ništa se ne sme učiniti što bi otkrilo naše prisustvo na ovome mestu. U toku noći 3/4. jula u 22 časa izvršiće se prelaz druma i pruge, prema čemu podesiti vreme pokreta sa te prostorije. Pokret izvršiti pravcem: Trebulje (1162) — Mali Ivan (1011) — selo Mrkaljić — s. Velika — s. Repovci i razmestiti se na prostoriji selo Repovci — s. Gobelovina — s. Bulatovići. Obezbeđenje ove prostorije izvršiti od Ivan Sedla i od Konjica, odnosno s istoka. Bolnicu s jednim bataljonom bilo bi najbolje smestiti u s. Gobelovinu. Žandarmerijsku stanicu u s. Ivan Sedlo, ukoliko bude posednuta, neutralisati za vreme prelaska kolone, a po prelasku začelja preko druma, likvidirati je.

Put Sarajevo — Konjic treba preći u sledećem rasporedu: jedan bataljon u prethodnici, glavnina kolone da bude sastavljena ovim marševskim redom: jedan bataljon — Vrhovni štab sa svojom komorom — komora obeju brigada — jedan bataljon. Ovu kolonu obezbediti stalnim pobočnicama i to desno prema selu Ivan Sedlo, koja će neutralisati žandarmerijsku stanicu i zatvoriti drum iz Sarajeva; po prelasku začelja ona da likvidira žandarmerijsku stanicu. Leva pobočnica prema selu Donja Bradina, sa zadatkom da po prelasku začelja kolone preko druma poruši železničku stanicu Bradina po uputstvima u tač. III.[12]

U toku 2. jula 3. brigada koja je krenula na marš zorom, stigla je na određenu prostoriju u rejon Kovačevića, udaljena oko 12 km od pruge. Posle odmora, po padu mraka, pokret je nastavljen do sela Trebulja, gde se izbilo pre zore. Tu je brigada predanila, sa prednjim delovima na oko 3 km od pruge. U toku ovog dana štabovi bataljona su izviđali prugu, svaki na svom odseku. Kada se saznalo da se u žandarmerijskoj kasarni na Ivan-sedlu nalazi posada samo od oko 10 žandarma, Vrhovni štab je odlučio da se ona likvidira pre početka opšteg napada.

Izviđanjem u toku 3. jula nije se došlo do novih podataka o neprijateljskim snagama na odseku pruge Raštelica — Konjic. Naime, radi iznenađenja nisu se mogla preduzeti nasilna izviđanja, da bi se prikupili i proverili podaci o razmeštaju neprijateljskih posada duž pruge.

Prema koncepciji o upotrebi snaga južne (leve) kolone formirane su, u stvari, tri udarne grupe: dve krilne i jedna centralna. Krilne grupe, formirane od jedinica 1.

[12] Isto. U tač. III predviđeni su detaljno zadaci za svaku grupu iz 1. proleterske brigade.

proleterske brigade, imale su da napadaju, i to desnokrilna osnovnim pravcem preko železničke stanice Raštelica, sa obezbeđenjem od pravca Tarčina, odnosno Sarajeva, a levokrilna preko železničke stanice Brđani, sa obezbeđenjem od Konjica. Centralnu grupu čine dva bataljona 3. proleterske brigade koji su imali da napadaju, i to jednim delom preko Malog Ivana, a drugim preko železničke stanice Bradina. Pošto likvidira žandarmerijsku stanicu kod Ivan-sedla i posadu železničke stanice Bradina, centralna grupa preuzima ulogu stalnih pobočnica na ovom odseku, na kojem će prugu i glavne komunikacije preći Vrhovni štab, glavnina 3. proleterske brigade, bolnica i komora južne kolone. Početak napada predviđen je za 3. jul u 20.30 časova.

Žandarmerijsku stanicu na Ivan-sedlu koja je bila građena od tvrdog materijala, sa malim puškarnicama i visokom zidanom ogradom, imao je da likvidira 3. bataljon 3. proleterske brigade. Pošto je još pre mraka podišao Ivan-sedlu, bataljon je oko 20.30 časova prešao u napad. Na poziv da se predaju, žandarmi su odgovorili vatrom i bacanjem bombi. Razvila se oštra borba u kojoj su naši imali šest ranjenih i jednog poginulog. Prišli su neoprezno kasarni u koju je bilo teško prodreti. Uvidevši da se otpor žandarma ne može tako brzo skršiti, odlučeno je da se kasarna zapali, da se ne bi trpeli nepotrebni gubici. Kad je pomoću slame, benzina i petroleja zapaljena jedna drvena nastrešnica dograđena uz glavnu zgradu, posada koja je već izgubila komandira stanice, predala se. Svi zarobljeni žandarmi sprovedeni su u Vrhovni štab.

Peti bataljon 3. proleterske brigade koji je imao da napadne železničku stanicu Bradina — zapali stanicu i poruši postrojenja — predanio je u rejonu Volujaka. Kad je noću oko 21 čas izbio na železničku stanicu Bradina, nije zatekao nikakvu neprijateljsku posadu. Odmah su preduzete mere da se unište sva stanična postrojenja: velika skretnica za lokomotive, tračnice, signalni blok, stanični magacini, zupci koji služe za penjanje veza uz nagib ka Ivan-sedlu, lokomotive i vagoni.

U toku noći 3/4. jula kroz Bradinu su prošli Vrhovni štab, bolnica i komore obeju brigada. Sa ovim delovima

kao neposredno obezbeđenje prešla je prugu i glavnu komunikaciju i glavnina 3. proleterske brigade: 1, 2. i 4. bataljon.

U toku 4. jula 3. proleterska brigada se prebacila na prostoriju s. Repovci — Gobelovina — s. Bulatovići, obezbedivši se od Ivan-sedla i Konjica. Istog dana prebacila se na određenu prostoriju zapadno od komunikacije Raštelica — Konjic.

Dok je leva kolona dejstvovala na dodeljenom odseku, kod desne je 2. proleterska brigada zauzela Tarčin i Pazarić, a 4. brigada Hadžiće.

Pošto u to vreme nije usledila neka jača intervencija neprijatelja od Sarajeva i Mostara, odlučeno je da se jedinice leve kolone zadrže na dostignutoj prostoriji, s tim da deo snaga poruši objekte na putu i pruzi Pazarić — Konjic. U vezi s tim 3. proleterska brigada je dobila sledeće naređenje Vrhovnog štaba:

»Pošto ćemo se na ovoj prostoriji zadržati nekoliko dana, potrebno je da to vreme iskoristimo i da komunikaciju Sarajevo — Konjic porušimo do potpunosti; svaku šinu razvaliti, svaki prag razvaliti, svaku skretnicu polomiti, svaki telefonski stub odseći, svaki telefonski izolator treba slomiti, svaki propust na pruzi treba porušiti, svaku ogradu na pruzi spaliti, drum prekopati na mestima koja se ne mogu obići. U tome cilju bilo bi potrebno:

Jedan bataljon da smestite u selu Mrkaljić sa zadatkom da drži zasedu na ulazu u tunel prema Sarajevu, jednu zasedu na drumu u blizini ove na tunelu, da poruši propuste na pruzi kod sela Raštelice do sela Bradine i telefonsku liniju. Ovaj bataljon mora biti vrlo oprezan jer može biti iznenađen...

Jedan bataljon u selo Donja Bradina sa zadatkom da potpuno poruši prugu i propusti na drumu od Ivan tunela do sela Sunja i da raskopa vodovod na stanici Bradina.

Jedan bataljon da dođe u selo Zukići sa zadatkom da od sela Šunja do željezničke stanice Brđani poruši prugu i propuste na drumu i telefonsku liniju. Ovo bi bilo naibolje da bude V bataljon koji treba 6. VII u 3 časa ujutru da dođe u selo Šunj radi zaplene...

U selu Šunju u to vreme biće III bataljon I brigade koii će sa pionirskim vodom da ruši most [na pruzi] u selu Šunju. Treba obratiti pažnju da se zupčana pruga potpuno uništi. Za ovu svrhu treba uzeti radnike i muslimanski živalj. U selu Vrbanji nalazi se I bataljon I brigade.«[13]

Istovremeno ka pruzi su upućena dva bataljona 1. proleterske brigade: 3. ka mostu kod Lukača koji još nije

[10] Zbornik II/4, dok. 189.

bio porušen, a 1. ka Podorašcu. Pošto je 3. bataljon 1. proleterske postavio zasedu kod sela Sunja, ona je otvorila vatru na neprijateljski voz koji se kretao ka Bradini. Posle kraće borbe voz se povukao. I ustaše koje su bile kod bunkera kraj mosta, ukrcale su se u voz koji se toga dana vratio u Konjic. Pionirski vod je dobio zadatak da poruši most kod Lukača.

Treća brigada je nastavila da ruši železničku prugu i objekte. Temeljito je uništena stanica Bradina sa svim uređajima i pomoćnim objektima, a pionirski vod je uspešno porušio most kod Lukača.

Dalji razvoj situacije upućivao je na akcije na pruzi ka Konjicu, odnosno ka pruzi Konjic — Jablanica. Konjički bataljon koji je u to vreme bio na planini Prenju, napao je u toku noći 5/6. jula Ostrožac i prekinuo prugu između Jablanice i železničke stanice Prenj. Dok je deo

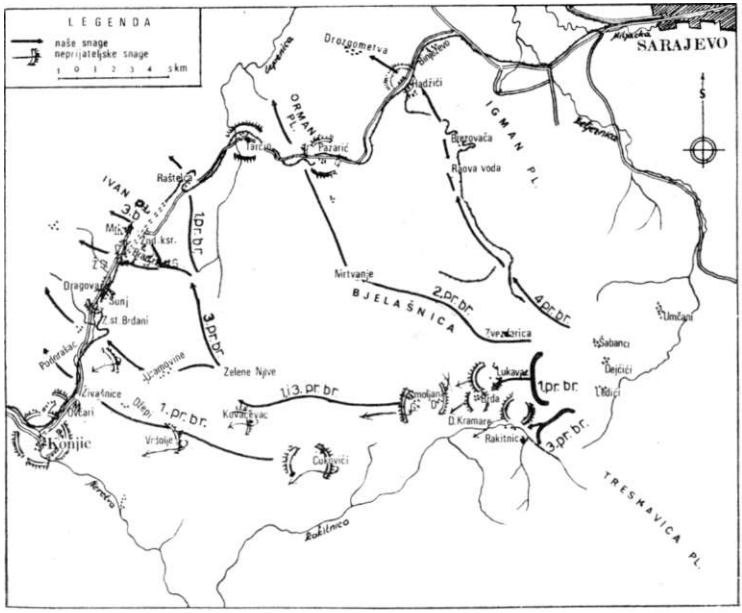

Napad na komunikaciju Sarajevo — Mostar

3. proleterske brigade na položajima kod Ivan-sedla zatvarao komunikaciju Sarajevo — Konjic, a Konjički bataljon obezbeđivao pravac Jablanica — Konjic, delovi 1. proleterske brigade su u toku noći 7/8. i sutradan 8. jula uspeli da zauzmu Konjic.

Ova dejstva početkom jula na komunikaciji Sarajevo — Mostar bila su vrlo dobro organizovana i izvedena. To je imalo ogromnih posledica kako u vojnom tako i u političkom pogledu. Kada su Italijani i četnici mislili da će uspeti da partizane sateraju u planine, da ih tamo izmore glađu, a zatim unište, pokazalo se da u tome ne samo nisu uspeli već su zadobili teže udarce od svih dotadašnjih. Ovaj marš je značio za neprijatelja najveće iznenađenje. Brigade su prodrle na prostorije koje je do juče smatrao sigurnim i za njega bile mnogo značajnije od onih s kojih je uspeo da nas potisne. Partizani su pokazali da su u stanju da se bore pod svim okolnostima i na svim terenima. Oni su uspeli da preko bespuća i vrleti pod borbom prenesu nekoliko stotina ranjenih i bolesnih drugova. Oni su prešli desetak najvećih planina i savladali centralno bosansko bilo.

Ovo je bila do tada najveća diverzija u našem ratu, u kojoj je jednim udarcem uništeno više lokomotiva i nekoliko desetina vagona, ubijeno preko 200 ustaša, zarobljeno preko 250 neprijateljskih vojnika, zaplenjen bogat ratni materijal i više kompozicija punih robe. Sve stanične instalacije od Hadžića do Rame sravnjene su sa zemljom, pruga iskidana na više mesta, a kod Bradine je srušen najveći i najduži most na pruzi Beograd — Dubrovnik. Za opravku samo ovog mosta biće potrebno šest meseci. U snažnom naletu partizani su posle kratke i žestoke borbe csvojili gradove Konjic i Ostrožac, a očistili Hadžiće i Pazarić. U samom Konjicu je palo u naše ruke 50.000 metaka, 2 teška i 1 mitraljez. Veza Sarajeva sa Jadranskim morem je prekinuta, a veliki deo tzv. Nezavisne Države Hrvatske — Hercegovina i južna Dalmacija — odsečen od ustaške vlasti. Narod je sa oduševljenjem pozdravljao Narodnooslobodilačku vojsku, a omladina u mnogim mestima je tražila da uđe u brigade.[14]

[14] Bilten Vrhovnog štaba br. 17, 18, 19 (Zbornik II/l).

Neprijatelj se nije nadao, u to vreme i takvoj situaciji, tako velikom i silovitom udaru snaga Narodnooslobodilačke vojske. Pojačanja koja je uputio u poslednjem času duž pruge bila su relativno slaba.

Naši borci i rukovodioci izvršavali su zadatke sa velikom hrabrošću, pri čemu su pokazali veliku inicijativu i snalažljivost. Posebno je bilo značajno brzo dejstvo 3. bataljona pri likvidiranju neprijateljskog uporišta kod Ivan-sedla, što je omogućilo ostalim snagama na tom pravcu da se nesmetano prebace preko komunikacije. Podataka 0 neprijatelju bilo je vrlo malo. Jedinice su morale same, gotovo u toku napada, da izviđaju. Nije se znalo gde i na kom mestu će biti i koliko neprijateljskih snaga. Otuda se dešavalo da, na nekim pravcima gde se očekivao, neprijatelja uopšte nije bilo, a na drugim gde se pretpostavljalo da su vrlo male snage neprijatelja, nailazilo se na njegove jače posade. Pokazalo se da je prilikom napada nužno da krilne grupe blagovremeno poruše železničku prugu, kako bi se onemogućilo neprijatelju da brzo interveniše novodovedenim snagama. Pri tome je potrebno da se grupe za rušenje unapred dobro obuče i pripreme i da im se tačno odrede zadaci. Isto tako potrebno je blagovremeno organizovati evakuaciju zaplenjenog materijala 1 preduzeti sve druge mere kako bi se sve to izvršilo što temeljitije i na vreme.

Oslobođenje Prozora

U toku 6. jula Vrhovni štab je doneo značajne odluke u pogledu daljih dejstava severne i južne kolone. Tako je odlučeno: da severna kolona produži nastupanje ka prostoriji gornjeg Vrbasa, sa koje će uhvatiti vezu sa delovima južne kolone u širem rejonu Prozora; da se delovi južne upute u pravcu Prozora, a naknadno je odlučeno o daljim dejstvima na pruzi Konjic — Jablanica, uzimajući u obzir i oslobođenje Konjica.

Prvobitno je bilo predviđeno da se nastupanje iz doline Neretve ka prozorskoj kotlini preduzme delovima 1. proleterske brigade. Ali, zbog povoljnog razvoja situacije u dolini Neretve, Vrhovni štab je odlučio da 1. brigada, sa najmanje tri bataljona, oslobodi Konjic. Zbog toga je,

umesto 1. za oslobađanje Prozora angažovana 3. proleterska brigada kojoj je, 6. jula, naređeno da sa dva bataljona krene iz sela T\ihovića preko Višnjevice u Parcane. Ova dva bataljona imala su da 7. jula uveče posednu Prozor i, po mogućstvu, razruše drum koji od Prozora vodi prema Gornjem Vakufu i dalje prema Jajcu. Pri tome je napomenuto da se prethodno ispita mogućnost ulaska u Prozor, pošto se nije znalo da li se u njemu nalazi žandarmerijska stanica.

Dok su se ova dva bataljona (2. i 4) kretala ka Prozorskoj kotlini, glavnina brigade je ostala i dalje u dolini Neretve, na prostoriji Ivan planina — Bradina — s. Repovci, zatvarajući komunikaciju Sarajevo — Konjic. Deo štaba brigade koji je krenuo sa 2. i 4. bataljonom i izbio na komunikaciju Rama — Prozor, odmah je preduzeo mere da je onesposobi (rušenje drvenih mostova, sečenje telegrafsko-telefonskih stubova i drugo).

Kad je, u toku 8. jula dobio izveštaj o stanju na odseku ova dva bataljona (na drumu Rama — Prozor) i traženja uputstva za njihov dalji rad, Vrhovni štab je, ocenivši da su dva bataljona male snage za dejstva u zoni Prozora, odlučio da u toku 9. jula ka Prozoru krene i 4. bataljon 1. proleterske brigade. Prema planu za oslobađanje Prozora, dva bataljona 3. brigade trebalo je da ga blokiraju sa južne strane, od sela Nikolića i Paljika i sa jugoistočne od pravca Borovnice, odnosno sela Duge na drumu, a 4. bataljon 1. brigade da dejstvuje sa severne strane od s. Perići — s. Kulagić ka koti 772. U istom naređenju, dostavljenom i štabu 3. proleterske brigade, napomenuto je da »zauzimanje Prozora ima za nas utoliko veću važnost što bi se time olakšao pokret u pravcu Gornjeg Vakufa gde neprijatelj pokušava koncentrisati četnike i ustaše protiv nas«. Dalje je skrenuta pažnja da se. do dolaska 4. bataljona 1. proleterske brigade, sa kojim će stići i jedan mali top za dejstvo protiv neprijateljskih utvrđenja, dobro ispita situacija u Prozoru i na položajima oko tog mesta.

Prednji delovi 3. proleterske brigade koji su rušili drum Rama — Prozor, približavali su se postepeno Prozoru. U to vreme neprijateljska avijacija bila je vrlo aktivna. Jedan avion je 9. jula, kada je 2. bataljon 3. prole-

terske brigade bio u selu Homatlije, bombardovao deo bataljona i naneo mu gubitke: 5 poginulih i 10 ranjenih. Poginuli su politički komesar bataljona Mirko Pejatović, intendant bataljona Radoje Zorić, ekonom čete Vaso Simović, komandir odeljenja Branko Vidović i borac Todor Laketić, a uskoro je podlegao ranama i komandir čete Branko Vojnović. Između ostalih, teže su ranjeni komandant bataljona Ljubo Medenica i zamenik političkog komesara bataljona Mišo Pavićević. Tako je ceo štab bataljona, ne vodeći računa o opasnosti od neprijateljske avijacije, izbačen iz stroja.

No, bez obzira na gubitke i učestalu aktivnost neprijateljske avijacije, 2. i 4. bataljon 3. proleterske brigade, kao i 4. bataljon 1. proleterske brigade, produžili su podilaženje Prozoru. U to vreme u Prozoru su se nalazile 1. četa 20. ustaškog bataljona jačine 92 ustaše, 2. četa 17. ustaškog bataljona (bez voda koji se nalazio u Šćitu), jačine oko 100 ustaša, vod 12. mitraljeske čete jačine oko 30 domobrana, a zatim preko 10 žandarma, nekoliko finansa i u bližoj okolini Prozora manje grupe milicionara.

Prikupivši tri bataljona kod Prozora, štab 3. proleterske brigade (načelnik štaba i politički komesar) razradio je plan: da u toku noći 10/11. jula bataljoni zauzmu polazne položaje za napad oko grada, na kojima bi ostali u toku 11. jula, a 12. jula u 3 časa da napadnu grad. Bataljoni su dobili sledeće zadatke: 4. bataljon 3. brigade i 2. četa 2. bataljona iste brigade, pošto se prebace preko druma Prozor — Rama i zauzmu sela Borovnicu i Paljike, imali su da posednu položaj iznad grada sa južne i jugozapadne strane; jedan vod 2. bataljona 3. brigade imao je da zauzme brdo Bandir koje se nalazi neposredno južno od Prozora; 4. bataljon 1. proleterske brigade imao je da posedne položaje istočno i severoistočno od Prozora na liniji s. Krča — s. Kulaglić — k. 869 — s. Gmići, zatim da posedne Makljen i preseče komunikaciju Prozor — Gornji Vakuf.

Ustaše su isturile manje delove u s. Borovnicu i Paljike, kao< i ka Makljenu. A kad je 4. bataljon 1. proleterske brigade poseo Krče i razvio se gotovo do s. Gmića, uputio je jedan vod da preseče put ka Makljenu. Međutim, vod je naišao na neprijateljska pojačanja koja su

upravo stizala garnizonu Prozor. Zbog toga se bataljon povukao na položaje Krče i Krmska glava, istočno od Prozora, a vod je uspeo da se, prikriven između neprijateljskih položaja, nekako povuče ka glavnini bataljona. Tom prilikom neprijatelju je pao u ruke kazan bataljona sa spremljenim ručkom. U toku razvoja levoga krila ka s. Borovnici, došlo je do borbe. Međutim, kad je 2. četa 2. bataljona koja je bila na krajnjem levom krilu, upućena da zaobiđe neprijatelja, 4. bataljon raspoređen do blizu brda Ponir, neprijatelj je bio prinuđen da se iz s. Borovnice povuče u s. Paljike. Ali napad se nije mogao produžiti zbog nepredviđenog pojačanja neprijatelja kod Makljena, odnosno zbog povlačenja 4. bataljona 1. proleterske brigade na položaje istočno od Prozora. Neprijatelj je, zahvaljujući pristiglim pojačanjima od pravca Bugojna, uspeo da odbaci 4. bataljon 1. brigade i posedne Makljen, Debelo brdo i Kozje stijene koji čine dominirajuće položaje sa severne i severoistočne strane Prozora. Četvrti bataljon 1. proleterske brigade produžio je da se pod borbom povlači sa položaja Krmska glava i Krče, ali je uz sadejstvo delova 3. proleterske brigade uspeo da protivnapadom povrati položaje Bandir i Krmsku glavu. A 3. proleterska brigada koja je proterala neprijatelja sa Borovnice i sa juga izbila neposredno do Prozora, nije tada uspela da protera i neprijatelja iz rovova kod s. Paljika.

Na osnovu obaveštenja dobivenih od dela štaba 3. brigade koji se nalazio na položajima kod Prozora i komandanta 4. bataljona 1. brigade, Vrhovni komandant je 11. jula izdao naređenje komandantu 3. proleterske brigade da još u dva časa noću krene sa dva bataljona u s. Uzdol, i da se tu poveže sa 4. bataljonom 1. brigade koji se nalazi na položajima sa severne strane Prozora. Pri tome je skrenuta pažnja da su večeras 4. bataljon 1. brigade napale ustaše s leđa i da nije dobio pomoć od naših bataljona koji se nalaze levo od njega. Dalje je naređeno da u toku sutrašnjeg dana i večeri čitava 3. brigada opkoli Prozor i napadne ga najkasnije noću 13. jula; da se prethodno sa brigadom i 4. bataljonom 1. brigade izvrši širi obuhvatni pokret kako bi se očistile ustaške grupe koje su zasele na brdima iznad Prozora. U vezi s tim je 4. bataljon trebalo da se uputi zapadno od Prozora do s. Nauković i da zapo-

sedne drum prema Gornjem Vakufu; jedan bataljon 3. brigade da krene od Izdola prema s. Duge, da se tu poveže sa dva bataljona koja se već nalaze na položajima, a jedan bataljon da krene prema s. Tadići i da se kod s. Dobruša poveže sa 4. bataljonom 1. brigade. Dva bataljona 3. brigade koja se nalaze na položajima kod Prozora treba da krenu južno od druma prema s. Mandići — Nikolići — Paljike. Na kraju se napominje da u Prozoru ima 150 do 200 domobrana i ustaša i da se mogu lako savladati.[15]

Ovim naređenjem Vrhovnog štaba predviđeno je da napad na Prozor izvrši sa pet bataljona — četiri 3. i jedan 1. proleterske brigade. Međutim, kako su u pokretu ka Prozoru bila i ostala tri bataljona 3. brigade, u napadu na Prozor učestvovala je kompletna 3. proleterska brigada, sa svih pet bataljona, i jedan bataljon 1. proleterske brigade.

Posle vrlo napornoga marša, bataljoni 3. brigade su se prikupili, po podne 12. jula, na prostoriji Kranjčići — Here — Duge (oko 3 km jugoistočno od Prozora). Predviđeno je da se sa kružne osnove, koncentričnim dejstvima svih šest bataljona, likvidira Prozorski garnizon. Snage angažovane za napad na Prozor iznosile su ukupno oko 800 boraca (oko 650 iz 3. i oko 150 iz 1. proleterske brigade). S druge strane snage neprijatelja koje su branile Prozor iznosile su oko 450 vojnika, s tim što su raspolagale većom količinom municije, a to preimućstvo došlo je do izražaja i u toku prethodnih borbi kod Prozora. Njegovi minobacači su, ne štedeći municiju, vrlo često otvarali vatru po položajima naših jedinica. Isto tako, Prozorski garnizon je dobro stajao i sa automatskim oružjem, tako da je mogao organizovati solidan plan vatre i tući sve bliže i dalje prilaze gradu. Veliko preimućstvo odbrane Prozora činili su i dobro izgrađeni bunkeri koje su radile italijanske jedinice kad su ovde bile dislocirane. Sva ova preimućstva neprijatelja došla bi posebno do izražaja u dnevnim borbama. No, i pored toga, situacija kod Prozora se razvijala tako, da su se početak i cela dinamika napada, pa i krajnji ishod borbe, odigrali baš u toku dana. Naime, čas početka napada bio je planiran za noć, ali je istovremeno bio vezan za prethodno osvajanje dominantnih položaja

[10] Zbornik II/4, dok. 189.

koje je neprijatelj držao na liniji Kozje stijene — Debelo brdo — Makljen.

Neprijatelj je manjim delovima poseo na severoistočnoj strani isturene položaje Kozje stijene, Debelo brdo i Makljen, udaljene od Prozora oko dva kilometra. Njegove glavne snage bile su raspoređene na položajima neposredno oko samog Prozora, i to u rejonu s. Grnića i Naukovića, Majdana, s. Paljike i na Kuli koja se nalazi južno od grada, zatim na Bandiru (k. 856) i kosi istočno od Bandirà. U samom gradu, najjaču tačku predstavljala je Kula, odakle su se mogli osmatrati svi prilazi Prozoru, a koja je bila pogodna i za dejstva automatskim oružjem. Sa Kule je bilo pogodno braniti pravce s juga od s. Borovnice i sa istoka od Bandira. Neprijatelj je bio poseo sve bunkere koji su se nalazili u rejonu grada, a najgušći su bili na položajima kod Makljena i odsecima koji se od Makljena, s. Naukovića i Kulagića pružaju ka Prozoru. Bunkera je bilo i kod Mejdana. S obzirom na ove povoljne utvrđene tačke, dovoljan broj automatskih oruđa i veću količinu municije, branilac je imao mogućnosti da organizuje solidan plan vatre.

Padom mraka 5. bataljon (dve čete po 60 boraca) krenuo je iz s. Here, pravcem s. Ljubunci — Mejnik — Crni vrh ka polaznom položaju za napad na liniji k. 1370 — Krčevine (oko 2 km severno od serpentina na Makljenu). Tako je ovaj bataljon pre napada morao u toku noći da pređe dug put preko vrlo ispresecanog zemljišta. Iako je t'o odstojanje vazdušnom linijom iznosilo samo 5 km, za njegovo savlađivanje je, zbog noći i ispresecanog zemljišta, — trebalo oko deset časova. Dalji pravac 5. bataljona izvodio je na Prozor sa severozapadne strane. Jedna četa 4. bataljona 1. proleterske brigade imala je da ovlada isturenim položajem (Kozje stijene i Debelo brdo) severozapadno od Prozora, a zatim da se glavninom bataljona produži napad na položaje kod s. Naukovića, Kalaglića, k. 869 i dalje padinama koje vode ka Prozoru. Južno od 4. bataljona 1. proleterske napadao je preko Bandira Prozor 1. bataljon (tri streljačke čete od po 50 boraca), uz podršku svog mitraljeskog voda. Sa južne strane preko s. Borovnice, u pravcu položaja kod Kule u Prozoru, napadao je 3 bataljon (dve čete od po 60 boraca), uz sadejstvo jedne

čete i mitraljeskog voda 2. bataljona. Sa jugozapadne i zapadne strane, osnovnim pravcem Paljike — Prozor, napadao je 4. bataljon 3. brigade (dve čete takođe od po 60 boraca) uz podršku mitraljeskog voda. Između 5. i 4. bataljona, napadala je jedna četa (oko 60 boraca) 2. bataljona.

Glavne snage bile su na polaznim položajima, u iščekivanju dejstva 5. i delova 4. bataljona 1. proleterske brigade. Međutim, protekla je čitava noć 12/13. jula, a borba nije počela. Naime, 5. bataljon je uspeo da sa polaznih položaja krene u napad oko 8 časova 13. jula. On je uspeo da ovlada većim delom Makljena, potisnuvši neprijatelja ka Prozoru. Izvesni delovi neprijatelja zadržali su se na tom pravcu u bunkerima koji su štitili prilaze Prozora. Jedna četa 4. bataljona 1. proleterske uspela je rano izjutra 13. iula da potisne neprijatelja sa Kozjih stijena. To je istovremeno bio i znak za napad glavnih snaga. Delovi 3. brigade nastupali su sa jugoistoka, juga i zapada ka Prozoru napadajući po danu utvrđeni rejon. Za dnevni napad bila je potrebna snažna vatrena podrška, a za to naše jedinice nisu imale dovoljno municije. No, i pored toga, one su se brzo prilagodile situaciji. Pojedine desetine su uspele da se, i pored slabe vatrene podrške, približe neprijateljskim bunkerima i da ih likvidiraju bombama. Tako je za dva sata borbe neprijatelj sabijen ka gradu, izuzev delova koji su se nalazili u bunkerima severno i severozapadno od Prozora. Tu je neprijatelj, zahvaljujući preglednom zemljištu, mogao iz bunkera da tuče vrlo efikasnom vatrom dalji i bliži predteren.

Nešto posle podne, delovi 3. brigade i 4. bataljon 1. proleterske su vrlo snažnim pritiskom severno i severoistočno od Prozora uspeli da izbace neprijatelja iz bunkera i da ga odbace u sam grad. Time je borba za Prozor bila dobijena — neprijatelj je još pružao otpor samo sa Kule i iz pojedinih utvrđenja i kuća u gradu. Da bi izbegao potpunu katastrofu, on je organizovao proboj. Jedan deo, i to veći, uspeo je da se probije jarugama ka zapadu u pravcu Livna, dok se manji probio na jug, ka dolini Rame. Izvesni delovi ustaša jurili su usplahireni i prestravljeni kroz redak streljački stroj naših četa. Neki su uspeli i da se provuku, a neke su borci hvatali žive. Usko-

ro je slomljen i poslednji otpor na položajima kod Kule. Tako je 13. jula oko 15 časova oslobođen Prozor.

Kao što je izneto prema planu štaba 3. proleterske brigade, napad na Prozor je trebalo da počne 13. jula u 2.30 časova, ali je počeo tek u 8.30 — šest sati kasnije. Očigledno je da je procena vremena i prostora bila nerealna, naročito u pogledu mogućnosti dolaska na polazne položaje za napad 5. bataljona, za koji je bio vezan i početak opšteg napada. No, i pored toga što napad nije izvršen noću, kako se predviđalo i u ovakvim slučajevima normalno praktikovalo, rezultati borbe kod Prozora bili su više nego povoljni. Za nešto manje od osam časova zauzet je utvrđeni Prozor i neprijatelj je pretrpeo velike gubitke. Njegove snage su više nego prepolovljene. Poginulo je oko 200 ustaša, a oko 40 zarobljeno. Ostali deo posade je uspeo da se provuče kroz obruč, koristeći se posebno tunelom, kojim se moglo prikriveno izaći iz Prozora. Zaplenjeno je: 12 puškomitraljeza, 2 teška mitraljeza, 1 teški bacač sa dosta municije, velika količina hrane i raznog materijala. Naši gubici bili su 3 mrtva i 4 ranjena.

Ovakav vrlo pozitivan ishod posledica je toga: prvo što je u napadu učestvovala kompletna 3. proleterska brigada, a drugo, što su svi bataljoni, uključivši i 4. bataljon 1. proleterske brigade, svaki na svom pravcu izvršili dobivene zadatke.

O borbama kod Prozora i uspehu 3. proleterske brigade, u Biltenu Vrhovnoga štaba za jul — avgust 1942. godine stoji, između ostalog, i sledeće:

Tri dana partizani vode ogorčene borbe oko Prozora. Neprijatelj se čvrsto drži, jer mu je došlo pojačanje iz Bugojna. Pa ipak i pored toga što su bili brojno jači, što su imali dva puta više automatskih oruđa, i pored bunkera koje su napravili Musolinijevi pioniri, naši su u sjajnom naletu usred bijela dana isterali neprijatelja iz utvrđenja i osvojili grad. Ubijeno je 200 ustaša, a 40 zarobljeno. Zaplenjeno je 13 automatskih oruđa. Ovu sjajnu akciju izvršila je Treća brigada sa jednim bataljonom Prve brigade.«[16]

Sledećeg dana neprijatelj je ponovo naneo brigadi teške gubitke bombardovanjem iz vazduha. Tada je poginulo 12 boraca i rukovodilaca. Tako je u toku dejstava

[10] Zbornik II/4, dok. 189.

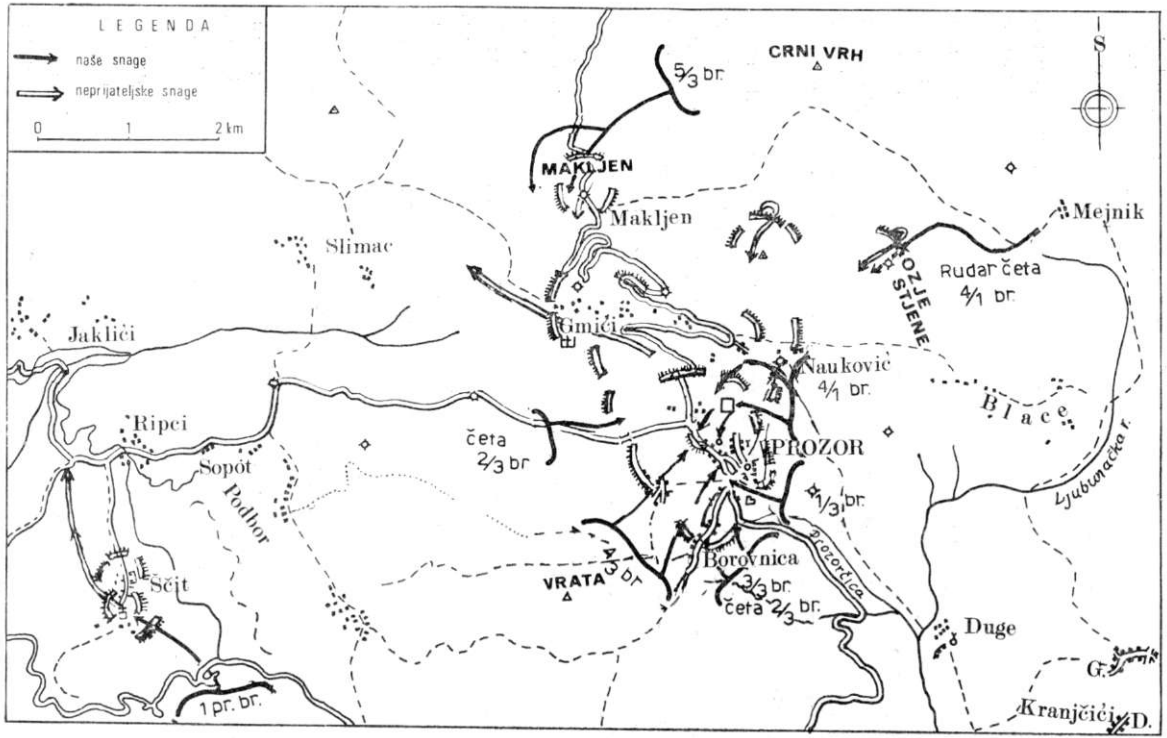

Oslobađanje Prozora 13. i 14. jula 1942.

kod Prozora od 9. do 15. jula, 3. brigada imala 35 izbačenih iz stroja — od toga 20 poginulih. Pri tome je, začudo, najmanje gubitke pretrpela 13. jula, u toku glavnog napada na Prozor.

Napad na Prozor pokazao je da, kod relativno povoljnog odnosa snaga, naše jedinice mogu po danu da savladaju neprijatelja u utvrđenim rejonima. Na Prozoru se pokazalo da se neprijatelj koristio skrivenim izlazima iz grada i uspeo da izbegne potpuno uništenje. Zbog toga je potrebno da se, prilikom pokreta borbenog poretka ka gradu, ostave na pogodnim tačkama pojedina odeljenja sa automatskim oružjem koja bi kontrolisala jaruge i neposednute prostore i onemogućila neprijatelja da se probije iz opkoljenog grada.

Posebno treba istaći nužnost preduzimanja svih mera zaštite od neprijateljskog dejstva iz vazduha, bilo da se jedinice nalaze na otvorenom prostoru van naselja, bilo u naseljenim mestima. To je pokazao i primer od 15. jula, kada su na zgradu poreske uprave u Prozoru, u kojoj se održavalo savetovanje štabova bataljona i štaba brigade, pale dve avionske bombe od po 50 kg. Krov je bio raznet, zidovi su naprsli, plafon je počeo da popušta, ali sticajem okolnosti, niko od 30 prisutnih rukovodilaca nije poginuo. Bombe su eksplodirale prilikom udara u traverze zgrade.

Oslobođenje Prozora predstavlja veliki vojnički i politički uspjeh. Prozorska kotlina je postala osnovica sa koje je Udarna grupa brigada mogla da razvija aktivnost u više pravaca.

Oslobađanje Šujice

Odmah po oslobađanju Prozora, Vrhovni štab je naredio da se jedan bataljon 3. proleterske uputi na komunikaciju Rama — Prozor, sa zadatkom da spreči eventualni prodor neprijatelja u pravcu Prozora. Upućen je 3 bataljon na položaje na prostoriji Parcani — Gračanica — Paroš (oko 12 km jugoistočno od Prozora na sredokraći komunikacije Rama — Prozor). Međutim, neprijatelj nije intervenisao u pravcu Prozora, već su italijanske snage (tri pešadijska bataljona, dva artiljerijska diviziona i vod tenkova) nastupale, 14. jula, ka Konjicu u koji su

ušle bez borbe, pošto su ga naše snage već bile napustile. Nešto kasnije, 19. jula, ove italijanske snage su napustile Konjic i povukle se ka Mostaru i Nevesinju, a u Konjicu je kao posada ostao 1. bataljon 7. domobranskog puka.

Fored 3. bataljona 3. proleterske brigade koji je zatvarao pravac Rama — Prozor, za osmatranje i zatvaranje pravaca koji iz doline Neretve, sa odseka Konjic — Bradina, vode ka Prozorskoj kotlini, određen je i Konjički bataljon. Mostovi na komunikaciji Rama — Prozor, među kojima i gvozdeni, zvani »crni most«, bili su porušeni. Treći bataljon je postavio zasede kod porušenih mostova, a glavninom je zauzeo pogodne položaje u širem rejonu s. Gračanice. Za to vreme je glavnina 3. proleterske bila u širem rejonu Prozora, sa manjim delovima u samom gradu.

Na ovoj prostoriji naše jedinice su uspostavile odličan kontakt sa stanovništvom koje je najvećim delom sa simpatijama primilo proleterske jedinice. One su im na zborovima objašnjavale karakter, cilj i značaj narodnooslobodilačke borbe. Držanje boraca i njihov odnos prema narodu bili su od presudnog značaja.

Posle napuštanja treće i dela druge okupacione zone, italijanske jedinice su vrlo retko intervenisale na pojedinim pravcima kopnenim snagama, ali je zato gotovo svakodnevno njihovo vazduhoplovstvo dejstvovalo po položajima udarne grupe. Bombardovali su Prozor, Gornji Vakuf, položaje duž komunikacije Rama — Prozor, kao i širi rejon Prozora. Tako su u toku 20. jula naročito intenzivno bombardovali rejon s. Parcane, gde su se nalazili delovi 3. bataljona, kao i s. Borovnicu, gde su se takođe nalazili neki delovi 3. proleterske brigade. Tog dana neprijatelj je ponovo naneo gubitke 3. proleterskoj brigadi, izbacivši iz stroja 6 boraca (3 su bila teže, a 3 lakše ranjena). Tako je od 12. do 20. jula, neprijateljska avijacija nanela znatne gubitke 3. proleterskoj brigadi — u toku tri bombardovanja izbačena su iz stroja 32 borca i rukovodioca, što je činilo oko polovinu jedne naše partizanske čete.

Po oslobađanju Prozora, 3. brigada se nalazila još sedam dana u širem rejonu ovog mesta, sa jednim bataljonom u rejonu Gračanice. Za to vreme neprijatelj nije is-

poljavao neku aktivnost u dolini Rame, ni na pravcima koji od komunikacije Ivan sedlo — Jablanica, izvode ka Prozorskoj kotlini. Severna kolona, ojačana delovima 1. proleterske brigade, nalazila se na prostoriji Gornji Vakuf — širi rejon Bugojna.

Prema naređenju Vrhovnog štaba, koje je štab 3. proleterske primio 21. jula, 3. brigada je u narednom periodu imala da uputi dva bataljona pravcem s. Rumboci — s. Ravno i to jedan u Gornji, a drugi u Donji Malovan (između s. Sujice i Kupreškog polja) koji su imali da postave zasede na komunikaciji Sujica — Kupres. Napomenuto je da se u Kupresu nalaze jače neprijateljske snage, sa kojima treba izbegavati borbu sve dok ne stignu naše jače snage. Pošto se znalo da se u Sujici nalazi manji neprijateljski garnizon, preporučeno je da štab bataljona u Donjem Malovanu, zajedno sa teritorijalnim snagama, izvidi mogućnost njegovog likvidiranja, kao i da se komunikacija u pravcu Kupresa i ka Sujici poruši i onesposobi za saobraćaj.

Prema informacijama, između Malovana i Kupresa se nalazila manja, partizanska četa sa sedištem u Gornjem Vukovskom, sa kojom su bataljoni imali da stupe u vezu i upotrebe je prema nahođenju. Trebalo je da se prostor između Gornjeg i Donjeg Malovana potDuno obezbedi, da bi se tim pravcem uputile bolnice i komore Udarne grupe iz rei ona Prozor — Gornji Vakuf ka oslobođenoj teritoriji u reionu Glamoča. Tada je već čitava teritorija zapadno od druma Kupres — Sujica bila oslobođena, ali je u selima najbližim Kupresu bio jak uticaj neprijatelja.

Glavnina brigade trebalo je da i dalje ostane u rejonu Prozora. Tako je 3. bataljon ostao na položajima u širem rejonu s. Parcani, radi zatvaranja pravca Rama — Prozor; na Makljenu se nalazio 5. bataljon, dok se 2. bataljon nalazio u bližoj okolini Prozora i u samom ovom gradu. Ka Gornjem i Donjem Malovanu upućeni su 1. i 4. bataljon. Oni su padom mraka 21. jula krenuli u s. Ravne (oko 8 km severoistočno od s. Sujica) i u toku marša uhvatili vezu sa mesnim partizanima. Zbog neprijateljske avijacije i otkrivenog zemljišta marševalo se samo noću. Posle predanka nastavilo se ka prostoriji severno od s. Sujica. Po dolasku u s. Gornji Malovan, 1. bataljon je odmah uputio patrole

i postavio zasede na komunikaciju koja vodi od Kupresa, porušivši je na toj deonici. I 4. bataljon je stigao u Donji Malovan, gde je postavio zasede prema Sujici i preduzeo rušenje komunikacije u visini D. Malovana. Treba imati u vidu da je komunikacija Kupres — Sujica bila vrlo nepogodna za rušenje, jer se porušeni deo mogao relativno lako zaobići.

Prema podacima koje je štab 4. bataljona dobio od delova bataljona »Vojin Zirojević«, u Sujici se nalazio vod domobrana iz sastava pešadijskog puka iz Sinja (oko 44 domobrana) i žandarmerijska stanica sa 11 žandarma. Kako je bilo predviđeno, štab 4. bataljona je u dogovoru sa štabom 1. bataljona odlučio da se ovo mesto napadne 4. bataljonom i delovima 1. bataljona, kao i jednom četom bataljona »Vojin Zirojević« — ukupno sa oko 200 boraca. U toku noći 23/24. jula jedinice su podišle neprijateljskom garnizonu u Sujici, a ujutru u 5 časova počeo je napad. Posle kraće borbe Sujica je oslobođena. Tu je zarobljeno 11 domobrana i 10 milicionara, dok su ostali uspeli da pobegnu u pravcu Duvna.

Dok su 1. i 4. bataljon u toku pokreta ka G. i D. Malovanu bili na predanku u rejonu s. Ravno, Vrhovni štab je 22. jula u 12 časova izdao naređenje svim brigadama Udarne grupe za dalja dejstva. Po tom naređenju, 3. brigada je imala da u toku noći 27/28. jula oslobodi Sujicu, angažujući svoja četiri bataljona (1. i 4. koji su već bili u pokretu i 2. i 5. koji su se tada nalazili u rejonu Prozora). Treći bataljon koji se nalazio u rejonu Gračanice, trebalo je da i dalje ostane na tim položajima, s tim da bude pod komandom štaba 4. brigade koja je imala da dođe u Sćit.

Prema tom naređenju, 1. proleterska brigada imala je da krene ka Duvnu i pošto ga oslobodi, da se razmesti po okolnim selima, dok je 4. proleterska imala da se rasporedi u rejonu Gornjeg Vakufa i Prozora i zatvori pravce od Bugojna i Kupresa. Pod komandu štaba 4. brigade stavljeni su, pored 3. bataljona 3. brigade, još i Konjički bataljon i Prozorska četa, s tim što se sada na nju prenosi celo zatvaranje pravaca koji dolinom Rame i sa dela pruge Ivan sedlo — Jablanica izvode ka Prozorskoj kotlini.

Jedan bataljon 4. brigade dobio je zadatak da sprovede bolnice do Gornjeg Malovana, kako bi ih dalje, ka

šumi ispod planine Cincar gde se već nalazila baza bataljona »Vojin Zirojević«, sproveo bataljon 3. proleterske brigade koji se nalazi u G. Malovanu.

Druga proleterska brigada imala je da se prikupi kod s. Blagaja (oko 7 km severno od Kupresa). Tu bi se odmorila, a zatim izvršila napad ka Kupresu.[17]

Međutim, događaji nisu tekli onako kako se predviđalo. Kao što je već izneto, delovi 3. proleterske brigade oslobodili su Šujicu još 23/24. jula, a neprijateljske snage sa pravca Bugojna uspele su da u toku dvodnevnih borbi, 22. i 23. jula, prodru do Gornjeg Vakufa i da 23. jula predveče uđu u ovo mesto sa bornim kolima. Štab 4. brigade je odmah uputio jedan bataljon da posedne položaje kod Karamustafića i da zatvori pravac Gornji Vakuf — Prozor. Dobivši podatke da su delovi 3. sandžačke zauzeli Šujicu i da su ustaše od Bugojna prodrle ka Gornjem Vakufu, Vrhovni štab je 24. jula naredio 3. brigadi da dva bataljona iz rejona Prozora koji su bili predviđeni za dejstva u rejonu Šujice, ostanu kod Prozora, s tim da uspostave vezu sa načelnikom Vrhovnog štaba i sa štabom 4. brigade i stave im se na raspolaganje radi sprečavanja eventualnog nastupanja ustaša od Gornjeg Vakufa ka Prozoru. Dalje je naređeno da 3. brigada prihvati Konjički bataljon koji se sa planine Bitovnje povlačio ka Prozoru. Tako je do daljeg obustavljen pokret glavnih snaga 3. proleterske brigade na odsek Kupres — Livno. Pretpostavljalo se da će neprijatelj produžiti nastupanje od Gornjeg Vakufa ka Prozoru, pa je naređeno i da se drum između ta dva mesta prekopa, da se pripreme flaše sa benzinom i druge mere protiv motornih vozila. Međutim, neprijatelj se istog dana povukao u pravcu Bugojna.

Četvrta proleterska brigada je posela prostoriju Prozor — Gornji Vakuf. Kako neprijatelj nije ispoljavao nikakvu aktivnost ni na pravcu Bugojno — Gornji Vakuf — Prozor, ni sa odseka pruge Sarajevo — Mostar ka Prozorskoj kotlini, a pošto je postojala hitna potreba za novim snagama na prostoriji Kupres — Livno — Duvno, glavnina 3. brigade je krenula iz Prozorske kotline ka toj prostoriji.

[10] Zbornik II/4, dok. 189.

Neprijatelj nije mirovao, već se 26. jula neometano uputio iz Bugojna u Kupres. Prvo je u Kupres stigao jedan bataljon ustaške »Crne legije« sa vodom oklopnih kola, a zatim još neka pojačanja. Za dejstva ka Duvnu i Livnu »Crna legija« je raspolagala i sa tri aviona.

Dok su se jedinice »Crne legije« sa ojačanjima pripremale za napad, raspored naših snaga na prostoriji Sujica — Duvno, odnosno Sujica — Livno, bio je sledeći: 1. bataljon 3. proleterske nalazio se na položajima Gornji i Donji Malovan, zatvarajući komunikaciju Kupres — Sujica. Naime, jedna četa ovog bataljona nalazila se u Gornjem Malovanu, gde je držala zasede na kosama koje se neposredno spuštaju ka komunikaciji sa zapadne strane, dok je glavnina bataljona bila u rejonu Donjega Malovana. Tu su se nalazili i delovi bolnice. U rejonu Sujice nalazio se 4. bataljon 3. brigade koji je u toku noći, dok se neprijatelj u Kupresu pripremao za napad, uputio* jednu četu na položaj kod Borove glave, na komunikaciji Sujica — Livno, gde su se već nalazile dve čete bataljona »Vojin Zirojević«. Prva proleterska brigada se nalazila na prostoriji Mokronoge — Gutića polje — Karlov han — Duvno.

Treba naglasiti da su komunikacije Kupres •— Sujica i Sujica — Duvno bile vrlo nepovoljne za odbranu, dok se zaprečavanje na komunikaciji Sujica — Livno moglo lakše izvršiti. Naime, na komunikaciji Kupres •— Sujica nije bilo pogodnih mesta i objekata za efikasna rušenja, a ni mesta za postavljanje zaseda, zbog otkrivenog okolnog zemljišta. Ova okolnost bila je utoliko nepovoljnija što je neprijatelj raspolagao motorizovanim i oklopnim sredstvima, a mogao je i da izviđa i dejstvuje iz vazduha. Ustaške snage (ojačani bataljon »Crne legije« na kamionima, sa sedam tenkova) krenule su vrlo rano iz Kupresa komunikacijom ka Sujici i već u 5 časova 28. jula izbile u Gornji Malovan. Tu je borbu prihvatila jedna četa 1. bataljona 3. brigade, ali je neprijatelj, koji je pored brojne nadmoćnosti imao i podršku artiljerije, minobacača i tenkova, uspeo da je potisne iz rejona Gornjeg Malovana i prodre u pravcu Sujice. Tom prilikom je u Gornjem Malovanu popalio kuće i pobio oko 70 staraca, žena i dece. U toku daljeg nadiranja ka Sujici naišao je u visini Donjeg Malovana na ostale delove 1. bataljona koji su pri-

hvatili borbu. Tu se nalazio i izvestan broj teških bolesnika koje je trebalo brzo evakuisati, jer je neprijatelj uspeo da prodre na domak same bolnice. Za evakuaciju bolesnika i ranjenika angažovani su, pored bolničkog osoblja, i delovi 1. bataljona koji je istovremeno vodio borbu sa ustašama. Dok je deo neprijateljske pešadije, uz podršku tenkova, vodio borbu sa glavninom 1. bataljona kod Donjeg Malovsna, ostatak je produžio ka Sujici. Zahvaljujući velikom požrtvovanju boraca i rukovodilaca 1. bataljon je uspeo da spase ranjenike — da ih pod borbom izvuče iz kuća i prenese u obližnju šumu, kao i da spreči prodor neprijatelja u njihovo sklonište. Neprijatelj se, po ulasku u Šujicu, tu zadržao, uputivši jedan vod na kamionima, sa tenkovima ka Duvnu.

Cim je obavešten o prodoru neprijatelja u Sujicu i njegovom daljem nastupanju ka Duvnu, štab 1. proleterske brigade je odmah naredio da dva bataljona krenu i zatvore pravac Sujica — Duvno (kod s. Mokronoge se već nalazio 4. bataljon). Istovremeno je naređeno i pionirskom vodu da poruši most na Sujici. Međutim, neprijatelj je ostavio deo snaga da se bori sa bataljonom kod Mokronoga, a sa tenkovima produžio ka Duvnu, u koje je iznenada upao i zaplenio brdski top 65 mm 1. proleterske brigade. Tako je svega jedan vod ustaša sa kamionima i tenkovima uspeo da se probije od Sujica ka Duvnu i da iznenadi delove 1. proleterske brigade.

Glavnina snaga »Crne legije« produžila je borbu sa delovima 3. proleterske brigade u rejonu Sujice, gde je popodne pokrenuo i svoje delove iz garnizona Livno. Slabe snage neprijatelja koje su upućene ka Borovoj glavi dočekao je bataljon »Vojin Zirojević« i odbacio ka Livnu. Istog dana predveče, glavnina 1. bataljona 3. proleterske brigade je određena za prenos nepokretnih ranjenika ka Cincaru, a samo je jedna četa ovog bataljona ostala da štiti komunikaciju Gornji Malovan — Donji Malovan.

U to vreme su počeli da pristižu i prednji delovi glavnine 3. proleterske brigade koji su krenuli iz rejona Prozora. Ovog dana neprijatelj nije uspeo da poveže svoje snage iz Sujice i Livna. Zbog jakog pritiska 3. proleterske brigade u rejonu Sujice, bio je prinuđen da sve snage zadrži na toj prostoriji, izuzev manjih pešadijskih delova i

nekoliko tenkova koje je uputio ka Duvnu. Te noći (28/29. juna) neprijatelj je, pored Sujice, držao i Duvno, istina vrlo slabim snagama.

U toku 28/29. jula izvršen je pritisak na komunikaciju Kupres — Bugojno. Tako su delovi 3. krajiškog odreda porušili komunikaciju Kupres — Bugojno na priličnoj dužini. Isto tako i delovi 2. proleterske brigade su iste noći napali na pravcu Blagaj — Kupres, sa severne strane. Borba je vođena gotovo čitave noći, što se moralo odraziti na dalja dejstva neprijatelja.

Prva proleterska brigada nije u toku noći 28/29. pokušala da napadne i likvidira posade u Duvnu, odnosno u s. Blažuju, iako su bile slabe. Kao osnovni razlog, štab brigade navodi da se nije raspolagalo odgovarajućim oružjem »za uspešnu borbu protiv šest tenkova . . . koji krstare između Duvna i Blažuja«.

Onako brz prodor od Kupresa ka Sujici i Duvnu omogućili su neprijatelju u prvom redu tenkovi, praćeni motorizovanom pešadijom. Naše jedinice nisu bile osposobljene ni uvežbane za borbu protiv tenkova, pogotovo na otkrivenom terenu. Otuda je nastala situacija da se gotovo čitava 1. proleterska brigada koja se nalazila u širem rejonu Duvno — s. Blažuj, i pored brojne nadmoćnosti, nije upustila u borbu protiv slabe pešadije. Pokušaj napada jednom grupom boraca na Duvno i drugom na Blažuj nije dao nikakve rezultate.

U toku 29. jula, dok su se snage 1. i 3. proleterske brigade prikupljale i pregrupisavale, neprijatelj se nije usuđivao da produži nastupanje iz Sujice ka Livnu. Sutradan, 30. jula, on je delom snaga krenuo iz Sujice i, uz podršku bornih kola, artiljerije i avijacije, uspeo da odbaci delove bataljona »Vojin Žirojević« i da se dokopa Borove glave. U to vreme 1. bataljon 3. proleterske nalazio se na položajima Crni vrh — Kozja glava — Malovan, a 1. bataljon 1. proleterske i 4. bataljon 3. proleterske na položajima zapadno od linije Sujica — Suhovrh — Hajdučka kosa — Lončareva poljana — k. 1410. Ove jedinice su zatvarale pravce koji izvode sa komunikacije Sujica — Livno ka planini Cincar. Dejstvom 3. proleterske brigade pojačan je 30. jula pritisak na neprijatelja duž komunikacije Donji Malovan — Sujica — s. Galečić. Tako su delovi

3. bataljona 3. proleterske na samoj cesti kod škole u Donjem Malovanu dočekali u zasedi jedan kamion sa ustašama i vatrom iz automatskog oruđa i ručnim bombama naneli neprijatelju gubitke, zaplenili kamion i nešto oružja i municije. Zbog toga je njegova komora, koja se iz Kupresa kretala iza ove predhodnice ka Sujici, da bi doturila hranu i municiju, bila primorana da se vrati u Kupres. Svi novi pokušaji neprijatelja da od Kupresa prodre u Sujicu nisu uspeli. Tek pod zaštitom tenkova uspeo je da prodre do Sujice i Duvna i da doturi hranu i municiju tamošnjim jedinicama.

Krajem jula situacija na prostoriji Sujica — Duvno — Livno bila je sledeća: neprijateljske snage jačine oko 2.000 vojnika, ojačane sa nekoliko tenkova, artiljerijom i minobacačima i snabdevene sa dovoljnom količinom municije, držale su na ovoj prostoriji čvorne tačke Duvno, Sujicu, Borovu glavu i Livno. One su vrlo teško održavale vezu sa Kupresom (jedino pomoću oklopnih vozila), a 5. krajiški odred ih je potpuno odsekao i od Glamoča. Deo snaga 4. operativne zone je uspešno zatvarao pravac koji vodi od Sinja ka Livnu, kao i druge pravce koji iz tog dela Dalmacije vode ka Livnu. One su u rejonu Prologa potukle jednu italijansku kolonu. Druga proleterska brigada je sa 3. krajiškim odredom vršila snažan pritisak na Kupres i širi rejon ovog neprijateljskog uporišta. Sa istočne strane komunikacije Kupres — Duvno, na liniji selo Zanoglina — Javorni vrh — Paklina planina, nalazila se glavnina 3. proleterske brigade (2, 3 i 5. bataljon), a severoistočno od desfiog krila 3. proleterske bio je 3. bataljon 4. proleterske (rejon Donjeg Vukovska), kao i jedna četa bataljona »Vojin Zirojević«. Zapadno od komunikacije Kupres — Sujica, u širem rejonu Malovana, nalazio se 1. bataljon 3. proleterske brigade, a severno od komunikacije Sujica — Livno, jedna grupa bataljona (1. bataljon 1. proleterske, 4. bataljon 3. proleterske brigade i bataljon »Vojin Zirojević«), Između komunikacija Duvno — Sujica i Sujica — Livno bila je glavnina 1. proleterske brigade. Zadatak svih ovih snaga bio je prvo da se likvidira neprijatelj na prostoriji Duvno — Sujica — Borova glava, a zatim da se oslobode Livno i Kupres.

Napad koji je predviđen za noć 30/31. jula radi likvidacije neprijateljske grupe koja je prodrla od Kupresa na prostoriju Sujica — Duvno, odgođen je za sledeću noć. Trebalo je da ga izvedu 3. i 1. proleterska brigada, ojačane jednim bataljonom 4. operativne zone (bataljon »Vojin Zirojević«), Radi toga Vrhovni štab je 31. jula dostavio štabu 3. proleterske naređenje da u dogovoru sa načelnikom Vrhovnoga štaba (koji se u to vreme nalazio kod štaba ove brigade) preduzme mere za što bolju vezu i koordinaciju dejstva u toku noći 31. jula/l. avgusta između 1. i 3. proleterske brigade.[18] Teškoće u održavanju veze koja se obavljala jedino kuririma, bile su utoliko veće što su jedinice na ovako širokoj prostoriji raspoređene u tri udaljene grupe.

Postavilo se i pitanje organizacije komandovanja. Prema uputstvu Vrhovnog štaba, dostavljenom 31. jula načelniku Vrhovnog štaba, predviđeno je da u operaciji za Livno, 2. proleterskom brigadom, 3. krajiškim odredom, Zlatarskim bataljonom, kao i bataljonom u Donjem Vukovskom, komanduje Vrhovni štab. Pod neposrednu komandu načelnika Vrhovnog štaba stavljene su Jakićeva grupa (1. bataljon 1. brigade, 4. bataljon 3. brigade, i bataljon »Zirojević«), zatim Kočina grupa (sastavljena od četiri bataljona 1. proleterske brigade) i Vološina grupa (2, 4. i 5. bataljon 3. brigade), a po završenoj koncentraciji snaga u širem rejonu Livna, pod njegovu komandu dolazi i 450 partizana Glamočkog odreda.[19]

Međutim, prodor neprijateljskih snaga od Kupresa ka Sujici, Duvnu i Livnu znatno je poremetio planove Vrhovnog štaba na ovoj prostoriji. Kao prvi zadatak, koji se posebno ističe i u naređenju Vrhovnog štaba od 31. jula štabu 3. proleterske brigade, bio je likvidacija neprijateljske grupe na prostoriji Sujice — Duvno. U tom naređenju, pored ostalog, stoji: »Borba oko Zlosela i Kupresa se svom žestinom nastavlja sa brojčano nadmoćnijim neprijateljem i baš zato je potrebno da vi što pre likvidirate onu grupu ustaša koja ometa naše daljnje operacije.

[18] Zbornik II/5, dok. 56.
[19] Isto, dok. 60.

Stabu Prve brigade neka drug Arsa napiše pismo da malo energičnije dejstvuje, a ne da već nekoliko dana, bez dodira sa neprijateljem, tapka na jednom mestu.«[20]

Dok su se naše snage pripremale da preduzmu dejstva na prostoriji Duvno — Sujica — Borova glava, neprijateljska komanda je na ovom području došla do zaključka da je situacija loša, pa je odlučila da se u Duvnu i Sujici ostave posade koje su pre toga držale ova dva mesta, a da se ojačana ustaška »Crna legija« povuče ka Kupresu, radi odbrane ovog uporišta. U vezi s tim u Duvno se 31. jula vratila bivša posada (vod domobrana i vod ustaša 20. ustaškog bataljona), a u Sujicu je pristigao vod domobrana.

Mada su naše snage pripremale odlučan napad na tu neprijateljsku grupaciju, on, zbog nepovezanosti snaga i nedovoljne odlučnosti, nije dao ni približno rezultate kakvi su se očekivali. No, zahvaljujući dotadanjim dejstvima 1, 2. i 3. proleterske brigade, neprijatelj je bio prinuđen na povlačenje glavnine svojih snaga sa teritorije Sujica •— Duvno. Njegova komanda navodi da se moralo vratiti u Kupres zbog toga što su sa ovim mestom bile prekinute veze, a time dovedeno u pitanje i snabdevanje bataljona »Crne legije« hranom i municijom. Bojali su se da će partizanske snage uskoro potpuno onemogućiti svaki saobraćaj. Sem toga, jedan od razloga za povlačenje ovih glavnih neprijateljskih snaga bio je i snažan pritisak dela naših snaga na Kupres. U ovakvoj situaciji Kupres je bio od posebnog značaja i neprijatelj je nastojao da ovu tačku odbrani po svaku cenu. Za hitno ojačanje kupreškog garnizona dolazile su u obzir jedino one snage koje su iz Kupresa 28. jula prodrle u pravcu Sujice i Duvna, odnosno Livna.

Neprijatelj je izvršio sve pripreme za noćnu borbu na liniji Sujica — Duvno. Ostavivši samo manje delove u rejonu Duvna, on je gotovo sve snage prikupio u Sujici i na položajima kod ovog mesta. Po padu mraka povukao je i delove sa Borove glave, a na Suhom vrhu (t. 1457) i t. 1285 zadržao je jaku jedinicu, kako bi odatle mogao

[20] Isto, dok. 56.

efikasno štititi prilaze Sujici sa zapadne strane. Takođe je poseo sve dominirajuće tačke neposredno severno, istočno i jugoistočno od Sujice.

Prema planu, iz grupe bataljona koja se nalazila severno od komunikacije Sujica — Livno, 1. bataljon 1. proleterske brigade imao je da zauzme Borovu glavu, 4. bataljon 3. brigade da napadne i zauzme Suhi vrh, prvu dominantnu tačku koja se nalazi zapadno od Sujice. Sa južne strane komunikacije Sujica — Livno, planiran je napad sa tri bataljona 1. proleterske brigade. Treća proleterska sa svoja tri bataljona, imala je da napadne garnizon Sujicu sa istočne i severoistočne strane i to: 3. bataljon da se probije u Sujicu jarugom bez borbe, 5. bataljon u centru borbenog poretka da napadne direktno Sujicu sa istočne strane, a 2. bataljon da preseče komunikaciju Sujica — Duvno neposredno južno od Sujice i da napada sa jugoistočne strane. Odlučeno je da napadnu prvo batalioni zapadno od Sujice.

Bataljoni 3. proleterske brigade koji su napadali sa istoka, približili su se neprijateljskim položajima. Staviše, 3 bataljon je čak počeo da se spušta jednom jarugom ka Sujici, ali, pošto na drugim pravcima nije otvarana vatra, odlučeno je da privremeno obustavi dalje nastupanje. U samoj Sujici i neposrednoj okolini neprijatelj je raspolagao jačim snagama, a i okolno zemljište mu je pružalo mogućnost za organizovanje odbrane i noću.

Dva bataljona (4. i 2) 1. proleterske brigade su ujutro 1. avgusta izbila na položaje kod Lupoglava, odnosno na Borovu glavu, dok je 3. bataljon bio na komunikaciji Borova glava — Livno. Prema tome, glavnina 1. proleterske brigade nije u toku noći ispoljila nikakvu neposrednu aktivnost. Isto tako i glavnina 3. proleterske koja je napadala Sujicu sa istoka, očekujući napad sa zapadne strane, nije se angažovala u neposrednom napadu, već se povukla na polazne položaje. Zato se ova akcija završila bez značajnih rezultata. Od ukupno 1.000 naših boraca angažovanih u napadu na Sujicu, samo je oko 200 uzelo učešća u borbi u toku noći 31. jula/1. avgusta.

Ono što je propušteno noću moralo se izvršiti danju. Stab 3. proleterske brigade, sa kojim je bio i načelnik Vrhovnog štaba, doneo je odluku da se krene u napad na

neprijateljske snage u rejonu Sujice. Znači, napad je trebalo obnoviti, ali sada pod mnogo nepovoljnijim uslovima — danju protiv brojno jakog i tehnički nadmoćnijeg neprijatelja kome je i zemljište išlo naruku.

Treća brigada sa svoja tri bataljona krenula je odlučno i organizovano u napad. Njen 3. bataljon koji je bio na desnom krilu, nastupao je preko prvih kosa iznad Kupreškog polja, zapadno od s. Zanoglina, ka Batoglavu (t. 1272), visu koji se nalazi oko 6 km severno od Sujice. Na centralnom pravcu od Javorovog vrha ka Sujici napadao je 5. a levo od njega 2. bataljon.

Treći bataljon koji je nastupao južnom ivicom Kupreškoga polja ka položaju Batoglav, uputio je jedan vod ka samoj komunikaciji, u visini Donjeg Malovana, da postavi zasedu kod osnovne škole. Oko 8 časova došlo je do borbe. Neprijatelj je upotrebio artiljeriju, minobacače i avijaciju. Vod 3. bataljona kod Donjeg Malovana prihvatio je borbu sa delom neprijateljskih snaga koje su iz Kupresa pošle u susret svojoj šujičkoj grupi. Glavnina 3. bataljona koja je izbila na Batoglav, sukobila se u susretnoj borbi sa neprijateljskim snagama koje su sa južne strane Sujica izbijale ka Batoglavu. U vrlo oštroj borbi neprijatelj je, zahvaljujući artiljerijskoj i minobacačkoj podršci, uspeo da potisne naše snage sa te važne tačke. Isto tako došlo je do oštre borbe između neprijatelja i našeg 5. i 2. bataljona. Na ovom odseku borba je vođena čitavog dana. Neprijatelj je uspeo da potisne delove 2. bataljona i da izbije neposredno u levi bok 5. bataljona koji je napredovao ka Sujici.

Da bi ovladao položajem na Batoglavu koji je bio važan kako za izvlačenje snaga ka Kupresu, tako i za njihovo dalje zadržavanje u rejonu Sujice, neprijatelj je navaljivao vrlo uporno na 3. bataljon, uputivši i tenkove duž druma. Kad je popodne pao Batoglav, glavnina 3. bataljona je bila primorana da se povuče severno. Nastala je dilema kojim pravcem dalje dejstvovati: povući se ka prvobitnim polaznim položajima, odnosno u pravcu Zanoglina, ili produžiti borbu sa težnjom da se dohvate položaji na samoj komunikaciji kod Donjeg Malovana. Odlučeno je da se krene ka Donjem Malovanu, gde je već je-

dan njegov vod vodio borbu sa neprijateljskim snagama koje su ovamo pristizale.

Neprijatelj je jednovremeno napadao snagama koje su stigle kao pojačanje iz Kupresa i onim što su nastupale od Sujice ka Donjem Malovanu. Sem ova tri bataljona 3. brigade, ostale naše snage na ovom odseku nisu pružile otpor. Treći bataljon se uspešno suprotstavljao neprijateljskoj pešadiji, ali kada je ona pojačana tenkovima, situacija se naglo pogoršala. Tenkovi su izbili neposredno kod škole u Donjem Malovanu koja se nalazi blizu same glavne komunikacije, dok su se delovi neprijatelja sa pravca Batoglava kretali ka Donjem Malovanu, gde su mu pristizala i nova pojačanja drumom od Sujice. Zahvaljujući inicijativi, hrabrosti i snalažljivosti boraca i rukovodilaca, bataljon se probio na zapadnu stranu komunikacije Sujica — Donji Malovan i dalje ka Donjem Malovanu, gde je stigao pre pada mraka. U toku tog povlačenja bataljon je bio izložen neprekidnoj pešadijskoj i tenkovskoj vatri. Naročito je bila efikasna i snažna mitraljeska vatra iz tenkova. Za sve to vreme, neprijatelj je imao podršku artiljerije i minobacača. Bataljon je imao oko 10 izbačenih iz stroja, a ranjen je i politički komesar bataljona. Isto tako vrlo jaka borba vođena je i na položajima 5. i 2. bataljona koje je u toku dana neprijatelj uspeo da odbaci ka istoku.

Načelnik Vrhovnog štaba koji je sa osmatračnice na kosi zapadno od s. Zanogline neposredno pratio tok borbe, u svom izveštaju Vrhovnom komandantu, pored ostalog, kaže:

> Borba se vodila ceo dan i bila je vrlo žestoka. Neke jedinice Treće brigade pokazale su pravo herojstvo. Sve to nije pomoglo, jer Prva brigada i Jakićeva grupa ne priskočiše da iz pozadine napadnu neprijatelja. Ovim ne mislim da branim Treću brigadu, čije je ljudstvo i komandovanje dalo sve od sebe. I pored noćnog umora jedinice su po dva do tri puta bacane u borbu na ovome sektoru. Bili smo svesni da nebi trebalo dozvoliti ulazak ustaša u Kupres, koji je bio pred padom. Ovako, situacija oko Kupresa pogoršala se, gde se garnizon pojačao sa oko 400 boraca, dva topa. tri tenka, tri bacača i dosta automatskog oružja.[21]

Dok je glavnina 3. proleterske brigade vodila vrlo oštre borbe u rejonu Sujice, sa juga je, na komunikaciju

[20] Isto, dok. 56.

Šujica — Borova glava, napadao samo 4. bataljon 1. proleterske brigade i to preko Lupoglava ka rejonu Borca. Ovaj bataljon je imao izvesnog uspeha, ali je protivnapadom neprijateljskih snaga, uz podršku minobacačke vatre, odbačen ka jugu. Ostale snage, predviđene za dejstva u širem rejonu Sujice, nisu se angažovale u toku tog dana.

Pošto je odbacio 3. proletersku brigadu, neprijatelj je padom mraka prikupio sve svoje snage u Sujici i produžio ka Kupresu. Jedan vod iz 12. ustaškog bataljona i vod domobrana koji su se tada nalazili u Sujici, upućeni su ka Duvnu, radi pojačavanja tog garnizona.

Prilikom odstupanja ka Kupresu neprijatelj je popalio selo Donji Malovan. Sa njegovim zaštitnicama koje su se povlačile ka Kupresu, vodili su borbu delovi 1. bataljona 3. proleterske brigade. Tom prilikom poginuo je i komandir 3. čete 1. bataljona Živko Ljujić.

Naše snage upale su u Sujicu noću 1/2. avgusta bez borbe, pošto je neprijatelj već bio odstupio ka Kupresu. Iste noći je 6. bataljon 1. proleterske savladao garnizon u Duvnu. Tako su 2. avgusta ponovo oslobođeni Sujica i Duvno, što je omogućilo dalje izvršavanje predviđenih zadataka na ovoj prostoriji.

Neprijateljske snage koje su dejstvovale iz rejona Kupresa ka Sujici, Duvnu i Livnu, bile su dosta brojne, tehnički dobro opremljene i obučene za borbu. Pored nekoliko tenkova, raspolagale su i transportnim automobilima za prebacivanje pešadije. Ova neprijateljska grupa nije bila izolovana, jer ni na jednom mestu duž komunikacije koje su vodile Kupresu, nije joj odlučno presečen saobraćaj. Istina, na pojedinim mestima nalazile su se zasede, ali su bile malobrojne, pogotovo na ovakvom otkrivenom terenu, pa su u odnosu na neprijatelja koji je raspolagao motorizacijom i bornim kolima predstavljale slabu snagu da bi odlučnije sprečile saobraćaj. Ovo tim pre što, zbog karaktera zemljišta, nije bilo moguće temeljnije rušenje komunikacija i stvaranje ozbiljnijih prepreka za neprijateljske motorizovane snage. Na kraju, treba uzeti u obzir i to, da su naše jedinice koje su imale da napadaju ovu neprijateljsku grupu, bile razbacane na širokoj prostoriji, pa je sa onakvim kurirskim vezama bilo vrlo te-

ško organizovati sadejstvo. Imajući sve to u vidu, može se zaključiti da su uslovi za nanošenje odlučnog poraza ovoj neprijateljskoj grupi bili vrlo mali. Zato je veliki uspeh i to što je neprijatelj za relativno kratko vreme bio primoran da odstupi ka Kupresu.

Kao što se vidi, odlučan napad na ovu neprijateljsku grupu trebalo je, prema planu, da se izvede noću 31. jula' 1. avgusta. Međutim, u toku te noći u borbi je angažovan samo jedan bataljon. A za sledeći dan nije predviđena koordinirana akcija, pa se nije moglo očekivati da će sve snage koje su se tada nalazile na ovoj prostoriji, izvršiti po sopstvenoj inicijativi napad po danu. Otuda su se 1. avgusta odlučno angažovala samo tri bataljona 3. proleterske brigade, sa kojima se nalazio i načelnik Vrhovnog štaba. Od drugih naših snaga delimično su angažovani delovi 1. proleterske brigade koji su se nalazili u međuprostoru komunikacija Duvno — Sujice i Livno — Sujice.

Posle ponovnog oslobađanja Sujice, 3. proleterska brigada je razmeštena na široj prostoriji Sujice i Malovana. Tada se njen 3. bataljon nalazio u Donjem Malovanu sa Bjelopoljskom četom na Batoglavu. Neki borci 3. i 4. bataljona, obuzeti malodušnošću, napustili su u toku noći 2/3. avgusta samovoljno brigadu. Među njima bila su dva člana štaba bataljona (zamenik komandanta i intendant 3. bataljona, zatim komandir i komesar Bjelopoljske čete sa 43 borca ove čete, a takođe komandant 4. bataljona sa 15 boraca. Ova grupa je krenula u pravcu Sandžaka i iskoristivši noć uspela je da se udalji od brigade.

Posle ovog dezertiranja i gubitaka koje je u borbama pretrpela brigada izvršena je reorganizacija: 3. bataljon 3. proleterske brigade je rasformiran, a njegova Milševska četa ušla je u sastav 2. bataljona ove brigade. Za komandanta 2. bataljona postavljen je Žarko Vidović, a za komesara Vlado Mirković.

Ovo samovoljno napuštanje brigade jednog dela njenih boraca i rukovodilaca, nije toliko uticalo na moralno-političko stanje ostalog sastava brigade. Ali, činjenica je da je u poslednjih mesec dana, brojno stanje brigade smanjeno za 100 boraca i rukovodilaca, od koüh je 50 izbačeno iz stroja u toku borbi.

Oslobađanje Livna

Napad na Livno, za koji je doneta odluka još 26. jula, morao se odložiti zbog intervencije neprijatelja na pravcu Kupres — Sujica — Duvno, odnosno Livno. U naređenju 1, 3. i 2. proleterskoj brigadi od 30. jula data su šira uputstva o načinu izvršenja napada na Livno, dok se u naređenju Vrhovnog štaba, dostavljenom 31. jula načelniku Vrhovnog štaba koji je tada bio kod štaba 3. proleterske brigade u rejonu s. Žanoglina, precizira organizacija komandovanja i snage koje će pod neposrednom komandom načelnika Vrhovnog štaba učestvovati u ovom napadu. S obzirom na jak pritisak italijanskih snaga od Sinja u pravcu Livna, bilo je potrebno da se ono što pre napadne i oslobodi. No, i pored sve hitnosti, trebalo je vremena za grupisanje snaga, tako da se napad nije mogao izvesti pre noći 4/5. avgusta.

Prema planu koji je načelnik Vrhovnog štaba dostavio Vrhovnom komandantu, predviđeno je da u napadu učestvuju četiri bataljona 1. proleterske brigade i tri bataljona 3. proleterske brigade, kao i Krajiški kombinovani odred, zatim da se 1. bataljon 1. proleterske zadrži u Duvnu kao posada ovog grada, a da 2. bataljon 3. proleterske brigade (bio je predviđen i 3. bataljon ali je on u međuvremenu rasformiran) organizuje zasede na pravcu Kupres — Sujica. Sem toga, trebalo je preduzeti opsežnije raskopavanje druma, kao i izradu zaklona za ljude, pošto je ovaj teren otkriven.

Predviđeno je da se pokret sa dotadanje prostorije izvrši noću, 3/4. avgusta, a zatim, posle predanka, da se Livno napadne sledeće noći 4/5. avgusta, težeći da se neprijatelj iznenadi.[22] Prva brigada imala je da se prikupi na prostoriji s. Potočani, s. Dobro i s. Smrečani, i da napadne istočni i južni sektor Livna; 3. brigada (bez 2. bataljona) da se prikupi kod Sabinog polja za napad na severni sektor, postavljajući teška oruđa u Bašajkovcu, dok je Glamočki odred imao da se prikupi u rejonu s. Kablići i napada Livno sa zapada. Predviđeno je da nastupanje sa po-

[22] Odluka o napadu na Livno doneta je još 26. jula, kad 3. bataljon još nije bio rasformiran.

lažnih položaja počne 4. avgusta u 20.30 časova.[23] Načelnik Vrhovnog štaba odlučio je da se i dalje kreće sa 3. brigadom ka Sabinom polju, gde će stići 4. avgusta u zoru.

Posada Livna sastojala se od tri čete domobrana 14. pešadijskog puka, zatim oko 70 domobrana iz jedne čete 13. pešadijskog puka koji su se povukli iz Glamoča, jedne čete ustaša iz 20. ustaškog bataljona, kao i od milicionara i žandarma. Tako je Livno branilo oko 950 neprijateljskih vojnika, naoružanih sa nekoliko stotina pušaka, oko 20 automatskih oruđa (puškomitraljeza i mitraljeza) i 2 minobacača 80 mm, koji su uz to raspolagali i velikim količinama municije.

Samo Livno bilo je utvrđeno i opasano jednim redom bodljikave žice, a za odbranu posebno su bili organizovani oslonci: tvrđava Vejsil prema šumi Bašajkovač, tvornica cementa, žandarmerijska stanica i stočna stanica na drumu Sinj — Livno. U centru grada je utvrđena i kuća dr Mitrovića.[24] I ovaj grad, kao i drugi u kojima su se nalazili italijanski garnizoni, bio je, kao što se vidi, vrlo dobro utvrđen. Italijani su izgradili čvorove odbrane, sa dobro raspoređenim i gusto posejanim bunkerima. Odmah severno iznad Livna nalazi se šuma Bašajkovač, a severoistočno od nje ka Livnu, Efren Kula, zatim u produženju bliže Livnu kula Vejs. Ispod te kule nastavlja se Klanac kula, a ispod nje sa istočne strane Hatlagića tabija. Zapadno od Bašajkovca nalazi se Zastinje, a južno od Bašajkovca ka Livnu su kasarne (četiri), a zatim barake. Od Hatlagića tabije sa jugoistočne strane nalazi se fabrika cementa i blizu nje samostan Gorica. Jugoistočno od barake ka centru grada nalazi se pomenuta kuća dr Mitrovića. Rasadnik, klanica i stočna stanica nalaze se na jugoistočnoj periferiji Livna. Svi nabrojeni objekti bili su utvrđeni i posednuti. Pored ovog, neprijatelj je poseo i izvesne otpornije kuće u samom gradu. Sve ovo je bilo povezano u jedinstven sistem odbrane, a navedeni objekti, izuzev Bašajkovca, bili su okruženi i bodljikavom žicom.

Napad na Livno imao je da se izvrši u tri napadne kolone: Jugoistočna kolona — jačine četiri bataljona 1.

[23] Zbornik II/5, dok. 66.

[24] Dr Dušana Mitrovića i njegovu porodicu su zverski pogubile ustaše.

proleterske brigade sa 8 teških mitraljeza, pod komandom Koče Popovića — napadala je opštim pravcem s. Dobro — Velika Orlovača — Livno, na odsek Kremenjača — tvornica cementa — stočna stanica (sve zaključno). Kolona održava vezu desno sa snagama 3. proleterske brigade, a levo na r. Bistrici sa snagama 5. krajiškog odreda.

Severna kolona — tri bataljona 3. proleterske brigade, sa 2 brdska topa, 2 bacača i 3 teška mitraljeza, pod komandom komandanta 3. proleterske brigade Vladimira Kneževića — napada Livno sa severne strane, na odseku šuma Bašajkovac. Desna granica širenja zapadna ivica šume Bašajkovac — severna crkva u Livnu, a levo Crvenice zaključno, s tim da desno održava vezu sa kombinovanim snagama 5. krajiškog odreda, a levo sa delovima 1. proleterske brigade. U zoni napada 3. proleterske brigade nalaze se utvrđene neprijateljske tačke u rejonu Zastinje, zatim kod kasarne i ciglane, Efren i Vejs kula, kao i barake u rejonu ovih dvaju kula.

Zapadna kolona, svega jedan bataljon (oko 350 ljudi), pod komandom Sime Bajića, imala je da napada Livno sa zapadne strane, opštim pravcem s. Kablići — s. Suhača — Zastinje — Livno, na odseku između r. Bistrice i šume Bašajkovac. Kolona je trebalo da u toku 4. avgusta održava vezu, levo sa bataljonom 3. proleterske brigade, a kasnije po dogovoru.[25]

Trebalo je da sve tri kolone krenu u napad 4. avgusta u 20.30 časova s polaznih položaja (udaljenih 2—4 km od grada): s. Guber — But (t. 825) — Vučkovina (k. 791) — Velika Orlovača (k. 927) — Gradina (k. 893) — Kremenjača — šuma Bašajkovac — zapadna ivica sela Suhače.[26]

U vezi sa planiranim napadom 3. proleterska brigada je ovako rasporedila svoje bataljone: 4. bataljon na desnom krilu napada pravcem preko Zastinja, s tim što je jedna četa u zasedi na drumu Livno — Glamoč; 1. bataljon u centru borbenog poretka brigade napada sa severne strane barake i četiri kasarne, a zatim prodire u grad; 5.

[25] Zbornik II/5, dok. br. 67 i 71.

[26] M. Leković »Ofanziva proleterskih brigada u leto 1942«, izdanje Vojnoistorijskog instituta 1965, str. 368 (zapovest načelnika Vrhovnog štaba za napad na Livno. — Zbornik II/5, dok. 67).

bataljon na levom krilu, po čišćenju šume Bašajkovac zauzima Vejs i Efren kulu, a zatim prema mogućnostima nastavlja prodiranje u grad.

Borci i rukovodioci bataljona »Vojin Zirojević« raspoređeni su po bataljonima proleterskih jedinica, gde su učestvovali u borbi i istovremeno bili vodiči proleterskih bataljona. Samo jedan vod ovog bataljona (32 borca), sa jednim mitraljezom, ušao je kompletan u sastav jednog od bataljona 1. proleterske brigade.

Livno je ukupno napadalo oko 1.400 boraca, i to 3. proleterska brigada sa oko 500, 1. proleterska brigada sa oko 800, i bataljon »Vojin Zirojević« sa oko 150 boraca i rukovodilaca. Delovi 5. krajiškoga odreda su zakasnili u napadu na Livno. Navedene snage su bile nedovoljne za uspešan napad na ovako utvrđeni rejon, sa jakom posadom. Činjenica je da su naše snage raspolagalo većim brojem automatskih oruđa, ali sa relativno malo municije, tako da se napadač više oslanjao na hrabrost i veštinu naših rukovodilaca i boraca, nego na vatrenu moć svojih jedinica.

Da bi se sprečile eventualne intervencije spolja, sve komunikacije koje izvode ka Livnu bile su posednute. Tako se na pravcu Posušje — Livno nalazio jedan bataljon 1. proleterske brigade, dok je pravac Kupres — Sujica — Livno zatvarao 2. bataljon 3. proleterske; pravac od Glamoča ka Livnu delovi 5. krajiškog odreda, a pravce od Splita zatvarale su jedinice 4. operativne zone. Tako je Livno bilo izolovano i napad se mogao izvoditi bez bojazni da bi mogao biti osujećen bilo kakvom intervencijom spolja. Ovo tim pre što je bilo predviđeno da se i aktivnim dejstvima ka Kupresu i komunikaciji Kupres — Bugojno snaga 3. proleterske brigade, delova 3. krajiškog odreda, 3. bataljona 4. brigade i jedne čete bataljona »Zirojević«, neprijatelj veže na toj prostoriji i onemogući mu se eventualno dejstvo ka Livnu.

Jedinice 3. proleterske brigade koje su određene za napad na Livno, stigle su blagovremeno u re]one prikupljanja, tako da su imale čitav dan za izviđanje i pripreme za napad. Međutim, nije sve teklo po planu. Pošto u toku 4. avgusta nije stigao izveštaj od Kombinovanog odreda, postojali su izgledi da on neće stići da učestvuje bla-

govremeno u napadu na Livno. Pri razmatranju kakve bi mere u tom slučaju trebalo preduzeti, načelnik Vrhovnog štaba je prvo odlučio da se napad na Livno odloži, ukoliko Kombinovani odred ne stigne da završi odgovarajuće pripreme. Međutim, štab 1. proleterske brigade bio je suprotnog mišljenja, pa je najzad zajednički odlučeno da se bataljoni 3. brigade pomere više ka zapadu i preuzmu ulogu Kombinovanog odreda. Tako je 4. bataljon imao da savlada otpor neprijatelja u rejonu s. Zastinja, a zatim da produži ka komunikacijama koje izvode iz Livna ka zapadu i dalje ka jugu, kako bi uhvatio vezu sa krajnjim levim krilom 1. proleterske brigade koja sa juga napada utvrđenu tačku u rejonu rasadnika; 1. bataljon 3. brigade, kao što je izneto, napada neprijatelja u rejonu kasarni i baraka, a zatim produžava ka centru grada, težeći da uhvati vezu sa delovima 2. i 4. bataljona 1. proleterske brigade koji su napadali s juga prema centru grada, a 5. bataljon napada jednim delom snaga preko Bašajkovca ka Efren i Vejs kuli, a drugim prema ciglani. Zauzimanjem ovih tačaka stvorili bi se povoljni uslovi za prodor u grad 1. proleterske brigade, a posebno njenog desnokrilnog bataljona.

Kada je dat znak, jedinice 3. proleterske brigade su krenule odlučno u napad. Pri tome je 4. bataljon vodio vrlo tešku borbu u rejonu bolnica, kao i sa neprijateljskim snagama na pravcu Budžen. Za to vreme je 1. bataljon, nastupajući vrlo energično, zauzeo neprijateljska uporišta na svom pravcu dejstva, a jednom četom je dopro i do centra grada, gde se nalazila izuzetno dobro utvrđena kuća dr Mitrovića. Nju je branio priličan broj ustaša i nešto Nemaca.

U vrlo oštroj borbi poginuo je veći broj boraca i komandant 1. bataljona Momir Pucarević. U vrlo energičnom nastupanju ovaj bataljon je prešao i r. Bistricu, te se po nesreći sukobio i sa delovima 4. bataljona 1. proleterske brigade koji su prodrli sa juga u grad.

Peti bataljon zauzeo je još u toku noći Efren, a u zoru i Vejs kulu koja je dominirala čitavim gradom. Tom prilikom je zarobio 25 ustaša. Ovim prodorom 3. proleterske brigade sa severa i iznenadnim upadom 2. bataljona 1. proleterske brigade sa juga stvoreni su povoljni uslovi za

definitivnu likvidaciju neprijateljskih snaga u Livnu. Vrlo energično su nastupali i 1, 3. i 4. bataljon 1. proleterske brigade. Pred snažnim naletom proleterskih bataljona, padala su uporišta neprijatelja, a veliki broj njegovih vojnika je zarobljen.

Na kraju neprijatelj se držao samo u kući dr Mitrovića. Pored više pokušaja, naši nisu uspeli da zauzmu ovo jako utvrđenje koje je neprijatelj (oko 200 ustaša i Nemaca) vrlo efikasno branio. Dovučen je 6. avgusta pre podne i top iz Glamoča, sa nekoliko granata i sutradan, 7. avgusta oko 9 časova blokirana posada je prisiljena da se preda. Tom prilikom je zaplenjeno i oko 6.000 kg eksploziva. Time je definitivno savladan otpor neprijatelja u Livnu.

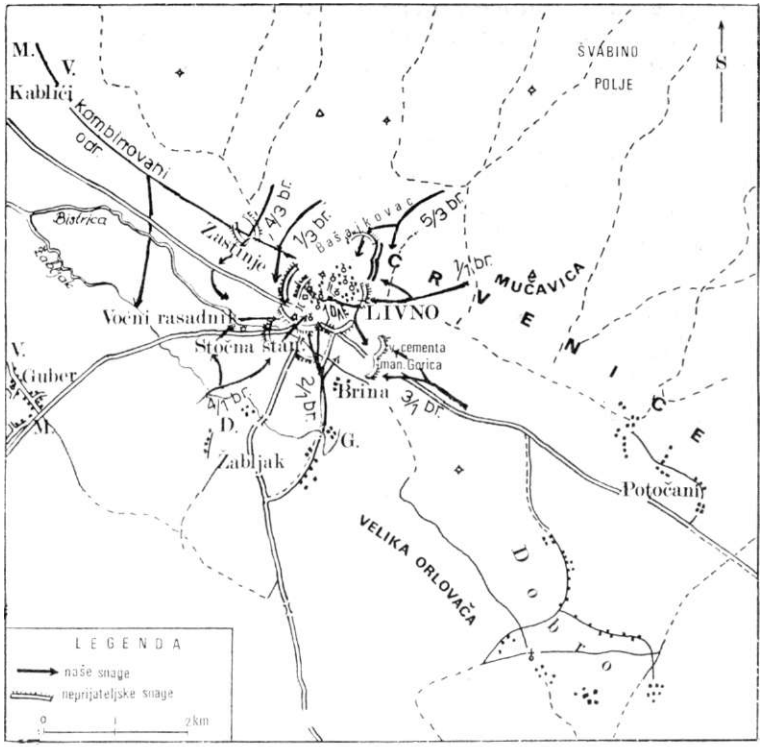

Oslobađanje Livna 4—7. avgusta 1942.

U ovim borbama za grad ubijeno je oko 150 neprijateljskih vojnika i zarobljeno oko 400 domobrana i milicionara, zatim oko 250 ustaša i desetak Nemaca. Samo relativno mali broj neprijateljskih vojnika uspeo je da se izvuče. Zaplenjeno je oko 600 pušaka, 14 puškomitraljeza, 4 mitraljeza, 2 minobacača, oko 100.000 metaka i 6.000 kg eksploziva.

Drugi bataljon u borbama za Kupres

Još krajem jula, dok su vođene borbe na prostoriji Prozor — Sujica — Kupres, Vrhovni štab je odlučio, da se jedna grupa bataljona prikupi na prostoriji Kupres — Donji Vakuf — Jajce i da se u širem rejonu Jajca i Mrkonjić-Grada stvori novo uporište. Dejstvom ove grupe u pomenutom rejonu stvorili bi se povoljni uslovi i za dejstvo grupe koja operiše na prostoriji Prozor — Kupres — Livno.[27] Kako su padom Livna stvoreni povoljni uslovi za neposredniju koordinaciju ovih dveju grupa, na redu je bilo likvidiranje neprijateljskog garnizona u Kupresu. Radi toga, Vrhovni komandant, 6. avgusta, u svom naređenju načelniku Vrhovnog štaba, pored ostalog, kaže:

»Pitanje Kupresa je krajnje aktuelno i ono se mora hitno resiti ako nećemo da svi naši dosadašnji uspesi na ovom terenu ostanu uzaludni. Komunikacija Bugojno — Kupres je za neprijatelja slobodna i nije isključeno da neprijatelj, videći našu slabost na tome sektoru, skoncentriše snage u Kupresu, razbije našu Drugu brigadu i onda ponovo krene u pravcu Šujice, Livna i Duvna. Hitnom likvidacijom Kupresa mi bismo pomrsili neprijatelju sve te račune i sa vrlo malim snagama mogli bismo lako zatvoriti put od Bugojna prema Kupresu i dalje. Na ostvarenju toga zadatka ne smemo ni časa čekati, već treba hitno skoncentrisati što više snaga i brzim udarcem svršiti sa tim ustaškim gnijezdom.«[28]

U to vreme 3. proleterska brigada se sa svoja tri bataljona nalazila u selima Livanjskog polja, gde je uglavnom delovala politički i pomagala u organizovanju narodne vlasti. Njen 2. bataljon koji je bio predviđen za na-

[27] Zbornik II/5, dok. 66.
[28] Isto 86.

pad na Kupres, zatvarao je vrlo osetljivu komunikaciju Kupres — Sujica — Livno, koja je rušena i prekopavana.

Predviđeno je da opšti napad na Kupres bude izvršen 11/12. avgusta, i to svim raspoloživim snagama koje su se u tom trenutku nalazile oko Kupresa, tj. sa ukupno oko 13 bataljona. Glavni napad trebalo je izvršiti sa severozapadne strane, između komunikacija koje od Kupresa vode za Bugojno i Zlosela.

Prema zapovesti jedinice su imale sledeće zadatke:

— 2. proleterska brigada (ojačana delovima 3. krajiškog odreda jačine bataljona) delom snaga da zauzme Mala i Velika Vrata i Mali Stožer, poruši komunikaciju i isturi obezbedenje prema Bugojnu, a glavninom da napadne i zauzme Malu Plazenicu i Čardačicu i potom da prodre u grad sa severne i severozapadne strane;

— 4. proleterska, sa dva svoja bataljona da krene u napad sa linije Veliki Stožer — Botuni, i čisteći uz put sela, prodre u grad sa istočne i južne strane; da druga njena dva bataljona napadnu sa južne strane, preko sela Brda i brežuljka Pogana glavica, a jedan njen bataljon da ostane u rezervi na Velikom Stožeru; četa bataljona »Vojin Zirojević« koja je pridata 4. brigadi da zauzme brdo Katanicu.

Istom zapovešću naređeno je da 10. hercegovačka i 2. bataljon 3. proleterske, kao zapadna kolona, napadnu sa zapadne strane, preko sela Zlosela, Osmanlije, Gubera i Olova i upadnu u grad održavajući vezu levo sa 2. i desno sa 4. brigadom.[29]"

Predviđeno je da napad počne 11. avgusta u 21 čas, s tim da u to vreme sve kolone krenu sa svojih polaznih položaja. Međutim, ti položaji su bili različito udaljeni od Kupresa. Na primer, polazni položaj zapadne kolone koji se nalazio zapadno od velike okuke komunikacije Kupres — s. Gornji Malovan, bio je udaljen 9 km, a uz to je pravac napada vodio preko ravničastog i dobro tučenog zemljišta.

U određeno vreme sve su jedinice krenule u napad, resene da u toku noći zauzmu grad, zloglasno ustaško uporište. Međutim, ustaše su na položajima dobro organizovanim na prilazima gradu pružile vrlo žilav otpor.

Tako je severna kolona (2. brigada sa delovima 3. krajiškog odreda) u toku noći uspela samo da savlada otpore na prilazima gradu, da ovlada M. i V. Vratima, M. Stože-

[29] M. Leković »Ofanziva proleterskih brigada u leto 1942«, str. 443.

rom, M. Plazenicom i da do svanuća izbije do prvih kuća grada. Zbog jakog otpora neprijatelja i njegove ubitačne vatre po danu, štab 2. brigade je obustavio dalji napad i jedinice povukao na Čardačicu i M. Plazenicu.

Ni 4. brigada koja je napadala sa jugoistoka, nije mogla potpuno izvršiti zadatak. I njeni delovi su uspeli da u toku noći prodru do prvih kuća grada, ali su bili prinuđeni da se u zoru povuku na Stožer i u pravcu sela Ribića i Kukavice.

Sto se tiče zapadne kolone, ona je u toku 11. avgusta zauzela polazne položaje, s tim što je 2. bataljon 3. proleterske bio na desnom krilu, u rejonu Kurljaj — Grbićeve košare. Zbog udaljenosti polaznog položaja i savlađivanja otpora kroz sela, kao i zbog kratke letnje noći, kolona je u najpovoljnijem slučaju mogla izbiti pred Kupres u jedan sat pre svanuća, tako da bi se napad na ovo utvrđenje i dobro branjeno mesto' morao izvršiti danju. A kao što smo videli, ni napad na drugim pravcima nije uspeo.

Inače, dejstvo zapadne kolone teklo je ovako. Ona je, 11. avgusta, odmah po padu mraka krenula u nastupanje ka Zloselima, s tim što se 2. bataljon 3. brigade kretao Kupreškim poljem, a levo od njega, južnim delom Zlosela, 2. bataljon 10. hercegovačke brigade. U zloselskoj crkvi pružilo je vrlo jak otpor preko 50 dobro naoružanih i utvrđenih ustaša koji su imali i jedan teški mitraljez, borili su se i ručnim bombama. Drugi bataljon 3. brigade koji se kretao potpuno ravnim zemljištem, rokirao se nešto ulevo ka brežuljcima u rejonu Zlosela, gde je kod pomenute crkve uhvatio neposrednu vezu sa 2. bataljonom 10. brigade. Pošto je 2. bataljon 10. brigade ostavio jednu četu da blokira neprijatelja u zloselskoj crkvi, ostatak je sa 2. bataljonom 3. brigade produžio ka Kupresu.

Na krajnjem levom krilu zapadne kolone 1. bataljon 10. hercegovačke brigade koji je nastupao preko Debeloga brda i severnim delom Zlosela, izbio je gotovo bez borbe pred s. Olovo. Tako su se, nešto pre zore, našla pred neprijateljskim položajima u rejonu s. Olovo, sva tri bataljona zapadne kolone. Borba je vođena do same zore, ali neprijatelj nije savladan. Kad je svanulo, 2. bataljon 3. brigade i delovi 10. hercegovačke potpali su pod jaku unakrsnu vatru od pravca Olova, sa Čardačice i iz poza-

dine, sa zloselske crkve. Zbog toga su naše jedinice morale da se po danu, pod vrlo nepovoljnim uslovima, povlače ka prostoriji severno od sela Gubera i Zlosela. Svako produženje napada na Kupres posle svanuća bilo je nerealno, utoliko pre što je borba jenjavala i na svim drugim odsecima oko Kupresa.

Kod zapadne kolone našao se tada i delegat Vrhovnog štaba, Savo Orović, koji je izdao usmeno naređenje da se jedinice ove kolone ne povlače daleko od Kupresa. On je 12. avgusta u 10.50 časova dostavio i komandantu 2. proleterske brigade pismeno naređenje da, »... pošto za od-

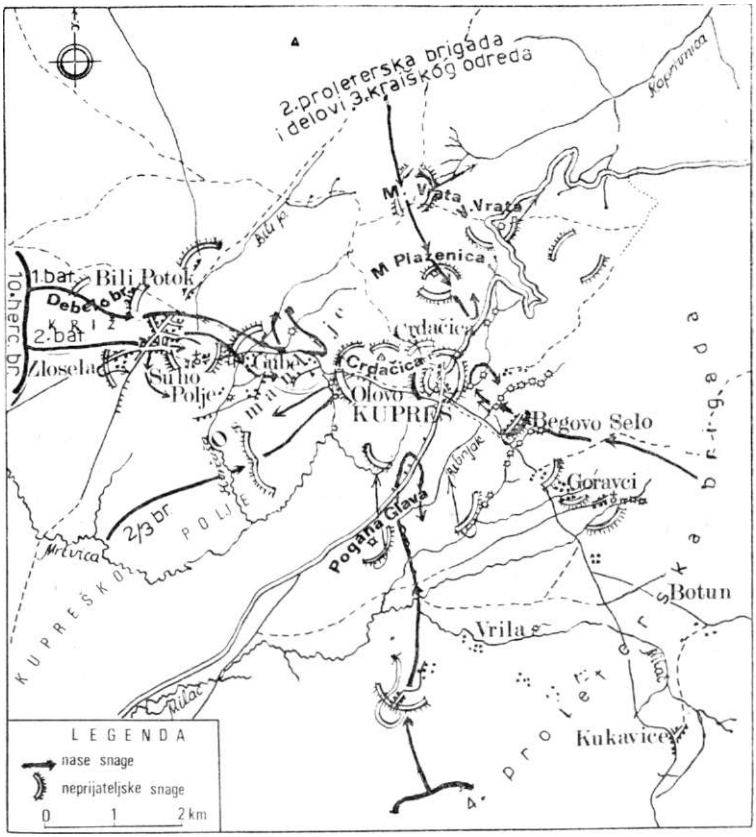

Prvi napad na Kupres 11. i 12. avgusta 1942.

stupanje nije bilo niti ima uzroka«, zadrži brigadu na sadašnjim svojim položajima, a najdalje na polaznom položaju »odakle bi se preduzeo ponovni napad uz pomoć Krajiške brigade, koja dolazi«.[30]

U toku ovog napada, zapadna kolona je imala vrlo malo gubitaka — 2. bataljon 3. brigade samo dva ranjena, dok su jedinice na ostalim pravcima imale nešto veće (2. proleterska brigada 2 mrtva i oko 25 ranjenih, 4. proleterska brigada 10 izbačenih iz stroja, a 3. krajiški odred 7 izbačenih iz stroja).

Kada je, noću 12/13. avgusta u rejon Blagaja stigla i 1. krajiška brigada, Vrhovni štab je odlučio da se sledeće noći ponovo napadne Kupres svim snagama (2, 4, 10. i hercegovačkom i 1. krajiškom brigadom, 2. bataljonom 3. sandžačke i sa pet četa mešovitih partizanskih jedinica iz 3. krajiškog odreda i bataljona »Vojin Zirojević« — ukupno sa 16 bataljona (oko 2.400 boraca) i to:

— 4. brigada, sa jednim brdskim topom 75 mm, imala je da sa osloncem na Veliki Stožer napada Kupres sa istočne strane, u zoni desno do Malog Stožera (zaključno), a levo do Bašte brda. Pošto savlada neprijateljska uporišta na prilazima gradu, upada u Kupres sa istočne i jugoistočne strane;

— 2. proleterska brigada, pored obezbeđivanja od Bugojna, imala je da glavninom napada duž komunikacije Bugojno — Kupres;

— 1. krajiška brigada, sa jednim protivtenkovskim topom i četiri teška minobacača, napada pravcem Maglaj — Cardačica — Kupres, šireći se ulevo do Velikih vrata i udesno do Čardačice (zaključno), s tim da u sam Kupres upadne sa severozapadne i zapadne strane;

— 10. hercegovačka brigada sa dva svoja i 2. bataljonom 3. brigade i jednim protivtenkovskim topom, napada odsek Zlosela — Pogana glavica (k. 1212), s tim da jednim bataljonom zauzme Zloselo i očisti teren ka Kupresu, a ostalim snagama da zauzme Poganu glavicu, i odatle produži levo i desno duž puta na jugozapadni deo Kupresa. Desno održava vezu sa 4. brigadom na Bašte brdu

[30] Zbornik U/5, dok. 95.

(k. 1200), a levo preko sela Olova i Čardačice sa 1. krajiškom brigadom. Predviđeno je da se pridati top iskoristi za savlađivanje otpora u Zloselima, naročito u crkvi.

Predviđeno je da 13. avgusta u 21 čas sve jedinice krenu u energično nastupanje i do 23 časa očiste od neprijatelja sva sela i položaje i zatvore obruč oko grada, a zatim krenu na juriš i potpuno likvidiraju ovaj neprijateljski garnizon.

Dok su se naše snage pripremale za drugi odlučan napad na Kupres, neprijatelj se užurbano spremao da učvrsti odbranu. On je tada imao sledeće snage: bataljon »Crne legije«, četu 17. ustaškog bataljona, četu domobrana 15. pešadijskog puka, oko 600 milicionara, nešto žandarma, jedan vod brdskih topova 9. artiljerijskog diviziona i više minobacača. Ukupno je mogao tada u Kupresu imati oko 1.800 naoružanih vojnika. Pored toga, u tom gradu koji je prosečno u to vreme imao samo oko 1.000 stanovnika, prilivom meštana iz okolnih sela naklonjenih ustašama, broj stanovnika se popeo na preko 9.000.

Govoreći o karakteru odbrane neprijatelja, pomoćnik načelnika Vrhovnog štaba, u izveštaju Vrhovnom komandantu odmah posle prvog napada, pored ostalog, kaže:

»... celu noć sam posmatrao tok borbe i na osnovu toga stekao sam izvesno uverenje... Seljaci okolnih sela brane svoja sela i to dosta uporno. Kad budu potisnuti iz njih, povlače se u grad. koji predstavlja prilično jaku oslonu tačku povezanu s. Čardačicom (k. 1300). Ovde se bore očajnički — bore se i boriće se dc poslednjeg, našta su ih naterale ove dugotrajne borbe oko Kupresa. Oni su, verovatno zbog paljenja njihovih sela, stekli uverenje da će biti uništeni, a pored toga znaju da su ogrezli u pljački, krvi i razbojništvima i da su mnogo toga dužni. Moje mišljenje je da ćemo ih teško savladati ovim sredstvima i s izmorenom Drugom brigadom. Izgleda da bi trebalo preduzeti temeljite pripreme i koncentrisati svu artiljeriju koju imamo, ako može nešto više bilo bi bolje, kao i bacače. Snažnim naletom s bombama i kamama posle koncentrične vatre više bacača i topova zauzećemo Kupres. inače bez toga i Prve brigade nisam siguran. Možda nisam u pravu, ali to su moji utisci posle ove noći.«[31]

Na desnom krilu 10. hercegovačke brigade napadao je 2. bataljon 3. proleterske brigade, pravcem koji je vodio ravničastim terenom, duž druma Sujica — Pogana

[10] Zbornik II/4, dok. 189.

glavica — Kupres. Levo od njega napadao je 2. bataljon 10. hercegovačke brigade, dok se na krajnjem levom krilu nalazio njen 1. bataljon koji je imao zadatak da prodre kroz Zlosela, a delom snaga pravcem koji vodi ispod utvrđene Čardačice ka Olovu i Kupresu. I u ovom napadu su polazni položaji 10. hercegovačke brigade bili dosta udaljeni od glavnog objekta, ali je sada napad bio olakšan utoliko što su naše jedinice već upoznale zemljište i što su imale iskustva u borbi sa neprijateljem u širem rejonu Kupresa. Pored toga, uspešnom prodiranju doprinelo je i bolje organizovano sadejstvo — bilo je predviđeno da svaka jedinica na svom pravcu što energičnije prodire.

Drugi bataljon 3. i 2. bataljon 10. hercegovačke brigade nastupali su vrlo brzo sve do Pogane glavice. Tu se zastalo i utrošilo prilično vremena oko priprema za napad, jer se računalo da neprijatelj drži ovaj položaj. Međutim, kad se ustanovilo da se neprijatelj povukao, a da se na Poganoj glavici nalazi jako minobacačko odeljenje 1. proleterske brigade koje je poslato kao pojačanje, produžen je energičan napad po ravnom i brisanom terenu. Neprijatelj je otvorio vrlo jaku pešadijsku i artiljerijsku vatru, osvetljavajući čitav predteren zapaljenim senom i svetlećim raketama. Videlo se kao po danu. Jaka vatra iz automatskog oružja, eksplozije mina i granata, ubitačna kartečna vatra i brisani prostor, veoma su otežali prodiranje ka gradu. No, i pored žrtava, 2. bataljon 3. brigade je produžio vrlo energično napredovanje i uspeo da na svom pravcu prodre u prve kuće Kupresa. Borba je produžena i posle svanuća. Čete su puzeći i u skokovima nastavile napredovanje.

Ali, Kupres nije zauzet i sve naše brigade odstupile su pod vrlo nepovoljnim okolnostima i sa velikim gubicima. Drugi bataljon 3. proleterske brigade i 10. hercegovačka zadržali su se na položajima u rejonu Zlosela.

U toku ovog napada, 13/14. avgusta, u sam Kupres uspeli su da prodru delovi 1. krajiške brigade, 4. proleterske crnogorske i 2. bataljona 3. proleterske. Sto se tiče 2. proleterske brigade, ona je naknadno dobila zadatak da ne napada Kupres, već da se zadrži na osvojenim položajima na M. Plazenici, V. Vlatima i M. Stožeru i obezbeđuje komunikaciju Bugojno — Kupres. Inače, za vreme

ovog drugog napada vođene su vrlo krvave borbe. U žestokim uličnim borbama ustaše su se koncentrisale oko nekih otpornih tačaka, odakle su snažnom pešadijskom i artiljerijskom vatrom, ručnim bombama i uz podršku oklopnih kola uspele da lokalizuju prodore. Borba u gradu nastavljena je sve do svanuća, kada su naše jedinice usled gubitaka, snažnog neprijateljskog otpora i njegovih protivnapada bile prinuđene na povlačenje. Pretrpele su teške gubitke. Prva krajiška je imala 85 izbačenih iz stroja (21 mrtav i 74 ranjena); 4. crnogorska 115 izbačenih iz stroja (64 mrtva i 51 ranjen); 10. hercegovačka ukupnot 8 izbačenih iz stroja, a delovi 3. krajiškog odreda jednog mrtvog. Drugi bataljon 3. brigade imao je preko 20 izbačenih iz stroja, od kojih 10 mrtvih. Poginuo je i komandir 2. čete Radoš Zečević, a vrlo teško je ranjen zamenik političkog komesara čete Gojko Drulović. Ukupno je u toku ovog napada izbačeno iz stroja 240 boraca i rukovodilaca.

U izveštaju štaba 10. hercegovačke brigade Vrhovnom štabu stoji da je 1. bataljon 10. brigade 13. avgusta uspeo da se, prema zadatku, uklini u neprijateljske položaje ispod Čardačice u pravcu severoistočnog dela Zlosela, čime je olakšao napad 1. krajiške brigade. Pri tome je popalio Zlosela i zloselsku crkvu. Drugi bataljon 10. i 2. bataljon 3. brigade zauzeli su Poganu glavicu bez borbe i produžili ka gradu. Kretali su se potpuno brisanim terenom pod veoma jakom neprijateljskom vatrom, naročito minobacačkom i kartečnom.

Drugi bataljon 3. brigade uspeo je da sa dve čete, uz žrtve (10 mrtvih i 10 ranjenih), prodre u grad, a i 2. bataljon 10. brigade prodro je gotovo do samog grada. Tu ih je zatekao dan. Ujutro oko 5 sati ovi bataljoni su bili odsečeni jedan od drugog jednim neprijateljskim tenkom koji im se momentano našao na boku. Sem toga, levi bok 2. bataljona 10. brigade ugrožavao je i gusti streljački stroj ustaša koji su već nadirali iz grada. Zbog jake vatre automatskih oružja i povlačenja naših jedinica koje su sa drugih pravaca prodrle u Kupres, i ova dva bataljona su se morala povući.[32]

[32] Zbornik IV/6, dok. 106.

Da bi se jasnije shvatili uslovi pod kojima su se naše jedinice borile, treba imati u vidu da je u Kupresu neprijatelj raspolagao sa blizu 2000 naoružanih vojnika, od kojih su većina bile ustaše, zatim milicionari, domobrani i žandarmi; da su ove srazmerno vrlo jake snage raspolagale sa dovoljno naoružanja i municije, da su se borile na život i smrt i, najzad, da je sam Kupres bio uređen za odbranu u smislu utvrđenog rejona, zašto je neprijatelj, pored dovoljno snaga i sredstava, imao na raspolaganju i dovoljno vremena.

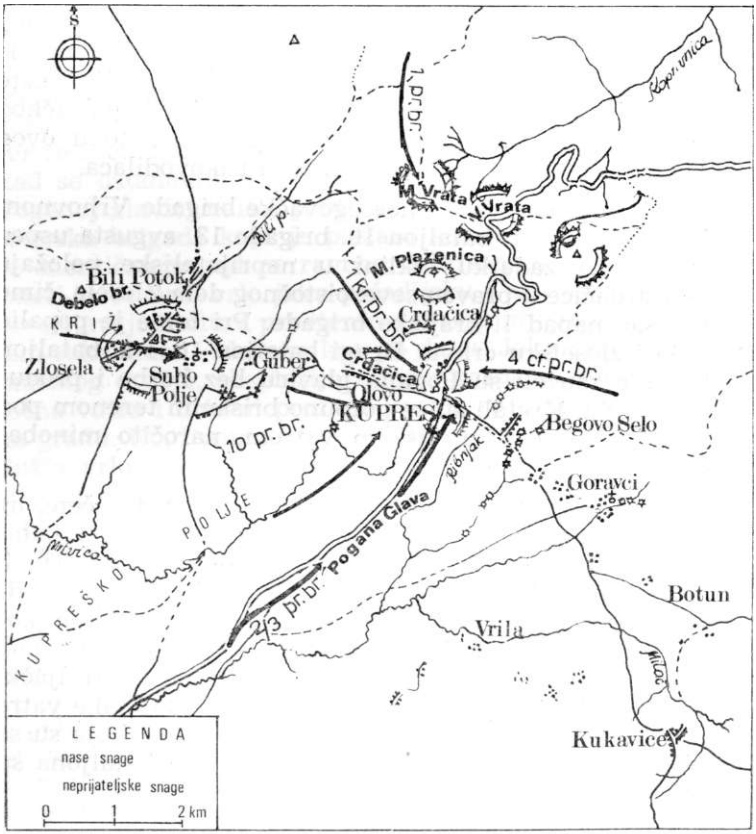

Drugi napad na Kupres 13. i 14. avgusta 1942.

S druge strane, naše jedinice nisu raspolagale ni najneophodnijim naoružanjem za neutralisanje neprijateljske odbrane. Trebalo je više artiljerije, minobacača, protivkolskih topova i municije (naročito za teža oruđa i automatsko oružje). Naime, naše jedinice su raspolagale sa približno dovoljno automatskog oružja, ali nije bilo dovoljno municije. Dalje, treba imati u vidu i to da je u toku našeg noćnog napada neprijatelj tako osvetijavao teren da se borba vodila gotovo kao po danu. Naši streljački strojevi su se uočavali veoma jasno i bili su vrlo dobra meta na osvetljenom terenu.

Posle borbi u rejonu Kupresa, sredinom avgusta, 2. bataljon 3. proleterske brigade je razmešten u Sujici radi odmora. U to vreme, glavnina te brigade se i dalje nalazila po selima Livanjskog polja, gde je odigrala značajnu ulogu u čišćenju terena od neprijatelja na pravcu Rujani — Celebić. Brigada se postepeno pomerala ka zapadu u pravcu Grahova.[33]

Sredinom avgusta, udarna grupa brigada, uz sadejstvo meštanskih partizanskih jedinica, stvorila je novu slobodnu teritoriju koja se prostirala od Neretve na zapadu, obuhvatajući prozorsko, duvanjsko, livanjsko i glamočko područje, vezujući se na istoku sa slobodnom teritorijom Bosanske krajine, a na jugu sa oslobođenim delovima srednje Dalmacije.

Ovaj maršmanevar i dejstva grupe brigada imali su ogroman značaj za dalji razvoj borbe na teritoriji Bosne, Hrvatske i Slovenije. Stvaranje nove slobodne teritorije, oslobađanje niza gradova, jaki i odlučni udarci po snagama tzv. Nezavisne Države Hrvatske, imali su istorijski značaj za dalji razvoj narodnooslobodilačke borbe Jugoslavije. U Bosanskoj krajini su se uskoro formirale još dve udarne brigade, popunjavani su dotadanji i organizovani novi teritorijalni partizanski odredi. Četništvo koje je dobilo zamaha u izvesnim krajevima Bosne i Dalmacije, ustuknulo je pred snažnim naletom proleterskih brigada. U to vreme se formiraju vrlo brzo 2. i 3. krajiška brigada, reorganizuje se 2. krajiški odred, obnavlja se 6. partizanski odred, a u toku je formiranje Livanjskog i Duvanj-

[33] Zbornik IV/6, dok. 106.

skog partizanskog bataljona. Preduzete su mere za formiranje novog partizanskog bataljona na prostoriji Travnik, Donji Vakuf, Bugojno, Gornji Vakuf.

Na oslobođenoj teritoriji preduzete su široke akcije političkog i ekonomskog karaktera. Učvršćuju se organi narodne vlasti, a stvaraju se i novi na prostorijama gde do tada nisu postojali. Razvija se vrlo živa aktivnost radi omasovljenja meštanskih partizanskih jedinica i oformljenja novih. Situacija je zahtevala da se što pre omasove te jedinice koje će preduzeti obezbeđivanje tadanje slobodne teritorije, da bi se što više snaga Udarne grupe brigada oslobodilo za dalja ofanzivna dejstva radi proširivanja slobodne teritorije. Dotadanja slobodna teritorija trebalo je da postane čvrsta baza Udarne grupe brigada u vojničkom, političkom i ekonomskom pogledu.

*

U letnjem periodu 1942. godine 3. proleterska brigada je kao samostalna jedinica učestvovala u borbama za oslobađanje Prozora, Livna i Sujice, a delom u borbama oko utvrđenog kupreškog rejona, gde je sticala iskustva za borbe u i oko naseljenih mesta — sela i gradova. Ona je pokazala visoku borbenu sposobnost i sa relativno malo žrtava postigla značajne rezultate u oslobađanju Prozora, a učestvovala je vrlo uspešno i kao jedna od odlučujućih snaga u oslobađanju Livna.

Tako se u obaveštenju načelnika Vrhovnog štaba od 21. avgusta, dostavljenom štabovima 2. proleterske i 1. krajiške brigade, pored ostalog, kaže da je »... 3. brigada dobra borbena jedinica i u borbi s četnicima vrlo dobro se pokazala. Kud god prođe, politički vrlo dobro djeluje .. ,«[34] Žrtve koje je u ovim borbama dala 3. proleterska brigada bile su velike. Poginulo je preko 50 boraca i rukovodilaca, među kojima 21 član Partije. Od ovih, jedan je bio komandant bataljona, jedan politički komesar bataljona, tri komandira četa, jedan zamenik političkog komesara bataljona, a teže su ranjena tri zamenika komesara bataljona, kao i veći broj boraca i starešina.

[10] Zbornik II/4, dok. 189.

BRIGADA U BOSANSKOJ KRAJINI

Borbe na pravcu Mrkonjić Grad — Banja Luka

Prema podacima kojima je sredinom avgusta raspolagao Vrhovni štab, neprijateljske snage oko slobodne teritorije bile su ovako raspoređene: glavnina nemačke 714. pešadijske divizije u trouglu Banja Luka — Kostajnica — Prijedor, kontrolišući planine Kozaru i Prosaru; italijanski 18. korpus, sa dve divizije i jednom divizijskom grupom, bio je raspoređen u severnoj i srednjoj Dalmaciji, a 6. korpus sa tri divizije u Hercegovini; glavna ustaška grupa u Bosni nalazila se u rejonu Kupres —- Bugojno — D. Vakuf — Travnik, a jača četnička grupa u rejonu Knin — Bos. Grahovo naslanjala se na italijanske garnizone u ovim mestima, dok se druga četnička grupa u rejonu Mrkonjić-Grada naslanjala na ustaško-domobranski garnizon u ovom mestu.

S obzirom na ovakav raspored neprijatelja, glavnina snaga kojom je neposredno komandovao Vrhovni štab mogla je najuspešnije razviti svoja ofanzivna dejstva u pravcu Mrkonjić-Grad — Jajce. Neprijatelj je ovde bio najslabiji, a dejstvo tim pravcem bilo je u ovom momentu i od velikog političkog značaja. Teritorija južno od Mrkonjić-Grada do s. Šipova, pa linijom Mliništa — Medna — Sitnica — Ratkovo — Banja Luka bila je pod kontrolom četnika koji su se naslanjali na nemačke i ustaško-domobranske snage u Mrkonjić-Gradu, Jajcü i Banjoj Luci. Sprovodeći propagandu protiv NOP-a, one su pridobile izvestan deo naroda u ovom zaostalom kraju zapadne Bosne i tako predstavljali više političku nego vomičku smetnju. Pokazalo se da četnici nerado primaju odlučujuću borbu sa našim snagama, već se povlače i sklanjaju u pomenute garnizone. Zato se njihovo potpuno razbijanje moglo obe-

zbediti jedino ako se unište ovi garnizoni, čime bi se stvorili povoljni uslovi za ponovno oživljavanje borbe i mobilizaciju novih snaga na ovoj dosta prostranoj teritoriji. I na kraju, zauzimanjem Mrkonjić-Grada bile bi presečene komunikacije koje spajaju Banju Luku sa Jajcem, Bugojnom i Travnikom.

Prema obaveštenjima kojima se raspolagalo, neprijateljeva posada u Mrkonjić-Gradu nije bila mnogobrojna ni spremna da pruži ozbiljniji otpor. A posadu u Jajcu sačinjavalo je oko 500 domobrana i ustaša. Pored pešadijskog naoružanja, imala je dve haubice i dva protivtenkovska topa. U ovom gradu su se nalazili i magacini sa velikom količinom municije.

Početkom druge polovine avgusta, brigade i partizanski odredi na slobodnoj teritoriji dobili su nove zadatke: 10. hercegovačku koja je prvobitno imala da u širem rejonu Sujice zatvori pravac G. Malovan -— Sujica — Livno, smenila su dva bataljona 1. proleterske, a ona je 19. avgusta dobila zadatak da iz tesnaca Sujice odmaršuje u rejon s. Bagarića (južna ivica Duvanjskog polja) i zatvori pravac od Mostara i Posušja.[35] Prva proleterska brigada koja se nalazila na prostoriji Livno — Duvno — Imotski, imala je sa delovima Južnodalmatinskog odreda da spreči dalji prodor italijanskih kolona sa juga preko Aržana u Livno i preko Posušja u Duvno. Njena dva bataljona smenila su 10. hercegovačku na položajima kod Sujice, gde su zatvarali pravac G. Malovan — Sujica — Livno. Peta brigada dobila je zadatak da štiti slobodnu teritoriju sa jugoistoka i da održava vezu sa našim snagama u rejonu Sujice i Kupresa, a delom snaga da se aktivira ka Bugojnu i Travniku, mobilišući sa tog područja mesne snage.[36] Četvrta brigada je dobila zadatak da sa delovima 3. krajiškog odreda dejstvuje na komunikaciju Bugojno — Kupres, da povremeno izvodi demonstracije na Kupres, a delom snaga iz predela Vukovsko — Rilić da bude spremna za udar u bok neprijatelju ako pokuša prodor iz Kupresa ka Livnu. Jedna grupa naših snaga je određena da oslobodi Bosansko Grahovo, zašta su prvobitno bile predvi-

[85] Isto, dok. 107, 112 i 117.
[36] Isto, dok. 111, 116 i 117.

đene 3. proleterska brigada, snage Srednjedalmatinskog odreda ojačane bataljonom »Starac Vujadin« i Grahovskim bataljonom, zatim snage 5. krajiškog i dalmatinskog odreda, kao i bliži lički odredi.

Svim jedinicama je stavljeno u zadatak da i dalje ruše komunikacije, obezbeđuju prikupljanje žetve, rade na formiranju mesnih partizanskih jedinica i razvijaju intenzivan politički rad na tumačenju linije NOR-a, stvaranju i jačanju organa nove vlasti i masovnih društveno-političkih organizacija.

Za dejstva ka Mrkonjić-Gradu prvobitno su predviđene 1. krajiška i 2. proleterska brigada i potrebne snage iz operativne zone za Bosansku krajinu. Međutim, štab 3. brigade je 21. avgusta dobio novo naređenje Vrhovnog štaba da i ova brigada sadejstvuje 1. krajiškoj i 2. proleterskoj u oslobađanju Mrkonjić-Grada. Ovoj grupi će se priključiti i manji meštanski delovi.[37] O svojoj odluci da u napadu na Mrkonjić Grad angažuje i 3. sandžačku brigadu, Vrhovni štab je, 21. avgusta u 1 i časova, pisao Operativnom štabu za Bosansku krajinu, napominjući da će ona stići pred Mrkonjić Grad (u rejon sela Podbrda i Rogolja) u zoru 24. avgusta i da će se grad napasti noću 24/25. avgusta.

U to vreme se 3. brigada nalazila u Livanjskom polju, na prostoriji Čelebić — Rujani, sa 1. bataljonom u Podhumu, a 2. u Sujici. Predviđeno je da 2. proleterska i 1. krajiška brigada odmaršuju iz rejona Novo Selo — Blagaj tako da budu 24. avgusta kod Mrkonjić-Grada, kada je sa njima trebalo da se poveže i 3. brigada na Rogolju. Prema prvobitnom planu štabova 2. proleterske i 1. krajiške brigade, napad na Mrkonjić Grad imao je da bude noću 24/25. avgusta. Trebalo je da ga izvrši 1. krajiška brigada, dok bi 2. i 3. proleterska vršile obezbeđenje, i to 2. brigada pravce od Jajca i komunikaciju koja izvodi od Vrbasa ka Mrkonjiću, a 3. brigada pravac Mrkonjić — Čađavica, zatvarajući ga u visini s. Rogolje — Podbrdo. Prema ovom planu, 3. brigada je mogla u toku napada da dobije još neku ulogu.[38]

[37] Isto, dok. 127.
[38] Isto.

Pošto je 3. brigada trebalo da na ovaj zadatak odmaršuje kompletna, Vrhovni štab je naredio njenom 1. i 2. bataljonu da se prikupe u Livnu i tu sačekaju glavninu brigade, a zatim da brigada odmaršuje pravcem: Čelebić — Bogdaši — s. Glavice — Odžak — Mliništa — Podrašnica — Rogolje. Pokret je imao da počne u toku noći 21/22, s tim da u zoru 22. izbije u rejon Odžak — Podgreda, sledeće zore 23. u selo Berići, a 24. u zoru u selo Podbrdo — Rogolje, na kojoj je prostoriji imala da uhvati vezu sa istočnom grupom.[39]

Prema dobivenim podacima, tada su se u Mrkonjiću nalazile kombinovane domobransko-ustaške i četničke jedinice, ukupne jačine do 500 vojnika. Glavnu snagu odbrane činio je 1. bataljon 9. domobranskog pešadijskog puka. On je imao da neposredno brani grad, dok su četnici, prema zajedničkom planu, imali da organizuju spoljnu odbranu. Bilo je takođe poznato da je grad, još dok je u njemu bio italijanski garnizon, solidno pripremljen za odbranu, da su najjača spoljna uporišta na Okruglom brdu (k, 882), Ravni i u selu Rogolju. Oko grada bili su iskopani rovovi, a i veći broj tvrdih zgrada bio je pripremljen za odbranu. Pored toga, od početka avgusta, posle oslobađanja Ključa i prodora grupe brigada ka Kupresu i Livnu, neprijatelj je, očekujući napad, izvodio užurbane radove.[10]

Vrhovni štab je izdao uputstva da se ne prihvataju nikakvi pregovori sa četničkim štabovima, s obzirom na to što su sklopili sporazum sa ustaškim vlastima za borbu protiv partizana. Inače četnike pozivati u partizane i, s obzirom na previranje u njihovim redovima, ne vršiti nikakav pritisak. Međutim, ako pruže otpor našim jedinicama dejstvovati energično i razbijati ih. Vrhovni štab je dao i uputstvo štabu 3. brigade da pripremi jedan proglas i razdeli ga po selima kroz koja bude prolazio.[41]

Stab 3. brigade je odmah preduzeo sve potrebne mere za uspešno izvršenje ovog zadatka. Uporedo sa prikupljanjem 1. i 2. bataljona ka rejonu Glamoča, organizovan je

[39] Isto i dok. 131.

[40] Pero Morača »Prelomna 1942. godina narodnooslobodilačkog rata«, Beograd 1957, str. 253.

[41] Isto.

marš glavnine brigade određenom marš-rutom. Iako je marš bio vrlo dug i naporan — najvećim delom se maršovalo noću — brigada ga je potpuno izvršila i u punoj borbenoj gotovosti pristizala na predviđene marševske ciljeve. Kako se i očekivalo, u toku ovog marša nije se naišlo na otpor četnika. Oni su se razbežali i sklonili u obližnje šume, a delom se povukli ka Manjači. Tako se u prvim jutarnjim časovima 24. avgusta brigada približila selu Podrašnici. Međutim, još u toku marša saznalo se da su 1. krajiška i 2. proleterska brigada već napale i oslobodile Mrkonjić Grad. Naime, štabovi 2. proleterske i 1. krajiške brigade koje su još 23. avgusta izjutra izbile na Sinjakovo, ustanovili su da se u Mrkonjić-Gradu nalaze slabije snage neprijatelja i da bi odlaganje napada moglo izazvati intervenciju jedinica neprijatelja iz Jajca i Banje Luke. Zato su odlučili da neprijatelja iznenada napadnu noću 23/24. avgusta, ne čekajući 3. brigadu. Tako 3. brigada koja je prema predviđenom planu stigla na vreme na određenu prostoriju, nije neposredno učestvovala u oslobađanju Mrkonjić-Grada.

Cim je oslobođen Mrkonjić Grad, kod neprijatelja je nastalo veliko uzbuđenje, a posebno kod posada bližih garnizona — Banje Luke i Jajca. Već sutradan neprijatelj interveniše pravcem Banja Luka — Mrkonjić Grad, ojačanim nemačkim bataljonom 721. puka (grupa »Putlic«) i podržanim jednom eskadrilom. Počele su ogorčene borbe koje će trajati mesec dana i u kojima će obe strane ubacivati nove jedinice. Posle prvog pokušaja prodora ka Sitnici koji se završio neuspehom u borbi kod Bunareva, neprijatelju pristižu pojačanja (dve čete 1. regrutnog bataljona, vod haubica, jedna nemačka pionirska četa 721. puka, pola baterije 661. artiljerijskog diviziona, kao i snage četničkog puka »Manjača«),

Krajem avgusta, neprijatelj se utvrdio u rejonu Han Kola i ojačao sa četom tenkova 202. oklopnog puka, kompletnom 2. baterijom 661. artiljerijskog diviziona i novim četničkim jedinicama. Negde oko 10. septembra na pravcu Banja Luka — Mrkonjić Grad, komandu nad ovim neprijateljskim snagama, ojačanim sa 2 bataljona Petrinjske brdske brigade, primio je komandant 721. nemačkog puka.

Tako su na ovom pravcu udružene nemačke, ustaško-domobranske i četničke snage dostigle jačinu oko 4.000 vojnika.

Naše snage na pravcu Mrkonjić Grad — Banja Luka bile su pod komandom Operativnog štaba za Bosansku krajinu.

Prve borbe sa neprijateljem vodila je samo 2. krajiška brigada koja mu je zadala prvi snažan udarac. Do kraja avgusta u borbu su ubačene 1. krajiška i 2. proleterska. Borbe su vođene sa promenljivom srećom.

Radi zauzimanja Jajca, na čemu je posebno insistirao Vrhovni komandant, trebalo je pregrupisati naše snage i preneti težište sa banjalučkog pravca na jajački. Međutim, situacija je bila takva da je prethodno trebalo otkloniti opasnost od snaga neprijatelja koje su nastupale preko Manjače. Stoga je komandant Operatvinog štaba za Bosansku krajinu odlučio da 3. septembra pređe sa svim jedinicama u protivnapad i odbaci četnike iz rejona Manjače (iz Sunjana, Marčeta, Lazičića, Lokvara i Gornjeg Ratkova), a zatim da snage s manjačkog fronta što pre izvuče i prebaci na Jajce, s tim što će 3. proleterska brigada i delovi 3. krajiškog odreda preuzeti obezbeđivanje pravca od Banje Luke ka Mrkonjić-Gradu. O toj odluci je komandant Operativnog štaba obavestio štabove brigada i odreda na sastanku održanom 1. septembra u Mrkonjić-Gradu, kada su i precizirani zadaci jedinica.

Neprijateljska grupa na pravcu Banja Luka — Mrkonjić Grad je dobila zadatak da početkom septembra ponovo krene u opšte nastupanje radi izbijanja na demarkacionu liniju između nemačke i talijanske okupacione zone koja se na tom pravcu pružala između Bunareva i Kadine Vode. To je praktično značilo da je aktivnost nemačkih snaga između Banje Luke i Jajca bila ograničena do s. Stričića i južnih padina Manjače. Pri tome je predviđeno da nemačke jedinice nastupaju duž komunikacije, a da im četničke snage koje bi se nalazile na krilima obezbeđuju bokove. Cilj je bio da se izbije do Sitnice i stvore uslovi za dalje nastupanje četničkih i domobranskih jedinica ka Mrkonjić-Gradu.

Cim je prvih dana septembra neprijatelj počeo preuzimati inicijativu u nastupanju ka Mrkonjić-Gradu, predviđeno je da 1. i 2. krajiška i 2. proleterska brigada preduzmu dejstvo — da slabijim snagama nastupaju duž komunikacije Sitnica — Kadine Vode, a glavninom da prodiru kroz Manjaču, razbiju četnike na tom pravcu i izbiju u levi bok i pozadinu neprijateljskih snaga koje nastupaju duž glavne komunikacije ka Sitnici.

Nadirući duž glavne komunikacije, neprijateljska kolona je, 4. septembra, posle vrlo jakih borbi, zauzela Sitnicu i produžila ka Čađavici, uz sadejstvo kolone koja je nastupala zapadno od glavne komunikacije. Smatrajući da je ovim neprijateljskim prodorom ugrožen Ključ, 2. krajiška brigada koja je bila na tom pravcu, rokirala se na pravac Čađavica — Ključ. Tako je ostao potpuno otvoren pravac koji dalje preko Čađavice izvodi u Mrkonjić Grad. Zbog toga je naređeno da 3. brigada uputi dva svoja bataljona u pravcu Sitnice. Međutim, to je već bilo kasno — neprijatelj je, ne nailazeći više na otpor, produžio nastupanje od Sitnice ka Čađavici i u toku 5. septembra izbio na raskrsnicu puteva kod Čađavice. Naime, dok su se dva bataljona 3. proleterske brigade pod artiljerijskom vatrom neprijatelja užurbano kretala ka Čađavici, neprijatelj je već do podne toga dana nesmetano zauzeo rejon raskrsnice kod tog mosta i stvorio povoljne uslove za dalje nastupanje ka Mrkonjić-Gradu. Tako je došlo do susretne borbe sa bataljonima 3. proleterske brigade. Međutim, manevar naših snaga koje su prodirale Manjačom ubrzo se pozitivno odrazio i na ovom pravcu. Razbijanjem četnika i izbijanjem u dubinu Manjače, 2. proleterska se u toku 5. septembra približavala delu komunikacije između Kadinih Voda i Kola, ugrožavajući pozadinu neprijateljskih snaga koje su nastupale duž glavne komunikacije ka Čađavici. U sadejstvu sa 2. proleterskom brigadom, vrlo efikasno je nastupala i 1. krajiška. Čim je saznala da je 2. krajiška napustila Čađavicu, ona je po sopstvenoj inicijativi usmerila deo snaga ka Sitnici da bi Udarila u bok neprijatelja koji je nastupao duž komunikacije. Ta neposredna pretnja primorala je neprijatelja da se po podne 5. septembra hitno povuče ka položajima kod Kadinih Voda, gde je u toku noći 5/6. septembra organizovao odbranu.

Iz samog razvoja situacije može se uočiti da je propuštena vrlo povoljna prilika da se neprijatelju nanese odsudan udarac. Njegove snage na glavnoj komunikaciji našle su se 5. septembra u veoma kritičnom položaju — dve naše brigade (1. krajiška i 2. proleterska), nalazile su se istočno, a 2. krajiška zapadno od ove komunikacije, dok sa prema čelu neprijateljskog klina nastupali delovi 3. proleterske brigade. Neprijateljske snage istočno od komunikacije bile su potučene, a to je pružalo povoljne uslove za odlučan udar. Osetivši opasnost u kojoj se našao zbog bočnog ugrožavanja komunikacije, neprijatelj je preduzeo hitno povlačenje isturenog klina, bez obzira na to što mu je jedno vreme pravac ka Mrkonjić-Gradu duž glavne komunikacije bio otvoren.[42]

I u periodu između 11. i 14. septembra vođene su uporne borbe sa neprijateljem koji je posle dobivenih pojačanja ponovo preduzeo opšte nastupanje ka Mrkonjić-Gradu. Zahvaljujući nadmoćnijim snagama, on se približavao rejonu Mrkonjić-Grada najkraćim pravcem preko Manjače. Međutim, oko podne 14. septembra, u dosta kritičnoj situaciji, 3. bataljon 1. krajiške brigade po sopstvenoj inicijativi prelazi u protivnapad na neprijatelja na položaju Velika greda i do nogu ga potuče. U ovoj borbi, jednoj od najtežih koju je do tada vodila 1. krajiška, 2. bataljon Petrinjske brdske brigade bio je gotovo potpuno uništen (od 476 domobrana, oko 100 je poginulo i ranjeno, a 109 zarobljeno — među njima bilo je i oficira). Došlo se i do bogatog plena (5 mitraljeza, 9 puškomitraljeza, preko 130 pušaka, preko 30.000 metaka i velika količina opreme). To je dalje izazvalo slom čitavog neprijateljskog fronta koji se na jedvite jade stabilizovao na narednoj liniji, u širem rejonu Uzlomca i Prepletnjaka.

Najzad je došao čas da se situacija na pravcu Mrkonjić Grad — Banja Luka raščisti u toj meri, da se glavnina mogla orijentisati na Jajce. Radi toga je Operativni štab za Bosansku krajinu odlučio da se najpre izvede opšti napad na nemačke, domobranske i četničke jedinice na Manjači i duž komunikacije Sitnica — Banja Luka, da se one odbace u Banju Luku, a zatim da se, ostavljajući na tom

[60] Zbornik II/6, dok. 134.

pravcu slabije delove, sa glavninom krene na Jajce. Za napad je stajalo na raspolaganju šest brigada (1, 2. i 3. krajiška, 2, 3. i 4. proleterska) i dva odreda (3. i 6. krajiški). Komandant Operativnog štaba naredio je da napad počne 16. septembra u 22 časa u tri kolone: desna (tri bataljona 2. proleterske, 3. bataljon 2. krajiške i Manjačka četa) da nastupa preko Peratovca i Bojanića i izbije na komunikaciju kod Hana Kola; srednja (dva bataljona 1. krajiške i 1. bataljon 2. krajiške brigade) da zauzme Klisinu i Lunjevac i da sa istoka napadne Kadinu Vodu i, leva kolona (2, 4. i 5. bataljon 3. brigade, tri bataljona 4. crnogorske brigade i dve čete bataljona »Soko«) da nastupa sa zapadne strane komunikacije, zauzme Kadinu Vodu i odbaci neprijatelja ka Banjoj Luci.

U toku 15. i 16. septembra u rejon Sitnice i Čađavice stigli su 2, 4. i 5. bataljon 3. proleterske (sandžačke) i tri bataljona 4. proleterske (crnogorske) brigade. Pošto je do početka napada preostalo malo vremena, komandant leve kolone je ocenio da njegove jedinice neće stići da u toku dana izbiju pred Kadinu Vodu i zauzmu polazne položaje, pa je predložio Operativnom štabu da se napad odloži za sledeću noć, 17/18. septembra, i da se plan izmeni utoliko što bi 1. bataljon 2. krajiške ušao u sastav leve kolone, a umesto njega u sastav srednje kolone ušao bi 1. bataljon 4. proleterske brigade.[43] Predlog je prihvaćen i napad odložen za noć 17/18. septembra. Međutim, usled vrlo guste magle, napad je odložen za sledeće jutro, a i plan je unekoliko izmenjen. Dok su desna i srednja kolona zadržale ranije zadatke, s tim što su u sastav srednje kolone, pored 1. krajiške, ušli 1. bataljon 4. proleterske i dve čete bataljona »Soko«, leva kolona (sada sastava 3. i 5. bataljon 4. proleterske i 1. bataljon 2. krajiške brigade) dobila je zadatak da napadom preko Šuplje stene zauzme Pajtos i sadejstvuje sa srednjom kolonom u zauzimanju Kadine Vode.

Trećoj brigadi je namenjen nov značajan zadatak — da sa tri svoja bataljona izvrši u toku noći 17/18. septembra vrlo dug obuhvatni marš od Svetigore, preko sela Mač-

[43] M. Leković »Ofanziva proleterskih brigada u leto 1942« str. 596 i 597 (ubuduće M. Leković n. d.).

kića, Maričića, Petkovića i Divljaka i ujutru, 18. septembra u 5 časova, napadne iz pozadine neprijatelja na Vodničkom vrhu i Vujanovcu i odseče njegove snage u rejonu Klisine, Kadine Vode i Manjače.

U vezi s novim zadatkom, tri bataljona 3. proleterske brigade krenula su na dug i mukotrpan noćni marš preko vrlo ispresecanog zemljišta. Noć je bila bez mesečine, što je još više otežavalo pokret. Nešto pre zore 2. bataljon koji se nalazio na desnom krilu borbenog poretka brigade, izbio je pred neprijateljski položaj u rejonu Šuplje stene, gde se razvio u streljački stroj i krenuo u napad. Pošto je noć bila tamna, istaknuti delovi bataljona, ne znajući gde su tačno položaji neprijatelja, upali su u njegove rovove koji su se protezali u neposrednoj blizini šume. U njima nije bilo neprijatelja, jer se padom mraka bio povukao u druge rovove koji su bili na potpunoj čistini, tako da im se preglednim predterenom nije moglo podići neopaženo. Sem toga, tu su krstarila i tri neprijateljska tenka. Kada se bataljon približavao ovim rovovima, već se razdanilo. Napad preko ovako brisanog prostora na ukopanog i dobro naoružanog neprijatelja, uz to ojačanog i tenkovima, nije uopšte dolazio u obzir, pogotovo što u to vreme nije bilo borbe ni u rejonu Kadine Vode. U takvoj situaciji štab 2. bataljona je doneo odluku da se napad po danu obustavi. Ostala dva bataljona koja su imala da izvrše još duži marš, nisu u toku noći uopšte mogla stići do određenih ciljeva napada. Jednom rečju, udaljenost od polaznog položaja do ciljeva napada bila je tolika da se preko onako ispresecanog zemljišta nije moglo u toku iste noći podići neprijateljskim položajima i pod zaštitom mraka izvršiti napad. U takvoj situaciji trebalo je izabrati polazne položaje bliže neprijatelju i posesti ih još u toku dana.

Nijedna od tri napadne kolone nije mogla da izvrši zadatak. Desna nije uspela da ovlada ni prvim svojim ciljevima — Rakovića brdom i Krošnjaricom, položajima koji se nalaze istočno od Prepletnjaka, na Manjači. Srednja se, posle neuspelog napada na Prepletnjak, povukla na polazni položaj. A i napad leve kolone se takođe završio neuspešno. Od položaja na Košarici i Prepletnjaku do položaja kod Kadine Vode ima oko 8 km vazdušne linije. Prema tome, neprijatelj ne samo što ovim napadom nije

bio ugrožen u rejonu Kadine Vode, već ni na jednom pravcu nije ozbiljnije potisnut sa svojih položaja.

Pojava 3. krajiške brigade u pozadini neprijatelja, u rejonu Bronzanog majdana, i snažan pritisak koji su dotada vršile naše snage u zoni pravca Mrkonjić Grad -— Banja Luka, ipak su prinudile neprijatelja da povuče snage na položaje bliže Banjoj Luci. Radi njihovog prihvata neprijatelj je iz Banje Luke uputio dva bataljona koja su 19. septembra ujutro posela položaje na liniji Vodički vrh — Vujnovac — Krnin — Bojanića vis, tako da je ovo povlačenje izvršeno uredno. Naše brigade su kasno primetile da se neprijatelj povukao na nove položaje bliže Banjoj Luci, te se njihova aktivnost u toku 20. i 21. septembra svela na posedanje napuštene prostorije. Tako je, posle gotovo mesec dana borbi, na pravcu Mrkonjić Grad — Banja Luka zavladalo privremeno zatišje. Neprijatelj je primoran da pređe u odbranu, čime je omogućeno da se naše glavne snage sa toga pravca (1. i 2. krajiška i 2. i 4. proleterska brigada kao i 3. krajiški odred) oslobode za prilično dugo očekivanu operaciju ka Jajcu. Za zatvaranje ovog pravca ostavljene su dve brigade: 3. proleterska i 3. krajiška i Ribnički bataljon 6. krajiškog odreda.

Prodor neprijatelja ka Mrkonjić-Gradu

Na banjalučkom pravcu neprijatelj se i dalje utvrđivao na odbrambenim položajima, radi obezbeđivanja Banje Luke. Radi toga su, pored snaga koje su sredinom septembra ofanzivno dejstvovale ka Mrkonjić-Gradu, pristigla i nova pojačanja. Tako je neprijatelj mogao da glavninu zadrži na položajima, a deo snaga da povuče privremeno u Banju Luku, u rezervu. Neprijateljska borbena grupa »Vedel« (nazvana po komandantu 721. nemačkog puka) pored dotadanjih snaga koje su učestvovale u ofanzivnim dejstvima (bataljon 721. puka, dva bataljona Petrinjske brdske brigade, regrutskih bataljona, dve čete domob. bataljona, artiljerijski divizion, oklopna i inžinjerijska četa, sa odgovarajućim ojačanjima za vezu i snabdevanje) imala je u svom sastavu i dva nova bataljona, nemački »Ludvig fon Baden« i bataljon 3. brdske brigade. Oni su u toku

19. septembra organizovali prihvat snaga koje su se povukle na položaje između Kadine Vode i Hana Kola.

Odbrana u zoni između reke Vrbasa i komunikacije Kadina Voda — Mrkonjić Grad dodeljena je 3. proleterskoj brigadi, dok su se na položajima zapadno od komunikacije nalazile jedinice 3. krajiške brigade koje su imale obaveze i na pravcu Ključa. Pored zatvaranja pravca Banja Luka — Mrkonjić Grad na vrlo širokom frontu, 3. proleterska brigada je imala da jednim svojim bataljonom progoni četničke grupice na prostoriji južno od Mrkonjić--Grada. Tri njena bataljona koji su držali položaje na Manjači, bila su u vrlo nepovoljnoj situaciji. Oni su, pored pravaca koji su izvodili na front, imali da se obezbeđuju i iz pozadine od četničkih grupica. I u pogledu ishrane stanje je bilo vrlo teško — stanovništvo u tome delu Manjače bilo je četnički nastrojeno i neprijateljski raspoloženo prema našoj vojsci. U stvari, bataljoni su morali da neprekidno izviđaju u svim pravcima i da se kružno obezbeđuju.

Kad su naše snage 25. septembra oslobodile Jajce, za neprijatelja je nastala kritična situacija. Između njegovih jakih garnizona Kupresa, Bugojna, Travnika i Banje Luke sada se nalazila naša proširena slobodna teritorija, sa dva oslobođena grada — Mrkonjić - Gradom i Jajcom. Ovim su ne samo bile prekinute i ugrožene veze između njegovih garnizona duž komunikacija u dolinama Vrbasa i Lašve i razbijena mesna ustaška vlast i milicija, kao i četničke snage u širem rejonu Mrkonjić-Grada, već je pretila opasnost da se prodorom naših snaga između Sane i Vrbasa na sever ugrozi i sama Banja Luka. Zbog toga je neprijatelj morao brzo da reaguje. On je odlučio da preduzme operaciju svim raspoloživim snagama, kao i onim koje su u tu svrhu mogu prebaciti iz drugih rejona.

Ova operacija, predviđena da počne 1. oktobra smišljena je da se dejstvom sa severa, iz rejona Sanski Most — Banja Luka, preko Ključa, Sitnice, Mrkonjić-Grada i dalje ka Jajcu, i akcijama sa jugoistoka, iz rejona Travnik — D. Vakuf, odbace snage sa ove prostorije i njome ponovo ovlada.

Operativni štab za Bosansku krajinu nije na tom području očekivao ovako brzu ofanzivu neprijatelja. To se

vidi i iz njegovog izveštaja od 29. septembra gde, pored ostalog, kaže:

... naše snage kao i snage proleterskih brigada dobile su zadatak od Vrhovnog štaba da likvidiraju Donji Vakuf — Bugojno i dalje... Sinoć je došao u Jajce i drug Tito sa još nekoliko drugova iz Vrhovnog štaba. Vjerovatno će ostati ovdje duže vrijeme... Neprijatelj iz Banje Luke miruje — utvrđuje oba odbrambena položaja jedan nad samom Banjom Lukom, a jednu liniju kod Han Kola. Panika je uhvatila neprijateljske garnizone sve do Travnika — te bježe ispred naših snaga bez otpora tamo gdje su manje posade..

Ni štabovi 3. proleterske i 3. krajiške brigade koje su zatvarale komunikaciju Banja Luka — Mrkonjić Grad, nisu dobili nikakva obaveštenja o ofanzivi neprijatelja.

Na banjalučkom pravcu neprijatelj je počeo napad uz vrlo snažnu podršku avijacije, artiljerije i nekoliko tenkova. Delovi 3. proleterske brigade pružali su otpor duž komunikacije Han Kola — Sitnica, povlačeći se postepeno ka Mrkonjić-Gradu. U stvari, otpor neprijatelja pružila su samo dva bataljona brigade koji su bili neposredno u zoni glavne komunikacije, kao i delovi 3. krajiške brigade na pravcu Grčka gradina — Bunarevi, dok je desnokrilni bataljon 3. proleterske koji se nalazio uz Vrbas, bio primoran da se povlači na jug dolinom Vrbasa, zbog dubokog prodora neprijatelja duž komunikacije ka Mrkonjić-Gradu. Tako se oko 250 boraca 3. proleterske brigade suprotstavljalo neprijatelju jačine oko 4.000 vojnika, objedinjenih u grupu »Vedel«.

Neprijatelj je na pravcu Banja Luka — Mrkonjić Grad brzo napredovao. Slabe snage 3. proleterske brigade, ulažući ogromne napore i čuvajući kompaktnost borbenog poretka, pružale su neprijatelju otpor na uzastopnim položajima. Ovo se odnosi prvenstveno i posebno na one delove brigade koji su vodili odbrambene borbe duž same komunikacije, jer je tim pravcem mogla da dođe do punog izražaja neprijateljska tehnika — artiljerija, tenkovi i avijacija.

Situacija se naročito pogoršala kada je 3. krajiška brigada, uskoro po napadu neprijatelja, usmerila svoje snage ka Ključu. Naime, štab 3. krajiške brigade je, kada

[60] Zbornik II/6, dok. 134.

je obavešten o prodoru neprijatelja u Ključ, doneo po sopstvenoj inicijativi odluku da se brigada prebaci preko s. D. Ratkova u rejon Klokotovca, da bi sprečio prodiranje neprijatelja iz Ključa. Međutim, neprijatelj je istog dana, 30. septembra, ovladao Klokotovcem i izbio u rejon Čađavice. Kako je tog dana štab brigade obavešten da neprijatelj prodire u Sanicu i Bosanski Petrovac, samostalno je doneo odluku da se u toku noći 1/2. oktobra prebaci sa brigadom na Paunovac radi zatvaranja pravca Sanski Most — Bosanski Petrovac. Time je 3. krajiška brigada prebačena na prostoriju odakle može da preduzme akciju prema Ključu i Vrhpolju. O tome štab 3. krajiške u svom izveštaju kaže:

»Poslije napada neprijatelja na Kadinu Vodu sa Trećom proleterskom sandžačkom brigadom nismo imali nikakve veze... Od Grčke gradine pa do Bunareva vodili smo borbu sa neprijateljem, gde smo je prekinuli, jer je neprijatelj sa tenkovima i pješadijom u kamionima već bio prodro do više Sitnice, te smo se tako morali prebaciti na cestu Ključ — Čađavica, ali je neprijatelj iz Ključa već bio na toj cesti, te ni na tome mjestu nismo mogli spriječiti njegov prodor.. .«[45]

Glavnina 3. proleterske brigade povukla se pod borbom na položaje na Lisini, južno od Mrkonjić-Grada, sa kojih je produžila borbu. U toku noći 2/3. oktobra, dok se brigada još nalazila na tim položajima, četnici su u selu Trnovi, južno od Mrkonjić-Grada, prevarom, pomoću svojih jataka seljaka, zarobili komandanta brigade Vladimira Kneževića, zamenika političkog komesara brigade Rifata Burdžovića i komandanta 3. bataljona Tomaša Zižića i streljali ih. Oni su se bili odvojili od jedinice brigade, i pošto ih je noć zatekla još u toku borbe, nameravali su da se odmore u tom selu. Četnici su ih zarobili na spavanju, streljali i bacili u jamu. Ovo je bio veliki gubitak za brigadu. Dugo se nije tačno znalo šta im se stvarno desilo — pretpostavljalo se da su možda živi i odvedeni u zarobljeništvo, pa je 10. oktobra, kad je bilo reči o razmeni zarobljenika, Vrhovni komandant napomenuo A. Rankoviću: »... Treba tražiti od Nemaca Tršu i Vološu za Nemce.. ,«[46]

[45] Zbornik IV/7, dok. 94.
[46] Zbornik II/6, dok. 79.

Još u toku 2. oktobra, Operativni štab za Bosansku krajinu uputio je naređenje 3. brigadi da osmatra pravac Podrašnice — Štrbina — Mliništa, isturajući prema Mrkonjić-Gradu samo izviđačke delove. Glavnina brigade nalazila se na prostoriji Medna — Pecka, sa jednim bataljonom u selu Vrbljani koje je trebalo očistiti od četnika. Istovremeno je njen 2. bataljon upućen u s. Kovačevac gde je privremeno stavljen na raspolaganje 2. proleterskoj brigadi.[47] Krećući se stazom pored leve obale Vrbasa, ovaj bataljon je stigao u rejon Jajca 4. oktobra, kada su se već vodile borbe u neposrednoj blizini grada i kada su snage neprijatelja iz Mrkonjić-Grada produžile nastupanje ka Jajcu. Bataljon se prebacio preko komunikacije Jajce — Jezero i produžio ka selu Brđanima. Pošto je 5. oktobra neprijatelj ušao u Jajce, 2. bataljon se prebacio preko Dragnić-Podova u sastav svoje brigade.

Odmah posle pada Jajca, Vrhovni štab je naredio pregrupisanje naših snaga. Jednu grupu jedinica je uputio ka rejonu Ključa, pošto je neprijatelj tamo vršio ofanzivu u isto vreme kad je dejstvovao na pravcu Banja Luka — Mrkonjić Grad — Jajce — Travnik. Tako je neprijatelj odmah produžio i sa delom snaga koje sada nisu više bile angažovane na sektoru Mrkonjić-Grada. Još u toku 6. oktobra Vrhovni štab je izdao naređenje 2, 3. i 4. proleterskoj brigadi da kao posebna grupa zatvaraju pravac Kupres — Glamoč — Grahovo i Mrkonjić Grad — Glamoč. U vezi s tim su i ove tri brigade zauzele odgovarajuće prostorije. Saznavši da je 7. oktobra ponovo oslobođen Ključ, a imajući u vidu i to da je garnizon Mrkonjić Grad oslabljen pregrupisavanjem grupe »Vedel« u rejon Sitnica — Čađavica, štabovi navedenih triju brigada su samostalno doneli odluku, 10. oktobra, da se očiste neprijateljska uporišta oko Mrkonjić-Grada, a zatim da se napadne sam grad. Cilj je bio da se ponovo proširi slobodna teritorija, da se rastereti banjalučki sektor i da se glavne snage sa sektora Mrkonjić-Grada oslobode za dejstva na drugim pravcima. U tom smislu upućen je predlog štaba 4. operativne zone da delom svojih snaga obezbedi pravce

[60] Zbornik II/6, dok. 134.

od Kupresa ka Glamoču i Mrkonjić-Gradu. Takvo obaveštenje dostavljeno je i 1. krajiškoj brigadi.[48]

Istog dana je Vrhovni štab poslao naređenje udarnoj grupi brigada kod Mrkonjić-Grada, prema kojem 2. proleterska brigada odlazi na novi zadatak ka Drvaru, a 3. i 4. proleterska sačinjavaju udarnu grupu koja je imala: da zatvori pravac Mrkonjić Grad — Mliništa i da aktivnim dejstvima slabijim delovima ka Mrkonjić-Gradu, Jezeru i Čađavici privuče neprijateljsku pažnju na što širem sektoru; dalje da kontroliše čitav teren do Mrkonjić-Grada, razoružavajući četnike i njihove saradnike, upućujući zaplenjeno oružje i municiju 4. operativnoj zoni u Glamoč, i, najzad, da kroz raznovrsne aktivnosti utiče na stanovništvo. Ovom grupom imali su da zajednički rukovode oba komandanta brigade.[49] Pri tome je bilo predviđeno da se 4. brigada prebaci glavninom u Podgoru, s tim da jedan njen bataljon bude u Jajcu, da 3. krajiški odred napada neprijatelja na komunikaciji D. Vakuf —- Jajce, a da 3. proleterska brigada bude na pravcu Mrkonjić Grad — Mliništa, sa jednom četom kod ž. st. Mliništa.

U to vreme Operativni štab grupe brigada kod Mrkonjić-Grada (2, 3. i 4. proleterska brigada) nije imao tačne podatke o neprijateljskim snagama u rejonu Mrkonjić-Grada, ali je pretpostavljao da, po odlasku grupe »Vedel«, nisu velike. Ujutru 11. oktobra ovaj štab je izdao naređenje da se jedinice koncentrišu ka Mrkonjić-Gradu i pripreme za napad na sam grad. Do tog momenta znalo se da posle oslobađanja Ključa naše snage nastupaju ka Čađavici i Sitnici[50] i da neprijatelj odvlači jače snage sa motorizacijom iz rejona Mrkonjić-Grada prema našim jedinicama koje dejstvuju na pravcu Ključ — Sitnica.

Treća proleterska brigada dobila je zadatak da preduzme daljna izviđanja na komunikaciji Mrkonjić Grad —• Čađavica i da grupiše: jedan bataljon u s. Šibovi (na planini Lisini, 4 km jugozapadno od Mrkonjić-Grada), jedan bataljon na komunikaciji Škrbina — Rogolje — Ča-

[48] Zbornik IV/7, dok. 117.
[49] Zbornik II/6, dok. 76.
[50] Izveštaj štaba 1. krajiške brigade.

đavica radi uznemiravanja neprijatelja i odvlačenja njegovih snaga od Sitnice, jedan bataljon na Škrbini i jedan u Jasenovim potocima.

Druga proleterska brigada trebalo je da se grupiše na prostoriji Trnovo — Gradina (4 km južno od s. Šipova), a 4. proleterska koja je razmeštena na širokoj prostoriji Jezero — Janj — Pribelj, imala je da obezbeđuje napad na Mrkonjić Grad od pravca Jajca, D. Vakufa i Kupresa, zatvarajući istovremeno pravac Kupres — Glamoč. Sa 4. brigadom trebalo je da sadejstvuju i jedinice 3. krajiškog odreda.

Raspored svih jedinica na označenim prostorijama trebalo je da bude gotov u toku 11. oktobra.

Pokazalo se da su podaci koje je pribavila 3. proleterska brigada o neprijatelju bili tačni. U Mrkonjić-Gradu je samo 9 žandarma i nekoliko četnika, deo neprijateljskih snaga poseo je rejon Sitnice, a jedna kolona jačine oko 2.000 vojnika upućena je ka Ključu.

Pošto su Nemci napustili Mrkonjić Grad, a četničke jedinice pobegle čim su osetile približavanje naših jedinica, Mrkonjić Grad je oslobođen u toku noći 12/13. oktobra, tako reći bez otpora. Ubijena su dva žandarma i jedan (komandir četničke čete iz s. Gerzova).

Po oslobađanju Mrkonjić-Grada, 3. brigada je posela prostoriju zapadno od ovoga mesta: Jasenovi potoci — Škrbine — severne padine Dimitora prema Čađevici i rejon Čelića (Rajakovo brdo). Druga proleterska se nalazila na široj prostoriji Mrkonjić-Grada, a 4. brigada na prostoriji Jezero — Janj — Pribelja.

Posle odlaska 2. proleterske ka Drvaru, 14. oktobra, štabu grupe brigada kod Mrkonjića su ostale na raspolaganju dve brigade i jedan odred koji su bili retko raspoređeni na širokoj prostoriji sa nizom zadataka. Bilo je predviđeno da više bataljona ove grupe napada s leđa neprijatelja koji nastupa ka Ključu. Radi toga je 5. bataljonu 3. brigade koji se nalazio na padinama Dimitora, iznad sela Orahovijani i Peraći, naređeno da postavlja zasede na put Čađavica — Ključ i da prikuplja podatke o neprijatelju.

Čim je saznao za oslobađanje Mrkonjić-Grada, Vrhovni štab je naredio Operativnom štabu za Bosansku krajinu da očisti Manjaču od četnika i preduzme prodor u centralnu Bosnu na pravcu Prnjavora. Momenat za dejstvo ka Manjači bio je povoljan, pošto je neprijatelj iz Ključa odstupio ka Sanskom Mostu. Zato je Operativni štab za Bosansku krajinu 16. oktobra izdao naređenje za dejstva protiv neprijateljskih snaga koje su se nalazile na prostoriji Sitnica — Čađavica — Ponor, pri čemu bi glavnim snagama koje nastupaju od Ključa sadejstvovao jedan bataljon iz grupe brigada kod Mrkonjić-Grada — u čišćenju Čađavice i Ponora i posedanju tačaka južno od komunikacije Čađavica — Ključ. Za to je bio predviđen 5. bataljon 3. proleterske brigade. Međutim, od toga se odustalo, jer je u to vreme izbila u prvi plan operacija za oslobođenje Bihaća.[51]

*

Zbog gubitaka, a posebno zbog pogibije komandanta i zamenika političkog komesara brigade, nastala je potreba za popunom rukovodećeg kadra u brigadi. Na sastanku od 17. oktobra 1942. štabova 3. i 4. proleterske brigade, kojem je prisustvovao i Milentije Popović, razmatrana je i kadrovska problematika 3. brigade. Zaključeno je da njen štab treba hitno popuniti, jer nestankom »drugova Vološe i Trše štab je okrnjen i sadašnje rukovodstvo nije u stanju da vrši sve poslove štaba. Pored toga popuna se nameće kao hitna i zbog same vojske kojoj je teško pao nestanak pomenutih drugova . ..« Za popunu štaba predložene su dve varijante i odmah dostavljene Vrhovnom štabu. Po prvoj je za komandanta predložen Velimir Jakić, za zamenika Mile Peruničić, za političkog komesara Boško Đuričković i za zamenika komesara Jezdimir Lović, a po drugoj: za komandanta Danilo Lekić Španac, zamenika Mile Peruničić, političkog komesara Velimir Jakić i zamenika Jezdimir Lović. Za načelnika štaba brigade, u obe variiante predložen je Žarko Vidović.

[51] Zbornik II/6, dok. 79, 86, 89 i Zbornik IV/7, dok. 117, 118, 121, 123, 133 i 136.

Vrhovni štab je usvojio prvu varijantu, na osnovu koje su uskoro izvršena postavljenja i novi Štab brigade počeo je da dejstvuje.[52]

Na tom sastanku razmatrano je i pitanje brigadnog politodela. Zaključeno je da nije u stanju da samostalno obavlja partijsko-politički rad, jer je »nestankom druga Trše oneomgućena kontrola rada politodjela«, pa je potrebno i tu izvršiti neku popunu. CK KPJ je 21. oktobra postavio novi politodel 3. brigade i to: Žile Stefanović, odgovoran za partijsko-organizacioni rad, Jovan Marinović, za političko-kulturni rad, Milosav Citić, za rad SKOJ-a i Cuković, kao pojačanje u svim sektorima.[53]

I u štabovima bataljona izvršena je popuna. Posle pogibije Momira Pucarevića komandanta 1. bataljona, za novog komandanta postavljen je Čedomir Drulović, dotadanji zamenik komandanta istog bataljona. Za komandanta 2. bataljona postavljen je Ljubomir Medenica. Na mesto poginulog Tomaša Žižića koji je za komandanta 4. bataljona postavljen odmah posle borbi kod Kupresa, imenovan je odmah Miro Kruščić.

Neprijateljska ofanziva od Jajca i Donjeg Vakufa u pravcu Mrkonjić-Grada i Mliništa

(Borbe od 24. oktobra do 1. novembra 1942. godine)

Udružene okupatorsko-kvislinške snage preduzele su 21. oktobra dugo pripremanu ofanzivu radi ponovnog osvajanja jugoistočnog dela slobodne teritorije. U toj ofanzivi nemačka 718. divizija, ojačana ustaško-domobranskim jedinicama, imala je da sa linije Turbe — D. Vakuf prodre u Jajce i Mrkonjić Grad, a zatim da sa linije između ova dva mesta preduzme napad na Janj i Pljevu radi razbijanja naših snaga i čišćenja tog područja.

Za ovu operaciju jedinice 718. divizije, ojačane ustaško-domobranskim snagama, ponova su formirane u dve grupe »Sušnig« i »Vist«, odnosno jajačku i donjovakufsku.

[52] Zbornik IV/7, dok. 138.
[53] Zbornik II/6, dok. 101.

U jajačkoj grupi bila su: 2 bataljona nemačkog 738. puka sa jednom baterijom i vodom tenkova, i 1 bataljon 15. domobranskog puka sa odgovarajućom artiljerijom (3 baterije), a u donjovakufskoj: 1 bataljon nemačkog 750. puka sa 3 baterije, 2 voda tenkova i pionirskim delovima. Na svakom od ovih pravaca neprijatelj je imao preko 3.000 dobro naoružanih i opremljenih vojnika. U rejonu Mrkonjić-Grada trebalo je da se ove snage spoje sa snagama koje nastupaju od Čađavice. Donjovakufska grupa (»Vist«) koja se do 21. oktobra koncentrisala u s. Doganovci (polovina puta D. Vakuf —- Jajce) imala je da nastupa opštim pravcem s. Doganović — s. Ljuša — s. Babići, da ovlada selima u zaplavi Janje i tu organizuje zaprečni položaj na liniji s. Grbovica — s. Cuklići — s. Popuži — Kojčinovac (k. 1125). Istovremeno jajačka grupa (»Sušnig«) imala je da izvrši prodor pravcem Turbe — Jajce — Jezera — Mrkonjić Grad, a zatim da sa linije Mrkonjić Grad — Jezera brzo prodre opštim pravcem s. Trnovo — s. Podgorija, potom na jugoistok preko šume Smiljevac i Dulet ka s. Todorice radi okruženja i uništenja naših snaga u ovom rejonu u sadejstvu sa donjovakufskom grupom. Snage iz garnizona Jajce imale su, istovremeno kad i snage donjovakufske grupe, da obrazuju zaprečni položaj[54] na desnoj obali donjeg toka Pljeve (Plive).

Pre početka ove neprijateljske ofanzive, prostoriju Janja i Pljeve napustila je 4. proleterska brigada koja je dobila zadatak na drugom pravcu. Tako su se sada na čitavoj ovoj prostoriji između Kupresa, Donjeg Vakufa, Jajca, Mrkonjić-Grada i Čađavice nalazile naše malobrojne snage — jedinice 3. proleterske brigade i 3. krajiškog odreda, koje su imale da zatvore pravce koji od Kupresa, Donjeg Vakufa, Jajca i od Mrkonjić-Grada vode ka Glamoču, preko Hrbljine, ka Glamočkom Dolju i Oštrelju, odnosno Drvaru. Pored toga, na toj prostoriji gde su se nalazile ove jedinice, četnici su u više sela imali svoja uporišta, ili je stanovništvo bilo vrlo kolebljivo. S obzirom na to što nije bilo moguće efikasno kontrolisati toliku prostoriju, pojedine četničke grupe su postale aktivne. One su imale podršku i dela stanovništva, a ohrabrila ih

[54] Zbornik IV/8, dok. 231 i 232.

je i aktivna pomoć četničkih jedinica koje su se nalazile u zoni komunikacije Čađavica — Sitnica i na prostoriji Manjače. Sve je to stvorilo ogromne teškoće štabovima 3. brigade i 3. krajiškog odreda. Bilo je potrebno da se stalno angažuju posebne jedinice (oko jedan bataljon brigade) koje će progoniti četničke grupe, a pored toga, svaki bataljon je morao da organizuje svoje obezbeđenje i pojačano izviđanje i na pravcima koji vode u pozadinu borbenog rasporeda. Ovako napeto stanje je donekle ublaženo time što je, zahvaljujući intenzivnom političkom radu i pravilnom odnosu naših jedinica, a posebno 3. brigade prema meštanima, deo stanovništva prihvatio i vrlo aktivno pomagao našu borbu.

Raspored snaga, u odnosu na dužinu fronta brigade, nosio je više karakter pokrivanja i kontrolisanja pravaca nego grupisanja za neke upornije odbrambene borbe. To se odnosi i na snage 3. krajiškog odreda. Bataljoni 3. brigade bili su raspoređeni u rejonu Dragnić-Podova, Jezera, Mrkonjić-Grada i Medne, zatvarajući pravac koji vodi iz Janja i Pljeve ka Mliništima i Peckoj, zatim pravac od Jajca ka Mrkonjić-Gradu i Peckoj i, najzad, pravce koji sa odseka Mrkonjić Grad — Manjača — Čađavica vode ka jugu. Stab brigade je obratio posebnu pažnju na glavnu komunikaciju Mrkonjić Grad — Strbina — Mliništa. Preduzete su mere da se ta komunikacija na pogodnim deonicama što više razruši i na tome su bili angažovani pionirski vod brigade i mesno stanovništvo. Komunikacija je bila tako temeljno porušena, da neprijatelj nije mogao brzo prodreti motorizovanim snagama.

Bataljoni 3. krajiškog odreda bili su raspoređeni u rejonu Krolina, Ljuše i Jezera na desnoj obali Plive, zatvarajući pravac Kupres — Hrbljina — Glamoč, kao i pravce koji sa istoka i severa vode ka području Janja i Pljeve.

Od pokreta iz Sandžaka do ovog vremena 3. brigada je imala velike gubitke, dok je popuna bila minimalna. Tako su se bataljoni brigade sveli na 100 do 140 boraca. Slično stanje bilo je i kod bataljona 3. krajiškog odreda — po 100 do 150 boraca. Inače, treba napomenuti da su u to vreme krajiške brigade imale po 1000, pa i više boraca i da su do tog vremena popunjene 1. i 4. proleterska brigada.

Štab 3. brigade nije imao podatke o pripremi ofanzive neprijatelja. Brigada je i dotle povremeno vršila ispade slabijim snagama na pravcu Jajce — Jezero i D. Vakuf — Janj, radi nasilnog izviđanja.

Neprijateljska jajačka grupa, pod zapovedništvom komandanta 738. nemačkog puka, stigla je u toku 24. oktobra glavninom snaga iz rejona Travnika i Turba u rejon Jajca i već sutradan preduzela nastupanje pravcem Jajce — Jezero — Mrkonjić Grad. Na položajima kod Jezera borbu je prihvatio jedan bataljon 3. brigade (oko 120 ljudi). Međutim, neprijatelj, preko 2.000 vojnika podržanih snažnom artiljerijom i sa nekoliko tenkova, bio je neuporedivo nadmoćniji. Pošto se dobrovoljački bataljon 3. krajiškog odreda koji je takođe bio na položajima kod Jezera (na desnoj obali Plive) povukao u neredu na Kozila (prevoj na planini Vitorog oko 25 km južno od Jezera)[55], i bataljon 3. brigade bio je prinuđen da se pod borbom postepeno povlači pred nadmoćnijim neprijateljem, potpomognutim vrlo snažnom artiljerijom. Zasipajući položaje bataljona jakom vatrom iz svih vrsta oružja, neprijatelj je nezadrživo napredovao.

U to vreme već je dobiven podatak da je neprijatelj vrlo jak, da pored snaga na pravcu Jajce — Mrkonjić Grad, jedna njegova jača formacija napreduje od Donjeg Vakufa ka Janju, kao i da se neki njegovi delovi kreću od Čađavice ka Mrkonjić-Gradu. Na osnovu toga, kao i na osnovu jačine artiljerije koju je upotrebljavao na više pravaca, štab brigade je zaključio da je reč o ofanzivi širih razmera. Zato je doneo u toj situaciji jedino celishodnu odluku da napusti rejon Mrkonjić-Grada, povuče se na nove položaje i na tako skraćenom frontu produži manevarsku odbranu. Desno krilo brigade ostalo je na dotadanjim položajima, tako da je sada glavnina brigade bila na položajima Dragnić Podovi — Trnovo, sa jednim bataljonom na prevoju Strbini. Tako je brigada zatvorila pravce od Janja, Pljeve i Jezera, a jednim bataljonom pravac u zoni glavne komunikacije Mrkonjić Grad — Strbine — Mliništa.

[55] Zbornik IV/8, dok. 19. Izveštaj štaba 3. krajiškog odreda Operativnom štabu za Bosansku krajinu.

Donjovakufska grupa (»Vist«) krenula je iz Donjeg Vakufa u rejon s. Doganovci (13 km severozapadno od D. Vakufa) i istog dana, 21. oktobra, uputila jače prednje delove ka s. Ljuši, iznad koje se na položaju nalazio bataljon 3. krajiškog odreda (»Pelagić«), U početku ovaj bataljon je uspeo da odbaci ove neprijateljske delove grupe »Vist«, ali se već sutradan morao povući pred jačom neprijateljskom prethodnicom, podržanom jakom artiljerijom. Narednog dana ova neprijateljska kolona je produžila pravcem Ljuša — Mala Ljuša — Bulina dol (t. 787) i u toku 25. oktobra stigla na prostoriju Janja (na liniju s. Grabovica — s. Popuži — Kojčinovac) gde je organizovala položaj.

Izvešten od štabova 3. brigade i 3. krajiškog odreda o novonastaloj situaciji, Vrhovni štab je odmah odredio odgovarajuće zadatke 3. proleterskoj brigadi, 3. krajiškom odredu, kao i 5. crnogorskoj i 10. hercegovačkoj brigadi i Operativnom štabu za Bosansku krajinu.[56] Već 26. oktobra Vrhovni štab je usvojio predlog štaba 3. brigade da snage iz Mrkonjića povuče na liniju Podgorija — Trnovo — Strbina, sa osloncem na Mliništa i Gornji Ribnik, s tim da 3. brigada i 3. krajiški odred brane pravac Mliništa — Glamoč i prugu Mliništa — Oštrelj. Pri tome je 3. brigada trebalo da bude u taktičkoj vezi levo sa Krajiškom polubrigadom (Ribnički bataljon »Soko« i Manjački bataljon).[57] U isto vreme naređeno je da 5. crnogorska i 10. hercegovačka brigada, koje su se nalazile na području Prozora, izbiju preko zone Kupresa za leđa neprijateljskim snagama koje su dejstvovale kod Janja, kada bi i snage 3. brigade i 3. krajiškog odreda preduzele napad. Vrhovni štab je, pored ostalog, skrenuo pažnju da naše snage na prostoriji Pljeve i Janja budu oprezne da se »negde u pozadini ne ubaci neka neprijateljska grupica i iznenadi nas«, kao što je bio slučaj kod 4. operativne zone, gde je preko Cincara prošlo oko 300 neprijateljskih vojnika i upalo u Livno.

Predviđeni udar u pozadinu neprijatelja na pravcu Kupres — Janj nije usledio, zbog toga što su određene jedinice kasno primile naređenje.

[56] Zbornik II/6, dok. 114, 115 i 116

[57] Zbornik IV/8, dok. 115.

Krajem oktobra je Operativni štab za Bosansku krajinu pripremao napad na neprijatelja na odseku Čađavica — Sitnica, koji je trebalo da počne noću 29/30. oktobra. Međutim, posle odlaska 1. i 3. krajiške brigade ka sektoru Bihaća, na pravcu Čađavica — Ključ ostala je samo Krajiška polubrigada, pa je taj napad izostao. Inače, Operativni štab za Bosansku krajinu raspolagao je podacima o neprijatelju na položajima Čađavica — Sitnica. Znao je da se u Sitnici nalaze dva slabija domobranska bataljona — ukupno oko 800 vojnika, u Čađavici oko 400 četnika Drenovića i Marčetića, kod Bunareva dve čete četnika Mišića, a u Sokolovu oko 200 Azarevićevih četnika.

Stab 3. brigade je obavešten da će delovi krajiške polubrigade vršiti pritisak ka Čađavici i Sitnici, kako bi se donekle oslobodio bok 3. brigade koja je morala da pomeri snage prema svom desnom krilu, zatvarajući pravac preko Pljevskih Podova.[38] On je isto tako bio upoznat i sa situacijom na pravcu Čađavica — Ključ. Njemu je bilo jasno da brigada mora da se osloni na sopstvene snage (delom i na snage 3. odreda), jer je perspektiva dejstava u pozadinu neprijatelja bila još daleka, a od pritiska na Čađavicu i Sitnicu nije se moglo ništa naročito očekivati.

Neprijateljska desna kolona se, po izbijanju u rejon Mrkonjić-Grada, usmerila u toku 26. i 27. oktobra ka jugu, da bi izbila na gornji tok Plive. Međutim, kad je izbijala ka S. Dragniću, naišla je na žestok otpor delova 3. brigade sa položaja kod Dragnić-Podova. Razvila se oštra borba koja je trajala po podne 27. oktobra i čitav dan 28. oktobra. Neprijatelju su naneti znatni gubici. Tu je posebno 5. bataljon bio izložen snažnom napadu neprijatelja koji je neprekidno podržavan većim brojem artiljerijskih i minobacačkih oruđa. Zahvaljujući pogodnom položaju na kamenjaru sa prirodnim zaklonima i hrabrosti i upornosti boraca i rukovodilaca ovog bataljona, neprijatelj je na tom pravcu privremeno zadržan, čime se dobilo dragoceno vreme.

I na pravcu nastupanja leve neprijateljske kolone, delovi 3. krajiškog odreda su pružili jak otpor, pogotovo

[58] Zbornik II/6, dok. 114, 115 i 116 i Zbornik IV/7, dok. 115, 165.

kada je udarni bataljon »Šolaja« sa položaja od Krolina (na kupreškom pravcu) prebačen u Janj. Prvih dana sva tri bataljona, a naročito sa položaja južno od Pljevskih Podova, učestvovala su vrlo aktivno u borbi i nanela neprijatelju osetne gubitke. Međutim, počev od 28. oktobra Dobrovoljački bataljon je pod uticajem četničke propagande počeo da se osipa, tako da su borbu produžili samo nama naklonjeni borci i rukovodioci. To je, naravno, otežalo situaciju i 3. brigade, pogotovo što se taj bataljon nalazio u produženju njenog desnoga krila i služio za vezu između brigade i Odreda. Sada je brigada morala da vodi računa i o opasnosti od eventualnog napada nesigurnih elemenata tog bataljona jer su se bili povezali sa četničkim grupicama koje su se počele pojavljivati na ovom terenu. O tome, štab odreda u svom izveštaju Vrhovnom štabu, pored ostalog, kaže:

»Naše veze sa Trećom brigadom nisu bile čvrste zbog nesigurnosti situacije u Dobrovoljačkom bataljonu preko koga je mogla da jedino ide ta naša veza, tako da nismo mogli postignuti veći uspjeh i nanijeti fašistima veće gubitke«.[59]

Neprijatelj je, zbog jakih bočnih napada 3. odreda sa padina Vitoroga, morao deo snaga leve kolone da ostavi na prostoriji Janja, dok je glavnina produžila nastupanje ka Pljevskim Podovima i Dragnić-Podovima, naišavši kod Dragnić-Podova na vrlo jak otpor 3. brigade. No, zbog istovremenog napada obeju neprijateljskih kolona, od Pljeve i od Janja, na položaje 3. brigade, ona je bila prinuđena da napusti položaj u rejonu Dragnić-Podova i da se pod borbom povlači ka Podgoriji i severnim padinama Čardaka. U to vreme se na planinama već pojavio sneg, a uz to je snabdevanje hranom bilo otežano i neredovno.

Kada su jake snage neprijatelja izbile na Podgoriju, glavnina brigade se povukla na prve položaje zapadno od sela Podgore, Jasenovih Potoka i Pecke. Da bi pojačao otpor na pravcu nastupanja glavnih neprijateljskih snaga, štab brigade je povukao svoj 1. bataljon koji se nalazio kod Strbine. U isto vreme i Vrhovni štab je uputio 4. proletersku crnogorsku da sa 3. brigadom i 3. odredom zaustavi i odbaci neprijatelja.

[60] Zbornik II/6, dok. 134.

Treći krajiški odred je sa dva bataljona odstupio na položaje južno od Janja i Pljevskih Podova, zatvarajući pravac koji preko Vitoroga izvodi na Pribelju i dalje za Glamoč, dok je ostatak Dobrovoljačkog bataljona koji je trebalo da posedne položaje u rejonu ž. st. Čardaka, odstupio na Presedlu, gde je držao položaje zajedno sa jednim bataljonom 4. brigade.

Jedna neprijateljska kolona (po jedan nemački i domobranski bataljon) krenula je 30. oktobra sa prostorije Podgorije (rejon sela Došlovi) na jug i kroz šumu izbila na šumsku prugu kojom je produžila dalje ka istoku. Pošto je kod Kozila iznenadila delove 3. krajiškog odreda i zabacila se iza leđa glavnine ovog odreda, on se povukao ka masivu Vitoroga, težeći da zatvori pravac ka Pribelji. Međutim, ova neprijateljska kolona nije uopšte imala nameru da nastupa ka s. Pribelju, već da u toku dana stigne u rejon Janja (zaselak Todorići). No, krećući se jednom stazom, kolona je zalutala u šumi gde je zatekla noć. Izgubivši celu noć u marševanju, ona se najzad morala vratiti na šumsku prugu i nastaviti istim pravcem kojim je i došla nazad do u rejon Dragnić-Podova, gde je stigla u toku 30. oktobra. Tu se zadržala i sutradan 31. oktobra.

Imajući u vidu jačinu neprijatelja i osetljivost pravaca njegovog nastupanja u odnosu na slobodnu teritoriju, štab 3. brigade je predložio štabu 4. crnogorske da 4. brigada dejstvuje na pravcu Mliništa, a 3. sandžačka severnije. Međutim, Vrhovni štab je stavio oštru primedbu na takav način upotrebe ovih brigada i naredio da 3. brigada dejstvuje na pravcu Mliništa i zatvara taj pravac, a da 4. crnogorska preko Pribelja izbije u pozadinu neprijatelja.[60] Očigledno je da je ovakav način upotrebe tih snaga efikasniji i celishodniji.

Na pravcima Lipovca i Jasenovih Potoka neprijatelj je sa prostorije Podgorije vršio pritisak na 3. brigadu dvema kolonama, svaka oko 1000 vojnika. Dovoljno jake i materijalno-tehnički dobro opremljene, ove kolone su bile takvog sastava da su mogle da prate svaki pokret naših bataljona i da ih tuku jakom koncentričnom artiljerijskom i minobacačkom vatrom. S druge strane, naše jedinice ni-

[60] Zbornik II/6, dok. 134.

su mogle ničim da pariraju dejstvo težih — dalekometnih oruđa neprijatelja, pa je u takvoj situaciji trebalo imati mnogo hrabrosti i vestine, da se danima podnosi ubitačno dejstvo snažne neprijateljske vatre. To je bila jedna od vrlo važnih komponenata u prilog neprijatelja. Druga je bila njegova velika brojna nadmoćnost na svakom pravcu nastupanja (svaki njegov bataljon bio je brojno jači od cele 3. brigade), a tu prednost on je planski obezbeđivao i koristio. Izlaz za naše jedinice bio je u vrlo elastičnoj manevarskoj odbrani, brzim i iznenadnim ispadima i udarima u bok i pozadinu njegovog borbenog rasporeda.

U toku 31. oktobra neprijateljske snage su bile pripremne za povratak u svoje garnizone. Donjovakufska grupa se tog dana prikupila u rejonu Pljevskih Podova, odakle se u toku 1. i 2. novembra prebacila preko Janja, Ljuše i s. Doganovaca u Donji Vakuf. Jajačka grupa je, posle prikupljanja na prostoriji Podgorije, krenula 1. novembra pravcem s. Dragnići — Šipovo — Jezero i sutradan stigla u Jajce.

Sem izvesnih aktivnosti delova 4. crnogorske proleterske brigade i 3. krajiškog odreda, 1. novembra protiv donjovakufske grupe su se povukle ka navedenim garnizonima bez uznemiravanja. Tako je 4. brigada mogla doći samo delimično do izražaja, dok su 5. crnogorska i 10. hercegovačka ostale potpuno van ovih dejstava, jer su naređenje za dejstvo u pozadinu neprijatelja, primile kasno, tek 30. oktobra. Osnovni teret borbi sa ovim neprijateljskim snagama nosili su 3. proleterska brigada i delovi 3. krajiškog odreda.

Odfriah posle neprijateljskog povlačenja u Jajce i Donji Vakuf, naše snage su pomerene i raspoređene bliže rejonu Mrkonjić-Grada i Donjeg Vakufa, i to: 3. brigada južno od Mrkonjić-Grada, na prostoriju Gerzovo — Trnovo — Strbine — Jasenovi Potoci, zatvarajući pravce koji od Mrkonjić-Grada vode ka jugu; 3. krajiški odred na prostoriju Janja — Kneževići — Močioci, zatvarajući pravce koji od Jajca i Donjeg Vakufa izvode ka Janju i Pljevskim Podovima, a 4. proleterska crnogorska se prikupila na prostoriji Pribelja — Čardak Livade. Treća brigada je odmah preduzela izviđanje neprijatelja u rejonu Mrkonjić-Grada i Jajca. Posle teških zločina koje je ne-

prijatelj počinio na ovoj prostoriji, gde je mnoga sela gotovo potpuno uništio, situacija je bila vrlo teška u političkom i ekonomskom pogledu. Naime, za vreme boravka u usputnim selima, neprijateljske jedinice su popalile sva sela, opljačkale sve što su našle i pobile sve stanovništvo, uključujući starce i decu koji su se tu zatekli. Međutim, pošto je većina naroda bila evakuisana u planinu Vitorog, nije bilo velikih ljudskih žrtava, sem u nekim selima levo od reke Pive, gde je deo stanovništva koji je po preporuci četnika ostao kod kuća, uništen na najsvirepiji način. To je i jedini rezultat ove dugo pripremane ofanzive neprijatelja. Stanje je bilo utoliko teže što se u bataljonima 3. krajiškog odreda pojavilo dezerterstvo. O tome štab ovog odreda, pored ostalog, kaže:

»... Davanjem ostavki izvjesnih članova N. O. O. koji govore da oni ne mogu imati vlasti i uticaja nad narodom koji je ekonomski potpuno uništen; odlaženjem seljaka sa naše oslobođene teritorije u Jajce i Donji Vakuf; pojava fašističkih agitatora, koji pričaju da je sada nemačka vlast i da smo mi partizani slabi da bi narodu mogli pružiti zaštitu. Protiv onih koji odlaze u gradove kao i protiv agitatora fašističkih preduzećemo i preduzeli smo najoštrije mjere i raskrinkavati ih na konferencijama na kojima mobilišemo mase po svim pitanjima, tražeći jedinstvo i ukazujući na puteve kojima narod mora da ide u današnjoj borbi.. .«[81]

»S obzirom da su sva naša sela popaljena, imovina seljaka opljačkana tako da u selima nema žita mi sa vojskom nemamo gdje da boravimo niti da je čime hranimo, dalji naš boravak na ovome sektoru sa ovolikom vojskom je nemoguć«.[62]

Uloga 3. brigade koja je preduzela sve mere da se vrlo teško stanje na prostoriji Janja i Pljeve poboljša bila je u ovakvoj situaciji posebno značajna i odgovorna, i zahvaljujući pravilnom radu brigade i aktivnosti 3. odreda situacija je uskoro stabilizovana.

Formiranje 1. proleterske udarne divizije

Naredbom Vrhovnog štaba br. 88 od 1. novembra 1942. godine, formirana je 1. proleterska udarna divizija

[81] Zbornik IV/8, dok. 30.

[62] Isto, dok. 19.

Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.[63] U njen sastav ušle su: 1. proleterska, 3. proleterska (sandžačka) i 3. krajiška brigada.

Za komandanta divizije postavljen je Koča Popović, a za političkog komesara Filip Kljajić.[64]

Pošto su brigade koje su ulazile u sastav divizije, bile raspoređene na velikoj međusobnoj udaljenosti, predviđeno je da se u toku izvođenja dejstava koncentrišu na prostoriju Mrkonjić Grad — Jajce.

U uputstvima i direktivama Vrhovnog štaba, izdatim svim jedinicama koje su određene da operišu na prostoriji Mrkonjić Grad — Jajce — Travnik, a koje je štab 3. brigade dobio 5. novembra, naređeno je da se odmah i što bolje aktivira obaveštajna služba, radi prikupljanja podataka o neprijatelju u rejonima Mrkonjić-Grada, Sitnice i Jajca, kao i o mogućnostima za njegovo brzo likvidiranje. Time je prostorija u srednjem toku Vrbasa trebalo ponovo da bude jedno od glavnih operativnih područja Narodnooslobodilačke vojske.

Stab 3. brigade, sa štabom 3. krajiškog odreda, odmah je preduzeo sve mere da se u što kraćem vremenu prikupe podaci o neprijatelju na prostoriji Jajce — Mrkonjić Grad — Sitnica. U to vreme su neprijateljske snage u navedenim garnizonima bile uglavnom neaktivne i samo su manjim delovima vršile ispade prema slobodnoj teritoriji. Tako je, u toku 7, 8. i 9. novembra, jedna grupa od 400

[63] U toku novembra 1942. naredbom Vrhovnog štaba formirane su i *2. proleterska divizija,* u čiji su sastav ušle 2. proleterska, 2. dalmatinska i 4. proleterska (crnogorska) brigada; *3. udarna divizija,* u čiji su sastav ušle 1. dalmatinska, 5. crnogorska i 10. hercegovačka brigada; od krajiških brigada formirane su 4. *udarna i 5. udarna divizija,* od ličkih 6. *udarna divizija;* od banijskih 7. *udarna divizija* i od kordunaških *8. udarna divizija.* Istovremeno je formiran *1. bosanski korpus* u čiji su sastav ušle 4. i 5. udarna divizija i svi partizanski odredi na terenu Bosanske krajine, i 1. *hrvatski korpus* u čiji su sastav ušle 6, 7. i 8. udarna divizija i svi partizanski odredi na terenu Like, Korduna i Banije. Umesto dotadašnjeg štaba I operativne zone i operativnog štaba za Bosansku krajinu, formirani su štabovi korpusa. Prva, 2. i 3. divizija ostale su pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba (Zbornik II/l — Bilten Vrhovnog štaba br. 20, 21 i 22 za septembar, oktobar i novembar 1942. godine.)

[64] Zbornik II/l, Bilten VŠ br. 20.

četnika preduzela nastupanje iz rejona Mrkonjić-Grada u pravcu Trnova i Sipova. Njih su dočekali delovi 3. brigade i 3. odreda i prinudili ih da se uz gubitke povuku ka Mrkonjić-Gradu. Pri tome je 3. brigada kontrolisala prostoriju Jezero — Štrbine — Jasenovi Potoci — Podgorija, a 3. krajiški odred prostoriju Pribeljci — Gorica -— Stupna.[65]

Pored kontrolisanja i zatvaranja pravaca koji iz Mrkonjić-Grada i Jajca vode ka slobodnoj teritoriji, zatim čestih akcija protiv neprijateljskih delova koji su pokušavali da prošire četničku vlast i stalnog angažovanja jednog bataljona za gonjenje četničkih grupa koja su se pojavljivale na pojedinim mestima ove teritorije, delovi i organi 3. brigade bili su znatno angažovani i na reorganizaciji narodne vlasti posle neprijateljske ofanzive, kao i na rešavanju ekonomskih i drugih problema. Treba istaći da je stanovništvo ne malog broja sela na ovom području vrlo hrabro podnosilo sve strahote neprijateljske ofanzive i sve teške posledice neprijateljskog terora — ubijanja, paljenja, silovanja, pljačke i slično. Relativno manji broj se pokolebao, dok je većina ostala dosledna narodnooslobodilačkoj borbi, pa je čak i jedan deo koji je dotada bio naklonjen četništvu, prišao partizanskom pokretu.

U to vreme se 1. divizija pripremala za ofanzivna dejstva pravcem Ključ — Mrkonjić Grad — Jajce radi likvidiranja neprijateljskih uporišta Sitnice, Čađavice i Mrkonjić-Grada.[06] Sitnica je bila najjače uporište, dok su ostala bila znatno slabija. Neprijatelj je mogao intervenisati prvenstveno sa položaja kod Kadine Vode, a eventualno iz Jajca i Banje Luke.

U toku 17. novembra štab 1. divizije izdao je zapovest za napad, s tim da počne 19. novembra u 22 časa jednovremeno na sva uporišta. Pri tome je 1. proleterska brigada dobila najteži zadatak — likvidiranje neprijateljskog uporišta kod Sitnice; 3. krajiška brigada je imala da napada Čađavicu; dva bataljona 4. krajiške brigade da preseku komunikaciju kod s. Bunareva i zatvore pravac Kadina Voda — Sitnica, a 7. krajiška polubrigada da pročisti zonu Podrašnice.

[65] Zbornik IV/8, dok. 30.
[66] Zbornik II/6, dok. 156.

Treća proleterska brigada imala je da napadne Mrkonjić Grad i okolna četnička uporišta, kao i da sa 3. krajiškim odredom zatvori pravac Jajce — Mrkonjić Grad. Pri tome je posebno naglašeno blagovremeno rušenje i zaprečavanje komunikacije prema Jajcu, jer. .. »ne sme se dozvoliti da neprijateljski tenkovi iz Jajca orodru prema terenu na kome se izvode operacije.«

U to vreme četničke snage su bile raspoređene u Rogolju, Šibovima, Sinjakovu, kod Jezera, u Magaljdolu, Mrkonjić-Gradu i Gustovarama. Stab 3. brigade je predvide© da glavnim snagama napadne Mrkonjić Grad obuhvatnim dejstvom preko Sinjakova i Šibova, a pomoćnim snagama da izbije preko Strbine na Rogolje. Do zauzimanja Mrkonjić-Grada trebalo je da deo 3. brigade i 3. krajiški odred izbiju na komunikaciju Jajce — Mrkonjić Grad i da je zatvore u rejonu Jezero — Majdan, s tim što bi posle likvidiranja neprijatelja na položajima kod Mrkonjić-Grada taj zadatak preuzela glavnine brigade.

Napad je počeo u predviđeno vreme i vrlo brzo je savladan slab otpor četnika. Deo 3. brigade je ušao u Mrkonjić Grad, a ostatak je odmah preduzeo zaprečavanje pravca od Jajca, čisteći istovremeno okolinu Mrkonjić-Grada od četnika, posebno rejon severnije od grada. U rejonu Sitnice 1. brigada je potpuno razbila brojno dosta jakog neprijatelja koji se žestoko branio. Tom prilikom je i sama pretrpila prilično velike gubitke. Delovi 4. krajiške brigade su takođe potukli neprijateljske snage koje su od Kadine Vode krenule kamionima i tenkovima ka Sitnici. Treća krajiška brigada naišla je kod Čađavice na prazne položaje koje je neprijatelj bez borbe napustio i pobegao prema Manjači, dok su delovi brigade na pravcu Čađavica — Sitnica vodili uspešnu borbu sa manjim snagama domobrana.

Tako su naše jedinice i treći put ušle u Mrkonjić Grad.

Na pravcu nastupanja 1. proleterske divizije trebalo je osloboditi i Jajce, čime bi se, pored ostalog, dobila manevarska sloboda za dalje operacije u centralnoj Bosni. Napad qa ovaj neprijateljski garnizon bio je predviđen za 24. novembar i to sa severne i severozapadne strane sa dve brigade 1. divizije (sa 1. proleterskom i 3. krajiškom), a sa

jugozapadne i istočne delovima 3. divizije koja je imala da zatvori pravac Travnik — Jajce i D. Vakuf — Jajce.

Dok su 1. proleterska i 3. krajiška brigada, uz podršku haubičke baterije, učestvovale neposredno u napadu na Jajce, 3. proleterska brigada je, pored uloge opšte rezerve, imala da osigurava rejon Mrkonjić Grad i Jezera, da osposobi komunikaciju Jezero — Mrkonjić Grad i obezbedi pravac Sitnica — Mrkonjić Grad, postavljajući deo snaga na položaj Rogolje i raskrsnicu puteva Mrkonjić Grad — Banja Luka i Mrkonjić Grad — Glamoč. Brigada je svoj protivkolski top i jedan bacač uputila kao pojačanje na odsek 1. dalmatinske brigade koja je napadala Jajce između Plive i Vrbasa, preko utvrđenog položaja Ćusine.

Posle dva dana borbe Jajce je oslobođeno. Međutim, u toku 25. novembra, dok je garnizon u Jajcu još pružao otpor, neprijatelj je prebacio jače snage (grupu »Anaker«) iz Travnika u širi rejon D. Vakufa i u toku noći 25/26. novembra krenuo u napad ka Jajcu. Ova motorizovana kolona, sa pešadijom na 36 kamiona, uspela je, uz podršku 6 tenkova, da se u praskozorje 26. novembra probije čelom u samo predgrađe Jajca. Upravo u to vreme sa osmatračnice se spuštao u grad štab 1. divizije, kao i štab 3. proleterske brigade.

Sa položaja kod Ćusine iznad same komunikacije Jajce — Donji Vakuf, protivkolac 3. proleterske brigade, koji se tu već nalazio na položaju, otvorio je preciznu vatru na prednje tenkove neprijatelja i jedan onesposobio. U isto vreme, duž komunikacije Jajce — Doganovci — Vijenac vodili su borbu delovi 3. divizije koji su imali da spreče prodor neprijatelju duž komunikacije Donji Vakuf — Jajce. Tako je neprijateljska kolona »Anaker« bila prinuđena da se vrati ka Donjem Vakufu.

Čim je Jajce oslobođeno, kompletna 1. proleterska divizija se grupisala u širem rejonu ovog grada. Tako se 3. proleterska brigada, posle tri meseca provedena na području Mrkonjić-Grada, prebacila na prostoriju Jajca.

Osvrt na dejstva brigade na području Mrkonjić-Grada

Treća proleterska brigada je provela na prostoriji Mrkonjić-Grada od 24. avgusta do 22. novembra. Za to vre-

me učestvovala je u operacijama na pravcu Mrkonjić Grad — Banja Luka, dva puta u borbama za oslobođenje Mrkonjić-Grada, u suzbijanju neprijateljske ofanzive od Donjeg Vakufa i Jajca, u odbrani slobodnog dela prostorije na području Mrkonjić-Grada, zatim u borbama sa četničkim formacijama koje su pokušavale da prodru na slobodnu teritoriju i, na kraju, sadejstvovala je u drugom oslobađanju Jajca. Posebno su bile iscrpljujuće borbe koje je brigada vodila na pravcu Mrkonjić Grad — Banja Luka, kao i protiv jakih neprijateljskih snaga koje su učestvovale u ofanzivi od Donjeg Vakufa i Jajca. S druge strane, pojava slabijih i jačih četničkih grupa stalno je angažovala delove brigade u dubini slobodne teritorije.

Raznovrsnost zadataka nametala je aktivnost brigade u više pravaca. Osnovna je bila zaštita slobodne teritorije radi organizovanja narodne vlasti, mobilizacije novih boraca, razobličavanje neprijateljskih elemenata i pune podrške 3. krajiškom odredu u svim pitanjima. Sve ove zadatke brigada je uspešno izvršila.

Naročito teška situacija u vojnom i političkom pogledu nastupila je kada je trebalo braniti slobodnu teritoriju od najezde mnogo nadmoćnijih udruženih snaga Nemaca, domobrana, ustaša i četnika. Teškoća u vojnom pogledu bila je, pored ostalog, i u tome što je neprijatelj mogao da nastupa na više pravaca, i to ne samo duž glavnih komunikacija, već i seoskim putevima i pešačkim stazama. To mu je omogućavalo i mnogobrojno učešće domobrana, četnika i ustaša, koji su sa nemačkim jedinicama obrazovali mešovite kolone i podkolone. Tako udruženi, osećali su se sigurnijim na pravcima van glavnih komunikacija. Borbeni kvalitet tih mešovitih kolona činile su nemačke jedinice, a domobrani i četnici bili su uz Nemce znatno agresivniji. Na taj način se borbena sposobnost neprijateljskih kolona povećavala. Pošto su neprijateljske snage bile u mogućnosti da nastupaju jednovremeno sa više pravaca, duž i van glavnih komunikacija, naše jedinice su bile prinuđene da brane i zatvaraju gotovo svaki pravac. Zbog toga su se jako razvlačile, tako da je neprijatelj na svakom napadnom pravcu bio znatno jači. Time je inicijativa prelazila u ruke neprijatelja, a sa njom i manevarska sloboda u izvođenju operacija. Bataljoni su jedva sti-

zali da zatvore pravce koji su vodili u dubinu slobodne teritorije, razvlačeći se tako u toku nastupanja neprijatelja u neku vrstu kordonskog borbenog poretka. Sa takvim poretkom, brigada u odbrani nije mogla preduzimati aktivnija dejstva, nije mogla preduzimati protivnapade, čak ni lokalnog značaja. Takva situacija je bila i kad je zatvarala pravac Banja Luka — Mrkonjić Grad, a i za vreme neprijateljske ofanzive od Donjeg Vakufa i Jajca.

Prirodno je što u takvim uslovima brigada nije mogla zadati odlučujući udar brojno i tehnički mnogo jačem neprijatelju. Međutim, ona je u pojedinmi situacijama manevarske odbrane mogla ispoljiti više aktivnosti na nekim pravcima, ili bar na jednom. Isto tako bilo je moguće, a i potrebno, pogotovo na planinskom zemljištu, da ostavlja u zasedama manje jedinice, ojačane automatskim oružjem,

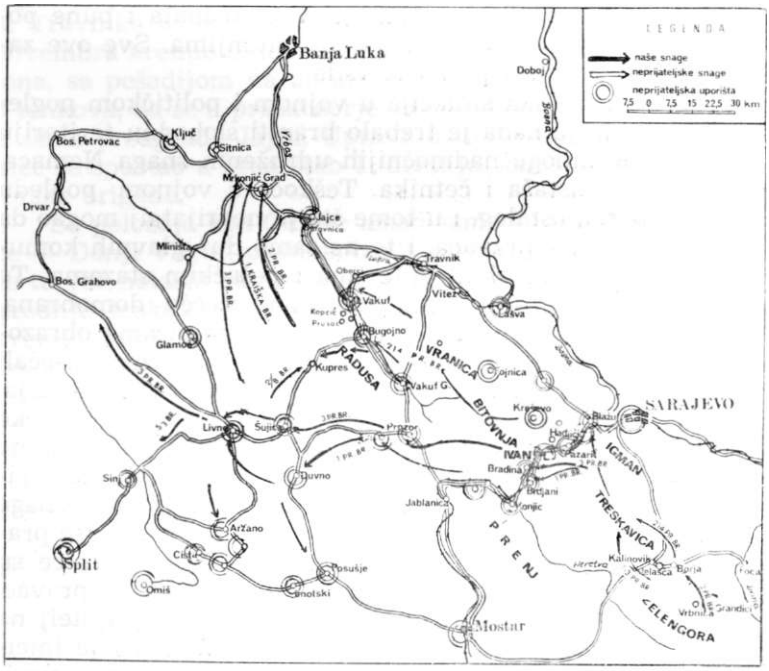

Treća proleterska brigada u ofanzivi grupe proleterskih brigada za Bosnu 1942.

koje bi sa pogodnih položaja iznenada otvarale blisku vatru na neprijatelja. Takve akcije nanosile bi gubitke neprijatelju i primoravale ga na češće razvijanje za borbu, na sporije i opreznije nastupanje. Nije isključeno da bi se mogle pojaviti okolnosti pogodne za izvođenje bar lokalnih protivnapada glavninom brigade u bok neke od neprijateljskih kolona, pogotovo kada se uoči da je u toku nastupanja razvukao svoj borbeni poredak i kad se nađe na zemljištu koje je pogodno za protivnapad. No, za takve poduhvate trebalo je unapred planski pripremati, a u toku borbe grupisati snage ka onom odseku, sa koga se namerava preći u protivnapad.

Zadatke brigada određivao je Vrhovni štab. Smatram da je trebalo čitavu 3. proletersku brigadu angažovati u napadu na neprijateljski garnizon u Jajcu, što bi još više obogatilo njena iskustva u borbi u naseljenim mestima. Posle Prozora i Livna, brigada nije učestvovala više u napadu na jače posednuti neprijateljski garnizon. U tom smislu su neki članovi štaba 3. brigade i davali predloge. Međutim, stalo se na gledište da se brigada ubaci u žešće okršaje posle prelaska Vrbasa. No, za to kasnije nije bilo uslova, jer bi se gubilo u vremenu kod smene jedinica koje su ranije ušle u centralnu Bosnu.

Na kraju, ne treba gubiti iz vida političke teškoće na terenu. Uporedo sa razvojem neprijateljeve ofanzive, razni elementi na slobodnoj teritoriji počinju razornu delatnost, a i koljebljivci su delom naginjali neprijatelju. Svaka nebudnost u tom pogledu mogla je imati vrlo loših posledica za jedinice brigade. Poseban problem bio je postupak neprijateljskih jedinica prema stanovništvu. Nastaje opšta pljačka, nasilje, ubijanje i paljenje. Citava sela su sravnjena sa zemljom. Ekonomska situacija postaje vrlo teška. Sve se to moralo odraziti na raspoloženje celokupnog stanovništva. Voditi borbu u takvim uslovima bilo je veoma teško.

No, i pored svih tih teškoća, 3. proleterska brigada je uspešno izvršavala i vojne i političke zadatke. Zalaganje i moral boraca i rukovodilaca bili su na visokom stepenu.

Politička delatnost brigade na području Mrkonjić-Grada bila je u svakom pogledu uspešna. Na to područje naše brigade su došle kad je narastalo četništvo, posle za-

datog snažnog udara narodnooslobodilačkom pokretu. Stanovnici su postavljali razna pitanja: kako partizani i komunisti gledaju na srpsku veru, odobravaju li seljacima da slave, da li dozvoljavaju venčanja i si? Posebno su se interesovali za Dražu Mihailovića, jer su im četnički komandanti sa tog područja dali potpuno lažnu sliku, kao o vođi srpskoga naroda u borbi protiv Nemaca i drugih okupatora. Međutim, zahvaljujući našim brigadama koje su se ovde zadržavale, posebno 3. proleterskoj, a zatim 2. i 4. proleterskoj, stanje u političkom pogledu kod velikog broja stanovnika se znatno popravilo. Tome je doprinela i okolnost što su se očigledno uverili da naše jedinice vode bespoštednu borbu kako protiv okupatora tako i protiv njegovih slugu — ustaša i četnika koji su se rame uz rame sa Nemcima borili protiv naših jedinica. Tako su dobili realniju sliku o četništvu. Stanje se vremenom popravilo naročito u selima Medna, Pecka, Jasenovi Potoci i Vrbljani, čemu je naročito doprinela 3. proleterska brigada. Politički program koji je štab 3. brigade vrlo dobro postavio, sproveden je u delo. Po selima su održavani zborovi i konferencije, na kojima je objašnjavana politička situacija, birani narodnooslobodilački odbori. Oformljene su i razne društveno-političke organizacije, održavane kulturno-umetničke priredbe. Omladina je počela da stupa u redove brigade, tako da je samo 1. bataljon popunjen sa preko 40 mladića i devojaka iz ovih krajeva. Posebnu pomoć brigada je pružila štabu 3. krajiškog odreda.

Treća proleterska brigada ostala je u sastavu 1. proleterske divizije sve do bitke na Sutješci. Odmah početkom novembra, štab 1. proleterske divizije preduzima mere da se organizaciona struktura svih brigada u diviziji ujednači. Svi bataljoni trebalo je da imaju radne vodove, kao posebne jedinice, neposredno potčinjene štabu bataljona. U te vodove ulazi ljudstvo raznih zanata i službi: kuvari, berberi, potkivači, krojači, opančari i slično. Kuhinja i pranje rublja su zajednički za čitav bataljon. Radi pružanja prve pomoći i evakuacije ranjenika, svaki vod trebalo je da ima jednog bolničara i dva nosioca ranjenika sa lakim improvizovanim nosilima. I svaka četa trebalo je da ima jednog četnog bolničara. U svakom bataljonu trebalo je formirati stalne grupe za dejstvo protiv

neprijateljskih aviona, a isto tako je postavljeno da se organizuju snajperski kursevi, na koji su bataljoni imali da odrede po dva borca iz svake jedinice koji bi potom obučavali određene borce u svojoj jedinici. Predviđeno je da se protivkolski topovi osposobe za transport na tovarnim konjima, kao i da imaju saonice za transportovanje po dubljem snegu.

Brigada je u toku dotadanjih borbi pretrpela velike gubitke, tako da se njeno brojno stanje znatno smanjilo (naročito četa i samostalnih vodova). Kada su 1, 2. i 4. proleterska brigada dobile popunu u ljudstvu, upućeno je i 3. brigadi oko 250 nenaoružanih drugovi i drugarica iz Dalmacije. Novi borci su prihvaćeni vrlo dobro, raspoređeni po jedinicama brigade i sa njima je posebno izvođena obuka. Najveći deo ovog pridošlog ljudstva iz Dalmacije i Bosne pokazao se vrlo dobro u svakom pogledu. Ne mali broj od njih postali su rukovodioci u nižim jedinicama — vodovima i četama.

f

BRIGADA U CENTRALNOJ BOSNI

Borbe na pravcu Jajce — Donji Vakuf od 1. do 6. decembra 1942.

U toku 29. novembra Vrhovni štab je dostavio štabu 1. proleterske divizije naređenje da jednu svoju brigadu (3. proletersku) ostavi na prostoriji s. Kruščica — s. Bučići — s. Podlipci (oko 10 km severoistočno od Jajca), pod komandom štaba 3. udarne divizije koja će joj služiti kao rezerva u slučaju da neprijatelj pokuša prodor jačim snagama od Travnika ka Jajcu. Dok su se brigade 3. udarne divizije prikupljale na položaju zapadno od glavne komunikacije Donji Vakuf — Turbe radi napada na tu komunikaciju, dotle je neprijatelj već bio prebacio jake snage duž pomenute komunikacije i u gradove Travnik, Turbe i Donji Vakuf. Sem toga, pristizali su mu i novi ešeloni. Sa prostorije Donji Vakuf — Travnik, neprijatelj je užurbano pripremao ofanzivu u pravcu Jajca i Mrkonjić-Grada.

Stab 10. hercegovačke brigade dostavio je (30. novembra u 14.30 časova), štabu 3. divizije vrlo realne podatke »namjera neprijatelja je ofanziva prema Jajcu u dva pravca i to: Turbe — Jajce i Donji Vakuf — Jajce«. Zbog toga, kao i zbog obaveštenja da protivkolski topovi nisu stigli na polazne položaje za napad 10. hercegovačke brigade, štab 3. divizije je promenio plan napada. On je, 30. novembra u 18 časova, izdao naređenje štabovima svojih brigada (5. crnogorskoj, 10. hercegovačkoj i 1. dalmatinskoj) u kojem su dati konkretni zadaci i 3. proleterskoj brigadi, da 1. decembra do zore sa dva bataljona — jednim na Cusini, drugim kod Skele — zatvori neposredno ulaz u Jajce s juga, od Donjeg Vakufa i Komara. Za ojačanje neposredne odbrane Jajca, stavljena je pod koman-

du brigade i divizijska baterija. Druga dva bataljona 3. brigade trebalo je hitno uputiti u s. Božikovac (na glavnoj komunikaciji Turbe — Jajce) kao divizijsku rezervu. Oni su imali da uhvate vezu sa 1. dalmatinskom brigadom u rejonu Suhog Polja i Hamandžića. Prepadom koji su u toku noći 30. novembra/l. decembra izvršili delovi 3. divizije, došlo se do podataka iz kojih se moglo jasno zaključiti da je neprijatelj grupisao jake snage, pripremljene za ofanzivu. Pretpostavljajući da neprijatelju treba još vremena za definitivnu pripremu napada, štab 3. divizije odlučio je da ga preduhitri i da u toku noći 1/2. decembra preduzme opšti napad na čitavom frontu. Međutim, neprijatelj je preduzeo opšte nastupanje na čitavom frontu i u toku 1. decembra odbacio snage 3. divizije i prodro u dubinu 10—15 km zapadno od komunikacije Donji Vakuf — Turbe. Njegova jača kolona nastupala je preko Vlašića ka s. Vitovlju.

Stab divizije je nameravao da se pređe u protivnapad, i to trima kolonama: desna 5. crnogorska brigada, nastupala bi pravcem Bavar — Savkovići — Donji Vakuf, srednja — 10. hercegovačka ojačana sa dva sandžačka bataljona, pravcem Crni Vrh — Prisika — Oborci i leva — 1. dalmatinska pravcem Hamandžići — Karaula -— Turbe. Pored ove tri, predviđala se i pomoćna kolona koju bi činila dva bataljona, takođe iz sastava 3. divizije koji stižu iz rejona Glamoča, gde su bili na posebnim zadacima. Ova kolona je trebalo da dejstvuje od Glamoča u levi bok i pozadinu neprijatelja u dolini Vrbasa.

Međutim, neprijatelj je u toku 2. decembra produžio nastupanje. Pored snaga sa kojima su naše jedinice vodile borbu već tri dana, 2. decembra se pojavila kolona jačine oko 500—600 Nemaca, ustaša i četnika sa pravca Vlašić — Vitovlje — Gostilj. Zbog toga je štab 3. divizije odlučio da sve snage povuče na drugi položaj i pređe u odbranu, a zatim, kada se snage prikupe i preduzme opšti protivnapad. U tom smislu izdao je potrebne zapovesti 2. decembra u 18 časova

Predviđeno je da tri brigade, među njima i 3. proleterska, zauzmu položaje na širokom frontu za odbranu, a da se jedna brigada (10. hercegovačka) hitno povuče u dubinu, na prostoriju Lendići — Doribaba — Bistrica —

r

Kuprešani, radi odmora i pripreme za protivnapad. Položaji se orijentirao protežu sredokraćom komunikacije Donji Vakuf — Jajce i Turbe — Jajce i dalje na sever do izvornog dela reke Ugar. Na desnom krilu borbenog poretka, na liniji Staro Selo — Babino Selo — Brdo nalazila se 5. crnogorska brigada koja je imala da zatvara pravac Donji Vakuf — Jajce; u centru, na liniji Uglasta kosa — Palež (1259) — Neznanica (k. 1262) sve zaključno, kao i drum Turbe — Jajce, nalazila se 1. dalmatinska, dok je 3. proleterska brigada trebalo da posedne položaje od k. 1262 — Javor — Grlić (1135) — s. Meline, sve zaključno.

Kada je štab 3. proleterske brigade procenio novonastalu situaciju, dostavio je, 3. decembra izjutra, štabu divizije pismene napomene gde se, između ostalog, kaže:

»Položaj koji ste dali našoj brigadi iznosi prave linije više od 10 km, a terenski mnogo više. Pod takvim rasporedom i uslovima brigada postaje imobilna, i stvara uslove da neprijatelj ima inicijativu i potiskuje jedan po jedan deo. Mi moramo imati kao brigada izvjesnu rezervu radi obezbeđenja lijevog krila, ako bi neprijatelj pokušao da nas kakvim manevrom obuhvati. Kod ovakvog rasporeda to nije moguće. Mi ćemo radi svega ovoga, biti glavninom brigade južno od Brnjića na liniji s. Meline — k. 1135 — ka Javoru. Iz toga pravca možemo dejstvovati neprijatelju u leđa. Molimo, da o svemu ovome vodite računa i dajete zadatke brigadi kao cjelini i ne vršite ovako cjepkanje i rastezanje brigade, i time nam uzimate jedinice iz ruku i otežavate rukovanje brigadom.. ,[67]

Prema novoj zapovesti štaba 3. divizije od 3. decembra u 18 časova, predviđen je opšti protivnapad i konkretan zadatak svakoj jedinici. Prema njoj divizija ojačana 3. proleterskom brigadom i glavninom 3. krajiškog odreda, imala je da 4. decembra u 7 časova pređe u opšti protivnapad u zoni između planine Vlašića i Janja, sa ciljem da izbije na komunikaciju Donji Vakuf — Turbe, a zatim da u daljem napadu oslobodi Donji Vakuf, Turbe i Travnik. Predviđeno je da se protivnapad izvrši u pet napadnih kolona:

-— jedna sastava dva bataljona 5. crnogorske brigade, 3. krajiški odred i jedan bataljon 10. hercegovačke brigade, nastupa levom obalom Vrbasa ka rejonu Donjeg Vakufa;

[67] Zbornik IV/8, dok. 130.

— 5. crnogorska brigada (bez dva bataljona) kreće kad ostale brigade izbiju na liniju Kamuša — Radalj i nastupa desnom obalom Vrbasa, pravcem Babino brdo — Oborci, a po izbijanju na glavnu komunikaciju između Donjeg Vakufa i Komara produžava ka Donjem Vakufu sa istočne strane;

— 1. dalmatinska brigada (bez jednog bataljona) nastupa pravcem s. Božikovac — Crni Vrh — Obrenovac — Komar — Šiljakovac i izbija u rejon na sredokraći glavne komunkacije Donji Vakuf — Turbe. Početak nastupanja — kad susedna 10. hercegovačka brigada izbije na liniju Božića brijeg — Suho Polje (oko 10 km zapadno od Turbeta);

— 10. hercegovačka brigada kreće 4. decembra u 8 časova iz s. Boribabe pravcem Bukovik — Ponir — Božića brijeg — Ukelj — Ravna gora — Goleš — Velika kosa, preseca komunikaciju sa severa u visini Hamandžića, izbija na drugu komunikaciju u visini ž. st. Goleša, a zatim produžava dejstvo ka istoku.

— 3. proleterska brigada nastupa pravcem Grlić — Vitovlje — Knežnica — Karaula — Krč — Bijelo Bučje, obuhvatajući neprijatelja sa istoka, uvek prednjačeći drugim brigadama. Njeni delovi treba zatim da zatvore komunikacije između Turbeta i Hamandžića i između Turbeta i ž. st. Goleša, a deo snaga da bude u rezervi na Radalju, u međuprostoru deonice navedenih komunikacija.

Pored ostalog, u ovoj zapovesti stoji:

»Na neprijateljskim leđima mora se stalno jahati i zauzimati tačka po tačka obilazeći izvjesne otpore, pa tako zauzeti i stanice na pruzi Turbe — Donji Vakuf, a tako upasti u Donji Vakuf, Turbe i Travnik, što je moguće u jačoj demoralizaciji neprijatelja. U tom cilju Vrbaska kolona (snage koje nastupaju levom obalom Vrbasa — Z. V.) napašće Donji Vakuf, sa zapada, a 5. crnogorska brigada sa istoka, a takođe i 1. dalmatinska brigada i sve će sjeći veze u pravcu Bugojna. Sandžaka brigada napašće Turbe sa zapada i sjevera, a Hercegovačka brigada sa juga i istoka sjekući veze sa Travnikom. Na isti način ove dvije brigade bi produžile napad na Travnik .. ,«[68]

Međutim, neprijatelj nije mirovao, već je 3. decembra produžio nastupanje, tako da se situacija potpuno izmenila.

Stab 3. proleterske brigade koji se, prema prvoj zapovesti, nalazio sa dva bataljona na maršu iz rejona Jajce ka Lendićima, radi posedanja pogodnih položaja za odbranu na liniji Neznanica (isključno) — Javor — Meline, stigao je na ovu liniju kasno u noć 3/4. decembra. Još u toku prepodneva 3. decembra upućeno je 1. bataljonu koji se kretao iz s. Božikovca, pismeno naređenje da preko s.

[67] Zbornik IV/8, dok. 130.

Kruščice dođe u s. Lendiće, kako bi brigada sa tri bataljona dejstvovala preko Gole planine ka Vitovlju i dalje u leđa neprijatelju. Oko 16.30 časova, baš kad je primio ovo naređenje, 1. bataljon se kretao severno od Neznanice. U to vreme štabu 3. brigade nije bilo poznato da neprijatelj tog dana po podne već podilazi položaju na Neznanici koji je držao 4. bataljon 1. dalmatinske brigade, ni da se levo od 4. bataljona tada nalazio 1. bataljon 3. brigade.

Već oko 15.30 časova jedna neprijateljska kolona, jačine oko 1000 vojnika, izbila je u s. Dubravu (na samoj glavnoj komunikaciji Turbe — Jajce oko 3 km južno od Neznanice). Četvrti bataljon 1. dalmatinske brigade koji je počeo da napušta položaj na Neznanici, krenuo je na ličnu intervenciju komandanta ove brigade nazad da ponovo posedne Neznanicu, ali je posle sukoba sa neprijateljem bio prisiljen da se povuče. Istovremeno neprijatelj je jakim kolonama nastupao preko Vitovlja ka zapadu, gde je potisnuo 2. bataljon 3. proleterske brigade i izbio u s. Meline i Dobretiće. Za situaciju kod svog 2. bataljona štab brigade je saznao narednog dana 4. decembra.

I na svim drugim pravcima neprijatelj je odbacio naše snage. Peta crnogorska brigada se zadržala na položajima u rejonu Vijenca, a 1. dalmatinska na položajima Uglasta kosa — Potajnica, oko 3 km zapadno od linije s. Dubrave — Neznanica.

Drugi bataljon 3. brigade stigao je u selo Meline izjutra 3. decembra. Kada je jedan njegov vod prilazio ovom selu, neprijatelj ga je obasuo mitraljeskom i minobacačkom vatrom od Vitovlja. U to vreme 2. bataljon nije imao veze ni sa susednim jedinicama ni sa štabom svoje brigade. On se zadržao na položaju na Goloj planini, zatvarajući pravce koji od Vitovlja vode ka zapadu, i o tome odmah poslao izveštaj štabu svoje brigade koji je stigao narednog dana pre podne.

U toku noći 3/4. decembra, štab 1. dalmatinske brigade izvestio je štab divizije da su se, padom Neznanice i prodorom neprijatelja duž glavne komunikacije od s. Dubrave ka zapadu, uslovi za predviđeni protivnapad znatno izmenili. Obavestio je da sa 5. crnogorskom brigadom nema vezu i da se na njenom odseku nije čula borba, iako delovi neprijatelja nastupaju i južno od glavne komuni-

kacije u pravcu s. Stare Kuće. O svojim jedinicama naglasio je da su jako zamorene, neispravne i nenahranjene, da za protivnapad mogu doći u obzir samo dva bataljona, jer su ostala dva toliko premorena da se ne bi mogla uspešno angažovati.

I štab 5. crnogorske brigade je takođe izveštavao o vrlo teškoj situaciji.

Cim je primio podatke o novonastaloj situaciji na pravcu Turbe — Jajce, odnosno o padu Neznanice, štab 3. divizije izdao je 3. decembra u 21 čas, dopunsko naređenje 1. dalmatinskoj, 10. hercegovačkoj i 3. sandžačkoj brigadi. Prema tom naređenju, 10. hercegovačka je imala da 4. decembra rano izjutra krene u pravcu levog krila 3. sandžačke i da štabovi ove dve brigade stvore zajednički plan za razbijanje desnog krila neprijatelja. Pri tome je naglašeno da, čim se to postigne, sve brigade produže nastupanje prema zapovesti za opšti napad izdatoj 3. decembra u 18 časova.[69]

Tako je ovim dopunskim naređenjem 10. hercegovačka brigada upućena na krajnje levo krilo borbenog rasporeda. Kada su noću u 3 časa članovi štaba 10. hercegovačke brigade uhvatili vezu sa načelnikom štaba 3. sandžačke brigade, dogovorili su se da dva bataljona 3. sandžačke posednu položaje odmah na Tornici i Bukoviku i uhvate vezu sa delovima 1. dalmatinske brigade u pravcu Neznanice, dalje da se organizuje duboko izviđanje ka Poniru i Vitovlju, kao i da se na tim pravcima postave zasede. Štabu 10. hercegovačke brigade je već bilo poznato da se 2. bataljon 3. sandžačke nalazi u rejonu Melina.

Deseta hercegovačka brigada trebalo je odmah da krene na prostoriju Bunar — Pavlovići — Brnjici. Ona će, u toku daljeg razvoja događaja, uglavnom manevrovati, bez sukoba sa neprijateljem. Naime, u toku 4. decembra, 3. proleterska brigada sa svoja tri bataljona i delovi 1. dalmatinske brigade učestvovaće u protivnapadu, dok će se u to vreme 5. crnogorska brigada povlačiti u rejon Jajca.

Posle dogovora o sadejstvu između 3. proleterske (sandžačke) i 10. hercegovačke brigade štab 3. brigade je,

[67] Zbornik IV/8, dok. 130.

sa štabom 1. dalmatinske pripremio plan, prema kome je 1. dalmatinska trebalo uporno da drži položaje na liniji Uglasta kosa — Palež — Brvanci — Postojnica, na kojima se našla 4. decembra izjutra. U isto vreme upućen je 5. bataljon 3. proleterske da sa 4. bataljonom 1. dalmatinske napadne neprijatelja na položaju Neznanica.

Stab 3. proleterske brigade je nameravao da dva bataljona koja su mu stajala na raspolaganju uputi pravcem Bukovik — Tornice — Javor — Ponor, s tim da delom snaga izbiju na Golu planinu, obezbede nastupanje ka Ponoru i da uhvate vezu sa 2. bataljonom na istočnim padinama Gole planine. Po izbijanju na Javor, 1. bataljon je imao da se usmeri ka Neznanici sa severne strane radi napada u leđa neprijatelja koji drži ovaj položaj. Računalo se da će se na taj način stvoriti uslovi da brigada izbije ka predelu Vitovije, što bi doprinelo i uspešnijem dejstvu 10. hercegovačke brigade. Staviše, ova brigada je mogla da paralelno sa napadom 3. proleterske brigade nastupa sa severa kroz Vitovije.

Ujutro 4. decembra 1. i 4. bataljon su napali i proterali delove neprijatelja koji su izbili na Bukovik. Pri tome je 4. bataljon produžio gonjenje ka Goloj planini, a zatim, kad se posle nešto dužeg vremena vratio, produžio je sa 1. bataljonom ka Javoru i Ponoru, pod komandom političkog komesara i načelnika štaba brigade. Komandant brigade je pošao u s. Meliće, kod 10. hercegovačke brigade, radi organizovanja daljeg sadejstva, a zatim je, posle povratka, krenuo u štab 1. dalmatinske brigade, radi dogovora o istom pitanju.

Pre podne 4. decembra, jedna kolona neprijatelja od Dubrave vršila je snažan pritisak na 1. bataljon 1. dalmatinske brigade na položaju na Potajnici. Druga kolona se uspešno probila preko sela Brvanci, gde se nalazio 2. bataljon 1. dalmatinske koji je ubrzo odstupio ka Jajcu i dalje. Položaji na liniji Palež — Potajnica gde su se nalazila tri bataljona 1. dalmatinske (1, 3. i 4.) i 5. bataljon 3. proleterske brigade, zadržani su u našim rukama i po padu mraka. Međutim, napad na Neznanicu koji su izvršili jedan bataljon 3. proleterske i jedan bataljon 1. dalmatinske nije uspeo, i pored velikog zalaganja.

Nastupanje 1. i 4. bataljona 3. proleterske brigade koje je preduzeto u 17 časova pravcem Bukovik — Ponir, u početku je bilo uspešno. Međutim, neprijatelj je ubacivanjem novih snaga i uz snažnu podršku artiljerije, uspeo da ih sa Tornica potisne ka Bukoviku. Naročito je bila efikasna neprijateljska artiljerija čije su granate posle eksplozije pri udaru u drveće kosile na sve strane. U ovoj vrlo oštroj borbi obe strane su pretrpele osetne gubitke.

Situacija je bila teška i kod 1. dalmatinske brigade. Jedan njen bataljon je bio odsečen od glavnine, pa je morao da se samostalno povlači ka Jajcu. U toku borbe na Neznanici hrabro je poginuo komandant 1. dalmatinske brigade Marjan Bilić. Stab ove brigade doneo je 4. decembra u 19.30 časova odluku da brigada odstupi ka s. Sibenici i dalje, prema situaciji.[70] U ovom izveštaju štabu 3. divizije štab 1. dalmatinske brigade navodi da se pri donošenju ovakve odluke imalo u vidu: da je 5. crnogorska već odstupila, da je neprijatelj prodorom preko s. Brvanci ugrozio pozadinu 3. bataljona, a time i glavninu brigade, da i pored toga »što su bataljoni Sandžačke brigade u toku današnjeg dana uspjeli da proteraju neprijatelja sa položaja Bukovik — Tornica, ipak se danas u sam mrak borba ponovo vodila na ovim položajima, iz čega smo zaključili da je neprijatelj uspio ove položaje opet da povrati. Zaključujući po vatri neprijatelj je dolazio sve bliže i bliže . . . O našem povlačenju upoznali smo komandanta Sandžačke brigade, koji se je prilikom donošenja naše odluke nalazio kod nas . . .«[71]

Štab 3. proleterske brigade (bez komandanta koji se tada nalazio kod štaba 1. dalmatinske brigade) nije imao podatke o situaciji 4. decembra popodne na sektoru 1. dalmatinske, a ni na pravcu pokreta 10. hercegovačke. On je u 20 časova doneo odluku da se bataljoni sa Bukovika povuku ka Lendićima. O tome je odmah pismeno obavestio i štab 1. dalmatinske brigade. U tom izveštaju pored ostalog kaže:

»Poslije teške borbe koja je trajala šest časova naši bataljoni su se morali povući u selo Lendiće. Još nismo prikupili oba bataljona, jer izvjesni djelovi tek sada pristižu te ne znamo tačno broj

[70] Isto, dok. 151.
[71] Isto.

mrtvih i ranjenih ali ima ih sasvim dosta. S obzirom na to da su drugovi bez hrane, s slabim odijelom, kao i s obzirom na veliki broj ranjenika, mi ćemo sa oba bataljona još u toku noći preko sela Doribabe za selo Kuprešane. Kako smo mi morali napustiti ove položaje jer nam je nemoguće sa ovim snagama organizovati ma kakvu odbranu, to se vi prema tome ravnajte. Mišljenja smo da trebate odmah uputiti naš Peti bataljon pravcem Lendići — Doribaba — Kuprešani, gde bi došao u sastav brigade.. ,«[27]

Kao što se vidi, oba štaba (1. dalmatinske i 3. proleterske) brigade donela su istovremeno, i bez međusobnog konsultovanja, odluku da je u ovakvoj situaciji jedino realno rešenje povlačenje sa sadanjih položaja. Stab 1. dalmatinske brigade uputio je 5. bataljon pravcem Kruščica — Doribaba — Kuprešani u sastav 3. brigade.

Čim je saznao o stanju i namerama 1. dalmatinske brigade, štab 3. proleterske brigade je odmah, 5. decembra u 5 časova, o tome kao i o svojim namerama obavestio i 10. hercegovačku koja se prikupljala na prostoriji saverno od 3. brigade. Obavestio je da je 3. proleterska vodila gotovo ceo dan borbu na Bukoviku i Javoru, da će se u toku noći 4/5. decembra povući ka selu Kuprešanima; da je na odseku 1. dalmatinske brigade neprijatelj izvršio prodor preko sela Brvanci i da se i ova brigada u toku noći 4/5. decembra povlači sa sadanjih položaja. Na osnovu ovih obaveštenja štab 10. hercegovačke je došao do zaključka da bi dalje odsudnije zalaganje na pravcu Gostilj — Božića brijeg bilo beskorisno, već bi trebalo uputiti dva bataljona ka Poniru i selu Dolu, na prostoriji Vitovlja, koji bi uhvatili dodir sa neprijateljem, ne upuštajući se u odlučnije borbe, a glavninu brigade zadržati na prostoriji severno od Vitovlja.[73]

Tako je završena ova višednevna borba sa neprijateljskim snagama koje su nastupale od Travnika i Donjeg "Vakufa ka Jajcu. Prema naknadno prikupljenim podacima, u ovoj ofanzivi su učestvovale: nemačka 718. divizija, 9. i 15. domobranski puk, jedan ustaški puk, sve to ojačano sa više artiljerijskih grupa, specijalnih i pomoćnih

[72] Arhiv VII JNA, reg. br. 8 F 11/1, k. 1255.
[73] Zbornik IV/8, dok. 158.

jedinica. Ukupno je moglo učestvovati oko 15.000 vojnika.[74] Neprijatelj je ušao u Jajce jakim snagama 5. decembra pre podne.

Štab 3. udarne divizije izdao je 5. decembra naređenje svim brigadama da se prikupe na prostoriji između Vitovlja, reke Ugar, reke Vrbasa i Jajca.[75]

Treća proleterska brigada posela je prostoriju između reke Ugar i Gole planine i to: 1. bataljon u s. Seoci, 2. u s. Bunar, 4. u s. Davidovići i s. Prisika, 5. u s. Kuprešani, a štab brigade u s. Gornji Orašac.

*

Tako je 3. proleterska brigada u protivnapadu 4. decembra na pravcu Bukovik — Javor — Ponor uspela da u prvom naletu protera u susretnoj borbi jače neprijateljske snage i da tog dana do pada mraka vodi uspešnu odbranu protiv novih ubačenih neprijateljskih jedinica na položaju Javor, Bukovik i Neznanica, nanoseći neprijatelju osetne gubitke. I ona je u toj borbi pretrpela osetne gubitke — samo u toku tog dana (4. decembra) imala je 25 izbačenih iz stroja (10 poginulih i 15 ranjenih). Peta crnogorska brigada je za čitavo vreme borbe u ovoj neprijateljskoj ofanzivi imala 28 izbačenih iz stroja (6 poginulih i 22 ranjena), 1. dalamtinska, takođe u toku ove ofanzive, 11 izbačenih iz stroja (3 poginula, 6 ranjenih i 2 nestala), a 10. hercegovačka zaključno sa 2. decembrom (posle toga nije više ni dolazila u sukob sa neprijateljem), imala je 18 izbačenih iz stroja (7 poginulih i l i ranjenih).

Na ispresecanom i gusto pošumljenom zemljištu sa visokim drvećem, po dubokom snegu, vejavici i gustoj magli, borci i rukovodioci 3. proleterske brigade pokazali su veliku snalažljivost u borbi protiv daleko nadmoćnijeg neprijatelja. Oni su u susretnoj borbi, često prsa u prsa, proterali neprijatelja sa položaja kod Bukovika, Javora i sa Gole planine, a zatim su vodili upornu odbranu, sve dok ih neprijatelj angažovanjem svežih snaga, ne bi prinudio na povlačenje. Na položaju kod Neznanice vodila se živa borba celog dana.

[74] Izveštaj štaba 3. divizije VŠ od 11. XII 1942. (Zbornik IV/8. dok 171)

[75] Zbornik IV/8. dk 154.

Dejstva i aktivnost 3. proleterske brigade na području Kotor Varoši

Drugo oslobođenje Kotor Varoši.

Početkom decembra 1942. godine 1. proleterska divizija je sa svoje dve brigade (1. proleterskom i 3. krajiškom) izbila na gornji tok reke Vrbanje. U toku 4. decembra 1. proleterska brigada je oslobodila Kotor Varoš. Pošto je 1. divizija sve dublje zalazila u centralnu Bosnu i sve više se udaljavala od 3. divizije to je, radi samostalnijeg dejstva a i zbog raznovrsnih zadataka na ovoj velikoj prostoriji, gde se neprijatelj pojavljivao na svim pravcima osećala sve veću potrebu za svojom 3. proleterskom (sandžačkom) brigadom. Zbog toga je štab 1. proleterske divizije odmah tražio od Vrhovnog štaba i štaba 3. divizije da se 3. proleterska brigada što pre uputi za glavninom 1. divizije. U vezi s tim štab 1. divizije nastojao je da održava vezu sa 3. brigadom i da je obaveštava o pokretu i neposrednim zadacima divizije. Istovremeno on piše štabu 3. divizije:

»... Ova nam brigada mnogo nedostaje, tako da smo primorani vršiti dalje prodore ne organizujući novooslobođene terene i ne ostavljajući sigurnu vezu sa oslobođenom teritorijom. Četnici su se počeli povlačiti na teren sa koga su već bili najureni (Skender Vakuf)«.

Dok se 3. proleterska brigada još nalazila južno od gornjeg toka Ugara, 1. divizija je već bila severno od komunikacije Maslovare — Kotor Varoš. Posle jednodnevnog odmora, 3. brigada je sa prostorije Kuprešani — Bunar — Seoce — Davidovići — Prisika — G. Orašac krenula preko reke Ugar ka Skender-Vakufu. Pri tome se kraće vreme zadržala u rejonu Skender-Vakufa, čisteći okolinu od četničkih jedinica. Uspostavljena je i veza sa terenskim radnicima i pružena im potrebna pomoć. U daljem nastupanju ka Kotor Varoši razbijena je, 9. decembra, jedna četnička formacija jačine oko 400 ljudi i tom prilikom zaplenjena dva teška mitraljeza.[76] Orijentišući se prema borbi koja se tog dana čula na severu, brigada je nastavila pokret i istog dana uspostavila vezu sa šta-

[67] Zbornik IV/8, dok. 130.

bom 1. divizije. Pošto je proterana neprijateljska kolona koja je nastupala od Javorana ka Skender-Vakufu, brigada nije više imala prepreka u daljem nastupanju ka rejonu Kotor-Varoši. Negde pred podne 10. decembra jasno se čula borba severno od komunikacija Maslovare — Kotor Varoš, a naročito vatra neprijateljske artiljerije koja je intenzivno dejstvovala po delovima 1. divizije koji su se kretali ka rejonu Maslovara.

U to vreme štab brigade nije imao tačne podatke koje su i kolike neprijateljske snage u Kotor-Varoši. Prema podacima dobijenim od naših ljudi sa tog terena, znalo se samo da su, u toku 7. decembra, nemačke i domobranske jedinice ponovo zauzele Kotor Varoš. Brigada je nastavila ubrzanim maršem i što se više približavala Kotor-Varoši, sve jasnije se čula artiljerijska vatra. Granate su padale i po padinama planine Uzlomac. Još se nije znalo da li to neprijatelj tuče delove 1. proleterske ili 3. krajiške brigade. Kad su prednji delovi brigade već izbili na položaj oko 4 km jugozapadno od s. Vrbanjci, (kod glavne komunikacije Kotor Varoš — Maslovare, na oko 5 km od Kotor Varoši), primetili su na jednoj poljani neprijateljsku bateriju koja je gađala naše delove na Uzlomcu. Neprijatelj još nije bio primetio naše prednje delove, pa je odlučeno da se baterija odseče od Kotor-Varoši. Mada su već bila postavljena automatska oruđa, komandant brigade je odlučio da se vatra ne otvara dok se ne postavi i malokalibarski top i dok ne stignu naši delovi sa puškomitraljezima bliže glavnoj komunikaciji. Međutim, neprijatelj je ubrzo osetio naše prisustvo i njegova motorizovana kolona je sa artiljerijskim oruđima odjurila u paničnom strahu ka Kotor-Varoši i dalje.

Jedan nemački bataljon koji je sačinjavao posadu u Kotor Varoši, povukao se prethodno, po naređenju komande svoje 714. pešadijske divizije, u utvrđeni rejon Čelinac (oko 12 km od Banje Luke, na komunikaciji Banja Luka — Kotor Varoš), a jedan deo domobranskog bataljona (dva oficira i 100 domobrana) i 19 žandarma — povukao se na položaje Podbrđe — Lepa kruška (6 km severno od Kotor Varoši). Komandant ovog domobranskog bataljona i jedan deo domobrana presvukli su se u građanska odela i prijavili našoj komandi.

Tako je 3. proleterska brigada ušla u Kotor Varoš, takoreći bez borbe.

*

Odmah po oslobađanju Kotor Varoši, pred brigadu su se postavili raznovrsni zadaci. Od vojnih, na prvom mestu bilo je nastupanje i snažan pritisak ka Banjoj Luci, preduzimajući istovremeno[1] i potrebne odbrambene mere na pravcu Banja Luka — Kotor Varoš. Tu je bila i glavna komunikacija kojom su motorizovane snage neprijatelja mogle da najefikasnije intervenišu od Banje Luke i da utiču na dalja dejstva cele 1. proleterske divizije. Za dejstva na toj glavnoj arteriji određena je 3. proleterska brigada, dok su ostale dve brigade 1. divizije usmerene u međuprostor između komunikacija Banja Luka — Kotor Varoš i Banja Luka — Prnjavor. Na prostoriji između planine Uzlomca, Ugara i Vrbasa bilo je dosta razvijeno četništvo koje je i na levoj obali Vrbasa, pogotovo na Manjači, takođe uzelo maha. Zato je brigada morala da organizuje kontrolu velike prostorije — da uspostavlja narodnu vlast, okuplja stanovništvo koje je simpatisalo našu borbu i da goni manje četničke jedinice koje su se povremeno pojavljivale u širem rejonu Skender-Vakufa i na prostoriji između Kotor Varoši i Manjače. Posebno je aktivnost brigade bila usmerena na politički rad.

U toku 14. decembra brigada se u razvijenom borbenom poretku kretala ka Banjoj Luci, u zoni glavne komunikacije od Kotor Varoši, s tim što je glavnina nastupala između ove komunikacije i reke Vrbasa. Prvo je došlo' do sukoba sa jednom četničkom formacijom kod Javorana koja je brzim naletom razbijena i naterana u bekstvo ka Banjoj Luci i kanjonu Vrbasa. Borba je nastavljena sa jednom četničkom grupom kod Lipovca, a istovremeno su delovi brigade napali istočno od glavne komunikacije dve čete domobrana i jednu grupu četnika i posle dosta oštre borbe proterali ih sa položaja Lepa kruška — Podbrđe u pravcu Čelinca. Tako je brigada u borbenom poretku izbila na liniju Skatavica — Podbrđe — Lipovac. Povodom ovih prvih dejstava, štab 1. proleterske divizije je u izveštaju Vrhovnom štabu naglasio da se između naših delova i Banje Luke nalazi još jedino Čelinac.

Naša 3. brigada je odmah preduzela rušenje objekata na glavnoj komunikaciji i prekopavanje pojedinih deonica. U isto vreme na pogodne položaje duž komunikacije, postavljene su zasede sa puškomitraljeskim odeljenjem i protivtenkovskim oruđem.

U to vreme se kao posada u utvrđenom rejonu Čelinca nalazio ojačani 1. bataljon 718. puka njemačke 714. divizije sa artiljerijom koja se uvek nalazila u tom rejonu.

Dve brigade 1. divizije bile su severno od komunikacije Kotor Varoš — Čelinac, i to 1. brigada u rejonu Jošavke i 3. krajiška u dubini Uzlomca, dok je 3. proleterska koja je imala da zatvara ovu komunikaciju, bila grupisana glavnim snagama južno[1] od ove komunikacije, od Lipovca (iznad Čelinca) do Karanovca na Vrbasu, a pomoćnim severno od komunikacije, na liniji Skatavica — Podbrđe. Njena tri bataljona bila su na položaju prema Banjoj Luci (dva južno i jedan severno od komunikacije), a jedan u pozadini brigade, radi zaštite pozadinskih delova, a posebno brigadne bolnice. Ovaj bataljon je u isto vreme progonio i četničke jedinice koje su se naročito aktivirale čim bi neprijatelj počeo ofanzivna dejstva. Ukupno je na položajima Lipovac — Karanovac bilo oko 400 boraca, a na položaju Skatavica — Podbrđe oko 120 boraca. Desno od našeg 2. bataljona koji se nalazio na desnom krilu brigade, na dužini od 4 km, nije bilo naših snaga, a dalje ka severu, u zoni Jošavke, nalazila se 1. brigada.

Neprijatelj je, zorom 16. decembra, krenuo u opšte nastupanje od Banje Luke ka Kotor Varoši. Glavne snage, oko 1000 Nemaca, uz sadejstvo četnika, napadale su u zoni između Vrbasa i glavne komunikacije Banja Luka — Kotor Varoš, dok je samom komunikacijom nastupalo[1] nekoliko tenkova u pratnji tri kamiona pešadije. Severno od glavne komunikacije nastupale su pomoćne snage neprijatelja pravcem Čelinac — Skatavica, dok je artiljerijska grupa za podršku bila kod Čelinca.

Borba je vođena čitavog dana 16. decembra. Glavnina brigade južno od komunikacije morala se povući sa položaja Lipovac, dok se 2. bataljon grupisao bliže glavnoj komunikaciji da bi sprečiO' prodw jedne motorizovane kolone. Izveštavajući o toku borbe prvog dana, štab 3. bri-

gade je predložio štabu 1. brigade da 1. brigada izvrši pritisak na neprijateljsko krilo, pošto se na sektoru Podbrđe — Skatavica nalazi samo jedan nepotpun bataljon 3. brigade.[77]

Istog dana je i štab 2. bataljona 3. brigade sa položaja kod Skatavice izvestio o situaciji, sugerirajući da se snage 1. brigade upute više ka jugu, kako bi se delovi bataljona sa Skatavice oslobodili za borbu sa neprijateljem koji nastupa duž glavne komunikacije.

Neprijatelj je tog dana uspeo da izbije na liniju Karanovac — Lipovac — Skatavica — Crni vrh.

Prateći razvoj borbe, štab 3. proleterske brigade je uočio da neprijatelj nije bio aktivan na pravcu 1. brigade, jer se sa tog sektora nije čula vatra. Istovremeno ni 3. krajiška brigada koja se nalazila u većoj dubini, nije bila angažovana u borbi.

Pošto je primio oba izveštaja (štaba 3. brigade i 2. bataljona) u toku 17. decembra pre podne, štab 1. proleterske brigade je preduzeo odmah mere za sadejstvo sa 3. proleterskom brigadom. Isto tako, sugerisano je štabu 3. krajiške da najmanje sa dva bataljona posedne međuprostor između 3. i 1. proleterske brigade, na liniji Kremenica — Brkan kosa — Skatavica — Topići, povezujući se tako sa desnim krilom 3. i levim krilom 1. proleterske brigade. Dogovoreno je da, ukoliko neprijatelj ne bi dejstvovao ofanzivno na frontu ovih bataljona, oni bi sa 1. brigadom prešli u napad ka Čelincu.[78]

U toku noći 17/18. decembra, dva bataljona 3. proleterske brigade stigla su na Skatavicu. Zahvaljujući merama koje su preduzele 1. proleterska i 3. krajiška brigada, stvoreni su povoljni uslovi na odseku Kotor Varoši. Jedinice 3. brigade su samostalno vodile borbu dva i po dana, zadržavajući neprijatelja i nanoseći mu gubitke, tako da se razvukao na širokom frontu i izložio bok udaru novih snaga iz rejona Skatavice i Jošavke. Plašeći se da može biti odsečen od Banje Luke, neprijatelj je bio prisiljen na brzo povlačenje.[79]

[77] Isto, dok 194.
[78] Isto, dok 193 i 194.
[79] Isto, dok. 202.

Posle ove borbe, 3. proleterska brigada je ponovo posela položaje koji zatvaraju pravac Čelinac — Kotor Varoš.

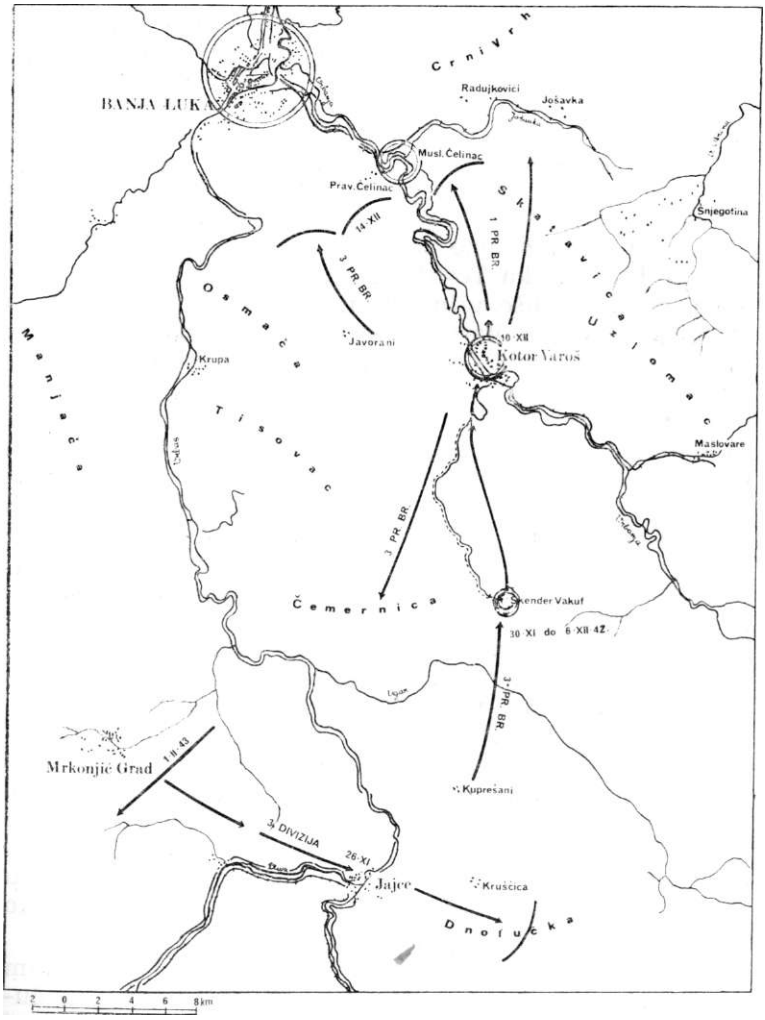

Treća proleterska brigada u centralnoj Bosni

*

Tako je 3. proleterska brigada tih petnaest decembarskih dana, po vrlo niskoj temperaturi, često praćena snežnim olujama i vejavicama, u protivnapadu na pravcu Jajce — Turbe, prevalila 50 km na planinskom zemljištu (vazdušne linije) i izbila posle oslobođenja Kotor Varoši pred vrata Banje Luke. Vodeći usput borbe sa jačim ili slabijim neprijateljskim snagama, ona je od 16. do 18. decembra (zaključno) učestvovala i u napornim trodnevnim borbama na pravcu Kotor Varoš — Banja Luka.

Kada je 22. decembra 1. proleterska brigada primila naređenje da ofanzivno dejstvuje ka severu, ka Prnjavoru, a 3. krajiška ka Teslić u, naša 3. brigada dobila je zadatak da kontroliše vrlo široku prostoriju: Lipovac — Javorani — Kotor Varoš — Uzlomac — Skatavica — Jošavka — Snjegotina — Dubrava i Crni vrh. To je nametalo veliko naprezanje i aktivnost u svakom pogledu, jer se radilo o prostoriji koju su dotad kontrolisale tri brigade 1. divizije. Bilo je potrebno zatvoriti pravce koji od Banje Luke izvode na označenu prostoriju; razviti politički rad i učvrstiti narodnooslobodilačku vlast na terenu, mobilisati nove borce, obezbediti i učvrstiti teren Uzlomac — Snjegotina — Dubrava kao polaznu osnovicu 1. proleterske divizije. Sada se težište brigade prenosilo istočno od Vrbanje, tako da su tri njena bataljona raspoređena na težištu, a jedan na pomoćnom pravcu (jedan bataljon je postavljen na odseku Skatavica — Podbrđe — Kotor Varoš, jedan na odseku Jošavka — Crni vrh, a jedan na prostoriji Dubrava — Snjegotina sa ulogom brigadne rezerve, dok je na levoj obali Vrbanje jedan bataljon bio na prostoru Lipovac — Karanovac — Javorani). Ovakvim rasporedom 3. brigada je trebalo da kontroliše veliki prostor — na severu isključno do zone kroz koju prolazi komunikacija Banja Luka — Prnjavor, a na jugu do reka Ugara i Vrbasa odnosno prostoriju po dužini oko 40 i po širini 30—40 km vazdušne linije.

Nemačke jedinice su, sa domobranskim i četničkim snagama, vrlo često napadale slobodnu teritoriju u međuprostoru srednjih tokova Bosne i Vrbasa koju su kontrolisale brigade 1. proleterske divizije. Zbog ugrožavanja i

prekidanja komunikacija i širenja sve više ka severu i istoku i opasnosti da uskoro udare po dvema značajnim neprijateljskim saobraćajnicama koje vode dolinom Save i Bosne, neprijatelj je bio prinuđen da interveniše — nekad jačim, a nekad slabijim snagama — od Banje Luke i Teslica, kao i sa komunikacije Banja Luka — Klašnice — Prnjavor. U Banjoj Luci je bila dislocirana 714. nemačka divizija kao glavna snaga, a zatim domobranske snage jačine oko jedne brigade i više samostalnih bataljona, kao i razne ustaške jedinice sa pomoćnim delovima. Tu su se nalazile i oklopne artiljerijske i inžinjerijske jedinice. Čelinac je bio utvrđeni rejon, sa betonskim i drvenozemljanim bunkerima, okružen bodljikavom žicom, a uz to je i zemljište bilo pogodno za organizovanje vatrenog sistema, sa brisanim prostorom na daljinama i preko 1000 metara. Njegova stalna posada sastojala se od ojačanog nemačkog bataljona 714. divizije i, prema potrebi, od domobranskih jedinica. U širem rejonu Banje Luke, u zoni između reke Vrbasa i komunikacije Banja Luka — Čelinac, kao i na prostoriji južno od Klašnice, nalazile su se četničke jedinice koje su redovno učestvovale u borbi zajedno sa nemačkim jedinicama, a ponekad i samostalno.

S obzirom na ovakvo grupisanje neprijatelja, realno]e bilo da se ofanzivna dejstva glavnine 1. proleterske divizije orijentišu ka dolini Ukrine i Usore, a prema Banjoj Luci drži uglavnom defanzivno. Ukoliko bi se, međutim, ukazala potreba za aktivnim dejstvima i prema Banjoj Luci, mogao je jedino doći u obzir pritisak ka utvrđenom rejonu Čelinac. Ovaj utvrđeni rejon nije se mogao izolovati od Banje Luke, jer je bio suviše blizu tog garnizona. Otuda i pritisak ka Banjoj Luci nije mogao doneti značajnije operativne rezultate.

Kad je neprijatelj preduzimao ofanzivna dejstva od Banje Luke, izvodio ih je ograničenim snagama sa lokalnim ciljem. Zajedničko za sve te napade bilo je to što su uvek imali solidnu podršku artiljerije i minobacača.

Do kraja decembra brigada je vodila svakodnevno borbe s neprijateljskim jedinicama koje su pokušavale da prodru na slobodnu teritoriju.

Tako je 26. decembra, četnički bataljon (Novakovića) napao iz rejona Čelinca ka Crnom vrhu, koordinirajući dejstva s nemačko-četničkim snagama koje su nastupale u zoni komunikacije Banja Luka — Prnjavor. Međutim, 1. bataljon 3. brigade primorao je četničku kolonu da se vrati ka Čelincu, dok su istovremeno tri bataljona 1. proleterske brigade prinudila borbom kombinovanu neprijateljsku kolonu da se povuče ka Banjoj Luci. Pri tome je naš 1. bataljon imao dva ranjena. Sutradan, 27. decembra, jača četnička formacija prešla je u nastupanje na više pravaca u zoni između reke Vrbasa i komunikacije Čelinac — Kotor Varoš. No, snažnim i iznenadnim protivnapadom, 5. bataljon 3. brigade je primorao četnike da se neorganizovano povuku ka Vrbasu. Neprijatelj je imao 6 mrtvih i 15 ranjenih, a 5. bataljon 3 ranjena.

Isto tako, 28. decembra, neprijatelj je preduzeo nastupanje duž glavne komunikacije ka Crnom vrhu i Prnjavoru, a jedna njegova kolona od Čelinca prema Skatavici. Nemačke i četničke kolone koje su nastupale ka Skatavici i Crnom vrhu, pustili su 1. i 2. bataljon 3. brigade da dođu na blisko odstojanje, a zatim su ih obasuli iznenadnom i snažnom vatrom automatskih oružja. Neprijatelj je pretrpeo osetne gubitke i bio prinuđen da se rastrojen povuče. Naši su imali samo jednog ranjenog.

Početak januara 1943. godine doneo je veliku pobedu 1. proleterskoj diviziji. U toku noći 1/2. i pre podne 2. januara, 3. krajiška brigada je sa tri bataljona 1. proleterske brigade, potpuno porazila neprijateljski garnizon u Teslicu. Zarobljeno je preko 1200 domobrana i zaplenjena veća količina oružja, municije i razne opreme. To je istovremeno i najveći vojni uspeh 1. proleterske divizije u centralnoj Bosni.

Već sledećeg dana neprijatelj je krenuo ka slobodnoj teritoriji i to glavnim snagama sa jakom artiljerijom — oko 2000 Nemaca, ustaša, domobrana i četnika — od Prnjavora, a pomoćnim od Banje Luke. Za odbranu slobodne teritorije, severno od 3. proleterske brigade nalazila su se svega dva bataljona 1. brigade. Od Banje Luke neprijatelj (preko 500 Nemaca i četnika podržanih artiljerijom) počeo je napad preko Crnog vrha, težeći da se preko Jošavke probije ka Snjegotini i Dubravi, gde bi se

sastao sa glavnim snagama koje su nastupale sa severa. Ovim snagama od Banje Luke pružila su otpor dva bataljona 3. proleterske brigade.

Borba, sa velikom žestinom i upornošću, produžila se u toku čitavog dana 4. januara na svim pravcima. Neprijatelj je ka rejonu Jošavke nastupao u dve kolone — jednom u zoni komunikacije Čelinac — Jošavka, a drugom sa zapada prema Crnom vrhu. Prvi bataljon 3. brigade pružao je vrlo jak otpor, ali se pred nadmoćnijim neprijateljem morao povlačiti ka Jošavki. Istovremeno su i bataljoni 1. brigade odstupali ka Dubravi, pružajući takođe jak otpor znatno nadmoćnijem neprijatelju koji je pokušavao da manevrom preko* Vijačana, sa istočne strane, izbije u njihovu pozadinu. U to vreme u Snjegotini je bila divizijska bolnica, pa je, pored ostalog, i to uslovljavalo da bataljoni 1. i 3. proleterske brigade prihvate manje-više frontalne odbrambene borbe, ne rizikujući da manevrom i zaobilaženjem vrše udare u bok i pozadinu neprijatelja. Krajem ovog dana 2. bataljon se našao na liniji istočno od Dubrave (zapadno od Jošavke), a bataljoni 1. proleterske brigade povukli su se na položaje severno od Dubrave. Tako je neprijatelj u toku 4. januara suzio na tom delu slobodnu teritoriju do rejona Dubrava — Snjegotina. Međutim, već sutradan oko podne, nemačke jedinice i artiljerija prekinuli su dejstvo i preduzeli odstupanje. Prema našim položajima zadržale su se još samo četničke snage koje su se pripremale da u toku 5. decembra produže napad. Koristeći ovo povlačenje Nemaca naši bataljoni su noću 4/5. januara prešli u protivnapad i prinudili neprijatelja da se vrlo brzo povuče ka Banjoj Luci i Klašnici.

Borbe su se nastavile i dalje. Naime, neprijatelj se teško mirio da se blizu banjalučkog garnizona nalaze, tako dugo, naše snage, pa je dalje bio vrlo aktivan na tom pravcu. U borbama prvih dana januara 3. proleterska je imala izbačenih iz stroja 12 boraca i rukovodilaca.

Istog dana kad su delovi 1. divizije napadali ka istoku, u dolini Usore, 3. proleterska brigada je preduzela ofanzivu prema Čelincu, da bi se neprijatelj na sektoru Banje Luke primorao na defanzivu. Pored ovog, 3. brigada je trebalo da štiti i divizijsku bolnicu i magacine. U isto

vreme 1. brigada je sa dva bataljona imala da napadne komunikaciju Prnjavor — Klašnica, da bi vezala neprijateljske snage na odseku Prnjavora i onemogućila im da intervenišu ka dolini Usore.

U demonstrativnom napadu 3. brigade ka Čelincu, u toku noći 14/15. i sutradan 15. januara, učestvovali su 1. i 2. bataljon sa istoka, i 5. sa zapada. Pošto su prethodno očistili širu prostoriju u zoni komunikacije Jošavka — Brđeni — Čelinac, 1. i 2. bataljon su produžili napad na sam Čelinac. Za to vreme je 5. bataljon čistio od četnika prostoriju zapadno od Čelinca, a zatim je i on preko Lipovca produžio napad na sam Čelinac. U toku tog napada, jedna kolona Nemaca, sa nešto četnika, preduzela je od Karanovca napad u leđa 5. bataljona, ali je, zahvaljujući vrlo brzom pregrupisavanju, bataljon uspeo da tu kolonu odbaci ka Karanovcu. Mada napad na sam utvrđeni Čelinac nije dao značajnije rezultate, to je ipak primoralo neprijatelja da na ovom odseku drži jače i uvek spremne posade.

Sredinom januara, na odseku 3. brigade produžene su manje borbe, dok su delovi 1. brigade (dva bataljona) uspeli da bez gubitaka zauzmu Prnjavor koji su branili domobrani, čela posada — oko 500 domobrana — predala se. Tako je 1. brigada, nastupajući dalje ka severu, izbila na Savu u rejon s. Kobaša.

U toku ovih borbi sredinom januara, 3. proleterska brigada je imala 8 izbačenih iz stroja. U to vreme brigadi je dodeljena jedna radio-stanica za vezu sa štabom divizije.

Pregrupisavanje 1. divizije sredinom januara 1943.

Imajući u vidu dotadanje vojne i političke uspehe u centralnoj Bosni, štab 1. proleterske divizije je, 16. januara 1943, predvideo novo grupisanje snaga radi razbijanja četnika i njihovog uticaja u centralnoj Bosni, mobilizacije novih boraca, organizovanja narodne vlasti sa učvršćenjem pozadine, kao i radi vršenja pritiska na važne okupatorske centre i likvidacije posade u isturenim neprijateljskim garnizonima.

Treća proleterska brigada je imala da dejstvuje na prostoriji koja se proteže na severu do planine Uzlomac i reke Vrbanje, na jugu do Vrbasa i Ugara, na istoku do Siprage. Ta prostorija, dužine oko 40 i širine oko 30 km, obuhvatala je: Skatavicu, Lipovac, Javorane, Skender-Vakuf, Siprage, Maslovare i Kotor Varoš. Zadatak je bio da se zatvori komunikacija Banja Luka — Kotor Varoš i povremeno vrši pritisak ka Banjoj Luci.

Na severu od zone koju je kontrolisala 3. proleterska brigada, od uključno grebena Uzlomca pa do rejona Prnjavora, nalazila se 1. proleterska, a na istoku ka Tesliću 3. krajiška brigada.

S obzirom na veličinu prostorije i raznovrsne zadatke, bataljoni 3. brigade bili su grupisani: jedan u širem rejonu Skatavice, radi zatvaranja pravca od Čelinca, Banje Luke i Crnog vrha i izvođenja demonstrativnih napada ka Celnicu; jedan na prostoriji Lipovac — Javorani, radi zatvaranja pravaca koji od Čelinca, Banje Luke i Karanovca vode ka Kotor-Varoši i Skender-Vakufu, s tim da bude spreman za aktivna dejstva prema Čelincu (sa zapadne strane) prema Banjoj Luci i ka Karanovcu; jedan u dubljoj zoni brigade — u širem rejonu Skender-Vakufa, Sipraga i Maslovara — imao je više vojno-političku ulogu; a jedan kao brigadna rezerva imao je politički rad u Kotor-Varoši i širem rejonu ovoga grada, spreman za dejstvo bilo ka Banjoj Luci ili bilo kom drugom pravcu, prema potrebi.

Početkom druge polovine januara, pred 3. brigadom stajao je vrlo odgovoran zadatak: prebacivanje teških ranjenika 1. divizije iz centralne Bosne ka jugu, preko reke Vrbasa, na teren koji je kontrolisala 3. divizija. Pri tome joj je kao pomoć dodeljena jedna četa iz 3. divizije.

U to vreme neprijatelj je koncentrisao veoma jake snage za jednu od najvećih ofanziva protiv Narodnooslobodilačke vojske i njeni prvi znaci su se već ispoljavali. Zbog toga je, 19. januara naređeno 1. diviziji da preduzme pripreme da u slučaju ofanzive na slobodnu teritoriju energično dejstvuje ka Banjoj Luci, radi rasterećivanja naših snaga koje budu neposredno branile slobodnu teritoriju. Već 21. januara daju se brigadama i konkretni zadaci: 3. proleterskoj da posedne prostoriju Skatavica

— Javorani -— Maslovare — Kotor Varoš i brani osnovni pravac Banja Luka — Čelinac — Kotor Varoš; 1. proleterskoj da glavnim snagama zatvori pravac Banja Luka — Snjegotina, a pomoćnim Prnjavor — Snjegotina, dok je 3. krajiška imala da zatvara pravce koji od Zavidovića, Teslića i Doboja vode ka slobodnoj teritoriji.

Treća proleterska brigada je bila u pokretu, radi posedanja položaja prema najnovijem naređenju. Međutim, već sutradan, u štab 1. divizije stiže obaveštenje Vrhovnog štaba: »Ofanziva započela sa svih strana na našu oslobođenu teritoriju — iz Karlovca, Petrinje, Gračaca, Gline, Sanskog Mosta itd. Ranjenike ne šalji ovamo. Pokret vršiti brže«. O tome je štab 1. proleterske divizije obavestio 22. januara u 15 časova štabove brigada.[80] Od tog dana događaji su se brzo nizali jedan za drugim.

Od jedinica 1. divizije, prvi udar neprijatelja osetila je 3. proleterska brigada. Neprijateljski avioni su se već 22. januara iznenada ustremili na delove brigade na položajima prema Čelincu i bombardovanjem i mitraljiranjem izbacili iz stroja 10 boraca i rukovodilaca, od kojih su 4 poginula.

Podatak da je počela opšta neprijateljska ofanziva primili su borci i rukovodioci vrlo ozbiljno. Ubrzano je rešavanje organizacionih i formacijskih pitanja u brigadi. Preduzete su veće mere opreznosti, pojačano je izviđanje i naređeno da se o svim pokretima neprijatelja odmah izveštavaju odgovarajući štabovi. Upozoreni su svi borci na mogućnost upotrebe bojnih otrova i upoznati kako postupati u takvim slučajevima. Pooštrene su disciplinske mere, kao i odgovornost svih štabova i komandi u pogledu maskiranja i prikrivanja ljudstva i stoke od ugleda sa zemlje i vazduha, i drugo.

Sve jedinice snabdele su se dovoljnom količinom municije iz plena u pojedinim garnizonima, gde su zarobljavane kompletne neprijateljske jedinice sa celokupnom opremom i tehnikom. Komore su rasterećene nepotrebnog balasta.

Posebna pažnja posvećena je sanitetskim merama i službi. Naime, Vrhovni štab je, posle obaveštenja o po-

[80] Zbornik 1/7, dok. 147 i Zbornik IV/9, dok, 109.

četku neprijateljske ofanzive, naredio štabu 1. divizije da ubuduće ne upućuje ranjenike u dubinu slobodne teritorije, a to je brigadama i diviziji nametalo posebne pripreme. Trebalo je obezbediti dovoljan broj ljudstva, konja i nosila za teške i lake ranjenike.

Postavilo se i pitanje ujednačavanja brojnog stanja i naoružanja bataljona i brigada, posebno automatskim oružjem. Treća brigada primila je jedan top »pito«, tako da je broj topova malog kalibra bio jednak u svim brigadama, po 1 protivoklopni top i 1 »pito« (izuzev 1. proleterske koja je imala 2 protivoklopna topa). Međutim, u broju puškomitraljeza bila je velika razlika. U toku operacija u centralnoj Bosni, 1. proleterska i 3. krajiška brigada su imale prilike da učestvuju u napadu na garnizone sa domobranskom posadom, gde su lakše dolazile do velikog ratnog plena. Treća proleterska brigada je bila u potpuno drugačijoj situaciji. Ona je gotovo čitavo- to vreme imala defanzivne zadatke, zatvaranje glavnog pravca od Banje Luke ka slobodnoj teritoriji. U tim akcijama i borbama brigada je trpela gubitke, ali do plena nije mogla doći.

U Tesliću, Prnjavoru, Tešnju i drugim mestima zaplenjene su velike količine automatskog oružja. Međutim, to oružje je ostajalo kod onih jedinica koje su ga zaplenile, tako da se za kratko vreme povećala razlika u broju automatskih oružja po brigadama koja je, i pored preduzetih mera da se to izjednači, ostala i dalje dosta velika. Kod 1. proleterske brigade koja je imala brojno stanje gotovo dvaput veće od 3. proleterske, bilo je automatskog oružja — puškomitraljeza i mitraljeza — tri puta više. Isto tako i 3. krajiška brigada je imala nešto veće brojno stanje od naše 3. proleterske, a dvaput više automatskog oružja.

Stab 1. divizije preduzeo je mere da se bataljoni 1. proleterske brigade svedu na brojno stanje od 300 ljudi sa 20 puškomitraljeza. U to vreme bataljoni 3. proleterske brigade imali su 150—180 ljudi, a jedan bataljon, usled gubitaka u dotadanjim borbama, a posebno na sektoru prema Banjoj Luci, sveden je samo na dve čete.

U novoj situaciji 1. proleterska brigada je raspoređena: jednim bataljonom na prostoriji Jelovčani — Brđani — Jovanovići, jednim na prostoriji Hrvaćani — De-

velina, jednim u rejonu Potočana i Dragovića, dok su dva bataljona bila prema komunikaciji Prnjavor — Derventa; 3. krajiška brigada je morala ostati grupisana prema Teslicu, u čijem je rejonu neprijatelj držao jake snage i vršio energične napade na jedinice ove brigade.

Na osnovu depeše Vrhovnog štaba da se odmah preduzmu demonstracije prema Banjoj Luci i akcije na komunikaciji Banja Luka — Gradiška, štab 1. divizije je, 22. januara, naredio 1. proleterskoj brigadi da, po mogućnosti, još u toku noći 23/24. januara izvrši demonstracije prema Banjoj Luci sa istočne strane, preko Crnog vrha, na odsek manastir Trapisti — s. Vrbanja, nastojeći da zauzme Klašnicu. Po izvršenoj demonstraciji bataljoni ove brigade treba da se povuku ka svojim polaznim položajima. Iste noći 3. proleterska brigada je imala da jednim do dva bataljona vrši takođe demonstracije ka Banjoj Luci s juga, a jednim pritisak na Čelinac.

Treća proleterska brigada je uspela, u toku noći 22/23. januara, da protera manje četničke delove ka Banjoj Luci, vodeći istovremeno borbu sa neprijateljem u rejonu Čelinca. I 1. brigada je izvršila predviđene demonstracije na svom odseku, a zatim se, posle borbe sa Nemcima i četnicima, povukla na polazne položaje. Klašnica se nije mogla zauzeti jer su se iz Banje Luke pojavili neprijateljski tenkovi, zbog kojih su se delovi 1. proleterske brigade povukli u samu zoru. Za čitavo to vreme neprijateljska artiljerija iz rejona Banje Luke tukla je položaje jedinica 3. i 1. proleterske brigade.

Iduće noći je 3. proleterska brigada ponovo izvršila odlučan pritisak ka Banjoj Luci, prodirući do Ponira, oko 4 km južno od grada, i na rejon Čelinca. Neprijatelj je vrlo oštro reagovao, posebno artiljerijom, tako da je brigada u toku ove demonstracije imala 6 izbačenih iz stroja.

Najzad je bilo jasno da je ovakva upotreba snaga 1. proleterske divizije nerentabilna i da se sve njene aktivnosti svode samo na odbranu ove teritorije. Naime, jedinice su bile u takvoj situaciji da su trpele gubitke, bez mogućnosti da neprijatelju nanesu iole odlučnije udare. Dotad je to uglavnom bio slučaj sa 3. proleterskom brigadom, a sada se isto dešava i sa 1. proleterskom. To je 3. brigada vrlo skupo platila. U beznadežnim napadi-

ma na utvrđene rejone kod Čelinca, Ponira i Karanovca, kao i na položaje koji su sa juga branili pristup Banjoj Luci, imala je na desetine boraca i rukovodilaca izbačenih iz stroja.

Noću 26/27. januara jedan bataljon 1. proleterske brigade izvršio je demonstrativni napad lokalnog značaja ka sektoru Banje Luke, u pravcu Klašnice, ali nije uspeo da pređe Vrbas. Posle borbe sa posadom Klašnice povuvao se ka polaznim položajima. Time se serija napada demonstrativnog karaktera na sektoru Banje Luke bližila kraju.

Noću 27/28. januara izvršen je poslednji napad na liniji Klašnica — s. Štrbe. Posle borbe koja je trajala čitavu noć, kad su proterani neprijateljski prednji delovi, jedinice su se povukle ka polaznim položajima. I ovaj napad se završio kao i svi dotadanji, bez vidnijih rezultata.

Poslednji naš prepad na banjalučkom sektoru izvršila je divizijska artiljerija. Dve haubice koje su zaplenjene pri oslobađanju Teslića otvorile su sa položaja pored puta Jošavka — Brđani vatru na neprijateljski utvrđeni rejon Čelinac i pojedine istaknute tačke na banjalučkom sektoru. Paljba je počela predveče 28. januara i produžila se u toku noći sve dok nisu utrošene sve granate, a zatim su haubice i sva artiljerijska oprema uništeni. Neprijatelj je to ovako* registrovao. »Na večer neprijateljska topovska vatra na uporište Čelinac, od 97 granata, 35 sjeverno od uporišta eksplodiralo . ..«

Depešom Vrhovnog štaba od 30. januara 1943. godine 1. diviziji je, pored ostalog, naređeno:

»... Krenite najhitnije na prostoriju Prozor, sa dve brigade, da zajednički sa Trećom divizijom napadnete neprijatelja. Jedna brigada bez teške komore neka se najhitnije prebaci na pravac Mrkonjić — Glamoč da ga zaštiti, jer su svi naši ranjenici u velikoj opasnosti. Neprijatelj vrši ofanzivu sa svih strana i preti opasnost da nam kod Livna odseku otstupnicu. Delujte brzo uz punu odgovornost. Brigada kod Mrkonjića već sutra mora biti prebačena«.[81]

Za zatvaranje pravca Mrkonjić •— Glamoč određena je 3. proleterska brigada. Ona je bila u trenutno najpovoljnijem položaju i mogla je najbrže da stigne na odre-

[67] Zbornik IV/8, dok. 130.

deni pravac. Radi toga je teška komora brigade odmah upućena pravcem Siprage — Imijani, a štab 1. divizije izvestio je Vrhovni štab da brigada može stići na određeni pravac tek »prekosutra«, odnosno 1. februara.

Osvrt na razvoj brigade do bitke na Neretvi

Kada se sagleda razvoj 3. proleterske brigade od formiranja do trenutka kada je trebalo da napusti teritoriju centralne Bosne, mogu se uočiti neke karakteristike organizaciono-formacijske prirode i načina dejstva. Naročito su značajne i velike promene kod rukovodećeg kadra. Za ovih osam meseci postojanja (od formiranja do odlaska sa područja Kotor-Varoši ka Neretvi), oko trećine njenog sastava, i to starih boraca i rukovodioca, izbačeno je iz stroja. A to se, s obzirom na ratna iskustva tog kroz borbu proverenog kadra, moralo odraziti na život i borbu brigade. Velike promene pretrpeli su štabovi bataljona i štab brigade, a izmenjene su gotovo potpuno i komande četa i komandiri vodova. Na čelu bataljona nije više bilo nijednog od onih komandanata koji su ih pokrenuli sa prostorije formiranja brigade i vodili u napade na Prozor, Livno i Kupres.

Međutim, vatrena moć brigade se znatno pojačala, a posebno automatskih oružja — puškomitraljeza i mitraljeza — koji su doprineli da pešadijska vatra brigade poraste za dva i po puta. Formirana je i četa srednjih minobacača, a vatrena moć se posebno povećala kada su u stalni formacijski sastav brigade ušla i dva laka oruđa — protivkolski top 37 mm i top »pito«. Protivkolski top odigrao je u dosta prilika gotovo presudnu ulogu u borbi sa neprijateljskim tenkovima. Posada, pak, topa »pito« se više puta istakla u borbi protiv neprijateljskih mitraljeskih gnezda, a ponekad i u tučenju gustih streljačkih strojeva.

Sanitet, intendantura i druge pozadinske službe i ustanove su se dosta razgranali, a poboljšan je i kvalitet njihovih kadrova, organizacije rada, i funkcionisanje i u najtežim uslovima. Brigadna komora je u izvesnim situacijama bila prilično glomazna, što se moglo negativno odraziti na manevarsku sposobnost brigade kao celine.

Organizovanjem kurirske službe pomoću konjanika poboljšana je veza između štabova bataljona i štaba brigade, a to je donekle omogućilo i bolju vezu sa štabom divizije i susednim jedinicama. No, u celini, organizacija veze onakvim sredstvima nije uopšte mogla zadovoljiti potrebe. Tek pred polazak iz centralne Bosne, kad je brigada dobila jednu radionicu, mogla je održavati redovnu i brzu veza sa štabom divizije. Telefonska veza u brigadi nije uopšte postojala, a bilo je mogućnosti i prilika da se organizuje između štaba brigade i štabova bataljona, što bi znatno doprinelo pripremama i vođenju borbenih dejstava. U taktici kakvu su primenjivale naše jedinice, pogotovo za vreme operacija sa slobodne teritorije kao baze, telefonske veze u trupnim jedinicama bile bi potpuno opravdane. Ali, i pored toga što se za takvom organizacijom veze osećala velika potreba, kod naših štabova nije bilo dovoljno shvatanja za njeno organizovanje. Isto tako, i radio-veza koja je bila od izuzetnog značaja za komandovanje i sadejstvo naših združenih jedinica, nije se mogla dugo organizovati, iako su postojali, istina, ograničeni uslovi da se sredstva nabave.

Organizovanju obaveštajne službe se takođe pristupilo dosta kasno, iako u tome nije bilo nikakvih objektivnih teškoća. Ova služba se razvijala dosta sporo, a naročito u pogledu brzog prikupljanja podataka o neprijatelju sa izvora koji su mogli garantovati verodostojnost podataka. Naša služba obaveštavanja je vrlo često zatajila ili potpuno podbacila. Naime, iako su postojali realni uslovi za organizovano prikupljanje podataka o neprijatelju, pogotovo kad se ima u vidu razgranatost narodnooslobodilačkog pokreta po selima i gradovima, naša organizovana mreža obaveštavanja nije bila ni dovoljno široka, a ni na potrebnoj visini, što se moralo negativno odraziti na čitav niz naših borbenih odluka i postupaka. Normalno bi, na primer, bilo da je 1. proleterska divizija imala bar u Banjoj Luci jednu radio-stanicu, preko koje bi se dostavljali podaci o stanju u ovom garnizonu, o namerama neprijatelja i slično.

Borba sa neprijateljskom avijacijom bila je nepotpuna i najčešće slabo organizovana. U brigadi nisu postojale stalno određene protivavionske grupe sa automatskim

oružjem i puškama koje bi organizovano, po jedinstvenom planu, dejstvovale protiv neprijateljske avijacije. Ukoliko su povremeno i postojale, nisu uvek postavljane na najpogodnije položaje za dejstvo protiv aviona. A uslovi za efikasniju borbu sa neprijateljskim avionima postali su povoljni, naročito kad se povećao broj puškomitraljeza, posebno »šaraca«, i mitraljeza. Isto tako nedovoljno se obraćala pažnja na maskiranje i prikrivanje od ugleda iz vazduha i sa zemlje.

Sem protivtenkovskog topa koji je mogao i na daljini do 700 metara da delimično ili potpuno ošteti neprijateljski tenk, ostala sredstva za borbu protiv tenkova — ručne bombe, boce sa zapaljivom tečnošću i slično — nedovoljno su korišćena. Nije postojala ni sistematska obuka u borbi protiv tenkova.

Od svih mera za bolju zaštitu u borbi, brigada se najmanje koristila utvrđivanjem. Važnost ukopavanja nije bila dovoljno uočena niti su se preduzimale mere da se u tome postigne neki napredak. Nisu rađeni zakloni za automatska oruđa, nisu kopani ni najnužniji zakloni za strelce, a kamo* li saobraćajnice. Naša taktika je često imala elemenata frontalne borbe, što je naročito dolazilo do izražaja prilikom odbrane slobodne teritorije i kada su se jedinice našle u ulozi zaštitnice, ili kada su se odsudnije angažovale u borbi. Od inžinjerijskih mera najviše je korišćena izrada prepreka protiv motorizovanih jedinica. Prekopavanje komunikacija se gotovo stalno primenjivalo. Međutim, neki drugi postupci — postavljanje minskih polja, prepreka i pregrada od bodljikave žice i slično — nisu našli primenu.

Organizovanje specijalnih grupa koje bi se ubacivale u dubinu neprijateljskog borbenog poretka radi napada na osmatračnice, komandna mesta, artiljerijske i minobacačke položaje, ili radi pronalaženja i kidanja telefonskih veza, sačekivanja i uništavanja manjih grupica neprijatelja, njegovih patrola i slično, nije dovoljno primenjivano.

Na kraju možemo zaključiti da je brigada u dotadašnjim borbama stekla veliko iskustvo u iznenadnim napadima na neprijatelja, posebno van naseljenih mesta, jer posle napada na gradove Prozor, Livno, Sujicu, Kupres i

Mrkonjić Grad nije imala prilike da učestvuje u napadima na veća naseljena mesta. Brigada je isto tako vrlo dobro manevrovala u toku borbe, prilagođavajući se zemljištu, koristeći se prirodnim zaklonima i rastresitim rasporedom, pogotovo u zoni dejstva neprijateljske artiljerije. Međutim, koordinacija vatre i pokreta nije bila na dovoljnoj visini, naročito prilikom izvođenja napada. Naime, kada je brigada raspolagala dovoljnim brojem automatskih oružja i dovoljnom količinom municije, napad na pojedine otporne tačke ili važnije vatrene oslonce neprijatelja nije izvođen uz vatrenu podršku. Pokret i vatra nisu bili dovoljno usaglašeni po vremenu i prostoru. Sto se tiče odbrane, može se reći da su bataljoni ispoljavali dovoljnu otpornost, pogotovo u odbrani manevarskog karaktera.

BRIGADA U BICI NA NERETVI

Istog dana, 30. januara, kad je primljeno naređenje za zatvaranje pravca Mrkonjić Grad — Glamoč, 3. proleterska brigada je krenula preko Skender-Vakufa ka reci Vrbasu, preko koje se prebacila spiavovima na oko kilometar južno od Crne reke. Ne zadržavajući se, odmah je produžila i već 1. februara po podne stigla u rejon Mrkonjić-Grada. Posle kraćeg predaha, sutradan je nastavila i, posle nepuna dva dana marša preko jako ispresecanog planinskog zemljišta, po dubokom snegu i mećavi stigla u rejon Glamoča. Pošto na pravcu Mrkonjić Grad — Glamoč neprijatelj nije do tada pokazivao neke ofanzivne namere, brigada je po izuzetno jakoj mećavi produžila preko planine Hrbljine ka Kupreškom polju. Tako je 9. februara stigla na prostoriju Ravno — Vukovsko — Zvirnjača, odakle je, sve do sredine februara, dok je nije smenila 8. brigada 7. banijske divizije, štitila slobodnu teritoriju od pravca Kupresa.

Odmah posle smene, brigada je krenula preko planine Raduše ka Gornjem Vakufu, na prostoriju južno od Bugojna. Tu je na levoj obali Vrbasa preuzela, 16. februara, od 3. krajiške brigade položaje na liniji Voljice — Paloč -— Tihomišlje — Planinica, sa prednjim delovima u rejonu Gračanice. Sada su pravac Bugojno — Gornji Vakuf zatvarale: na levoj obali Vrbasa 3. proleterska, a na desnoj 3. krajiška brigada. Tako je brigada ponovo došla pod neposrednu komandu štaba 1. proleterske divizije. Ona je od banjalučkog sektora provela dvadeset dana na usiljenim marševima, po nevremenu, često na teško prohodnom planinskom zemljištu. Za to vreme je u povremenim manjim borbama i držanjem položaja zatvarala razne pravce u toku protivofanzive Glavne operativne grupe ka dolini Neretve.

Prilikom drugog napada na Prozor — 16. i noću 16/17. februara, kad je ovaj grad i oslobođen, učestvovao je i protivtenkovski vod 3. proleterske (sandžačke) brigade.

Po završenom zadatku na pravcu Bugojno — G. Vakuf, gde je obezbeđivala levi bok glavnih snaga koje su napadale Prozor i prodirale u dolinu Neretve, brigada je krenula u rejon Prozora.

Prema prvobitnoj zamisli štaba 1. proleterske divizije, 3. proleterska (sandžačka) brigada je imala da sa 1. proleterskom brigadom zatvori sarajevski pravac i ne dozvoli neprijateljskim snagama da prodru prema Konjicu.[82] To se vidi iz naređenja 1. brigadi od 20. februara 1943, gde između ostalog stoji: »Vaša brigada i Treća sandžačka imaju zadatak da zavore pravac Sarajevo — Ivansedlo — Konjic. Za sada predviđamo da sandžačku brigadu postavimo sa aktivnim zadacima kod Ivan-sedla u pravcu železničke stanice ka Sarajevu, dok bi vaša brigada bila rezerva na opštem zadatku ove brigade (tj. zatvaranje pravca od Sarajeva ka Konjicu«),

Treća krajiška brigada ostala je između G. Vakufa i Bugojna na desnoj obali Vrbasa da sa 8. banijskom zatvara pravac Bugojno — G. Vakuf — Prozor. Po pristizanju ostalih jedinica 7. banijske divizije, 3. krajiška brigada je trebalo da se prebaci na sektor Neretve, kao opšta rezerva 1. divizije.

Treća divizija dobila je zadatak da likvidira Konjic. Pretpostavljalo se da će to izvršiti 20. ili 21. februara 5. crnogorska brigada koja je 19. februara bila na prostoriji oko Ostrošca.

Dok se štab 1. proleterske divizije sa 3. proleterskom (sandžačkom) brigadom približavao od pravca Prozora ka Neretvi, 1. proleterska brigada je podelila snage i orijentisala se istovremeno ka Konjicu i prema Tarčinu koji su međusobno udaljeni oko 30 km vazdušne linije.

Napad dva bataljona 1. proleterske brigade na Konjic koji je počeo 19. februara u 23 časa, završio se ne-

[82] Zbornik IV/10, dok. 113.

uspehom. Bataljoni ove brigade koji su učestvovali u napadima na Konjic, povlačili su se 20. februara do 4 časa, na stare položaje koje je držala brigada, i to: glavnina prema Sarajevu, a jedan bataljon je zatvarao pravac od Konjica.

U toku 20. februara, dok su se neprijateljske snage užurbano prebacivale železnicom i kamionima od Donjeg Vakufa, preko Sarajeva za s. Tarčin i hitno zauzimale polazne položaje za napad, a bataljoni 1. proleterske brigade, posle neuspešnog napada na Konjic, hitali ka Ivan-sedlu, naša 3. proleterska (sandžačka) brigada je, posle napornih marševa, stigla istog dana predveče u zonu velike okuke Neretve, na prostor Trešnjevica — Bulatović -- Višnjevica.

Sutradan, 21. februara, štab 1. divizije donosi odluku o angažovanju 3. brigade koja je bila suprotna prvobitnoj zamisli. Naime brigada se, prema novoj odluci ne orijentiše na prostoriju južno i jugoistočno od Tarčina, sa koje bi dejstvovala ka Sarajevu, već je odlučila da sa prostorije zapadno od komunikacije Brđani — Konjic (s. Vrbljani, s. Podorašac, s. Homolje, s. Kralupi i s. Barmiš) napadne Konjic, s tim da bude i rezerva 1. brigade, ako bi neprijatelj eventualno ispoljio dejstvo na pravcu Tarčin — Ivan-sedlo — Konjic.

U to vreme stekao se utisak da je za zauzimanje Konjica bilo celishodno angažovati delove 1. proleterske divizije. Zato su dobijena i radiogramska naređenja Vrhovnog štaba. U prvom od 20. februara stajalo je: »Ako vidite da je moguće odmah likvidirati Konjic — nemojte oklevati. Neka vam pomogne V crnogorska«. A u drugom, od 21. februara, istaknuto je: »Ivan planinu dobro zatvorite kod Raštelice. Uputite izvidnice i dalje prema Sarajevu. Lekić nije smio uputiti svoje jedinice na Konjic, a ostaviti Ivan planinu. Napad na Konjic treba dobro pripremiti i napasti sa najmanje dve brigade — u grad upasti klinom. Po mogućstvu, ako je sve spremno, Konjic zauzeti 21.11 noću.«[83]

[83] Zbornik II/8, dok. 61 i 64.

Ovaj napad sa obe brigade (3. i 5.) trebalo je izvesti 22. februara uveče. Štabovi ovih brigada našli su se na osmatračnici iznad Konjica, gde su razmotrili plan napada i način sadejstva ovih dveju brigada.

Borbe na pravcu Sarajevo — Konjic od 20. do 23. februara

Neprijatelj je planirao da 21. februara u 7 časova preduzme jednovremeno nastupanje sa dve borbene grupe: »Fogl« iz 718. divizije, sa prostorije Bugojno — G. Vakuf preko Prozora dolinom Rame, i »Anaker«, takođe iz 718. divizije, na sarajevskom pravcu, sa prostorije Pazsrić — Hadžići, preko Tarčina i Ivan-sedla ka Rami. Obe grupe trebalo je da prodiru dalje ka Mostaru.[84]

Dok je neprijateljski 7. domobranski pešadijski puk[85] vodio borbu sa snagama 1. proleterske brigade u rejonu Tarčina, nemačka borbena grupa »Anaker« koja je 19. februara bila u D. Vakufu, prebačena je vozom u Sarajevo, a zatim u Pazarić, gde je stigla 21. februara u 6 časova.[86] U daljim dejstvima, sve neprijateljske snage koje su upotrebijene na sarajevskom pravcu ulaze u sastav grupe »Anaker« koja je u to vreme imala: 750. nemački pešadijski puk (bez jednog bataljona), 7. domobranski pešadijski puk (bez jednog bataljona), jedan ustaški bataljon, dve brdske brigade i odgovarajuća ojačanja koja se normalno dodeljuju združenim odredima.

[84] Zbornik IV/10, dok. 216 i 251.

[85] Po zapovesti komandanta 713. nemačke divizije obrazovana je 18. februara 1943. godine, domobranska lovačka brigada sastava: komanda brigade, 7. i 13. pešadijski puk. Istog dana je 7. pešadijski puk od Alipašinog Mosta uputio: komandu puka sa 13. (pratećom), 14. (protivoklopnom) i 15. (štabnom) četom na prostoriju Ilidža — Pazarić; 1. bataljon u s. Tarčin a 2. bataljon u s. Hadžići. Sutradan, 19. februara, ovaj puk je i svoje delove sa Ilidže i Pazarića prebacio na prostoriju oko Tarčina i Hadžića, a 20. februara se prikupio u Tarčinu gde je stavljen pod komandu nemačke grupe »Anaker«. (Zbornik IV/11, dok. 344 i 336).

[83] Zbornik II/8, dok. 61 i 64.

Dok se 21. februara u 11.30 časova u štabu 1. proleterske divizije pripremalo pismeno naređenje za upotrebu 3. proleterske (sandžačke) brigade u napadu na Konjic, grupa »Anaker« je, uz obimnu i snažnu podršku artiljerije i avijacije, već bila u napadu koji je počeo istog dana u 11 časova. Ona je ovog dana u 19 časova pod borbom izbila na liniju Rudno brdo — Ivan-sedlo — Mali Ivan.[87]

U prvom naletu na odsek Brđani — Tarčin, 1. proleterska brigada je izbila na Ivan-sedlo i Raštelicu, uništila i zarobila neprijateljske posade na liniji od Pazarića do zaključno Brđana, a u isto vreme je delom snaga krenula u napad na Konjic. Međutim, u toku noći 21. februara odbačena je na prostoriju zapadno od Ivan-sedla. Bataljoni 1. brigade su zaposeli nove položaje na liniji Pobratine — Velika — Repovci, frontom prema drumu Bradina — Konjic.

Pošto su neprijateljske snage ovladale rejonom Ivan-sedla, situacija na sarajevskom pravcu se potpuno promenila i to u toku samo dva dana (od 20. do noći 21/22. februara). Od relativno povoljne, za nas je nastala teška situacija. Zauzimanjem položaja u rejonu Ivan-sedla, neprijatelj se postavio u povoljan taktički položaj, a time je istovremeno znatno poboljšao i svoju operativnu situaciju. Naime, rejon Ivan-sedla je za njega predstavljao vrlo povoljan položaj i za napad i za odbranu, pogotovo za njegove tehnički dobro opremljene snage. Njegove snage u rejonu Ivan-sedla i u Konjicu postavile su se tako u međusobno* povoljniji položaj i istovremeno postale jedinstvena snaga operativnog značaja. S druge strane, naše snage su, usled karaktera zemljišta i kratkoće pravca Ivan-sedlo — Konjic, izgubile povoljne manevarske mogućnosti.

Time je na sarajevskom pravcu nastao odlučan preokret u korist neprijatelja, a za naše snage stvorena je vrlo nepovoljna situacija koja se odrazila na čitav tok daljih dejstava na ovom pravcu.

[67] U dnevnom izveštaju nemačkog štaba za vezu pri komandi Supersloda stoji: »Vazduhoplovstvo je 21. 2. vršilo izviđanje duž pravca marša. Borbena akcija na Ivan-sedlo i podrška italijanskim trupama na prostoru Jablanice. Angažovano ukupno 39 aviona« (Zbornik IV/10, dok 272).

Čim je štab 1. proleterske divizije dobio podatke o novostvorenoj situaciji, preduzeo je odgovarajuće mere.[88] Imajući u vidu jačinu neprijateljskih snaga koje prodiru sa severa (do* 2500 ustaša, Nemaca i domobrana), zatim intenzivnost dejstva neprijateljske avijacije i postojanje italijanskog garnizona u Konjicu za koji se nije znalo da li je dobio ili će dobiti pojačanje iz Nevesinja, štab 1. divizije nije usvojio predlog štaba 1. brigade da se 3. brigada postavi sa istočne strane druma Bradina — Konjic. Mada je tada, zbog novostvorene situacije, napad na Konjic otpao, zadatak 1. divizije ostaje: zatvaranje pravca od Sarajeva i uništenje neprijateljskih snaga koje su otuda krenule. Ako bi neprijatelj uspeo da prodre do Konjica i da se poveže sa tamošnjim garnizonom, zadatak naših jedinica je da ga hitnom i odlučnom intervencijom prema njegovom desnom boku, razbiju i odbace. Radi toga je naređeno da se 1. brigada postavi zapadno od komunikacije, na prostoriju Pobratine — Repovci — Dragočaj — Bele, a 3. brigada južnije od nje, na prostoriju Vrbljani — Podorašac — Homolje — Kralupi — Barmiš. Predviđeno je da se sa označenih prostorija preduzimaju dejstva radi zadržavanja i uništavanja neprijateljskih snaga, s tim da se, zbog tehničke nadmoćnosti neprijatelja, ne upušta u frontalne dnevne borbe i uporno držanje posednutih linija, već da se iznenadnim dejstvima sa više pravaca neprijatelj što više ometa. Krupnije akcije vršiti samo noću. Glavnine jedinica postaviti rastreseno, a preko dana držati ih u šumama i van dodeljenih granica.

U slučaju da 5. crnogorska brigada napadne Konjic, jedinice 1. divizije imale su da što odlučnije dejstvuju prema komunikaciji na svojim sektorima.

Za nastupanje na pravcu Ivan-sedlo — Konjic neprijatelju su, pored glavne komunikacije, stajali na raspolaganju: pravac Mali Ivan — Brđani — Grad — Hum — Konjic, istočno, i pravac Jasen — Bele — Vrbljani —

[68] Naređenje štaba 1. divizije Op. br. 134 od 21. februara 1943. godine, u 21,45 časova (Zbornik IV/10, dok. 237). U to vreme (15. februara) 3. proleterska brigada je imala 1017 boraca (na licu 911 i u rashodu 106) a 851 puškom, 41 puškomitraljezom, 12 teških mitraljeza, 4 teška minobacača i 2 pt topa. (Zbornik IV/10. dok. 85).

Homolje — Konjic, zapadno od glavne komunikacije. Zemljište u zoni glavne komunikacije je vrlo ispresecano, planinskog karaktera.

U toku 22. februara, sutradan po zauzimanju Ivan-sedla, neprijatelj je produžio nastupanje. Posle jednočasovne snažne artiljerijske i avijacijske pripreme, napad je otpočeo oko 9 časova. Neprijatelj je nastupao u tri kolone: drumom i kosama istočno i zapadno od druma. Angažovanjem snaga 1. i 3. brigade, prvi pokušaj prodora neprijatelja uspešno je odbijen. Kasnije neprijatelj je, i pored vrlo uporne odbrane naših jedinica, uspeo da delom snaga odbaci čitavu 1. i delove 3. proleterske (sandžačke) brigade sa njihovih dotadašnjih položaja. Njegova kolona koja se kretala od Malog Ivana kosama istočno od glavne komunikacije, produžila je napredovanje bez nekih smetnji od strane naših jedinica koje su na tome delu komunikacije — sve do položaja na Gradu — bile postavljene na položaje zapadno od glavne komunikacije Bradina — Konjic. Pošto je ta neprijateljska kolona bila van efikasnog dometa pešadijskog naoružanja naših snaga, uspela je da produži nastupanje u pravcu s. Brđana.

Odbacivanjem 1. i delova 3. proleterske (sandžačke) brigade od glavne komunikacije, neprijatelj je stvorio povoljne uslove za dalje nastupanje u pravcu Konjica i pred samu noć 22. februara izbio kod s. Brdana. U toku ove borbe koja je vođena čitavoga dana, grupa »Anaker« se našla podeljena: glavni deo u širem rejonu Ivan-sedla, u borbi protiv 1. i delova 3. proleterske brigade, a ostatak kod s. Brđana. Ovaj drugi deo prodro je u s. Brđane i produžio po mraku kosama istočno od komunikacije. Oko ponoći istog dana stigao je u Konjic. Otada je sačinjavao glavnu odbrambenu snagu ovog garnizona (jedan nemački bataljon, jedan bataljon 7. domobranskog puka i dve čete ustaša, ukupno oko 2.000 vojnika).[89]

Popodne ovog dana dok se još vodila borba, u štab 1. bataljona 3. brigade stigao je kurir iz 1. brigade sa usmenim obaveštenjem da se, i pored toga što je pružila jak otpor, 1. brigada morala povući, pa je potrebno da se i 1. bataljon odmah povuče. Pošto se pred neprijatelj-

[89] Zbornik IV/10, dok. 174 i IV/11, dok. 336.

skim snagama koje su nastupale duž glavne komunikacije našao samo ovaj bataljon 3. brigade, držeći položaje s obe strane komunikacije, njegov štab je u ovakvoj situaciji odlučio da se prvo povuče četa sa Grada i prebaci na zapadnu stranu druma, a zatim da čitav bataljon posedne položaj nešto iznad dotadanjeg.

Povodom ovog povlačenja 1. bataljona, vođena je u to vreme prepiska pa i istraga da li je bilo nužno da to učini, polazeći u toj prepisci od pogrešne pretpostavke da je neprijatelj na tom pravcu bio jak samo oko 600 vojnika. Međutim, situacija je bila takva da ovaj taktički usamljeni bataljon, sa svojih oko 150 boraca, ne bi mogao na dotadanjem položaju da spreči nastupanje neprijatelja u toku dana, a pogotovo u toku noći. Ovde nije reč samo o međusobnom odnosu snaga i nadmoćnosti neprijatelja, koji je inače bio znatno jači nego što se mislilo, već i o mestu i položaju ovog bataljona. Naime, sve naše jedinice koje su držale položaje zapadno od komunikacije bile su u toku dana odbačene i mrak ih je zatekao vrlo premorene i međusobno nepovezane, tako da nisu bile u mogućnosti da odmah, iste noći, organizovano napadnu bok neprijatelja koji je nastupao ka Konjicu.

Neuspeo protivnapad 1. proleterske divizije na pravcu Konjic — Sarajevo

Da bi poboljšao situaciju na pravcu Sarajeva i obezbedio avizirani protivnapad 3. divizije na Konjic, štab 1. divizije je 22. februara u 13.30 časova izdao naređenje 1. i 3. brigadi za opšti napad na sarajevskom pravcu. Cilj je bio da se čvrsto zatvori pravac Sarajevo — Konjic i ovlada tom komunikacijom bar do u visini železničke stanice Raštelica. S obzirom na akcije susednih jedinica koje napadaju Konjic, ovo je trebalo da se izvrši noću 22/23. februara. Predviđeno je da 3. sandžačka brigada napada kao desna kolona istočno od druma Dragočaj — Tarčin, opštim pravcem Dragočaj — Bradina — Vuković — Trzanj — Duranović — Osenik. Trebalo je da frontalno prema neprijatelju ostavi manje delove, a glavninom da prodre u neprijateljev bok i pozadinu i preseče mu odstup-

nicu i vezu sa Sarajevom. U isto vreme je 1. brigada trebalo da napada opštim pravcem Ivan-sedlo — Raštelica — Tarčin, zapadno od druma Ivan-sedlo — Tarčin (zaključno sa drumom), sa zadatkom da likvidira neprijatelja u tim mestima i ovlada terenom u visini s. Raštelice, a po mogućstvu i Tarčinom.[90]

Imajući u vidu uspeh neprijatelja u toku 22. februara i konkretno stanje naših jedinica, nije se moglo ostvariti dejstvo naše brigade kao celine u duhu izdatog naređenja. Još manje se mogla postići koordinacija njenog napada sa napadom 1. proleterske brigade.

Treća proleterska brigada napadala je u dve kolone: (dva bataljona) istočno od komunikacije, pravcem Brđani — Bradina — Mali Ivan, a drugom (jedan bataljon) zapadno od komunikacije pravcem: Vrbljani — Dragočaj — Jasen — Bradina. Desna kolona je sledećeg dana, 23. februara pre podne, uspela da stigne do Bradine. Međutim, dok su se delovi 3. brigade prebacivali sa zapadne strane druma na istočnu, napad 1. proleterske i leve kolone 3. proleterske brigade već je bio završen i to neuspešno. Tako se desna kolona po danu našla prema neprijatelju u rejonu Bradine u situaciji ili da sama, izolovano od ostalih naših jedinica, izvrši dnevni napad na utvrđenog i brojno nadmoćnijeg neprijatelja, ili da odustane od tog napada. Jasno je bilo da izolovani napad bez iole povoljnih rezultata za naša dalja dejstva, ne bi bio koristan, pa se od toga odustalo.

Tako, nešto sticajem okolnosti, a više zbog opšteg napada neprijatelja u toku 22. februara na ovom pravcu, zatim zbog teških borbi čitavog tog dana i velike premorenosti naših jedinica, kao i zbog situacije koja je rezultirala iz tih borbi, ova akcija — zamišljena da se izvede ka Tarčinu sa svim bataljonima 1. i 3. brigade 1. divizije —izvođena je u vrlo nepovoljnoj situaciji, i to samo deiom snaga. Može se reći da su od čitave 1. divizije, u neposrednom napadu bila upotrebljena svega dva bataljona 1. i jedan (5. bataljon) 3. brigade koji je dejstvovao zapadno od glavne komunikacije.

[83] Zbornik II/8, dok. 61 i 64.

Dejstva naših jedinica često su se odlikovala smelim upućivanjem pojedinih ešelona na šira prostranstva radi širih obuhvata dubokim prodorima, i to bez prethodnog izviđanja. Odluka za upućivanje pojedinih jedinica morala se najčešće donositi samo na osnovu pretpostavke, računajući sa iskustvom, snalažljivošću i hrabrošću našeg starešinskog i boračkog sastava. Tako je, radi napadnih dejstava na sarajevskom pravcu, 2. bataljon 3. proleterske brigade upućen na širi obuhvatni manevar, sa zadatkom da po prelasku glavne komunikacije i železničke pruge Brđani — Konjic izbije na plato Brvačke planine, odatle produži preko Volujaka i Trebulje prema neprijatelju u rejonu Malog Ivana. Ova marš-ruta, na onom delu jug — sever, vodila je uporedo sa glavnom komunikacijom Konjic — Ivan-sedlo, na 5 km vazdušne linije od nje i sa visinskom razlikom od 1.200 metara. Tako je ovaj bataljon morao da savlada teško prohodno zemljište i da zatim, bez ikakve veze sa nekom našom jedinicom na bilo kojem pravcu, krene po dubokom snegu na naporni i vrlo spori marš pustim planinskim predelom.

Posle višečasovnog vrlo teškog i iscrpljujućeg probijanja kroz Brvačku planinu, bataljonu je zapretila opasnost da se zaglavi u ogromnom snegu. U toku noćnog marša bataljonske izviđačke patrole su primetile u pravcu istoka veliki broj vatri i posle izviđanja ustanovile da su to jake četničke snage. Četnici su odmah počeli da se razvijaju u više kolona, od pravca s. Džepi i Preslice, tako da se 2. bataljon uskoro našao (pod komandom Ljuba Medenice) opkoljen sa tri strane na platou Crvenih stijena koji se vrlo oštro, gotovo okomito', spušta ka železničkoj pruzi Brđani — Ivan-sedlo. Borci 2. bataljona su bili prinuđeni da se, pružajući uzastopno žilav otpor, povlače ka samoj ivici Crvenih stijena. Na sreću, sasvim slučajno su pronašli jednu vododerinu kojom su nastavili povlačenje. Jedna četa u ulozi zaštitnice vodila je vrlo oštru borbu, a zatim je u zaštitnici ostalo šest puškomitraljeskih odeljenja. Ljudi i konji su se spuštali, više klizali, niz strminu zahvaljujući dubokom snegu, u kome su nekako pronalazili oslonac. Poslednji delovi zaštitnice koji su omogućili bataljonu da se povuče, izginuli su. Ba-

taljon se dalje probio preko ceste, nešto severnije od s. Podorašca i stigao u s. Vrbljane 23. februara oko 21 čas.

Odsudne borbe na pravcu Ivan-sedlo — Konjic

Po izvršenom protivnapadu 3. proleterska brigada se, u toku 23. februara, postavila na položaje s obe strane komunikacije Ivan-Sedlo — Konjic i to: glavnina brigade (bez jednog bataljona) na položaje Dragočaj — Brđani — Podorašac — Vrbljani (u s. Dragočaj 5. bataljon, u s. Brđane 4. bataljon, a u s. Podorašac 2. bataljon) sa zadatkom da zatvori pravac Ivan-sedlo — Konjic, dok je 1. bataljon bio na položajima Homolje — Hum, sa zadatkom da sadejstvuje jedinicama 3. divizije u napadu na Konjic, obezbeđujući istovremeno pravac Konjic — Ivan-sedlo.[91]

Prva proleterska brigada se zadržala na položajima zapadno od Ivan-sedla.

Treća proleterska brigada posela je položaje s obe strane komunikacije sa većom dubinom borbenog rasporeda, a preduzela je i sve mere da se sa više stabilnosti obezbedi sarajevski pravac i neprijatelju ne dozvoli prodor ka Konjicu. Preduzete su i mere za uspešniju borbu protiv tenkova. Sada je 3. brigada činila frontalnu snagu, dok se 1. proleterska brigada postavila više bočno, za ot'anzivno dejstvo na bok neprijatelja ukoliko napadne jedinice 3. proleterske (sandžačke) brigade.

U to vreme Konjic je sa severa i istoka bio pod snažnim pritiskom naše 3. divizije (5. i 10. brigade) koja ga je napadala i operisala na tom delu komunikacije. S druge strane, ni neprijatelj nije ostavljao konjički garnizon da se izolovano brani. On je na sarajevskom pravcu preduzeo dalja nastupanja ojačanim snagama radi prodora u Konjic.

Sledećih nekoliko dana vođene su danonoćne vrlo oštre borbe, naročito na položajima duž glavne komunikacije. Dok je ranije, u početnom periodu dejstava na sarajevskom pravcu, glavna težina pala na 1. proletersku

[91] Jedinice su se prilikom posedanja položaja koristile uglavnom prirodnim zaklonima, bez posebnog ukopavanja i fortifikacijskog uređenja zemljišta.

brigadu, kasnije se, u taktičkom pogledu, prenela na 3. proletersku brigadu čije su se jedinice dobro taktički povezale, i po dubini i po frontu i odlučno borile, ne dozvoljavajući prodor neprijatelju u Konjic. U pogledu obezbeđenja desnog boka situacija se, posle povlačenja našeg 2. bataljona, pogoršala — neprijatelj nas je neprekidno uznemiravao iz rejona Crvenih stijena.

Iako je neprijatelj, upućivanjem delova od Ivan-sedla u Konjic, oslabio svoju grupaciju na sarajevskom pravcu, ipak je, zahvaljujući avijaciji, artiljeriji i tenkovima, raspolagao sa dovoljno snaga za dalja napadna dejstva. Naše jedinice su se uspešno suprotstavljale brojno i tehnički nadmoćnijem neprijatelju koji je produžio napade, uz obilnu upotrebu avijacije i artiljerije i uvođenjem tenkova u borbu.

To i neprijatelj priznaje u svojim dokumentima, gde, pored ostalog, navodi:

Grupa »Anaker«: napad sa tenkovima u pravcu Konjica bio je zaustavljen južno od Dragočaja, radi prekida na cesti koji su bili pod neprijateljskom vatrom. Ojačanja poslata u Konjic nalaze se u zoni prekida južno od Dragočaja, u teškim borbama sa neprijateljskim jedinicama u jačini jednog bataljona, raspoređeni na uzvisinama s obe strane ceste.[92]

»Glavnina grupe »Anaker« zauzela je u napadu Kraljevac 2 km j. z. od Ivan Sedla i izdržala je posle podne više žestokih protivnapada sa jugozapada.[93]

U toku 24. februara neprijatelj je posle jake artiljerijske pripreme, oko 9 časova otpočeo napad duž glavne komunikacije i u pravcu sela Repovci — prema položajima 1. proleterske brigade. Međutim, naše jedinice su uspele da odbiju ovaj napad. Isto tako su delovi 3. brigade zaustavili i odbili snage neprijatelja koje su uz podršku tenkova krenule u susret svojim snagama koje su nastupale od Ivan-sedla.[94]

Ponovni napad na Konjic koji je noću 24/25. februara, izvršila 3. divizija (4. i 5. crnogorska brigada) i 1. bataljon 3. proleterske (sandžačke) brigade, uz podršku haubičkog diviziona Vrhovnog štaba i dve čete tenkova, ostao je takođe bez uspeha.

[92] Zbornik IV/10, dok. 289.
[93] Isto, dok. 290.
[94] Isto, dok. 173.

U toku noći 25. februara neprijatelj je, uvodeći u borbu i divizijsku rezervu (delove 750. pešadijskog puka),[95] produžio napad na položaje 3. brigade i to u dve kolone: jednom duž glavne komunikacije, uz podršku 4 tenka i sa delovima koji su napadali kosama istočno od glavne komunikacije, i drugom u pravcu s. Repovci. Brigada je ovaj napad odbila. Tom prilikom je uništila jedan tenk i primorala neprijateljsku pešadiju i ostale tenkove da se povuku.[96] Neprijateljska pešadija je u ovoj borbi pretrpela znatne gubitke. Međutim, u toku noći 25/26. februara, neprijateljska kolona koja je napadala istočno od glavnog druma uspela je da izbije pred s. Brđane, gde se, zbog otpora 4. bataljona 3. brigade, morala zaustaviti.

Iste noći 25/26. februara ponovo je napadnut Konjic, s tim što su borbe produžene u toku dana 26. februara.

U međuvremenu neprijatelj je za dalje operacije predvideo 717. diviziju u rejonu G. Vakufa, a snage 718. divizije na sarajevskom pravcu. Podatke o dolasku novih neprijateljskih snaga na sarajevski pravac dobile su 1. i 3. brigada posle ponoći 25/26. februara. Prema tom obaveštenju, neprijatelj je nameravao da preduzme ofanzivu na pravcu Sarajevo — Mostar, i to glavnim snagama i uz podršku tenkova, artiljerije i minobacača, duž komunikacije. Njegova desna pobočnica imala je da izbije Crnom rekom u pozadinu naših snaga koje su se nalazile u širem rejonu s. Repovci (delovi 1. divizije), a leva — ka Kalinoviku i Igmanu, da bi onemogućila pokret našim jedinicama ka Hercegovini i preko Bjelašnice dalje ka istoku.[97]

Od 25. februara, snagama na sarajevskom pravcu komandovao je komandant 718. nemačke divizije. Ove snage, oiačane sa tri bataljona i drugim divizijskim delovima,[98] a podržane avijacijom, artiljerijom i tenkovima,

[05] Isto, dok. 289 i 293.

[96] Iz zaplenjenog dokumenta vidi se da je tenk koji je uništio 5. bataljon 3. brigade bio do 15. februara u Valjevu.

[97] Zbornik IV/10, dok. 148, 151, 160 i 1961.

[98] Kao pojačanje na sarajevski pravac su stigli: 1. bataljon 738. puka 718. divizije, koji ie 19. februara unućen u Ilidžu, zatim bataljon 750. puka 718. divizije koji ie smenio jedan batalion 749. puka 717. divizije na prostoru Travnik. Zenica, Vareš i verovatno iedan bataljon 7. pešadijskog puka (Zbornik IV/10, dok. 253, 301 i 302).

prelaze u toku 26. februara u odlučan napad. Razvile su se vrlo žestoke borbe. Neprijatelj je, oko 1 čas po ponoći 26. februara, pokušao da se sa 7 tenkova i pešadijom probije cestom i istočno od nje ka Konjicu. Uspeo je da se probije do Podorašca, gde su ga dočekale i odbacile zasede naše 3. proleterske brigade. Tom prilikom su mu oštetile 1 tenk, zaborile jednog i ubile oko 30 vojnika koje je uspeo da odvuče kamionima. Ovaj tenk je oštećen protivtenkovskim topom 37 mm 3. proleterske brigade.

O tim oštrim borbama na sarajevskom pravcu vidi se i iz neprijateljevih dokumenata. U njima se, pored ostalog, kaže kako otpor naših snaga na čitavom frontu i bokovima i dalje raste, kako su naše snage u toku noći nekoliko puta napadale uzvisinu Jasen i Kraljevac i da su ti napadi delom odbijeni »u borbama prsa u prsa«, da zbog pokreta naših snaga u poslednjih 12 časova, postoji bojazan da one uklješte grupu »Anaker« nastojeći da probiju borbeni raspored u pravcu severa." Dalje se u tim dokumentima za naše snage navodi: da su obustavile napade na Konjic, da na sektoru grupe »Anaker« naš otpor nije smanjen, da su uzvisine s obe strane ceste, južno od Dragočaja, čvrsto zaposele naše snage koje raspolažu »sa mnogim mitraljezima i pt-topovima«.[100] Tako je neprijatelj cenio ove borbe naše 3. brigade. Najzad, prema podacima iz njegovog izveštaja, Ivan-sedlo su branili dva ustaško-domobranska i jedan nemački bataljon koji je pojačan jednom baterijom.

Tako su, i pored znatno nadmoćnijeg neprijatelja, naši bataljoni uspevali da održe liniju fronta na potreb • nom udaljenju od konjičkog garnizona i da spreče neprijatelja da se uz pomoć tenkova probije komunikacijom Ivan-sedlo — Konjic. U to vreme cenilo se da su snage neprijatelja na sarajevskom pravcu približno jačine oko jedne posadne nemačke divizije (oko 5.000 vojnika).

Bataljoni 3. proleterske (sandžačke) brigade su u frontalnim borbama na položajima duž glavne komunikacije Ivan-sedlo — Konjic uspešno izvodili odbrambena dejstva. U to vreme su 1. i 3. brigada bile taktički vrlo

[99] Zbornik IV/10, dok. 299.
[100] Isto, dok. 301.

dobro postavljene i njihovo koordinirano dejstvo s fronta i bokova došlo je do punog izražaja.

A kad napad na Konjic, i pored niza uzastopnih pokušaja nije uspeo, kad se definitivno odustalo od daljeg napada na ovaj garnizon i jedinice 3. udarne divizije povukle sa odseka Konjica, tada se, po naređenju štaba 1. proleterske divizije, naša 3. proleterska brigada povukla sa svojih tadašnjih odbrambenih položaja. Štab 1. divizije dostavio je 27. februara u 9.30 časova o tome sledeće naređenje: »Napad na Konjic nije uspeo. Jedinice 3. divizije povlače se. Vrhovni štab naredio, da se svi delovi Sandžačke brigade odmah prebace zapadno od komunikacije. Ovo naređenje hitno izvršiti«.[101] U vezi s tim naređenjem 3. proleterska brigada je, po padu mraka 27. februara, izvršila pokret u pravcu zapada, ka prostoriji Hasanovići — Barmiš — Ugošće — Kralupi, udaljenoj oko 6 km od glavne komunikacije. Pri tome je ostavila zaštitne delove prema neprijatelju u pravcu sela Vrbljani i ka Konjicu.

Odnos snaga u pojedinim karakterističnim situacijama na sarajevskom pravcu kretao* se: 20. februara — prema našoj 1. proleterskoj brigadi od oko 1.500 boraca, neprijatelj (7. nemački peš. puk, grupa »Anker« —- 7. pp. bez jednog bataljona, i ustaški bataljon i druge jedinice) imao je ukupno oko 6.000 vojnika, ili 1:4 u korist neprijatelja; od 21. do 23. februara — prema našoj 1. proleterskoj diviziji (bez 3. krajiške brigade) oko 2.700, bile su iste neprijateljske snage ili 1:2, u korist neprijatelja; od 23. do 25. februara naših oko 2.700 (kao i 21—23) neprijateljskih 4.500 (oko 2 bat. manje) ili 1:1,6 u korist neprijatelja i od 25. do 23. februara prema naših 2.700 neprijatelj je imao oko 7.000 (još 3 nova bataljona i dr. delovi) ili 1:2,6 u njegovu korist.[102]

[101] Isto, dok. br. 144.

[102] Da bi se bolje shvatila situacija na ovom pravcu, potrebno je navesti nekoliko karakterističnih podataka koji treba da budu uvek prisutni kada sagledavamo operaciju koja je izvođena u ovom vremenskom periodu. Naime, uobičajeno je da se manje-više upotrebljavaju samo formacijski nazivi naših i neprijateljskih jedinica (divizija, bataljon i si.) a da se pri tome često nema u vidu velika razlika u brojnom stanju, organizacijsko-formacijskoj strukturi, naoružanju i drugoj materijalno-tehničkoj opremljenosti ovih formacija jedne i druge strane. Tako je 1. proleterska divizija, računajući sve tri brigade i divizijske delove, po-

četkom 1943. godine brojala oko 3.700 ljudi, dok je neprijateljska 718. divizija imala oko 8.000 ljudi. Jačina svakog puka 718. divizije je po oko 3.000, a bataljona oko 800 ljudi, dok je celokupno brojno stanje 3. proleterske brigade iznosilo približno koliko jedan neprijateljski bataljon.

U ratnoj tehnici je postojala znatno veća razlika. Bataljoni neprijateljskih formacija raspolagali su sa oko 50 puškomitraljeza i mitraljeza, koliko je ukupno imala 3. proleterska brigada. Ako se pri tome ima u vidu i to da je neprijatelj svojim bataljonima normalno pridavao pojedine pukovske delove i borbena sredstva (ili ih je podržavao pukovskim snagama a pukove divizijskim delovima i avijacijom), onda se tek sagledava njihovo preimućstvo u pogledu naoružanja, brojnog stanja, ishrane, odeće i obuće i dr.

Na dan 15. februara 1943. godine brojno stanje i naoružanje jedinica 1. proleterske divizije bilo je: 1. brigada: 1.510 ljudi, 1.353 puške, 97 puškomitraljeza, 15 teških mitraljeza, 6 teških bacača, 6 lakih bacača, 1 top »pito« i 2 protivkolska topa; 3. sandžačka: 911 boraca, 851 pušaka, 41 puškomitraljeza, 12 teških mitraljeza, 4 teška bacača, 1 »pito« i 1 protivkolski top. 3. krajiška: 1.051 borac, 825 pušaka, 86 puškomitraljeza, 7 teških mitraljeza, 4 teška bacača, 1 »pito«, 1 pr. top; Divizijska artiljerija: 29 boraca, 29 pušaka, 1 brdski top; Sanitet i bolnička četa: 104 borca, 104 puške; Stab i Prateća četa štaba divizije: 54 borca, 58 pušaka i 3 puškomitraljeza. Svega na licu: 3.743 borca, 3.220 pušaka, 227 puškomitraljeza, 34 teška mitraljeza, 14 teških bacača, 6 lakih bacača, 1 brdski top, 3 topa »pito« i 4 protivkolska topa (Zbornik IV/10, dok. 85 i 98).

U to vreme je 718. nemačka pešadijska divizija u svom sastavu imala: Štab divizije sa motociklističkim vodom kurira; 738 i 750. pešadijski puk; 688. artiljerijski divizion (štab, tri baterije od po 4 topa 75 mm); Divizijske (prištapske) jedinice (pionirska četa i četa za vezu); Pozadinska služba: jedna kolona za dotur, divizijska intendantura, 1 poljska bolnica i 1 veterinarska četa.

Svaki puk je imao štab sa vodom za vezu i 3 bataljona (svaki bataljon štab i po 4 čete). Pored pušaka svaka četa je imala: 12 lakih mitraljeza, 1 laki minobacač 50 mm, 3 postolja za teški mitraljez (četvrta četa je imala 1 pt oruđe i 1 mb 80 mm), pored pušaka čete su imale i izvestan broj automata. Divizija je imala ukupno oko 8.000 ljudi (svaki puk približno oko 3.000, artiljerijski divizion oko 600. prištabne jedinice oko 600 i pozadinska služba oko 800 ljudi).

Posebno je bila izrazita razlika u pogledu snabdevanja raznim materijalno-tehničkim sredstvima, a naročito municijom. Dok je on raspolagao, tako reći neograničenim zalihama municije mi smo, sem izuzetnih slučajeva, imali veoma oskudne količine. Sem toga, neprijatelj je bio u preimućstvu i u pogledu artiljerije i avijacije. Za ovu operaciju Nemci su doveli i eskadrile sa strane na aerodrome Butmir kod Sarajeva i Zalužane kod Banja Luke, a učestvovale su i italijanske eskadrile sa aerodroma kod Mostara i dve domobranske eskadrile sa aerodroma Railovac kod Sarajeva, pored snaga sa ostalih aerodroma u Jugoslaviji i van nje.

U pogledu pešadijskog naoružanja možemo približno uzeti odnose koji su navedeni za ljudstvo. Međutim, u pogledu artiljerijskog naoružanja, tenkova i avijacije neprijatelj je imao apsolutnu i ogromnu prednost. Kao što je poznato, mi nismo imali ni jednoga aviona, a jedna od glavnih udarnih i vatrenih snaga u ovim operacijama neprijatelja bile su vazduhoplovne jedinice. Neprijatelj je prema potrebi angažovao vazduhoplovne jedinice od navedenih snaga koje je imao na raspolaganju na teritoriji Jugoslavije i van nje. Dnevno je upotrebljavao i do 39 aviona za borbene akcije samo na sarajevskom pravcu. Naprezanje jurišne avijacije je 2—3 izlaska po posadi. Sem toga, dobra i redovna ishrana neprijateljskih jedinica nije ni tada zatajila.

Iz ovih podataka se može u dobroj meri sagledati pod kakvim su uslovima naše jedinice na sarajevskom pravcu izvodile odbrambena i napadna dejstva.

Treba svestrano poznavati tadanju situaciju, da bismo mogli pravilno proceniti taktičke postupke naših jedinica, realno sagledati odluke i naređenja naših komandi i rezultate odgovarajućih borbenih dejstava. Dugotrajnije vođenje frontalnih borbi pod ovakvim uslovima nametalo je našim jedinicama izuzetno teške napore u sprovođenju odgovarajuće taktike. A odsudnija frontalna dejstva zahtevala su u isto vreme i veće žrtve, što je kroz duži period imalo ovu posledicu — ubrzano smanjivanje brojnog stanja naših jedinica, kao i postupno smanjivanje njihove borbene moći. Ovo tim pre što u toku ovih operacija nismo bili u mogućnosti da popunjavamo jedinice ljudstvom sa ove teritorije. Uz to nismo mogli da ih redovno snabdevalo, pored ostalog, i zbog pasivnosti ovih krajeva. O svemu tome vidi se i iz mesečnog izveštaja štaba 1. proleterske divizije Vrhovnom štabu:

»U noćne akcije nismo mogli uvoditi veće snage, jedno zbog zamorenosti pojedinih bataljona, a drugo i najglavnije što su pripreme i prikupljanje za napad svedene samo na vreme po prestanku vazdušne aktivnosti, tj. noću te tako za samu akciju ostaje samo jedan deo noći koji je nedovoljan da se postignu povoljni ciljevi a dnevno produžavanje napada skoro je sasvim onemogućeno jakim dejstvom neprijateljske avijacije i artiljerije. Do

sada, zbog dejstva avijacije, jedinice nisu mogle dobijati na vreme hranu, zamenu na položajima, vršiti potrebne manevre. Sve se to moralo vršiti noću, tako da zbog toga i zbog čestih akcija borci danima nemaju odmora i sna.[103]

Zaključak o borbama na pravcu Sarajevo — Konjic

Neprijatelj je za dejstva na sarajevskom pravcu upotrebio jake snage. U početku je imao dva ojačana puka, a u docnijim dejstvima ojačanu diviziju. Ove snage su bile podržane jačom artiljerijom, a naročito avijacijom. Odlučna prednost neprijatelja je bila i u tome što je raspolagao dovoljnim vazduhoplovnim snagama. On je iznendio naše snage na sarajevskom pravcu i brzinom dejstva i silinom udara. Koncentrišući vrlo brzo snage na ovaj pravac, uspeo je da ovlada Ivan-sedlom i da potom ubrzo ojača konjički garnizon. U to vreme ponovo je ojačao, novim snagama, svoju grupaciju na sarajevskom pravcu. Tako je raspolagao sa dovoljno snaga i za napadna dejstva na pravcu Ivan-sedlo — Konjic, i za uspešnu odbranu Konjica.

Naše snage bile su nedovoljne za stabilnije zatvaranje pravca Sarajevo — Konjic. Uz to oslabljena 1. proleterska divizija (bez 3. krajiške brigade) angažovana je počesno — po delovima: prvo glavnina 1. proleterske brigade, zatim cela 1. proleterska brigada, a docnije 1. i 3. proleterska brigada (bez jednog bataljona).

Cilj dejstva naših snaga na sarajevskom pravcu je bio borba za dobitak vremena. A za dužu uspešnu borbu trebalo je imati na raspolaganju veću prostoriju i po dubini i po frontu. To se u ovoj situaciji moglo obezbediti dubokim prodorom u pravcu Sarajeva, radi čega je trebalo odmah upotrebiti celu 1. proletersku, a čim stigne, i 3. proletersku brigadu. Pri tome bi se primenjivali danju elastična odbrana, a noću lokalni ili opšti napadi, kombinovani sa udarima na bokove, odnosno u pozadinu neprijateljskog borbenog poretka. A zemljište u zoni komunikacije Sarajevo — Ivan-sedlo je znatno povoljnije

[83] Zbornik II/8, dok.61i64.

za ovakav način dejstva od onog u zoni dela komunikacije Ivan-sedlo — Konjic. Međutim, 1. proleterska divizija je izgubila navedene prednosti onog momenta kada je neprijatelj ovladao rejonom Ivan-sedla, pošto se time znatno skratio operacijski pravac, i to na zemljištu nepovoljnijem za primenu naše taktike. Blizina Konjica nametala je odsudnu i aktivnu danonoćnu odbranu sa nepodeljenim snagama 1. i 3. brigade s obe strane komunikacije.

Dalja karakteristika je postavljanje dela snaga 1. proleterske divizije prema Sarajevu za defanzivno dejstvo, a istovremeno ofanzivno usmeravanje u pravcu Konjica. To se upravo sprovodilo kada je bila najpogodnija situacija da se stvore povoljni uslovi za dalja dejstva na ovom pravcu.

Prema tome, osnovni uzrok nepovoljnog razvoja situacije na sarajevskom pravcu leži u tome što date snage 1. proleterske divizije nisu bile upotrebljene za produžavanje operacijskog pravca ka Sarajevu, kako bi se time obezbedili svi neophodni uslovi za uspešno zatvaranje pravca Sarajevo — Konjic.

Inače, povoljniji odnos snaga, u brojnom i taktičkom pogledu, realizovan je tek počev od 23. februara, kada je 3. proleterska brigada činila frontalnu snagu (držala položaje s obe strane komunikacije Ivan-sedlo — Konjic), a 1. proleterska bočnu (postavljena tako da je mogla da napada bok neprijateljskih snaga koje su nastupale duž komunikacije Ivan-sedlo — Konjic). Međutim, neprijatelj je iskoristio momenat kada su gotovo sve snage 1. proleterske divizije (izuzev jedne čete 1. bataljona 3. brigade) bile postavljene na položaje zapadno od pomenute komunikacije i na onako lak način prošao jednom svojom kolonom za Konjic.

Za izvršenje planiranog opšteg protivnapada na sarajevskom pravcu, snage desne napadne kolone (3. brigade) bile su isuviše udaljene od polaznih položaja za napad, tako da 1. i 3. brigada nisu mogle da potpuno koordiniraju svoja dejstva po mestu i vremenu.

Treba još uzeti u obzir i činjenicu da su borbe na pravcu Sarajevo — Konjic vođene u situaciji kada bok naših snaga sa istočne strane nije bio obezbeđen (jedno-

slavno nismo imali snaga), a kada su komunikacijski pravci sa istoka ka Konjicu bili u rukama neprijatelja. Konjički garnizon nije bio izolovan sa svih strana.

Za napad na Konjic, našim snagama je stajalo* na raspolaganju svega osam dana: od 19. do 28. februara. Pošto od 19. do 22. februara uveče neprijateljski garnizon u Konjicu još nije bio ojačan, to je bio i najpovoljniji momenat za njegovo likvidiranje. Međutim, ovu povoljnost, kao što smo videli, nisu iskoristile naše jedinice koje su imale da zauzmu Konjic. U tome leži drugi osnovni uzrok onako nepovoljnog razvoja situacije na pravcu Sarajevo — Konjic.

Na sarajevskom pravcu su vođene borbe u osnovi frontalnog karaktera. One su bile vrlo uporne i nosile su često karakter odsudnosti, i to čitavo vreme protiv brojno i tehnički znatno nadmoćnijeg neprijatelja. Iako je situacija bila nepovoljna za jedinice 1. proleterske divizije, one su ipak prilagodile svoju taktiku prilikama i uspešno vodile frontalne borbe, zahvaljujući hrabrosti i ratnom iskustvu kao i velikom samopregoru našeg boračkog i starešinskog sastava.

I pored svih teškoća, snage 1. proleterske divizije (bez jedne brigade) ipak su sprečile nastupanje glavnih neprijateljskih snaga na pravcu Sarajevo — Konjic i stvorile vreme za dejstvo naših snaga u zoni Konjica, sve dok se definitivno nije odustalo od daljih napada na ovaj garnizon.

Protivudar kod Gornjeg Vakufa

Kada je, 27. februara, ojačana 718. nemačka divizija ušla u Konjic, 717. divizija je istog dana prodrla na greben planine Raduše, orijentišući se ka Prozorskoj kotlini, gde su bili ešeloni Centralne bolnice.[119] Situacija je bila veoma nepovoljna: prvi pokušaj prodora naših glavnih snaga preko Neretve u pravcu istoka nije uspeo, sa zapada su napredovale u prvoj liniji jake neprijateljske snage, a iza njih, u nešto većoj dubini, nastupale su takođe jače formacije neprijatelja.

[119] Zbornik II/8, dok. 169.

Narednih dana situacija se još više pogoršala. Predveče 28. februara, na pravcu G. Vakuf — Prozor, neprijateljske jake snage neposredno su ugrozile Centralnu bolnicu kod Prozora i Sćita. Zbog toga je Vrhovni štab istog dana doneo odluku da glavnim snagama izvrši protivudar ka Gornjem Vakufu, razbije najopasniju neprijateljsku grupaciju i na taj način spase ranjenike, a zatim da se odmah prebaci preko Neretve kod Jablanice. U vezi s tim Vrhovni štab je naredio da protivudar izvrše 1. proleterska divizija, 2. proleterska divizija (bez 2. dalmatinske brigade), 7. banijska divizija i 1. dalmatinska brigada 3 divizije.

Treća proleterska (sandžačka) brigada je, 1. marta po padu mraka, krenula ka G. Vakufu pravcem Grabovci — Višnjevica — Solakova Kula. Savlađujući vrlo ispresecano zemljište, prešla je r. Neretvicu i početkom marta razmestila se po prostoriji Solakova Kula, Parsovići.[105] Mada je udaljenost do prvog marševskog cilja iznosila oko 13 km (mereno po karti), trebalo je, s obzirom na karakter zemljišta, oko 12 sati marša, odnosno za savlađivanje ove marš-rute trebalo je gotovo četiri puta više vremena nego na ravničastom zemljištu. Posle kratkog odmora brigada je, 2. marta, produžila po danu pravcem Solakova Kula — Vratna gora — Bukva — Uzdol, izložena stalnom i snažnom dejstvu neprijateljske avijacije. Cilj marša je bio da se na prostoru blizu Prozora (Uzdol, Kranjčići, Duge) stigne najkasnije istog dana uveče. Dužina marša iznosila je 11 km po karti, za koji je zbog ispresecanosti zemljišta i neprestanog dejstva neprijateljske avijacije bilo potrebno oko 11 časova.[106]

Vrhovni štab je 2. marta naredio telefonom štabu 1. divizije da se sa 1. i 3. proleterskom brigadom odmah prebaci na prostoriju: s. Zastinje, Mačkara, Valice, Cvrče, Pridvorci i Ljubunci (kod izvornog dela rečice Drogućine

[105] Zbornik IV/11, dok. 1, 3, 10.

[106] Pošto na zemljištu ovakvog karaktera ima nagiba preko 10", na svakih 300—400 m penjanja, odnosno 500 m spuštanja, treba dodati jedan sat više, i još 1/3 vremena dodati za noćni marš. Orijentaciono, za savlađivanje marš-rute na ovakvom zemljištu potrebno je četiri puta više vremena u odnosu na proračune merene po karti, imajući kod dnevnog marša u vidu i uticaj avijacije.

i u međuprostor ove rečice i Vrbasa) i da smeni delove 1. dalmatinske brigade koja je zatvarala pravac od G. Vakufa ka Mejniku. Pokret je morao početi najkasnije 3. marta u 5 časova. Upravo 3. proleterska brigada trebalo je da smeni delove 1. dalmatinske na prostoriji kod izvornog dela Drogućina i da bude spremna da zatvori pravac od G. Vakufa ka Mejniku, dok je 1. proleterska brigada imala da izbije u isto vreme na prostoriju severno od rejona razmeštaja 3. brigade, s tim da bude spremna za bočni udar na neprijatelja ako bi produžio nastupanje ka jugu u pravcu položaja 3. brigade.

Brigade su i u toku noći 2/3. marta produžile marš do prostorije Mejnik — Ljubunci koja je udaljena od dotadanjeg razmeštaja oko 8 km (po karti). Za to joj je bilo potrebno oko 8 sati marša. U toku 3. marta nastavljen je pokret i po danu, a to je značilo preći novih 10 km (mereno po karti), zašto je bilo potrebno' oko 10 sati marša. Marš je produžen i u toku noći 3/4. marta sve do napada,

S obzirom na karakter zemljišta, 1. proleterskoj diviziji je, da bi prešla oko 50 km vazdušne linije od prostorije iz zone Neretve do rejona G. Vakufa, trebalo oko 50 časova. A 3. brigadi su za izvršenje ovog marša ukupno stajali na raspolaganju jedna noć i dva dana, odnosno 60 časova. Prema tome, od ovih 60 časova, brigada je marševala oko 50 časova i odmah prešla u napad. Za sve ovo vreme neprijateljska avijacija je vrlo često nadletala njenu marševsku kolonu, bombardovanjem i mitraljiranjem nanosila joj gubitke i još više otežavala pokret. Vreme je bilo vrlo lepo i pogodno za dejstvo avijacije. No, i pored svih teškoća, brigada je izvršila marš u duhu naređenja.

U toku ovog marša Vrhovni komandant je, 3. marta pre podne, izdao pismenu zapovest glavnim snagama Glavne operativne grupe za protivudar kod G. Vakufa. U duhu toga, štab 1. proleterske divizije odredio je 3. proleterskoj brigadi pravac napada: s. Zastinje — s. Seferovići — s. Mračaj — s. Dobrošin — k. 749 — s. Zvižde — G. Vakuf. Desno od nje naredio je da napada 1. proleterska brigada pravcem: s. Mačkara — Sedlo — Bareće — Skarino brdo — S. Seoci — sev. od s. Zdrimci, ispod

Oštrog vrata (k. 1195) — s. Vrsi — iznad s. Bistrica, sa zadatkom da obuhvatnim pokretom olakša i, po potrebi, bočnim dejstvom aktivno potpomogne nastupanje 3. brigade i onemogući neprijatelju izvlačenje na sever preko Šarajvilića. Levo od 3. brigade, preko Crnog vrha (u zoni između druma Makljen — G. Vakuf i r. Vrbas), napadala je 1. dalmatinska brigada.[107]

Od 1. dalmatinske brigade dobiveni su u toku pokreta podaci da drži položaje Crni vrh — Voljevac i da neprijatelj od G. Vakufa nadire prema Prozoru u tri kolone: desnom pravcem Baloč — Vilića gumno, srednjom pravcem G. Vakuf — Pidriš i levom glavnim drumom preko Crnog vrha. Od štaba 1. proleterske divizije obavešteni smo: da je 2. marta izjutra neprijatelj nastavio napad i to najjači u pravcu desnog krila naših snaga koje su u to vreme vodile borbu; da je donekle uspeo da potisne 1. dalmatinsku brigadu i da su se tog dana oko podne pojavili neprijateljski tenkovi kod s. Trlice.[108]

U toku 3. marta nisu dobijeni novi podaci o situaciji kod Gornjeg Vakufa.

Bilo je potrebno dublje izviđanje u pravcu neprijatelja, uz istovremenu spremnost brigade za borbu u susretu kako mu se ne bi dozvolio proboj dalje ka jugu.[109] Međutim, 3. brigada nije imala vremena da sačeka podatke od izviđačkih organa već je bila prinuđena da izviđa u pokretu. Naime, morala se tačno držati zadatka, produžiti marš određenim pravcem i stupiti u borbu sa neprijateljem kada na njega u datoj zoni naiđe.

Za napad su se mogla koristiti u užem smislu dva taktička pravca: od Seferovića preko Dobrošina u pravcu s. Zdrimci i dalje ka G. Vakufu, i drugi koji je vodio od Seferovića preko Mračaja i Dobrošina ka Orlišću i Babi i izbijao na glavnu komunikaciju Prozor — G. Vakuf, na deonici u kanjonu Vrbasa.

Bataljoni 3. brigade dobili su sledeće zadatke:

— 4. bataljon da napada pravcem Dobrošin — Zdrimci i po ovlađivanju s. Zdrimci da produži napad u pravcu G. Vakufa;

[107] Zbornik IV/11, dok. 13.
[108] Isto, dok. 11 i 14.
[109] Isto, dok. 14.

— 1. bataljon da nastupa pravcem Dobrošin — Baba, a po ovlađivanju rejonom Babe produžava napad tako da delom snaga preseče glavnu komunikaciju u visini Babe, a drugim da produži dejstvo ka G. Vakufu;

— 2. bataljon da napada pravcem Dobrošin — Orlišće (k. 915) a po zauzeću Orlišća da produži dejstvo- ka Babi i dalje ka G. Vakufu;

— 5. bataljon je ostavljen u brigadnoj rezervi u rejonu sela Dobrošin.

U toku noći 4. bataljon je iznenada upao u neprijateljski logor južno od s. Ždrimci, proterao neprijatelja i zaplenio 2 topa.[110] Posle svanuća bataljon je ostavio puškomitralješka odeljenja na prednjim položajima, dok je glavnina, radi zaštite od dejstva neprijateljske artiljerije i avijacije, zauzela rastresitiji raspored.

I 1. bataljon je u toku noći iznenadio i likvidirao neprijateljske predstraže (delove ustaških jedinica koji su obezbeđivali glavnu komunikaciju). On se posle svanuća našao na položajima u pravcu Babe gde je neprijatelj držao svoje delove. Neprijatelj je sa istih položaja dejstvovao artiljerijom i avijacijom i po 4. i po 1. bataljonu.

Jedna četa 2. bataljona je, oko ponoći 3/4. marta, napala Orlišće ali je, pretrpevši gubitke, odstupila ka glavnini bataljona između Surdupa i Babe. Bataljon nije iskoristio mogućnost da jačim snagama ponovo napadne Orlišće pre svanuća.

Osetivši se ugroženim na odseku gde je napadala 3. proleterska brigada, neprijatelj je vrlo brzo reagovao jakom koncentracijom artiljerijske vatre. U toku čitavog dana, 4. marta, snažno- je tukao položaje 3. brigade i artiljerijom i avijacijom. Ova dejstva su prosto prikovala naše bataljone na položajima.

O tim borbama na sektoru napada 3. brigade neprijatelj u svojim izveštajima, pored ostalog, kaže: da je u toku noći jako napadnuto njegovo levo krilo sa jugoistoka i istoka i da se povuklo na liniju k. 900 — Orlišće — k. 909: da je u toku i napad sa istoka u pravcu G. Vakufa, kao i da su upotrebijene sve rezerve. Dalje se govori o svojim snagama da su napredovale prema Prozoru

[110] Isto, dok. 316.

sve do 4. februara, kada su oko 1 sat »partizani« probili i razbili njihovo levo krilo kod s. Dobrošina, 5 km jugoistočno od G. Vakufa.[111]

S obzirom na borbe koje su u to vreme vođene na pravcima 1. proleterske i 1. dalmatinske brigade, a radi produžavanja napada i snažnog pritiska na neprijatelja koji se nalazio u zoni glavne komunikacije Trlica — G. Vakuf, štab 3. brigade je, 4. marta pre podne, odlučio da se ponovo napadne i zauzme Orlišće koje je u toj situaciji predstavljalo najosetljiviji deo utvrđenog položaja neprijatelja. Cilj ovog napada bio je da se neprijatelj primora da ubrza odstupanje ka G. Vakufu i tako se stvori povoljnija situacija u celoj zoni napada 1. proleterske divizije. Očigledno, stvorena je takva situacija koja je neminovno nalagala da 3. brigada produži napad i u toku dana, bez obzira na velike žrtve koje su se morale podneti. Neprijatelj je već bio organizovao položaj i uz masovnu i snažnu podršku artiljerije i avijacije odlučno se branio. Napad na tako utvrđenog neprijatelja u rejonu Orlišća, i to usred bela dana, izvršio je 5. bataljon, uz podršku samo jednog brdskog topa i minobacača 2. bataljona. Pošto su podišle na jurišno odstojanje, čete su, uz kraću vatrenu pripremu, krenule na juriš. Međutim, neprijatelj ih je dočekao vrlo dobro pripremljenom vatrom. Čete su uspele da se privuku vrlo blizu neprijatelju i da upotrebe ručne bombe, ali su u tom izvanredno snažnom napadu pretrpele teške gubitke u mrtvima i ranjenima (preko 20 boraca i rukovodilaca izbačeno iz stroja). Sudar je bio tako silovit da su se snage formalno odbile jedna od druge — jednovremeno su se povukli i naš 5. bataljon i neprijateljski delovi iz prednjih rovova. Napad je prekinut, a dobar deo naših boraca upotrebljen je za iznošenje ranjenih sa bojišta.

Po završenoj borbi kod Orlišća, jedinice brigade pripremale su se za napad naredne noći.

U vezi sa radiogramom Vrhovnog štaba koji glasi: -Naši su izbili na Tihomišlje. Vaša 1. divizija mora da požuri i izbije severno od Vakufa kako nam neprijatelj ne bi umakao . . .« štab 1. divizije je, još oko 10 časova

[111] Isto, dok. 177 i 316.

4. marta, naredio 1. brigadi da izbije severno od G. Vakufa na liniju s. Krupa — r. Bistrica — s. Sarajvilić. U isto vreme 3. brigada je dobila dopunski zadatak da se orijentiše ka severoistoku od Vakufa i poveže sa 1. proleterskom brigadom.

U toku noći 4/5. marta 3. brigada je nastavila napad i njeni delovi su u zoru izbili na položaje pema Babi i k. 749 koji su bili neposredno iznad Vakufskog polja. Njen 5. bataljon koji je već bio desetkovan, napao je ponovo u toku noći Orlišće, ali je neprijatelj po padu mraka već bio odstupio. O stanju na frontu svoje 717. divizije neprijatelj, pored ostalog, izveštava: »Trajno jak pritisak neprijatelja na front i u bok divizije. Južni front povučen unazad. Divizijsko komandno mesto Podgrađe. Namera: izdržati dok ne stigne rasterećenje od strane 369. divizije«.[112]

Bataljoni 3. brigade uspeli su da, pre podne 5. marta, izbiju na položaje neposredno iznad Vakufskog polja. Neprijatelj je, pružajući jak otpor, odstupao postepeno preko tog polja ka Vakufu. Povremeno je preduzimao i kraće protivnapade, uz podršku tenkova. Ovog dana oko podne 1. proleterska brigada je vodila borbe na liniji: Vrsi — Krupa — Bistrica — Sarajvilić, dok je 3. brigada produžila napad na sam Gornji Vakuf. U 16.10 časova štab i. divizije naređuje:

»I pored toga što je ljudstvo umorno, neprijatelj se mora udariti, bez obzira da li neko sa leve strane Vrbasa zatvara drum, jer ako se ova prilika propusti — tj. dok se neprijatelj izvlači sa komorama i kamionima — moraćemo ići na Bugojno pod mnogo težim uslovima.[113]

O borbama vođenim u toku 5. marta, u neprijateljevom dokumentu stoji da naši nastavljaju jak pritisak s obe strane druma G. Vakuf — Bugojno i da se njegova divizija povukla na podesniji odbrambeni položaj, na liniju Jagnjid — Podgrađe — Bistrica.[114]

U 20 časova 5. marta naređeno je da se 1. brigada zadrži na dostignutim položajima. Iste noći 2. bataljon

[112] Isto, dok. 189.
[113] Isto, dok. 25.
[114] Isto, dok. 182 i 190.

3. brigade prebacuje se na levu obalu Vrbasa i preko Mačkovca stiže u s. Mračaj, gde smenjuje delove 4. proleterske (crnogorske) brigade.

Može se reći da su borbe koje su 3. proleterska (sandžačka) brigada i druge jedinice vodile, kao i sama pojava 3. brigade na ovako osetljivom pravcu koji je neposredno izvodio na jedinu komunikaciju kojom je neprijatelj raspolagao u zoni svojih operacija, doprinele operativnoj nestabilnosti čitavog njegovog borbenog poretka i znatno uticali na lomljenje njegove volje. Odlučno dejstvo ka Orlišću, zatim napadi u rejonu s. Zdrimci i Babe uticali su da neprijatelj, s jedne strane, pojačava svoje obezbeđenje duž levoga boka, a sa druge, da snage iz dubine svoje odbrane ne upotrebljava za aktivna dejstva, što bi inače normalno učinio, već za pojačavanje odbrane ugroženog odseka. Prema tome, neprijatelj je bio prisiljen da pojača dubinu svoje odbrane, a time istovremeno da slabi snage prvog ešelona, zbog čega je u ovoj situaciji postepeno gubio nadu u mogućnost stabilizovanja fronta na prostoriji južno od G. Vakufa, odnosno u širem rejonu ovog garnizona. Međutim, stoji i činjenica da je 3. proleterska brigada mogla uspešnije izvršiti postavljeni zadatak, da je još u toku noći 3/4. marta organizovanije i sa više snaga napala Orlišće i Babu, zauzela ih i narednog dana (4. marta) produžila u pravcu G. Vakufa, i to sa istom odlučnošću i smelošću kao što je to učinio 5. bataljon za vreme napada na Orlišće i 4. bataljon prilikom napada na s. Zdrimci, 3/4. marta, gde je razbio neprijatelja i zaplenio 2 topa. Ovo bi bilo još efikasnije da je i 1. proleterska brigada energično prodrla prema Sarajviliću, a za to su, i pored teškog terena, postojali uslovi.

Ova naša velika i brza operacija prema G. Vakufu ponovo je pokazala visok moral i borbenu sposobnost naših jedinica. Čvrsta rešenost i odlučnost da se sačuva prostorija na kojoj se nalazila Centralna bolnica, naših preko 4000 ranjenika i bolesnika, predstavljale su jedan od osnovnih elemenata za ovako požrtvovano angažovanje i uspešno izvršenje zadatka. U toku napada trebalo je grudima otvarati put i izvršiti niz snažnih juriša i naleta, po noći i po danu, i to na neprijatelja koji je na svakom pravcu bio brojno jači, sa daleko nadmoćnijom i razno-

vrsnijom tehnikom, neprijatelja kojeg je obilno podržavala avijacija, koji je poznavao vrlo dobro ratnu veštinu i uporno se borio, imao bogato borbeno iskustvo i obučen i vrlo sposoban komandni kadar.

U toku ovog manevra naš komandni kadar ispoljio je veliko iskustvo i ličnu i komandantsku hrabrost. Odluka da se sa istoka prebace glavne naše snage na zapad, zamisao ovog poduhvata, izbor momenta, broj jedinica određenih za protivudar, svi ovi elementi — svaki pona-

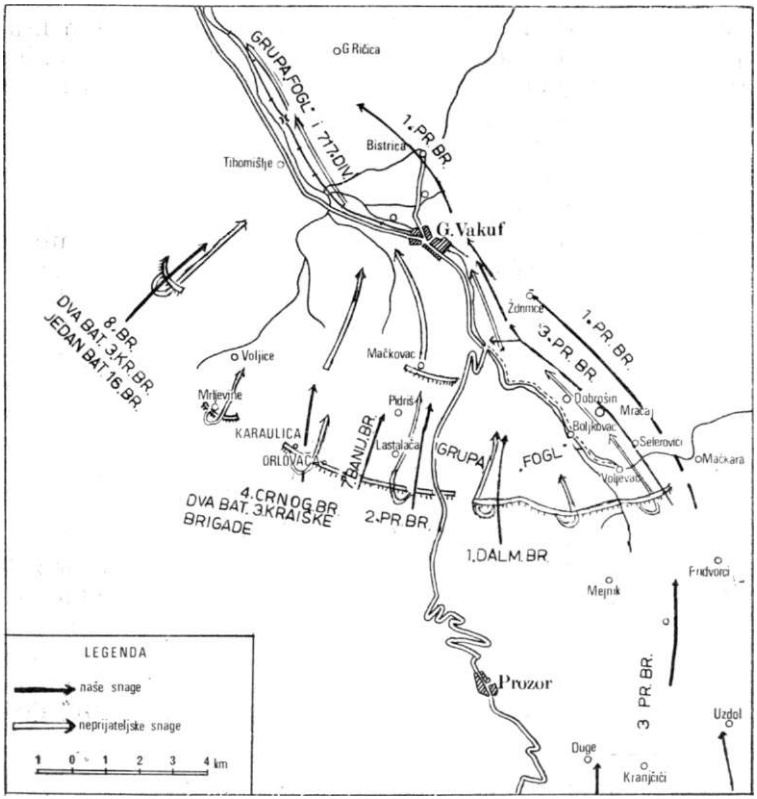

Treća proleterska brigada u protivudaru kod Gornjeg Vakufa 3—5. marta 1943.

osob i svi zajedno — pravilno su postavljeni i međusobno dobro koordinirani, tako da su pružili solidnu osnovu za izvršenje ovako velikog i složenog zadatka.

Brigada u zaštitnici Glavne operativne grupe na pravcu G. Vakuf — Ostrožac

Borbe od G. Vakufa do Prozora

U toku protivudara naših snaga neprijatelj je odbačen na prostoriju G. Vakufa i Bugojna, sa prednjim krajem na liniji Galečnica — Podgrađe — Bistrica. Dubina odbrambene zone zahvatila je relativno uzan pojas duž glavnog druma Podgrađe — Gračanica. Neke njegove komande i delovi snaga prebačeni su tada u Bugojno. Tako se u ovoj zoni našlo sabijeno nekoliko neprijateljskih pukova sa raznim ojačanjima.

Situacija kod naših snaga na odseku G. Vakufa ubrzo se promenila. Već 5. marta u 24 časa štab 3. brigade je obavešten da se, u duhu nove odluke Vrhovnog štaba za prebacivanje glavnih snaga sa fronta od G. Vakufa ka Neretvi, 1. proleterskoj diviziji postavlja zadatak da obrazuje opštu zaštitnicu i zatvara pravac: G. Vakuf — Prozor — Rama — Jablanica. »Marševaćete širim frontom«, stajalo je, pored ostalog, u naređenju, »zatvarajući pravac G. Vakuf — Prozor i G. Vakuf — s. Mejnik — s. Duge. Vi ćete marševati pozadi začelja ranjenika«.[115]

U vezi sa ovim, 3. proleterska brigada je dobila zadatak da između Vrbasa i druma G. Vakuf — Prozor zatvara pravce koji od G. Vakufa izvode ka jugoistoku, odnosno ka Prozoru. Time je brigadi ostalo malo- vremena za predah, jer je neprijatelj odmah uočio da se veći deo naših snaga skida sa vakufskog fronta i upućuje u pravcu Neretve.[116] U početnom periodu odbrambenih borbi, des-

[115] Zbornik II/8, dok. 131.

i« Tako u jednom dokumentu 717. divizije, pored ostalog stoji: »Izgleda da se neprijatelj povlači u pravcu 718. divizije. Namera i napad pravcem Prozora«. (Zbornik IV/11, dok. 198).

no od naše 3. nalazila se 1. proleterska, a levo 3. krajiška brigada.

Već u toku 6. marta neprijatelj je sa nekoliko tenkova izvršio prodor na drumu pravcem G. Vakuf i dalje uz Vrbas. Istog dana je 1. proleterska brigada upućena ka Neretvi na nov zadatak, zbog čega je naša 3. proleterska brigada preuzela i njene zadatke, zatvarajući tako sve pravce (istočno od druma Prozor — G. Vakuf) koji su od G. Vakufa vodili ka jugu i jugoistoku.

Dubina odbrambene zone od G. Vakufa do Prozora iznosila je oko 12 km (mereno po karti), a širina do 8 km. U ovoj zoni se protežu tri glavna pravca: Zdrimce — Seoci — Seferovići —• Zastinje — Cvrče — Lisac (tt 1347), zatim: Orlišće —• Dobrošin — Mračaj — Voljevac — Mejnik — Ljubunci i treći: Baba — Karamustafić — Crni vrh — Debelo Brdo — G. Blace.

U početnom odbrambenom rasporedu, prednji delovi 3. brigade nalazili su se neposredno južno od G. Vakufa, a na k. 703 iznad Karamustafića bio je postavljen njen protivkolski vod. Zamisao je bila da na svakom od navedena tri pravca dejstvuje po jedan bataljon, s tim što bi se 4. bataljon rasporedio u dubini, kako bi se, prema potrebi, angažovao bilo u protivnapadu, bilo radi prihvata najugroženijih bataljona posedanjem pogodnog položaja u dubini^

Neprijatelj je 7. marta prešao u opšte nastupanje i jednom oklopnom grupom ušao u G. Vakuf koji naše jedinice nisu neposredno branile. Kad je njegova tenkovska kolona koja se kretala glavnim drumom od G. Vakufa ka Prozoru, izbila na raskrsnicu puteva kod Karamustafića, protivkolski vod 3. brigade je uništio jedan tenk, a jedan onesposobio.[117] U svom izveštaju za 8. mart neprijatelj navodi da je tog dana (8. marta) njegova divizija krenula u napad na Prozor, da je 202. tenkovski bataljon bez otpora zauzeo G. Vakuf, ali da se na prevoju 3 km južno od G. Vakufa nalazi jači neprijatelj sa pt-topovima.[118]

[117] Zbornik IV/1, dok. 199.
[118] Isto, dok. 206 i 207.

Neprijatelj je organizovao napad u tri kolone: srednja u zoni glavnog druma G. Vakuf — Prozor, desna preko Karaulice i Vilića gumna, a leva u zoni gornjeg toka Vrbasa. U toku 8. marta malo je napredovao, ali je sutradan, 9. marta, duboko prodro u zonu odbrane 3. krajiške brigade i preko Vilića gumna izbio na Debeli breg (oko 3 km severno od Prozora). Pošto je istovremeno izvršio manevar i od Vukovskog, 3. krajiška brigada se povukla ka Prozoru.

Na pravcu naše brigade neprijatelj je tada postigao vrlo mali uspeh — izbio je pred Crni vrh (tt 1206). U takvoj situaciji, a posebno zbog stanja kod s. Rumboci i Vilića gumna, gde je postojala mogućnost da neprijatelj još istog dana (10. marta) ovlada Sćitom, Vrhovni komandant je 10. marta u 3.25 časova izdao naređenje da se desno krilo 1. divizije povuče više nazad, kako ne bi bilo odsečeno od glavne komunikacije Prozor — Rama.[119] Tako je 10. marta, zbog situacije zapadno od glavnog druma Prozor — G. Vakuf, naša 3. proleterska (sandžačka) morala da napusti veliki deo prostora bez jače borbe.

Neprijatelj je tog dana izbio: 749. pukom na prostoriju Makljen — Prozor, 738. pukom u zonu Duge, a 737. pukom u Voljevac. Njegova dva puka su, kao što se vidi, dejstvovala u zoni 3. proleterske brigade.

O borbama iz tog perioda u mesečnom izveštaju štaba 1. proleterske divizije stoji:

»Zadatak je bio da se zatvori pravac G. Vakuf — Prozor u cilju zaštite evakuacije Centralne bolnice u pravcu Prozora i dalje niz r. Ramu ka Neretvi. Postupak je bio, da se 3. Sandžačka brigada koja je postavljena istočno od ceste Prozor — G. Vakuf, upotrebi za zatvaranje pravaca u toj zoni, a 3. krajiška brigada da se upotrebi za zatvaranje pravaca zapadno od nje. Neprijatelj je otpočeo prodor ka G. Vakufu i dalje ka Prozoru. U toku žestokih borbi neprijatelju su naneti veliki gubici. 3. brigada je uništila jedan, a onesposobila još jedan neprijateljski tenk. U toku 9. marta neprijatelj je uspeo da pred mrak izbije na Vilića guvno. Zbog ovoga, a naročito zbog dubokog neprijateljskog prodora od pravca Vukovskog, 3. krajiška brigada povukla se ka Prozoru, a 3. Sandžačka brigada se zadržala na Crnom vrhu, tj. na sektoru između ceste Prozor — G. Vakuf i r. Vrbas«. Dalje, pri oceni izvršenja zadatka, štab divizije navodi: »Zadatak je izvršen —

[119] Zbornik II/8, dok. 169.

omogućeno izvlačenje ranjenika sa terena oko Prozora. Rad jedinica bio je dobar, a takođe i držanje boraca koji su izdržali u stalnim borbama često bombardovanje, neredovnu ishranu, noćivanje po položajima na snegu«.[120]

Borbe na pravcu Prozor — Ostrožac

Zona dejstva 3. proleterske brigade, dubine oko 18 km, a širine preko 12 km (mereno po karti), protezala se istočno od Prozora i r. Rame. Zemljište je jako isprasecano, a na pojedinim odsecima su pravi kanjoni. U ovoj zoni karakteristični su pravci: Lisac — Solakova Kula — Seonica; Uzdol — Studena planina — Čelinska planina — Podhum — Ostrožac i Ošljani — Klek — Kučani — Rajan klek — Bokševica planina — Dobrogošće.

Zamišljeno je da se na navedenim pravcima vodi manevarska odbrana, tj. da se na pogodnim položajima pruža što jači otpor, a međuprostori brane manjim delovima i vatrom pešadijskog naoružanja. Tako bi se neprijatelju sprečio prodor i primorao da razvije svoje snage. Daljina otvaranja vatre zavisila je od zemljišta i načina nastupanja neprijatelja.

Pošto je zauzeo Prozor, neprijatelj je odmah produžio jednom kolonom u pravcu s. Duge, a drugom preko s. Mejnika. Došlo je do oštrih borbi kod Troglava jugoistočno od Prozora, gde su delovi 3. proleterske brigade pružali jači otpor, vršeći povremeno i lokalne protivnapade.

Neprijateljska 717. divizija prebacila je težište na svoje levo krilo-, odnosno ka centru borbenog poretka naše 3. proleterske brigade, da se što pre spoji sa 718. divizijom koja je dejstvovala od Konjica ka zapadu. Spajanje je trebalo da bude negde po prelasku Neretvice u rejonu Seonice, oko 8 km severno od Ostrošca. U to vreme 3. krajiška brigada se nalazila na pravcu koji se južno od Prozora proteže ka Rami i dolini Doljanke. Koristeći se slabom vezom između unutarnjih krila naše 3. sandžačke i 3. krajiške brigade, neprijatelj je 12. marta uspeo da dolinom Rame, preko Gračanice, prodre jednom kolonom ka Kleku i tako izmanevruje vrlo dobre položaje koje je

[120] Zbornik IV/12, dok. 140.

posela naša brigada na južnoj obali r. Volujčice.[121] Time je uspeo da posle zauzimanja Prozora i izbijanja na prostoriju jugoistočno od Prozora, u toku naredna dva dana prodre ka jugoistoku oko 7 km vazdušne linije.

U to vreme bataljoni naše 3. proleterske brigade vodili su teške borbe u rejonu Solakove Kule, u zoni Studene planine i kod Kleka. Trebalo je i dalje uporno, bez obzira na žrtve, nastaviti borbu da bi se dobilo neophodno vreme za prebacivanje ranjenika i svih jedinica preko Neretve.

U izveštaju za 13. mart, neprijatelj o stanju kod 717. divizije kaže da su terenske teškoće, razoreni mostovi kod Rame severozapadno od Gračanice, kao i umešno vođenje borbe naših zaštitnica usporavali napredovanje 717. divizije koja je tog dana doprla na liniju: Ulovine (955) — Parcani — k. 649 — Kute.[122]

U tom periodu jedan puk 717. divizije produžava nadiranje dolinom r. Rame, izbijajući oko 3 km južno od Gračanice, a glavnina divizije napreduje glavnim pravcem preko Kučana ka Seonici. Znači, nastaje situacija kada je gotovo čitava 717. divizija (bez manjih delova jednog puka) usmerila nastupanje u zonu dejstva naše 3. proleterske brigade. U to vreme jake neprijateljske snage približavale su se sa severozapada velikoj okuci Neretve. »

Na ovom jako ispresecanom zemljištu^jedan bataljon naše brigade uspešno se suprotstavljao neprijateljskom puku gotovo punog formacijskog sastava. To potvrđuju i Nemci u izveštaju o stanju 717. divizije, gde, pored ostalog, kažu:

»Neprijatelj se pred divizijom ponovo ugnjezdio sa zaštitnicama na zasad utvrđenim položajima. Desno krilo divizije uz velike terenske teškoće napredovalo do na 3 km južno od Gračanice«.[123] Zatim, dalje kaže: »Slabe neprijateljske snage, boreći se žilavo, povlače se prema jugu i jugoistoku. Verovatno se bore da bi dobile vremena za transport ranjenika .. ,«[124]

[121] Isto, dok. 218.
[122] Isto, dok. 221 i 222.
[123] Isto, dok. 227.
[124] Isto, dok. 228.

Nemci su svojim centrom izbili prema Rajan Kleku, a levim kod Solakove Kule, 2 km od gornjeg toka r. Neretvice. S obzirom na približavanje snaga sa istoka i na dosta ubrzano prodiranje neprijateljskih jačih formacija sa severozapada, radi izbijanja u zonu velike okuke Neretve, nastala je složena situacija. Naša brigada se sa 3. krajiškom našla na vrlo uskoj prostoriji pred kanjonom Neretve, prema neprijatelju koji nastupa sa istoka, severa i zapada.

Nemačka 369. divizija hitala je ka jugoistoku da uspostavi vezu sa desnim krilom 717. divizije južno od Gračanice, dok je 718. nastupala postepeno sa istoka, da uspostavi vezu sa 717. divizijom koja je ulagala krajnje napore da glavnim snagama što pre potisne našu brigadu i spoji se u zoni r. Neretvice sa 718. divizijom.

U ovoj fazi je 3. proleterska brigada vodila zaštitničke borbe u zoni širokoj i do 16 km (po karti), a istovremeno se morala obezbjeđivati i od delova 718. divizije koji su nastupali u pravcu Seonice, odnosno Višnjevice.

Često se u literaturi navodi mišljenje da je neprijatelj mogao na pojedinim pravcima da napreduje brže, ali da to nije činio da bi potiskivanjem i sadejstvom sa drugim snagama izvršio opkoljavanje i slično. Očigledno, neprijatelj je u drugim situacijama, na pojedinim pravcima težio opkoljavanju što većih snaga, što većeg broja naših jedinica, obezbeđujući na taj način čvrstinu svog borbenog poretka i sprečavajući eventualan prodor nekih naših jedinica. Međutim, u ovoj situaciji toga nije bilo-, što se uostalom vidi iz originalnih izveštaja neprijatelja u kojima stalno ističe teškoće usled otpora naših jedinica, nepovoljnog terena i dr. Nema sumnje da bi neprijatelju koristili brzi prodori na pravcu napada 717. i 718. divizije, i što brže izbijanje na okuku Neretve, čime bi naše snage bile dovedene u veoma kritičnu situaciju. Međutim, naše jedinice su pružale takav otpor, tako su koordinirale dejstva, da neprijatelju nisu dozvoljavale takav poduhvat. On jednostavno u ovoj situaciji nije smeo, a ni mogao da na pojedinim pravcima izvrši dublje prodore, jer bi te jedinice bile izložene riziku da budu uništene.

Prelazak preko Neretve

Izbijanjem brigade u zonu r. Neretvice uoči 15. marta završava se karakteristična etapa njenih dejstava. Izvršivši usiljeni marš sa udaljenih položaja, uz prethodno organizovanje demonstrativnog napada na pojedinim pravcima, brigada je sada ostavila 717. diviziju nekoliko kilometara iza svojih zaštitničkih delova. Međutim, nije trebalo mnogo vremena pa da neprijateljske glavne snage sa severa izbiju na samu Neretvu. Istovremeno se nad položaje delova 3. proleterske brigade koji su neposredno obezbeđivali prelazak preko Neretve i sa istoka potpuno nadnela 718. divizija. Ove dve neprijateljske divizije trebalo je, sredinom marta, da na ovom odseku uhvate neposredan dodir i da sa severa obrazuju povezan front oko glavnih naših snaga u velikoj okuci Neretve.

Obezbeđujući se jednovremeno od pravca nastupanja jedne i druge (717. i 718.) divizije, naša brigada se za prelazak preko Neretve orijentisala glavninom preko popravljenog mosta kod Ostrošca, a manjim delom ka s. Dobrogošću. Ona je u toku 14. marta, obezbeđena svojim zaštitnicama, počela prebacivanje preko Neretve. Još od početka prebacivanja, kao i za vreme pokreta naših delova ka mostu kod Ostrošca, neprijateljska avijacija je izvršila vrlo jake napade na naše snage, posebno na one koje su držale položaje za neposredno obezbeđivanje prelaza kod s. Ostrošca. Situacija je bila vrlo kritična. Neprijatelju je bio potreban samo još jedan napor pa da prodre na samu Neretvu i time prinudi naše jedinice da se pod vatrom prebacuju preko reke. No, zahvaljujući upornosti svojih zaštitničkih delova koji su neprijatelja zadržali na pristojnom odstojanju, brigada je uspela da još u toku dana veći deo snaga prebaci preko Neretve, i da u toku noći 14/15. marta pređu i poslednji njeni delovi. Dotle su već i svi ranjenici i bolesnici, kao i druge jedinice na ovom odseku, prešli Neretvu.

Sutradan, 15, marta, spojili su se delovi obe neprijateljske divizije i ovladali levom obalom Neretve na tom odseku. Pred izbijanje na Neretvu, neprijatelj ovako izveštava o stanju kod svojih jedinica:

Kod 717. divizije slab neprijatelj, ali se vesto bori, odstupa na jug i jugoistok ...

Kod 718. divizije, neprijatelj drži i dalje posednute visove južno od Neretve, od Konjica do Ostrošca. Drum Konjic — Ostrožac neprolazan usled drumskih zapreka koje su tučene vatrom. Borbena grupa, uz slab neprijateljski otpor, 14. marta izbila na severnu obalu Neretve od Ostrošca do Čelebića ...

Kod 369. divizije, neprijatelj se povlači na jugoistok i nosi svoje ranjenike. Izviđački bataljon prodro na jugoistok ka drumu Prozor — Gračanica i po savlađivanju neprijateljskog otpora zauzeo Ramu.[1]-'

U toku ove manevarske odbrane naša 3. brigada je, od 6. do 15. marta, vodila borbu za dobitak u vremenu i bila zaštitnica Glavne operativne grupe NOVJ. To je zahtevalo veliku pokretljivost, snalažljivost i žrtve, iscrpljivalo i fizički i psihički, a uslovljavalo osećaj mere i rizika u određenoj taktičkoj situaciji i brzo donošenje najcelishodnijih odluka, kao i izvršavanje naređenja.

Stepen upornosti u ovim borbama zavisio je na prvom mestu od situacije u zoni Neretve, od tempa evakuacije ranjenika. Trebalo je stalno biti u toku događaja, na pojedinim zemljišnim odsecima pružiti uporniju odbranu i duže zadržati neprijatelja, na nekim pravcima vršiti ispade lokalnog karaktera, a na nekim napuštati ponekad i veći deo zemljišta, da bi se postavilo u povoljniji položaj za dalje borbe. Bilo je potrebno stvoriti vreme da naše glavne snage prodru preko Prenja dalje ka istoku, a istovremeno da se sve naše jedinice, ranjenici i bolesnici prebace preko Neretve.

Treća brigada je u datoj zoni od Gornjeg Vakufa do Neretve vodila borbu suprotstavljajući se neprijatelju, jačine preko 1.000 dobro naoružanih vojnika, podržanih tenkovima, artiljerijom i avijacijom koja je za ovakav način borbe dolazila do punog izražaja. Na pojedinim položajima neprijatelju je po cenu velikih žrtava pružan vrlo jak otpor, kao što je: južno od G. Vakufa, u rejonu Kleka, Kućana i Rajan-Kleka, u visini Solakove Kule i u zoni Neretve.

Brigada je imala glavne snage razvijene u jednoj liniji, a bataljoni su se sami obezbeđivali prilikom preba-

[110] Isto, dok. 316.

civanja sa jednog položaja na drugi, ostavljajući po jednu četu na položajima neposredno prema neprijatelju. Ukoliko je to vršeno u toku dana, na pojedine pogodne položaje postavljena su puškomitraljeska i mitraljeska odeljenja koja su vatrom zadržavala i usporavala neprijatelja, obezbeđujući time organizovano povlačenje i zaštitničke čete. Inače, jedinice su težile da sačuvaju inicijativu i slobodu akcije. Ukoliko bi se pojedini bataljoni na određenim položajima jače angažovali, težili su da neprijatelja zadrže do pada mraka, a zatim bi se čitav bataljon odlepio i ubrzanim maršem povlačio na nov položaj.

U svom mesečnom izveštaju za mart, štab 1. proleterske divizije, pored ostalog, daje sledeću ocenu: »... divizija je izvršila postavljeni zadatak — omogućena je evakuacija ranjenika i zaštićeno je prebacivanje svih delova preko Neretve«.[126]

U obezbeđivanju od Konjica

Posle prelaska Neretve i Prenja, 3. brigada se kratko vreme zadržala na prostoriji južno od komunikacije Celebić — Ribići. Posle napornog marša ona je već 16. marta smenila delove 3. divizije i posela položaje prema Konjicu, na kojima je zatvarala pravac ka jugozapadu i zapadu — ka rejonu Visa i Idbaru. Tako je obezbeđivala stazu od Idbara preko Visa ka Bijeloj i dalje u pravcu sela Borci kojom su se kretali ešeloni Centralne bolnice.

U toku 18. marta njena dva bataljona su smenila delove 1. proleterske koji su držali položaj u rejonu Paklena i zatvarali pravac od Konjica ka Borcima koji je u ovoj situaciji dobio osobitu važnost. U to vreme bataljoni 3. brigade zatvarali su tri pravca: Konjic — Bijela, Konjic — Paklena — Borci i Konjic — Vis.

Kolone ranjenika i bolesnika čiji se broj usled neprekidnih borbi popeo na oko 4.000, kretale su se preko Strbine — Javorika — Bunara — Breze — Memeja sela — Božića — s. Idbar — Visa — Šiljevice i dalje ka G. Bijeloj. Teško prohodno, ispresecano, planinsko zemljište

[83] Zbornik II/8, dok.61i64.

i snežni pokrivač, još više su usporavali i otežavali kretanje umornih i iscrpenih ranjenika i bolesnika, kao i njihovih nosilaca.

Položaje na najosetljivijim pravcima, sa kojih su obezbeđivani ešeloni Centralne bolnice, držala je 3. proleterska (sandžačka) brigada. Od staze kojom se kretala bolnica, neprijatelj je bio udaljen manje od 2 km; bilo je dovoljno da se samo na nekom pravcu popusti pa da ranjenici dođu u bezizlaznu situaciju. Pri ovome treba imati u vidu da je neprijatelj u rejonu Konjica imao 718. ojačanu diviziju i da je ulagao velike napore da izvrši prodor i odseče naše zadnje delove. S druge strane, borbeni poredak naše brigade bio je razvučen na širokom frontu i nije moglo biti ni govora o nekoj rezervi koja bi prema potrebi mogla intervenisati.

Začelje izdužene kolone ranjenika nalazilo se, 18. marta, uglavnom u dolini Idbara (na stazi Idbar — Bijela), a noću 18/19. marta krenula iz s. Idbara, da bi u toku sledeće noći produžila u Borke. Neprijatelj je odlično osmatrao stazu kojom se kretala Centralna bolnica i sistematski je tukao artiljerijom i avijacijom, a vršio je niz uzastopnih napada. Zbog toga su bataljoni 3. brigade u toku više dana, danonoćnim borbama odbijali sve napade neprijatelja i onemogućavali mu da se približi kolonama ranjenika i bolesnika. Trebalo je mnogo samopregora i hrabrosti da se na tim položajima, bez uređenih zaklona, izdrži vrlo jaka artiljerijska vatra i sistematsko bombardovanje i mitraljiranje avijacije, da se sačeka neprijatelj na blisko odstojanje, da se odbiju svi njegovi energični juriši i pređe ubrzo zatim u protivnapade.

Pravci neprijateljskog dejstva u odnosu na pravac evakuacije ranjenika bili su kratki i vrlo opasni, što je još više otežavalo naš manevar. Zbog blizine neprijatelja nijedan deo našeg fronta se nije smeo oslabiti skidanjem i pregrupisavanjem snaga za udar. S druge strane, morali smo za izvlačenje ogromnog broja zaostalih i ostavljenih bolesnika i ranjenika upotrebiti prvo jednu celu, a potom i delove ostalih brigada.[127]

[127] Isto.

Neprijatelj je posebno nastojao da ovlada Paklenom i da mu je to uspelo, prepolovio bi ešelone Centralne bolnice i ugrozio jedinice koje su tada bile u zaštitnici. Jednom je i uspeo da gotovo ovlada Paklenom, ali je odlučnim protivnapadima svih bataljona 3. proleterske brigade odbačen.

Odmah posle ponoći 21. marta, neprijatelj je jačim snagama ponovo napao položaje 3. brigade i ostalih jedinica prema Konjicu. Posle borbe koja je trajala čitavu noć, uspelo mu je da zauzme Paklenu. Međutim, naše jedinice su se tada već prebacile na desnu obalu reke Bijele, a završavala se i evakuacija još zaostalog dela teških ranjenika iz rejona s. G. Bijele.

Na kraju ovih borbi prema Konjicu, u zaštitnici su se nalazile svega dve brigade -— naša 3. proleterska (od 16. do 23. marta) i 3. krajiška, a posle 23. marta samo 3. krajiška. Može se reći da je, i pored svih teškoća i velike nesrazmere u odnosu snaga i ratne tehnike, ova izuzetno osetljiva operacija obezbeđenja naših glavnih snaga, odnosno Centralne bolnice, završena našim punim uspehom. Za ovako uspešno i potpuno izvršenje zadatka, naročito u poslednjem periodu borbi, treba odati posebno priznanje jedinicama 3. proleterske i 3. krajiške brigade koje su se danonoćno, na snežnim planinskim visovima, premorene neprekidnim dvomesečnim borbama, više gladne, sa malo municije, uspešno suprotstavljale češće grudima nego oružjem, izvršavajući časno svoje zadatke.

Poslednju etapu ovih borbi, štab 1. proleterske divizije ovako je ocenio: »Zadatak je izvršen. Držanje boraca je bilo dobro i pored dosadanjih borbi, naročito usled napornih marševa, hroničnog gladovanja i danonćnog ostajanja po položajima na snežnim brdima«.

BRIGADA U BICI NA DRINI

Nastupanje ka gornjem toku Drine i pripreme za njeno forsiranje

Posle bitke na Neretvi, snage glavne operativne grupe NOVJ produžile su nastupanje ka istoku i, pošto su polovinom marta slomile odbranu neprijatelja u gornjem toku Neretve, operacije su produžene ka Nevesinjskom polju i Kalinovačkoj visoravni. U vezi sa tim Vrhovni štab je naredio da 2. proleterska divizija ojačana 1. proleterskom brigadom preduzme energično nastupanje pravcem Borci — Glavatičevo — Kalinovik, da potuče četnike na prostoriji Čičeva i Glavatičeva i izbije na put Ulog — Kalinovik, a 3. divizija da nastupa ka Nevesinjskom polju i razbije četnike na tom pravcu. Još je naređeno da i 6. istočnobosanska brigada i Grupa udarnih majevičkih bataljona nastupaju ka Kalinoviku radi sjedinjavanja sa Glavnom operativnom grupom.

Snage 2. divizije su uspele da u toku noći 14/15. marta nanesu udar četnicima u rejonu Cičeva i da sutradan, posle upornih borbi prodru do Glavatičeva. U toku daljeg prodora zadan je još jedan snažan udarac četničkim jedinicama koje su se bile povukle na liniju Krstac -— Devojački kuk — Tjeme — Ratkamen — Bahtijevica.

Odmah posle toga 2. proleterska divizija (1. i 2. proleterska i 2. dalmatinska brigada) usmerena je ka Ulogu i Kalinoviku, a 3. udarna divizija (1. dalmatinska, 4. proleterska crnogorska, 10. hercegovačka i 5. crnogorska brigada) ka Nevesinjskom polju. Druga proleterska divizija izbila je 20. marta pred položaje limsko-sandžačkih četničkih odreda na jugozapadnim visovima planine Treskavice. Njena leva kolona (1. proleterska brigada bez dva bataljona i 2. dalmatinska brigada) sukobila se sa nepri-

jateijskim snagama koje su držale dominantne položaje pred Kalinovikom, ali se posle nekoliko uzastopnih sudara morala privremeno povući na polazne položaje.

Kada je, najzad, 23. marta, uspešno završena borba kod Kalinovika, 3. proleterska brigada je izbila u rejon Boračkog jezera i prekinula kontakt sa neprijateljem u zoni velike okuke Neretve. Posle prelaska Neretve kod Glavatičeva, brigada je 25. marta, stigla u rejon s. Odžaci, a 26. marta u rejon Jelašca kod Kalinovika. Ona je, 28. marta izjutra, stigla u rejon Jeleča, 29. na prostoriju Grandići — Vrbnica, a 30. marta je izbila na prostoriju s. Popi — s. Ravan — s. Predel — s. Gornji i Donji Beleni — s. Mješaji (isključno). Kada je brigada stigla u rejon Jeleča, stavljena je pod komandu štaba 2. proleterske divizije, sve do završetka bitke na Drini.

Vrhovni štab je, naime, posle zauzimanja Kalinovika i Nevesinja i smeštaja ranjenika na novooslobođenoj prostoriji, izvršio samo minimalnu pregrupaciju snaga za forsiranje Drine i prodor u Sandžak i Crnu Goru, jer su se one već nalazile u pogodnom rasporedu. On je odlučio da 1. i 2. proleterska divizija, kao- dve samostalne grupe (severna i južna), forsiraju Drinu severno i južno od Foče, a zatim da oslobode teritoriju između Lima, Drine i Tare; da 6. istočnobosanska brigada i Majevička grupa bataljona krenu u susret 1. diviziji, forsiraju Drinu na odseku Ustiprača — Višegrad i izbiju u Cajniče; da 3. divizija prodire iz Nevesinjskog polja u Gatačko i dalje prema Crnoj Gori, a da 7. banijska i 9. dalmatinska divizija ostanu na prostoriji Nevesinje — Glavatičevo — Kalinovik, obezbeđuju operacije Glavne operativne grupe ka istoku i štite ranjenike.

Krajem marta 1943. godine 2. proleterska divizija posela je na gornjem toku Drine položaje svojom 2. proleterskom i 2. dalmatinskom brigadom, kao i pridatom 3. proleterskom brigadom, i to: 3. proleterska brigada, na krajnjem desnom krilu, od Sutjeske do sela Mješaji; 2. dalmatinska brigada u centru borbenog poretka, do sela Trošanj; 2. proleterska na levom krilu, od sela Trbušće do Broda na Drini. Levo od 2. divizije bila je 1. proleterska brigada, na odseku severno od Foče u širem rejonu

Ustikoline. Time su naše snage izbile na Drinu od Sutjeske do reke Osanice, na front širine oko 30 km.

Neprijatelj je odlučio da iskoristi Drinu kao vrlo jaku prepreku i zaustavi dalje nastupanje naših snaga ka Sandžaku. Na široj prostoriji, na kojoj je imala nameru da dejstvuje leva kolona Glavne operativne grupe, nalazila se glavnina italijanskog 14. korpusa i to: divizija »Taurinenze« na prostoru Goražde, Priboj, Prijepolje, Pljevlja, Foča i divizija »Venecija« na prostoru Berane, Bijelo Polje i Kolašin. Italijanska divizija »Ferara« nalazila se dublje u Crnoj Gori, na prostoriji Nikšić, Danilovgrad.

U samoj Foči nalazio se italijanski bataljon »Aosta«, sa nešto četnika i jednom baterijom topova 259. pešadijskog puka na položaju između Foče i Broda. Do 30. marta je 3. alpijski puk sa dva bataljona razmešten u rejonu Boljanića, a u toku je bilo transportovanje na kamionima 2. bataljona 583. puka iz Podgorice u Cajniče, radi pojačavanja drinskog fronta.

U zoni forsiranja 2. proleterske divizije, na desnoj obali Drine nalazile su se četničke snage i to: na odseku Bastasi —• s. Mazoče — Kupilovo, Andrijevička i Bjelopoljska brigada, a na odseku Kupilovo — Brod na Drini Kolašinska i Priboj ska brigada, Pljevaljska i Kolašinska leteća brigada i leteća brigada Derikonjina. Na Crnom vrhu nalazila se, kao rezerva, Mileševska brigada, a i na desnoj obali Sutjeske, u njenom donjem toku bile su grupisane jače četničke snage.

Tako je 2. proleterska divizija imala prema sebi neprijateljske snage na desnoj obali Drine kao i prema desnom boku na desnoj obali Sutjeske. Dalje severno od Broda na desnoj obali Drine bili su Romanijski, Drinski i Mileševski četnički korpus.

Neprijatelj je poseo položaje na desnim obalama Sutjeske i Drine grupno, isturivši na pojedinim odsecima predstraže i to neposredno uz obale reka. Usto je izgradio gnezda za automatska oruđa i rovove za pojedine jedinice i organizovao plan vatre, u koji je uključena i italijanska artiljerija.

Pristup ka Drini je vrlo težak, a nešto pogodniji prilazi samoj reci mogućni su u rejonu Broda, Foče i Ustikoline. Na mnogim mestima gde je prilaz obali pogodan

sa jedne nepogodan je s druge strane reke. Tako se na levoj obali Drine, u rejonu sela Kosmana, nalazi malo proširenje oko 40 m iznad reke, a kod sela Mješaji obale se blaže spuštaju ka koritu reke. Na desnoj obali je pristup težak, sem kod sela Bastasi, Dučeli i Čelikovog Polja, gde postoje manja proširenja, ali je tu suprotna obala strma. Inače, i na levoj i na desnoj obali postoji više staza paralelnih ili približno paralelnih sa koritom Drine.

Može se zaključiti da su za forsiranje reke mogućni odseci između Bastasa i sela Dučela, zatim kod sela Mješaji, Trbušče i kod samog Broda.

Osnovne karakteristike Drine su:

Kod sela Bastasi, široka je oko 50 m, duboka 1,5 — 2 m, a brzina toka 1,8 m/ces; kod Broda širina oko 80 m, dubina preko 3 m; kod Foče, širina do 70 m, dubina do 3 m, ali je nešto sporija. Od Ustikoline je širina do 80 m, dubina 2,80 m. U gornjem toku ima nekoliko desetina bukova koji su vrlo opasni za čamce i splavove.

Ni veštačkih prelaza, a ni gazova nije bilo. Kod Broda na Drini postojao je most, ali ga je neprijatelj porušio prilikom povlačenja, a skelski prelaz kod sela Bastasi držali su četnici. Gazova ima na pojedinim mestima, ali se mogu koristiti samo za vreme najnižeg vodostaja, u letnje dane, samo za pešake. Brzaci na Drini posebno otežavaju prelaze preko ove reke.

Od staza koje u zoni forsiranja 2. proleterske divizije vode sa leve obale Drine na desnu obale Drine, značajnije su:

— staza sa Vučeva ili od Gornjeg i Donjeg Kruševa ka Šćepan-polju, a po prelasku Drine ka Bukoviku, odakle se račva preko Vukuše ka Uzlupu, odnosno preko Zlatnog bora ka Toholju, i dalje ka Čelebiću; ili od Bukovika na zapad preko Huma ka Bastasima;

— staza koja od donje Sutjeske izbija na Bastase i dalje ka Vukuši, ili ka Velikom brdu i Debeloj ljutini, ili paralelno sa Drinom ka s. Mazoču i Čelikovom Polju;

— staza koja iz rejona s. Trošanj izvodi na Drinu kod sela Mješaji, a odavde preko sela Kopilović na selo Kunduci i dalje ka Gradini i Zečijem brdu, ili ka selu Birotićima i prostoriji Bunova, a odavde dalje ka Dragočavi, odnosno preko Crnog vrha u pravcu Foče;

— staze koje od Zakmura izbijaju preko Trbušča na Drinu, a po njenom prelasku vode ka Bunovima ili duž reke ka Brodu;

— staza od Đeđeva ka Brodu i dalje duž Drine ka Foči ili ka Crnom vrhu.

Pošto pokušaj forsiranja Drine iz pokreta nije uspeo ni u jednom pravcu, preduzete su mere za plansko for-

siranje. Radi toga su, kao što je rečeno, obrazovane dve grupe — Južna (2. proleterska divizija) i Severna (1. proleterska divizija). Osnovna ideja Vrhovnog štaba bila je da se razbiju i unište četničke snage na desnoj obali Drine, severno i južno od Foče, da se garnizon neprijatelja u Foči najpre izoluje, a zatim, ostavljajući potrebna obezbeđenja prema četničkim snagama, glavnina usmeri prema Foči i likvidira ovaj garnizon. U vezi s tim Južna grupa je imala da razbije četnike na desnoj obali Drine i da, po izbijanju na liniju Ljutnica — Trovrh — s. Falovići, preduzme jednovremeno sa Severnom, likvidaciju fočanskog garnizona. Po izbijanju na označenu liniju na desnoj obali Drine, 3. proleterska sandžačka brigada je imala da obezbeđuje desni bok od pravca Vikoč — Čelebić, kako bi glavne snage neometano napadale Foču. Severna grupa imala je da izbije na liniju Slatina — Humka — desna obala potoka Banovca i, obezbeđujući se prema Ifsaru, Čajniču i Goraždu jačim izviđačkim delovima, sa glavnim snagama napadne Foču jednovremeno sa Južnom grupom.

Na savetovanju održanom 28. marta u Vrhovnom štabu, skrenuta je pažnja štabu 1. i 2. proleterske divizije da se na Foču ne udara pre nego što se razbiju četnici na desnoj obali Drine, tj. pre nego što se temeljno ne raščisti teren na širokom pojasu oko Foče.[128]

Štab 2. proleterske divizije je odlučio da, po forsiranju Drine i obezbeđivanju mostobrana, dvema brigadama — 2. proleterskom i 2. dalmatinskom — produži dejstva vododelnicom Čehotine i Drine i da, u sadejstvu sa 1. proleterskom divizijom, pristupi likvidaciji fočanskog garnizona. Glavnina 3. proleterske brigade (1, 4. i 5. bataljon) trebalo je da bude grupisana na levoj obali Drine u rejonu D. Beleni i G. Beleni u visini Čelikovog Polja, a 2. bataljon ostao je na Đurđevici (leva obala Sutjeske) prema neprijateljskim snagama na Vučevu. Brigada je, po forsiranju Drine, imala u prvo vreme da delom snaga obrazuje južni deo mostobrana i obezbedi prve ešelone 2. dalmatinske brigade, a glavnim snagama da nastupa pravcem Bastasi — Hum — Zlatni bor —

[128] Zbornik IV/11, dok. 146.

Uzlup — Zavajit, šireći se prema Celebićima. Osnovni zadatak brigade je da obezbedi operaciju ka Foči i to od pravaca koji izvode od Šćepan-Polja, Uzlupa, Meštrovca, Čelebića i Vikoča, a da jednim bataljonom obezbeđuje desni bok 2. divizije od Vučeva, držeći položaje iznad ušća Sutjeske u Drinu.

Kao što se vidi po forsiranju reke i obrazovanju mostobrana, glavne snage 2. proleterske divizije su usmerene na Foču. Za dalja dejstva na desnoj obali Drine trebalo je obezbediti prostoriju između Gornje Tare, Drine i reke Ćehotine (do u visinu Čelebića) koja se proteže oko 10 km po dužini i 20 km po širini. Po prvobitnom planu, forsiranje je trebalo izvršiti ovim redom: dalmatinska, 3. proleterska i 2. proleterska brigada.[129]

Kraj marta i početak aprila su prošli u neprekidnim pripremama i pokušajima forsiranja.

Pokušaji forsiranja 2. proleterske i 2. dalmatinske brigade nisu uspeli: čamci i splavovi od lake građe, prikupljeni na licu mesta, nisu mogli da se održe na brzoj Drini, a ni pokušaj 2. dalmatinske brigade da nekoliko plivača prenese čelično uže za skelu na desnu obalu nije uspeo.

Stab 2. proleterske divizije izvestio je, 30. marta, Vrhovni štab da je pokušaj forsiranja Drine glavnim snagama kod Broda propao, jer je neprijatelj osetio nameru, zapalio most, jačim snagama zaposeo desnu obalu Drine, a artiljerijom iz Foče onemogućavao svaki naš pokušaj da popravimo most. Zato je odlučeno da naša 3. proleterska brigada pokuša prelazak preko mosta kod sela Bastasa i, ako u tome uspe, da se na taj odsek prebaci čitava divizija.[130] Prelazak kod Bastasa je u tehničkom pogledu lakše izvodljiv nego na drugim odsecima, ali je u taktičkom nepovoljan. Neprijatelj je na ovom odseku držao jače snage, kako na desnoj obali Drine tako i na kosama Vučeva, odakle je vrlo jakom mitraljeskom i minobacačkom vatrom tukao obale i korito Drine. Zbog toga je forsiranje Drine na ovom odseku uslovljavalo prethodno odbacivanje neprijatelja sa Vučeva, a zato su

[129] Zbornik IV/11, dok. 146.
[130] Isto dok. 154.

bile potrebne jače snage, kao i duže vreme za njihovo prebacivanje sa drugih odseka. U vezi s tim, štab 3. proleterske brigade je tražio da povuče svoje delove sa dosadašnjeg odseka kod Sutjeske, kako bi mogao da forsira Drinu grupisanim snagama. Međutim, to nije usvojeno. Tako je otpala i ta varijanta forsiranja kod Bastasa, za koju se ne može reći da je u datoj situaciji bila nerealna, uzimajući pri tome u obzir i zahtev štaba 31 brigade.

Treća proleterska brigada je produžila pripreme za forsiranje. Pošto nije bilo vremena za duže uvežbavanje ljudstva u savlađivanju reke, jedini realan put je bio da se koriste iskustva meštana. Osnovno je bilo pronaći nekog koji ima iskustva u građenju splavova i vičan je splavarenju, a poznaje Drinu na tom delu. Pronašli smo upravo jednog takvog splavara, Rada Ćosovića, koji je bio voljan i spreman da se do kraja angažuje u ovom poduhvatu. Tako je početkom aprila napravljen splav od balvana, vezanih pomoću klamfi. Mogao je da nosi oko 6 ljudi sa oružjem, ne računajući splavara.

Bilo je predviđeno da jedinice 2. proleterske počnu forsiranje padom mraka 4. aprila, na sektoru od Bastasa do Foče. Da bi se neprijatelj doveo u zabunu i olakšalo prebacivanje jedinica Južne grupe, predviđeno je da Severna (1. divizija) i haubički divizion izvrše jake demonstracije na tom sektoru. U tim demonstracijama koje je trebalo da posluže i za upoznavanje rasporeda neprijatelja, predviđeno je da učestvuju do tri bataljona 1. proleterske, dva bataljona 7. krajiške i jedna haubica. Pri tome, delovi 7. krajiške imali su da dejstvuju prema Foči i to duž druma Kalinovik — Foča, a delovi 1. proleterske brigade na odseku s. Patkovina — Ustikolina — s. Mrđelići, odnosno na severnom delu okuke Drine kod Ustikoline, gde nije bilo predviđeno forsiranje.

Međutim, ni ovaj plan nije realizovan — jedinice 2. proleterske divizije nisu tog dana uspele da forsiraju Drinu. Bilo je predviđeno da forsiranje počne kod 2. proleterske brigade, ali pošto su se sredstva za prebacivanje pokazala slabim, od forsiranja se odustalo. Zbog kasnog dostavljanja naređenja štabu 1. proleterske brigade, i predviđene demonstracije izvršene su samo delom snaga.

Treća proleterska brigada se držala više u pripravnosti za dejstvo ka odseku Sutjeske, zbog mogućnog napada četničkih snaga.

Pošto je bilo prošlo već osam dana otkako su se naše brigade našle pred Drinom, a pokušaji forsiranja na odseku 2. dalmatinske i 2. proleterske brigade nisu uspeli, postavljalo se pitanje u štabu 2. proleterske divizije, šta sada raditi? Više se nije moglo čekati, jer bi svako dalje odlaganje išlo u prilog neprijatelju.

Zato je na sastanku u štabu 2. proleterske divizije, kome su prisustvovali komandanti i komesari 3. i 2. proleterske i 2. dalmatinske brigade i na kome su upoznati da je 3. proleterska brigada pripremila splav i angažovala splavara, odlučeno da sve brigade forsiraju Drinu na odseku naše 3. brigade. Svaka od ove tri brigade 2. divizije sagradila je po jedan manji splav, nosivosti 6—8 ljudi, a redosled forsiranja bio bi sledeći: 2. dalmatinska, 3. proleterska (sandžačka) pa 2. proleterska brigada. Po izvršenom forsiranju 2. dalmatinska i 2. proleterska brigada treba da se usmere ka Foči, a naša 3. proleterska, kao što smo- već napomenuli, pravcem Bastasi — Hum — Zlatni bor — Toholje — Zavajit — Čelebić, šireći se u zoni između Drine, Tare i Ćehotine.

U štab 3. brigade pozvan je 5. aprila u 3 časa izjutra i splavar Rade Ćosović u s. Vojnovići radi savetovanja. U toku 5. aprila nastavljeno je prikupljanje materijala i izrada splavova. Za pomoć Radu Cosoviću određen je pionirski vod Vrhovnog štaba. Isto tako određene su snage iz 2. proleterske i 3. sandžačke brigade koje će vršiti demonstracije na ćelom sektoru radi odvlačenja pažnje neprijatelja od mesta prelaza.

Glavnina naše 3. proleterske brigade (1, 4. i 5. bataljon) grupisani su na odseku za forsiranje kod sela Gornje i Donje Belanje, a 2. bataljon je ostao na Đurđevici (leva obala Sutjeske) prema neprijateljskim snagama na Vučevu. Vatrena sredstva za zaštitu i podršku prelaza bila su postavljena tako da efikasno dejstvuju po ©nostranoj obali, i to: teška pešadijska oružja na liniji Rijeka — Bijelići — Trošnjić — Stupovi — Gurići — groblje zapadno od s. Belana — grupa kuća istočno od s. Marinkovića; ba-

cači na liniji Trbušće — Prijedražje — Trošanj — Beleni, a brdsko i protivkolsko odeljenje topova u rejonu s. Pušine.[131]

U to vreme je 2. proleterska divizija raspolagala sledećim snagama: štab divizije, Prateća četa i sanitet — oko 100 ljudi, 58 pušaka i 3 puškomitraljeza; 2. proleterska brigada — 1.125 boraca, 933 puške, 69 puškomitraljeza, 15 mitraljeza, 5 srednjih i 1 laki bacač, 1 protivtenkovski top, 59 mina za srednje bacače i oko 300 za laki, oko 80 granata za protivkolski top; 2. dalmatinska brigada •— oko 850 boraca, 750 pušaka, 37 puškomitraljeza, 10 mitraljeza, 4 teška bacača, 1 protivtenkovski top, oko 80 mina za srednje bacače i 40 granata za protivkolski top; brdska baterija •— 81 vojnika, 60 pušaka, 3 mitraljeza i 3 brdska topa 76 mm sa oko 200 granata. Ukupno, 2. divizija računajući samo dve pomenute brigade (bez njene 4. brigade i pridate 3. proleterske sandžačke), imala je preko 2.150 ljudi, 109 puškomitraljeza, 25 mitraljeza, 9 bacača, 1.800 pušaka i 3 brdska topa 76 mm.

Treća proleterska brigada (u to vreme u sastavu 2. proleterske divizije) imala je tada oko 720 boraca, oko 600 pušaka, 50 puškomitraljeza i 13 teških mitraljeza, 5 bacača, 1 protivkolski top i jedan top »pito«.

Odnos snaga 2. proleterske divizije prema neprijatelju — uzimajući samo četničke snage — bio je u ljudstvu približno jednak, dok je u automatskom oružju 2. proleterska divizija bila znatno nadmoćnija (gotovo tri puta). Pretpostavlja se da je neprijatelj, prema njegovim podacima, imao oko 70 lakših i težih automatskih oruđa, sa tri teška minobacača.

Na drinskom frontu neprijatelj je nastavio koncentrisanje svojih snaga. Za odbranu odseka u zoni forsiranja 1. i 2. proleterske divizije predviđeni su, kao što je već rečeno, delovi 3. alpijskog i 259. pešadijskog puka italijanske divizije »Taurinenze«. U Foči je već bio pomenuti bataljon »Aosta.«, dok je na položaj između Foče i Broda bila postavljena baterija topova 259. pešadijskog puka. U to vreme ojačani 3. alpijski puk bio je usmeren na pravcu Čajniče —• Ifsar — Krčino brdo, dok je jedan njegov bataljon (»Intra«) još 1. aprila poseo Goli vrh i Kapak sa vodom topova. Do 5. aprila 3. alpijski puk se prebacio iz Boljanića na Metaljku, a zatim je produžio privlačenje snaga ka Drini. Teško je bilo proceniti kojim će snagama i kojim pravcima intervenisati italijanske snage na drinskom frontu. Da li će izvući garnizon iz Foče, ili će ga ojačati i pokušati da brane širi rejon tog mesta. Neprija-

[131] Zbornik IV/13, dok. 45.

telj je mogao intervenisati od Pljevalja, Čajniča i od Goražda. Pored italijanskih snaga, na drinskom frontu je, kao što je rečeno, bilo raspoređeno i više četničkih brigada i jedan samostalni odred, odnosno ukupno oko 3.000 četnika.

Predviđeno je da prilikom prelaska 3. proleterske brigade najpre pređe 1. i 5. a zatim 4. bataljon, dok bi 2. bataljon i dalje ostao na položajima na levoj obali Sutjeske, prema Vučevu, gde su se još nalazile jake četničke snage.

Na osnovu zadatka koji je dat brigadi po forsiranju Drine njen 1. bataljon je imao da izbije na prve kose na desnoj obali Drine, a zatim, posle razbijanja neprijatelja na tom odseku, da produži dejstvo ka jugoistoku, ostavljajući deo snaga na Pliješu, odnosno na desnom delu mostobrana. Za to vreme je 5. bataljon imao da prodire kosama koje vode od Pliješa na jug ka kolibama, dok bi 4. nastupao za 5. bataljonom, s tim što bi se upotrebio prema situaciji.

Forsiranje Drine i početne operacije na njenoj desnoj obali

U zoru 6. aprila, svi delovi 3. brigade bili su pripremni na svojim položajima. Kad se 1. bataljon, posle ponoći 5/6. aprila, spuštao iz s. Beleni ka mestu prelaza na Drini, delovi 2. bataljona 2. dalmatinske brigade već su počeli prelazak preko reke na splavu koji je mogao da primi 6—8 ljudi. Pošto je tog jutra bila gusta magla, prvi delovi su prešli neprimećeno. Neprijatelj je bio iznenađen i vrlo brzo je povukao posade sa najisturenijih položaja. Pošto se digla magla, preglednost je bila dobra, što je omogućilo efikasno dejstvo naših težih oruđa. Najbliže i najopasnije vatrene tačke neprijatelja bile su najvećim delom neutralisane. dim su se prebacila dva bataljona 2. dalmatinske brigade, počeo je da prelazi i 1. bataljon naše 3. proleterske brigade. On je uspeo da se od 9 do 11 časova ceo prebaci. Odluka da delovi 3. proleterske počnu forsiranje pre nego što se prebaci i glavnina 2. dalmatinske brigade, doneta je naknadno. Time je do-

nekle izmenjen prvobitni plan forsiranja (predviđeno je: cela 2. dalmatinska, pa 3. sandžačka i, najzad, 2. proleterska brigada).

U prvo vreme je prebacivanje preko reke vršeno samo pomoću jednog spiava, a docnije pomoću dva, tako da su se istovremeno prebacivali i delovi 2. dalmatinske i 3. proleterske brigade.

Delovi 2. dalmatinske kretali su se u pravcu severa i severozapada, a 2. proleterske ka jugoistoku. Po forsiranju, manji delovi 1. bataljona odmah su po odeljenjima krenuli ka uzvišenjima na desnoj obali Drine. Čim se bataljon prikupio na prvoj kosi iznad korita Drine, počeo je da nastupa kosama koje vode paralelno sa njenim koritom, pravcem s. Mazoče — s. Bastasi. Jednu četu uputio je na PIiješ. Neprijatelj je bio toliko iznenađen da je u panici napuštao položaje. Tako je 1. bataljon naišao na potpuno ispravnu telefonsku liniju i uspeo da uhvati vezu sa četničkim delovima. Svakako je i ograničena vidljivost pojačavala neizvesnost i doprinela iznenađenju i panici neprijatelja. Njegove vatrene tačke odakle je pokušavao da tuče naše delove koji su se prebacivali preko reke, postepeno su neutralisane tako da ishod forsiranja ni jednog momenta nije doveden u pitanje.

Pokret 1. bataljona otežavao je donekle i sneg na kosama i grebenima. Tako je ovaj bataljon uspeo da prvog dana forsiranja, 6. aprila, goneći neprijatelja, izbije u selo Mazoče, na sredokraći između mesta prelaska reke i Bastasa. Pri tome je uspeo da zarobi i neke manje grupe četnika. Jedna njegova četa zadržala se na Pliještu (t. 1717) kao bočno obezbeđenje.

Na delove 2. dalmatinske brigade neprijatelj je izvršio protivnapad jačim snagama, ali je odbačen u pravcu Foče.

Istog dana, 6. aprila popodne, prišli su mestima prelaza 5. i 4. bataljon naše brigade, u toku noći se prebacili na desnu obalu i već u svanuće 7. aprila krenuli za 1. bataljonom. U toku 7. aprila, pošto su prebačeni svi borbeni delovi naše brigade, 1. bataljon je produžio nastupanje i na kosama u visini Pive i Tare sukobio se sa brojno jačim četničkim snagama koje su, posle kratke i vrlo oštre borbe, primorale naš bataljon na odstupanje. No, 1. bata-

lion se ubrzo prikupio i, uz pomoć 1. čete 5. bataljona, borbom prsa u prsa prinudio četnike da odstupe. U isto vreme 5. bataljon koji je nastupao pravcem Pliješ — Debela ljutina — Kolibe (Nadbučje, Beheč i Cjenča), zarobio je kod Koliba jednu grupu četnika iz sastava Kolašinske brigade. Njegova 1. četa se, pošto je pomogla 1. bataljonu, vratila u sastav svog bataljona na visoravan u rejonu Debele ljutine. Tako je drugog dana forsiranja, 7. aprila, 3. proleterska sandžačka brigada izbila glavninom u visinu Bastasa. Njen 2. bataljon, sa položaja Đurđevića, podržao je vatrom napad naših snaga desnom obalom Drine ka rejonu Bastasa. Dejstvovao je na četnička uporišta mitraljeskom vatrom i protivkolskim topom. U to vreme je 2. dalmatinska brigada produžila nastupanje u pravcu Foče, a 2. proleterska brigada u pravcu sela Dragočave.

Na levoj obali (prema izveštaju štaba 1. divizije) ostali su jedan bataljon, 2. proleterske brigade, orijentisan prema Brodu, sa zadatkom da se prebaci na desnu obalu Drine kada naše jedinice ovladaju Crvenim vrhom, zatim jedan bataljon naše 3. brigade prema Vučevu, gde su se nalazili izvesni delovi neprijatelja za koje je vladalo uverenje da će odstupiti kada naše jedinice stignu do Šćepan-Polja. Štab divizije je dalje u svom izveštaju naveo liniju koju su dostigle naše jedinice: 2. dalmatinska brigada na prostor s. Birotići — s. Kruščice, a sa dva bataljona kreće prema Crnom vrhu; 2. proleterska brigada (koja je 7. aprila posle podne prešla Drinu) »kreće se u pravcu Dragočava — Potpeć — Falovići«.[132]

Po izbijanju na položaje u visini Bastasa, 3. brigada je 8. aprila produžila u pravcu Šćepan-Polja i dalje. U toku ovog dana vodile su se na ovom pravcu, jače borbe protiv četnika, a posebno kod Velikog brda, Opočja i Huma i na položajima iznad samog Šćepan-Polja, gde su četnici, podržani snažnom vatrom težih pešadijskih oruđa i minobacača, davali vrlo jak otpor. Naime, neprijatelj se 7. i 8. aprila pripremao za otpor na pravcu Mazoče — Šćepan-Polje, a između Bastasa i Šćepan-Polja doveo je pojačanje. Komanda Limsko-sandžačkih četničkih odreda je nastojala da zaustavi napredovanje 3. proleterske bri-

[132] Zbornik, IV/12, dok. 36.

gade desnom obalom Drine i da položaje između Bastasa i Šćepan-polja zadrži u svojim rukama. Međutim, uprkos otporu četnika 3. brigada je u toku ovog dana izbila na položaje kod Šćepan-polja.

Zbog jakog otpora neprijatelja u zoni nastupanja 3. brigade, upućen je i njen 2. bataljon kojeg je na položaju kod Đurđevice na ušću Sutjeske smenio 3. bataljon 2. proleterske brigade.

Četvrti bataljon je pod borbom produžio nastupanje preko Vukuše i izbio na Zlatni bor i kod Uzlupa iznad prelaza preko Tare.

Druga proleterska brigada je izbila na prostoriju Bakić — Slabić — Kruščica — s. Podpeć — s. Falovići, dok je 2. dalmatinska odbacila četnike sa Crnog vrha ka Foči.

Kada je 2. proleterska divizija izbila na liniju Sćepan polje — Crni Vrh — s. Podpeć, 1. proleterska brigada počela je forsiranje Drine kod Ustikoline. Znači dva dana posle 2. divizije.

Noću 8/9. aprila, 2. proleterska divizija je prebacila jednim velikim splavom pozadinske delove brigade i divizije i time završila prebacivanje svih svojih delova. U to vreme, odnosno trećeg dana forsiranja, ova divizija je već obrazovala mostobran na desnoj obali Drine, širine 17 km, a dubine oko 10 km.

U toku 9. aprila 1. bataljon je poseo položaje od Bastasa do Šćepan-polja, 4. bataljon kod Zlatnog bora, sa delovima iznad Uzlupa; 5. bataljon je nastavio marš do mraka, kada je stigao na krajnje levo krilo brigade u rejon s. Fališa. Istog dana oko 22 časa, 2. bataljon koji se takođe prebacio preko Drine, stigao je u s. Zavajit. Tako se 9. aprila 3. proleterska brigada, posle proterivanja četnika, pregrupisala i posela položaje koji su zatvarali pravce počev od s. Bastasa, preko Šćepan-polja i Uzlupa, zatim preko Čelebića, kao i prelaz na Čehotini kod Vikoča. A kad je, 12. aprila, 2. bataljon izbio na položaje Čelebić, Borje i Hočevo, naša 3. brigada je zatvorila sve pomenute pravce ka Foči, odnosno posela sve položaje predviđene planom dejstva za oslobođenje Foče.

U toku noći 9/10. aprila, 2. proleterska brigada prelazi Čehotinu, organizuje mostobran na desnoj obali ove reke i uspostavlja vezu sa delovima 1. proleterske divizije.

U borbi sa četničkim snagama koje su pokušale da odbace 3. proletersku brigadu na pravcu Šćepan-polje — Bastasi, 1. bataljon i jedna četa 5. bataljona imali su 5 mrtvih i 11 ranjenih. Još dok se 3. brigada nalazila na levim obalama Drine i Sutjeske, prema njoj su, početkom aprila, bile orijentisane glavne četničke snage na drinskom frontu. A posle njenog izbijanja na prostoriju između Drine i Ćehotine, prema njoj su se našle još jače četničke snage na čelu sa komandantom Limsko-sandžačkog odreda. Međutim, u toku dotadašnjih dejstava na drinskom frontu, najmnogobrojnije četničke snage, među kojima su se nalazile i njihove najjače jedinice, ostale su najvećim delom neaktivne. Na položajima na donjem toku Sutjeske bile su jedno vreme grupisane jače četničke snage koje su imale da izvrše udar u bok i pozadinu 2. proleterske divizije. Međutim, do toga nije došlo — 2. proleterska divizija je već bila prešla Drinu i zauzela veliku prostoriju na desnoj obali, tako da ovaj deo neprijateljskih snaga nije mogao da učestvuje neposredno u sprečavanju forsiranja i obrazovanju mostobrana. Pokušaj da poboljšaju svoj položaj pojačavajući odsek između Bastasa i Šćepan-polja, propao je usled brzog i energičnog dejstva naše 3. proleterske brigade.

Kao što se vidi, 3. proleterska brigada ima istaknutu ulogu u pripremi i forsiranju Drine i obrazovanju užeg i šireg mostobrana.

U izveštaju od 9. maja, štab 2. proleterske divizije Vrhovnom štabu, pored ostalog, kaže:

»Operacija prelaska reke Drine spada u jednu od najsmelijih i najozbiljnijih taktičkih radnji koje je ova divizija imala. S obzirom na ozbiljnost reke Drine kao prepreke i broj snaga koji ju je branio ova je operacija izvedena sa minimumom žrtava i najvećom brzinom koja se mogla zamisliti s obzirom na sredstva koja su bila na raspoloženju za prevoz jedinica«.[133]

Odbacivanjem ovih četničkih snaga preko Drine i Tare do 9. aprila i vezujući ih za sebe, naša 3. brigada je znatnčTđoprinela da 1. proleterska divizija, u toku 10. i 11. aprila, na pravcu Kapak — Ifsar — Čajniče tuče izolovanu italijansku kolonu. Nešto docnije će i četničke sna-

[133] Zbornik IV/13, dok. 45 (Iz izveštaja štaba 2. proleterske divizije od 9. maja 1943. dostavljenog Vrhovnom štabu).

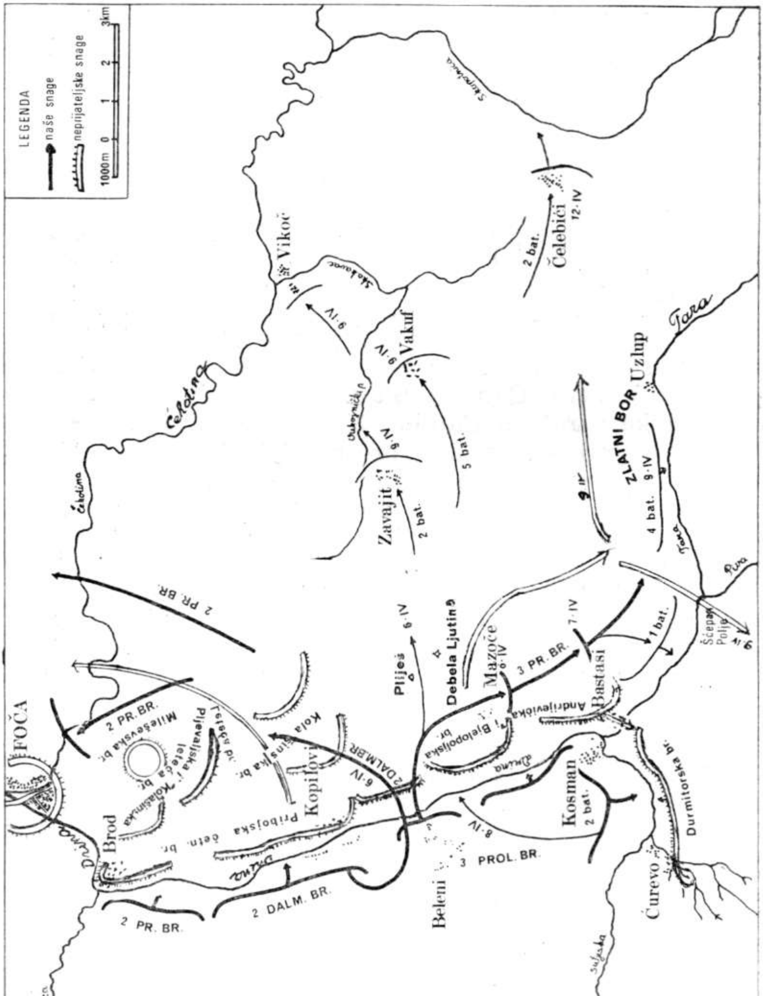

Forsiranje Drine aprila 1943.

ge u međuprostoru Drina — Ćehotina biti ostavljene same sebi i počesno tučene, jer nije moglo doći do koordinacije dejstva između njih i italijanskih snaga.

U toku noći 11/12. aprila, Italijani su napustili Čajniče i odstupili ka Pljevljima. U Čajniče su ušli delovi 1. divizije, s tim što je 7. krajiška brigada, 12. aprila u 3 časa izbila na Metaljku bez otpora.

Boj kod Čelebića aprila 1943.

Od 13. do 15. aprila, 2. proleterska divizija je sa 2. proleterskom i 2. dalmatinskom brigadom pripremila napad na fočanski garnizon, dok je naša 3. brigada obezbeđivala i zatvarala pravce od -polja do Čelebića. U 1o vreme su se brigade 1. proleterske divizije nalazile na prostoru Kozara, Čajniče, Slatina, Metaljka, Kovač (1. proleterska u rejonu Čajniča, 3. krajiška u rejonu Metaljke, a 7. krajiška na široj prostoriji kod Kovača). Mada se fočanski utvrđeni rejon našao u okruženju od 9. aprila, za njegovo ovlađivanje bile su potrebne posebne pripreme, naročito zbog nedostatka težeg naoružanja. Napad je planiran za 15. ali je 14. aprila doneta odluka da se od njega odustane.[134] U vezi s tim Vrhovni štab je, 15. aprila, naredio štabu 2. proleterske divizije da obustavi predviđeni napad na fočansku tvrđavu, a štabu 1. proleterske divizije da odmah ispita »snage u Pljevljima i uslove za likvidaciju ovog garnizona . . ,[135]

U to vreme je 3. sandžačka držala u međuprostoru Čehotine, Drine i Tare, sledeće položaje: 1. bataljon — Bastasi, -polje; 4. bataljon — Uzlup, Zlatni bor; 2. bataljon — Hočevo, Čelebić; 5. bataljon — Podgoj, Fališi. Tako je zatvarala pravce na frontu širokom oko 30 km (od ušća Sutjeske u Drinu, kod Bastasa, do -polja, zatim od Uzlupa preko Čelebića na severoistok do Čehotine i dalje Čehotinom na zapad). Zbog malog brojnog stanja, razvučenosti na širokom frontu i potrebe zatvaranja svih pravaca u svom rejonu dejstva, a posebno zbog toga što je obezbeđivala prebacivanje bolnice i nekih pozadnjih delova 2. divizije preko reke, bila je isključena

[134] Zbornik II/9, dok. 84 (Iz obaveštenja zamenika načelnika Vrhovnog štaba).

[132] Zbornik, IV/12, dok. 36.

svaka mogućnost izvođenja manevra 3. brigade bilo iz dubine, bilo prebacivanjem snaga sa jednog pravca na drugi. Zaštita svakog pravca počivala je uglavnom samo na snagama koje su ga neposredno pokrivale.

Dok su snage 1. proleterske divizije bile udaljene od Foče oko 22 km, a od Čelebića oko 18 km i to neangažovane u borbi,[136] tako da su se mogle odmah upotrebiti na bilo kom pravcu, snage 2. proleterske divizije bile su kod Foče, vezane za ovo uporište. Istina, s obzirom na to što su fočanski utvrđeni rejon u to vreme branili samo jedan italijanski i jedan četnički bataljon, ojačan baterijom topova 75 mm, to bi u slučaju potrebe bilo dovoljno da se za držanje ovog uporišta u blokadi ostavi oko jedan bataljon, a sve druge jedinice mogle bi se upotrebiti na širem frontu i na nekom drugom pravcu. Drugim recima, i 2. proleterska divizija mogla je gotovo kompletna dejstvovati na nekom drugom pravcu, sem 3. brigade koja je zatvarala pomenute pravce u zoni dejstva vrlo jakih četničkih snaga.

Pokušaj neprijatelja iz Pljevalja da preko Čajniča i Il'sara deblokira Foču propao je, a nije bilo verovatnoće da će uskoro pokušati nova dejstva iz Pljevalja. Nije bilo ni verovatnoće da bi uputio jače snage od Goražda (dolinom Drine) u pravcu Foče.

U to vreme, jače snage četnika (oko 3000), formirane u osam brigada,[137] pod komandom Pavia Đurišića, prebacile su se noću 14/15. aprila sa Žabljaka, preko Tare kod sela Tepaca i usmerile preko Bobova i Meijaka u pravcu Čelebića, sa namerom da snage 2. proleterske divizije nabace na Drinu i deblokiraju Foču. U sastavu tih snaga nalazio se i ibarski četnički odred. Bili su naoružani većim brojem mitraljeza, minobacača i sa dosta municije. Većina ovih četnika bila je spremna da se odlučno bori protiv partizana, a bile su organizovane i posebne grupe četnika koje će se kretati iza streljačkog stroja i likvidi-

[136] Potučene italijanske snage povukle su se u pljevaljski garnizon, a u Goraždu su bili manji nemački delovi.

[137] U ovoj grupaciji nalazile su se tri jurišne vašojevičke četničke brigade, zatim Kolašinska, Bjelopoljska, Mileševska, Pljevaljska i Durmitorska brigada, kao i samostalni Ibarski četnički odred.

rati svakog ko bi pokušao da pobegne. Četnici su počeli napad 15. aprila u zoru i to: desnom kolonom opštim pravcem od Meljaka preko Viševine (tt 1289) ka Fališu (ibarski i sandžački četnici), a levom od s. Meštrovca preko s. Velenića, obuhvatajući tako rejon Čelebića sa severa i juga. Neprijatelj je predvideo da se, po izbijanju ovih snaga u visinu Zlatnog bora, prebaci i deo četničkih snaga kod Uzlupa i produži dejstva ka Foči.

Naše snage (2. bataljon naše brigade) bile su prilično iznenađene ovim napadom četnika. Mada je štab brigade uputio jednu desetinu koja je uhvatila vezu sa grupom partizana u meljačkoj opštini, a izviđani su i pravci preko Meštrovca i Popova Dola ka Meljaku, ipak nisu do početka napada dobijena nikakva obaveštenja o prikupljanju četnika i njihovoj pripremi napada.

Prvi udar primio je na sebe najistureniji 2. bataljon, u rejonu Čelebića, koji je imao jednu četu u Čelebiću, a jednu u Hočevu. Neprijatelj se pojavio najpre na Viševini, oko kilometar severno od Čelebića. Pokušaj čete iz Čelebića da ga protivnapadom odbaci nije uspeo. Uskoro je usledio i napad preko Velike ravni (oko 2 km jugozapadno od Čelebića) na desno krilo 2. bataljona. Posle duže borbe bataljon je prinuđen da se povuče sa Čelebića ka kosama severno od Draževa i kod Vrbice. Bataljon je pružao vrlo jak otpor sve do 11 časova i pretrpeo znatne gubitke. Poginuo je komandir čete Stevan Tomović, zatim više puškomitraljezaca a ranjen je i zamenik političkog komesara bataljona.

Da bi olakšao stanje kod 2. bataljona, štab 3. brigade je naredio 5. bataljonu da delom snaga udari u desni bok neprijatelja i protera ga sa Viševine. Ovaj pokušaj nije uspeo, ali je 5. bataljon uspeo da, odbijajući napade neprijatelja, održi položaj do pada mraka, kada se povukao kod s. Vakufa i Dikanja. Isto tako, kad je počela borba na odseku 2. bataljona, naređeno je da i 4. bataljon jednom četom udari u levi bok neprijatelja (preko Ilijine glave), s tim da jednu četu ostavi na položajima kod Uzlupa.

Prvog dana borbe do 11 časova, samo iz 1. i prateće čete 2. bataljona izbačeno je iz stroja 14 boraca (6 poginulih i 8 ranjenih), a posle tri dana borbe samo iz ovog bataljona izbačena su iz stroja 32 borca, odnosno preko

20% sastava bataljona. Predveče, 15. aprila, naša brigada se našla u sledećem rasporedu: 1. bataljon na dotadašnjim položajima; 4. bataljon glavninom kod Zlatnoga bora (ostali delovi bataljona u s. Mazoče kod Drine); 2. bataljon na prostoriji Ilijina glava — Vrbica; 5. bataljon kod Vakufa i Dikanja, a jednom četom kod sela Tvrdaci. Najistureniji 2. bataljon povukao se u toku ovih borbi oko 4 km sa linije Ilijina glava — Vrbica. Tako se linija fronta naše 3. brigade sada protezala od Uzlupa na sever do Vikoča na Čehotini, s tim što su snage na desnom krilu (desnoj obali Tare) ostale na položajima od Zlatnog bora do Bastasa. Naime, da se ne bi ogolio pravac koji desnom obalom Tare i Drine izvodi u pozadinu (na prostoriji kod sela Bunova, u zaseoku Zadublje, nalazila se bolnica), prvog dana borbe je izričito naređeno 1. bataljonu da ostane kod Bastasa i polja i sprečava prodor neprijatelja dolinom Drine.

Već prvog dana borbe, oko 13 časova, izvešten je o situaciji štab 2. divizije sa predlogom da se bataljon 2. dalmatinske brigade iz sela Potpeća (oko 8 km severozapadno od sela Fališi) uputi na levo krilo naše brigade, na odsek Tikoč — Tvrdaci, odakle bi dejstvovao prema desnom krilu četnika. Ovakav zahtev upućen je i neposredno pomenutom bataljonu. Stab 2. proleterske divizije odmah je izvestio Vrhovni štab da se na položajima zapadno od Čelebića, na liniji Glušci — Draževo — Hočevo — Velika ravan nalazi oko 1200 četnika; da je 3. proleterska brojno slaba, razvučena na velikom prostoru i da je već predloženo štabu 1. proleterske divizije da deo snaga orijentiše pravcem Kovač — Gradac — Meljak — Bobovo protiv ovih četničkih snaga. U to vreme je komandant 2. proleterske divizije bio kod Vrhovnog štaba.[138] Tog dana (15. aprila), na front 3. proleterske brigade nije stigao kao pojačanje ni jedan bataljon iz 2. divizije.

Vrhovni štab je odmah naredio štabu 1. proleterske divizije da jednom brigadom sadejstvuje našoj brigadi pravcem Kovač — Gradac — Meljak — Bobovo, radi uništenja ovih četničkih snaga na prostoriji zapadno od Čelebića. Na osnovu toga upućena je 15. aprila, kasno u

[132] Zbornik, IV/12, dok. 36.

noć, 7. krajiška brigada pravcem Gradac — Meljak — Kolijevka — Oštrikovo brdo — Vranovina.[139] Istovremeno, Vrhovni štab naređuje i štabu 2. proleterske divizije da, u vezi sa ovim sadejstvom sa 1. divizijom, pruži pomoć našoj 3. brigadi ili bataljonima 2. proleterske brigade ili bilo kojim najbližim snagama.[140]

Uskoro je Vrhovni komandant dao sledeće uputstvo zameniku načelnika Vrhovnog štaba za dalji rad:

»Slažem se sa naređenjem da Prva divizija omdah pošalje jednu brigadu u pomoć kako bi uništila a ne samo razbili četnike. Podvući još jedanput u depeši Koči da je ta stvar hitna i da se ne sme odlagati. Pravac koji si im dao je dobar, samo si im trebao dati i dalji pravac na selo Kolijevka — Konjsko Polje, s tim da dva bataljona krenu od Kolijevke prema Oštrikovom Brdu blizu Tare tako da se zatvori pravac odstupanja na Tepce. Drugoj diviziji naredi da pojača Sandžačku brigadu sa četiri bataljona koji su najbliži na raspoloženju. Ofanzivne operacije protiv ove bande preduzeće se onog momenta kada Kočine snage stignu na određeni položaj. Napomena: najbolje je da javiš da se Druga proleterska hitno smeni Dalmatincima (odnosilo se na 2. dalmatinsku brigadu, Z. V.) kako bi čitava Druga proleterska išla na pojačanje Sandžačkoj. Peko je inače naredio da se ova smena izvrši noćas«.[141]

Na osnovu ovog, dostavljeno je odmah sledeće naređenje divizijama:[142]

1. »Štabu Prve divizije: najhitnije uputiti jednu brigadu preko Meljaka za Kolijevku i dalje prema Oštrikovom Brdu kod Vranovine u pomoć Sandžačkoj brigadi u cilju uništenja četničke grupe kod Čelebića. Objedinite dejstvo sa štabom Druge divizije...

2. Štabu Druge divizije: Odmah smenite Drugu proletersku sa Drugom Dalmatinskom. Drugu proletersku uputite u pomoć Sandžačkoj odmah. Objedinite dejstvo ovih brigada sa Kočinom brigadom koja ima da se pojavi preko Meljaka kod Kolijevke...«

Prva proleterska divizija je na osnovu toga, kao što smo već rekli, uputila, kasno u noć, svoju 7. krajišku brigadu određenim pravcem, a 2. proleterska divizija je upućivala počesno delove 2. dalmatinske i 2. proleterske brigade.

[139] Isto, dok. 92.

[140] Zbornik II/9, dok. 80. Ovo naređenje primljeno je u štabu 2. proleterske divizije 15. aprila već u 14.30 časova.

[141] Zbornik II/9, dok. 82.

[142] Ovo naređenje primio je štab 2. proleterske divizije istog dana (15. aprila) u 16.30 časova.

Kao što se vidi, koncepcija za upotrebu snaga na prostoru između Čehotine i Tare bila je da se kombinacijom dejstava s fronta i iz pozadine unište četničke snage na pravcu Čelebić — Foča. Međutim, ovakve odluke i naređenja usledili su na osnovu prvih podataka da su četničke snage jake oko 1.200 ljudi. Toliko su, istina, brojale u početku angažovanja, ali su se docnije pojačavale i iznosile oko 3000 ljudi. No, bez obzira na jačinu neprijatelja, rezultati ne bi izostali da se realizaciji pristupilo blagovremeno. Ali, pojačanja su na front 3. proleterske brigade upućivana vrlo sporo i po delovima, tako da se ova brigada pod udarom jakih neprijateljskih snaga, trpeći velike gubitke morala postepeno povlačiti na nove položaje.

Da bi se osetilo dejstvo 7. krajiške brigade, trebalo je vremena, a njega je trebalo da stvaraju snage koje se frontalno već suprotstavljaju neprijatelju. Sedma krajiška je, naime, trebalo prvo da se prikupi, zatim pređe Ćehotinu kod sela Donji Gradac, da izbije na Meljak, a odatle da se preko planine Ljubišnje prebaci na prostoriju Bobova, i najzad, da preko Slatine izbije na Oštrikovo brdo. To je nametalo veoma dug put.

Pred nadmoćnijim četničkim snagama, 3. brigada se pod borbom povlačila prema novim položajima. Mada su, odmah popodne izdata naređenja da se front 3. proleterske brigade hitno ojača sa četiri bataljona, odnosno 2. proleterskom brigadom, štab 2. proleterske divizije nije odmah tako postupio. Pretpostavljajući da je reč o slabijim neprijateljskim snagama, uputio je najpre samo jedan bataljon 2. dalmatinske brigade, a kad je dobio nov izveštaj od 3. proleterske brigade da se na pravcu Zavajit — Vakuf — Dragočava kreću jače neprijateljske snage, naredio je da se brigada pregrupiše prema glavnom pravcu neprijateljskog napada i da joj 2. dalmatinska uputi još jedan bataljon.[143] Kao što se vidi, štabu 2. divizije nije bila jasna situacija kod Čelebića

Imajući u vidu odnos snaga i celu situaciju, 3. proleterska brigada nije imala uslova da preduzme protivnapad u toku noći 15/16. aprila.

[143] Mesečni izveštaj štaba 2. proleterske divizije od 4. maja 1943. godine. (Zbornik IV/13, dok. 26).

Neprijatelj je u toku noći 15/16. aprila sagradio most kod Uzlupa i počeo da prebacuje snage sa leve obale Tare na desnu, usmeravajući ih ka Zlatnom boru. Istovremeno je jedna njegova kolona izbila kod sela Vikoča na Čehotinu.

U prvom sudaru sa četnicima, 2. bataljon je odbio napad na Ilijinu glavu, ali je neprijatelj na pravcu Draževo — Dikan — Vakuf uspeo da potisne delove naše brigade u pravcu sela Podgaja, tako da su se naše snage, pod pritiskom s fronta i usled bočnog dejstva u pravcu Vakuf — Pjelovci, povukle i sa Ilijine glave. Dalje borbe su vođene i na položajima Zlatni bor — Jameline — Podgaj. Mada je 5. bataljon uspešno odolevao napadu neprijatelja sve do zore 16. aprila, ipak je u svanuće bio prinuđen da počne odstupanje, tako da se u toku 16. aprila našao na padinama zapadno od s. Podgaja, sa zasedama kod ovog sela. Istog dana oko 9 časova ubačen je u borbu 1. bataljon 2. dalmatinske brigade (koji je stigao u selo Zavajit), a docnije i 4. bataljon 2. proleterske brigade na pravcu Crni vrh — Korče (na odseku 5. bataljona). Jedna četa 5. bataljona kod sela Tvrdaci koja je bila odsečena, morala se povući pod vrlo nepovoljnim uslovima. Ipak je uspela da se pod borbom probije do glavnine bataljona koja se tada nalazila na liniji Podgaj — Zavajit, zarobivši u toku povlačenja nekoliko četnika iz jedne vašojevićke brigade i zaplenivši znatnu količinu municije. Pošto pojačanja nisu stizala na vreme, 3. brigada se 16. aprila i dalje povlačila. Tako se njen 2. bataljon povukao sa položaja kod Jameline u pravcu Zečjeg brda; 4. bataljon se pod borbom povlačio sa Zlatnog bora, a 1. bataljon je odstupao ka Velikom brdu i Debeloj ljutini.

Brigada je vodila vrlo teške borbe i trpela velike gubitke. Samo u jednoj četi 4. bataljona izbačeno je iz stroja čitavo komandno osoblje, osim političkog komesara, a rukovodilac SKOJ-a u bataljonu poginuo je sa ćelom desetinom. Neprijatelj je nadirući dalje napao i 1. bataljon 2. dalmatinske brigade i pred noć ga odbacio u pravcu Trovrha.

Vrhovni štab je ovog dana (16. aprila) ponovo naredio štabu 2. proleterske divizije: »Angažujte i Drugu prole-

tersku brigadu na pravcu Bunovi. Sedma krajiška brigada juče je krenula preko Gradca i Meljaka u pravcu Kolijevke. Neprijatelja morate razbiti«.[144] Isto tako, posle izveštaja štaba 2. proleterske divizije da neprijatelj ugrožava Bunove, da je u toku prebacivanje ranjenika preko Drine i da se ne oseća dejstvo 1. divizije,[145] Vrhovni štab o tome obaveštava štab 1. divizije,[146] dostavljajući mu i dopunsko naređenje da odmah uputi 2. diviziji još jednu brigadu i to preko Vikoča. Pri tome nagoveštava da neprijatelj jakim snagama potiskuje 2. diviziju ka Drini i da se ona nalazi »u teškoj situaciji.[147] U vezi s tim štab 1. proleterske divizije upućuje (17. aprila u 5 časova) 3. krajišku brigadu pravcem: Čitluk — Klapuhe — Raščići — Tupci — Vukosavci — Vikoč — Čelebić u pomoć 2. diviziji, s tim da, po prelasku Čehotine, produži bez zadržavanja dalje i čim dođe u kontakt sa neprijateljem, energično ga napadne. Pri tome je naglašeno da se ne gubi vreme oko uspostavljanja veze sa ostalim našim snagama koje se nalaze na terenu između Drine i Čehotine, već da se to čini u toku pokreta i borbe.[148]

Povlačeći se pred brojno jačim neprijateljem, 3. proleterska brigada se pred noć 16. aprila našla na položajima kolibe Nadbučje (u visini sela Mazoče) — s. Kunar — kose zapadno od sela Podgaja. U toku noći 16/17. stižu nova pojačanja: 2. bataljon 2. dalmatinske i 2. bataljon 2. proleterske brigade, a u toku 17. aprila 3. i 5. bataljon 2. proleterske brigade. No, i pored toga, neprijatelj je i dalje nastupao u pravcu Foče.

Prema naređenju štaba 2. proleterske divizije, 3. proleterska brigada je u toku borbe grupisala snage u južnijem delu zone između Čehotine i Drine, dok je severni ostavljen pojačanjima koja su pristizala. Pružajući jak otpor, 3. proleterska brigada je usporavala nadiranje daleko' mnogobrojnijim neprijateljskim snagama, nanoseći

[144] Zbornik II 9, dok. 85.
[145] Zbornik IV 12, dok. 98.
[146] Zbornik II/9, dok. 85.
[147] Isto, dok. 87 (Naređenje Vrhovnog štaba od 15. aprila u 17 časova).
[148] Naređenje štaba 1. divizije od 16. aprila 1943. u 17.50 časova (Zbornik IV/12, dok. 94).

im gubitke i stvarajući potrebno vreme za angažovanje novih pojačanja. Ona je pod borbom odstupila oko 7 km na nove položaje.[149]

Štab 2. divizije predvideo je da protivnapad bude 17. aprila u 2 časa. Međutim, snage 3. proleterske brigade bile su toliko razvučene da nisu uspele da se prikupe ni na jednom pravcu gde bi iole imalo izgleda na uspeh. Zapravo, prodorom preko Bučja i Debele ljutine, neprijatelj je uspeo da odseče naše levo krilo. Protivnapad dva bataljona 2. dalmatinske brigade nije uspeo.

U toku 17. aprila razvile su se vrlo jake borbe na svim pravcima. Delovi naše 3. brigade dva puta su odbijali napad neprijatelja na Zečje brdo, ali su ga na kraju pod pritiskom neprijatelja napustile, kao i položaj na Pliješu. Brigada je posle podne preduzela protivnapad jačim snagama ka Zečjem brdu i Pliješu, ali i pored delimičnih uspeha ovi položaji se nisu mogli zauzeti. Borba je bila veoma oštra. Za relativno kratko vreme, u toku borbe sa Ibarskim četničkim odredom za Zečije brdo po podne, 17. aprila — 1. bataljon je imao 5 mrtvih i 10 ranjenih. Na našem levom krilu, 2. bataljon 2. proleterske brigade vodio je 17. aprila borbu na položaju kod Humića i u početku (do 8 časova) vrlo uspešno odolevao jakim neprijateljskim snagama. Međutim, oko 16 časova bio je prisiljen da se povuče na zapadnu padinu Humića. U ovim borbama je samo jedna četa ovog bataljona imala 13 mrtvih i veći broj ranjenih.

Ovog dana (17. aprila) stigao je 5. bataljon 2. proleterske, a oko 10 časova i 3. bataljon ove brigade koji je prebačen sa leve obale Drine na desnu i upućen ka desnom krilu naše 3. brigade. U to vreme raspored snaga bio je sledeći: kod položaja Pliješ — Zečje brdo nalazila se naša 3. proleterska brigada, na Bakiću dva bataljona 2. dalmatinske, a na položajima Humić — Trovrh u prvoj liniji dva bataljona 2. proleterske brigade. U žestokoj borbi, popodne 17. aprila, koja je pred noć dostigla kulminaciju, neprijatelj je potisnuo našu 3. brigadu, ojačanu

[132] Zbornik, IV/12, dok. 36.

3. bataljonom 2. proleterske brigade, na položaj Kruščičko brdo — Bunovi i pred noć izbio na liniju Slabić — Gradina. Naš 4. bataljon na krajnjem desnom krilu koji je 17. aprila vodio borbu na pravcu Uzlup — Zlatni bor — Veliko brdo, morao se zbog prodora neprijatelja na centru takođe hitno povlačiti ka našim glavnim snagama. Predveče neprijatelj je, posle vrlo jake borbe, odbacio sa Bakića dva bataljona 2. dalmatinske brigade, dok su se dva bataljona 2. proleterske brigade sa Trovrha i Humića povukla na zapadne padine Humića i bezimenu kotu zapadno od ovog visa. Tek uvođenjem u borbu 5. bataljona 2. proleterske brigade na krajnje levo krilo neprijatelj je odbačen sa Trovrha i time se situacija donekle popravila.

Tako je, zbog iscrpenosti, velikih gubitaka, nedostatka municije, pogotovo za automatska oružja, a posebno zbog neuporedivo mnogobrojnijih snaga neprijatelja, naša 3. brigada morala 17. aprila da napusti položaj Zečije brdo — Pliješ i da se povuče sa Slabića u pravcu Kruščičkog brda. Time se situacija na ovom delu fronta ozbiljno pogoršala — dovedena je u pitanje sigurnost pozadinskih delova 2. proleterske divizije koji su se po delovima počeli prebacivati preko Drine. Uvođenje pojedinačno u borbu bataljona 2. proleterske i 2. dalmatinske brigade, bilo je sa zakašnjenjem, do koga je došlo usled njihove smene sa dotadašnjih položaja oko Foče i dovođenja preko besputnog i jako ispresecanog zemljišta. Situacija, kao što smo videli, nije bila bolja ni na levom krilu fronta — između Bakića i Humića — gde su se veoma hrabro borile jedinice 2. proleterske i 2. dalmatinske brigade.

Izbijanjem na jake položaje Humić, Bakić, Sladić i Gradinu, četnici su ugrozili mostobran kod Broda, pa je i divizijska bolnica evakuisana na levu obalu Drine. U takvoj situaciji Vrhovni štab je naredio 2. diviziji da sa pridatim delovima 1. divizije napadne i protera neprijatelja u zoni između Drine i Čehotine, s tim što bi u dublju pozadinu neprijatelja nastupale 7. i 3. krajiška brigada. Za izvršenje ovog protivnapada pravcem Foča — Čelebići 2. proleterska divizija imala je na raspolaganju: 3. proletersku brigadu, jačine 4 bataljona, 2. proletersku brigadu (bez jednog bataljona) odnosno sa njena 4 bataljona i 2.

dalmatinsku brigadu (bez dva bataljona), ukupno 10 bataljona sa oko 1.500 boraca.

Za protivnapad, štab 2. proleterske divizije je 17. aprila u 19 časova izdao pismenu zapovest, prema kojoj su snage grupisane u dve kolone.

Desna kolona — 3. brigada ojačana 3. bataljonom 2. proleterske brigade — svega 5 bataljona i 4 bacača, pod komandom Velimira Jakića, treba da krene pravcem Pliješ — Lanište — Čelebići i to u dve potkolone: desnom (4. bataljon naše i 3. bataljon 2. proleterske brigade) napada pravcem: Pliješ — Debela ljutina — Bučje — Zlatni bor — Uzlup i dalje preko Papkova dola ka Celebiću; levom potkolonom (3. brigada bez 4. bataljona) sa linije Pliješ — Slabić napada pravcem: Gradina — Zečije brdo — Podgaj — Vakuf — Čelebić.

Leva kolona — 2. proleterska brigada (bez dva bataljona) ojačana sa dva bataljona 2. dalmatinske brigade — svega 4 bataljona i 3 bacača, pod komandom Ljubodraga Đurića, treba da napada opštim pravcem Humić — Korče — Tvrdaci — Ječmište — Čelebić. Napad obe kolone u ponoć 17/18. aprila.

Naša 3. proleterska brigada je 1. i 2. bataljonom napala položaj neprijatelja na Slabiću, pravcem Kruščičko brdo — Slabić — Zečije brdo, a 5. bataljon je upućen u obuhvat pravcem Kruščičko brdo — Lučevo brdo — Slabić — Kolibe. Dok su 1. i 2. bataljon uspeli da se povuku pod najvišu kotu Slabića, 5. bataljon je u toku pokreta zarobio neprijateljsko obezbeđenje, zatim se privukao logoru i izvršio iznenadan juriš na raskomoćenog neprijatelja oko vatre, koji nije ni slutio da će, posle onakvog razvoja trodnevnih borbi, naše snage moći da izvrše protivnapad. Otpočela je i borba s fronta, na pravcu 1. i 2. bataljona za ovlađivanje Slabićem. Zahvaljujući vrlo strmoj padini i dubokom snegu, lake ručne bombe neprijatelja prebacivale su mesta gde su se nalazile naše jedinice, tako da su gubici bili minimalni. Pritisnut s boka i fronta neprijatelj je, posle dvočasovne borbe, pretrpevši prilično velike gubitke, naglo odstupio preko Zečijeg brda ka istoku u pravcu Čelebića i dalje ka Sandžaku ili Crnoj Gori. Do zore 18. aprila, borba na tom pravcu je bila de-

finitivno rešena u korist glavnih snaga 3. proleterske brigade. Na pravcu napada desne potkolone, kod našeg 4. bataljona i 3. bataljona 2. brigade, prvi napad je odbijen, ali su četnici i tu ubrzo napustili položaje.

Leva divizijska kolona koja je napadala na pravcu Humić — Trovrh, krenula je nešto kasnije zbog kasno primljenog naređenja. Ali, ona nije uopšte došla u dodir sa neprijateljem koji je hitno* odstupao u pravcu Čelebića. Kad su prednji delovi izbili na položaj neprijatelja, zatekli su vatre koje su još gorele.

Sedma krajiška brigada je čim je stigla u selo Meljak, odmah produžila u pravcu Čelebića, gde je izbila pred zoru 18. aprila, iznenadila neke pozadinske delove neprijatelja i zarobila delove komore.

Treća krajiška brigada krenula je 17. aprila u 5 časova pravcem Čitluk — Klapuhe — s. Raščići — s. Glušci — Vukosavići, a 18. aprila u zoru prešla Čehotinu i stigla u selo Vikoč, gde je predanila.

U toku ovog protivnapada 2. divizije rešenje je palo na pravcu napada 3. proleterske sandžačke brigade i to na položaju kod Slabića. A pojava, odnosno približavanje delova 1. proleterske divizije od Meljaka i Vikoča u pozadinu neprijatelja, uslovila je hitno izvlačenje njegovih snaga sa svih pravaca i odstupanje glavninom preko Uzlupa ka Crnoj Gori, a pomoćnim snagama preko Meštrovca ka Sandžaku.[150] Time je izbegao okruženje.

U vremenu od 5. do 18. aprila 1943. godine (od početka forsiranja Drine, do protivnapada u pravcu Čelebića i definitivnom odbacivanju četnika) 3. proleterska brigada je izvršila, pored ostalog, ove krupne zadatke: forsirala je Drinu u sastavu prvog ešelona 2. proleterske divizije; obrazovala mostobran sa 2. dalmatinskom brigadom na desnoj obali Drine i proterala neprijatelja sa prostora između Drine, Tare i Čehotine. Zatim je vodila uspešne borbe na pravcu Čelebić — Foča sa nadmoćnijim snagama neprijatelja, primajući jedno vreme na sebe svu

[132] Zbornik, IV/12, dok. 36.

težinu udara, da bi, na kraju, zadala odlučan udarac neprijateljskim snagama u protivudaru na pravcu Foča — Čelebić. Od 15. do 18. aprila brigada je imala 72 borca

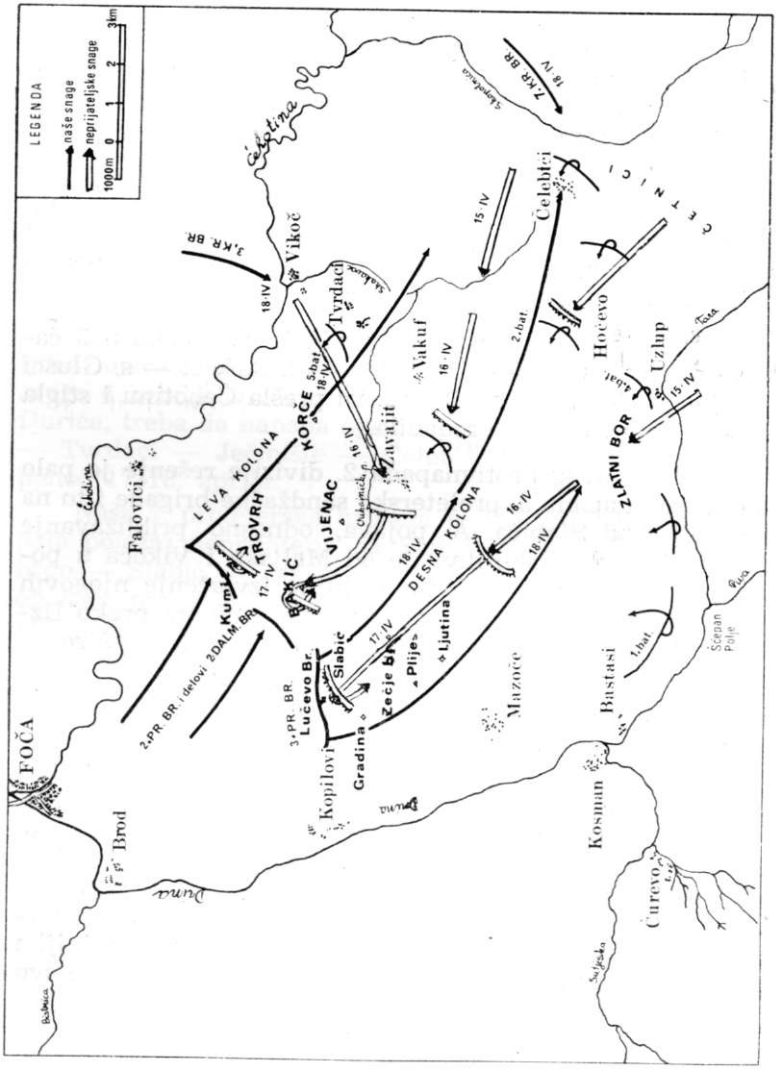

Boj na Čelebiću aprila 1943.

izbačena iz stroja, a od toga 42 poginula ili podlegla ranama.[151]

Prodor u Sandžak i stvaranje slobodne teritorije

Posle nepune godine dana otkako je napustila teritoriju Sandžaka i u sastavu Udarne grupe Vrhovnog štaba, zajedno sa 1, 2. i 4. proleterskom brigadom, krenula na veliki i istorijski pohod u Bosansku krajinu, naša 3. proleterska sandžačka brigada se vraća na teritoriju na kojoj je formirana. Ona u svojim redovima ima sada i borce iz Bosne, Hercegovine i Dalmacije.

Vrhovni štab je 19. aprila, u duhu orijentacije snaga Glavne operativne grupe, izdao naređenje štabu 1. proleterske divizije da sa 3. krajiškom i 3. proleterskom brigadom (koja je sada ponovo u sastavu 1. divizije) nastupa pravcem Čelebić — Kovren sa zadatkom da izbije na Kovren, kao središnu prostoriju između Bijelog Polja i Pljevalja. Međutim, već sutradan, 20. aprila, Vrhovni štab je izdao novo naređenje štabu 1. proleterske divizije kojim se predviđa: da 1. proleterska brigada ostane na prostoru Čajniče, Metaljka, naslanjajući se na 3. krajišku brigadu koja neće sada nastupati sa 3. proleterskom brigadom u dubinu Sandžaka, već će se zadržati na prostoru Brvenica, Glisnica, Boljanići (oko 12 km severozapadno od Pljevalja). Naša 3. proleterska brigada će produžiti nastupanje pravcem Bobovo — Hoćevina — Podpeć — Maoče, s tim da se zadrži na širem području sela Maoča. Tu bi pristupila mobilizaciji novih boraca i uspostavljanju narodne vlasti.

U vezi sa ovim 3. proleterska brigada je u toku noći 19/20. aprila krenula pravcem Čelebić — Popov Do i 20. aprila uveče dostigla prostoriju Zahum, Višnjica, Trnovice (oko 15 km zapadno od Pljevalja). Sutradan je produžila do prostorije Glibaći — Kosanica — Kutuša. Još dok se 3. brigada kretala od Čelebića ka prostoriji jugoistočm> od Pljevalja, stiglo je od štaba 1. proleterske divi-

[151] U isto vreme su 2. proleterska i 2. dalmatinska brigada imale zajedno 85 izbačenih iz stroja, od čega 37 poginulih. Zbornik IV/12, dok. 15. Lj. Durić »Ratni dnevnik« izd. VIZ, Beograd, 1966. str. 168—169.

zije obaveštenje da u Goražde dolazi 369. tzv. »Vražja divizija«, i da u Pljevljima spremaju ofanzivu protiv naših snaga između Pljevalja, Čajniča i Goražda. A 21. aprila isti štab obaveštava da su se iz Priboja, Rudog i Sjenice evakuisali Italijani i da će Nemci verovatno posesti i Priboj i Rudo. Dva dana kasnije, 23. aprila, sukobili su se južno od Goražda delovi 369. divizije i dva bataljona 1. proleterske brigade. Posle kraće borbe neprijatelj je nateran na povlačenje u Goražde. U vezi s tim Vrhovni štab je, kao što smo pomenuli, obustavio pokrete 3. krajiške brigade prema Šahovićima i Brodarevu i njenu glavninu uputio severozapadno od Pljevalja na prostoriju Glisnica, Gornja Brvenica i Boljanići, da bi se sprečilo eventualno nastupanje divizije »Taurinenze« iz Pljevalja u pravcu Foče i Cajnića. Tako je prema Maoču, Tulovu i Kovrenu upućena samo naša 3. proleterska brigada.

Posle povlačenja glavnine partizanskih snaga iz Sandžaka u Bosnu, u Sandžaku je u drugoj polovini 1942. i prvih meseci 1943. godine, kao i u Crnoj Gori i Hercegovini, nastupio period surovog terora Italijana i kvislinških formacija: četnika i muslimanske milicije. Uz punu pomoć okupatora, četnici su se surovo obračunavali sa komunistima, partizanskim porodicama, pristalicama i simpatizerima narodnooslobodilačke borbe. Oni su masovnim terorom, hapšenjem i streljanjem, predavanjem okupatoru zarobljenih partizana i prijatelja NOB-a, pretraživanjem sela i planina, nastojali da unište NOP i svaku nadu naroda u povratak partizanskih snaga iz Bosne u Sandžak. AJijJ. pored svirepog terora okupatora, četnika i muslimanske milicije, u Sandžaku se, zahvaljujući podršci naroda, održala i radila većina partijskih i skojevskih organizacija i veća grupa sandžačkih partizana na planini Zlataru, (tzv. »Zlatarska gerila«) koja je vodila oružane akcije protiv četnika.[152]

Dolazak jedinica NOVJ na teritoriju Sandžaka, narod je sa oduševljenjem dočekao. U štab 3. proleterske

[132] Zbornik III/IO, dok. 13 i IV/12, dok. 154. Bogdan Gledović: »Borbeni put 3. proleterske (sandžačke) brigade 1942—1945« (Zbornik sećanja »3, prolet, sandž. brigade« knj. I, Beograd, VIZ JNA, 1970, str. 61—62 — u daljem B. Gledović n. č.

brigade su počeli da pristižu članovi partijskih rukovodstava, kao i pojedine partizanske grupe iz raznih krajeva Sandžaka. Otpočelo se odmah sa organizovanjem narodne vlasti. Uspostavljeni su NOO, komande mesta i partizanske straže. Brigada je istovremeno imala zadatak da zatvara pravac od Pljevalja ka Sahovićima i da se pripremi za dalji pokret ka jugoistoku. Ona je ubrzano popunjavana novim borcima s ove teritorije, pa je 1. maja imala 873 borca sa 637 pušaka, 50 puškomitraljeza, 13 mitraljeza, 4 teška minobacača i 2 protivtenkovska topa.[153]

U toku 23. aprila, jedna kolona italijanskog garnizona iz Pljevalja pokušala je ispad u pravcu Gornjeg Sela, ali su je naš 5. bataljon i 2. bataljon 3. krajiške brigade naterali da se povuče u Pljevlja. Sutradan, 24. aprila, glavnina naše 3. sandžačke brigade izbila je u s. Maoče, a nekim delovima u s. Čavanj i s. Tulovu. U to vreme grupa od oko 1.200 četnika (četničke jedinice bjelopoljskog sreza, zatim Golijska brigada — četnici iz Srbije i Bosanski korpus) pod komandom majora Zarija Ostojića, krenula je (noću 25/26. aprila) iz rejona Sahovića u pravcu naše 3. brigade.[154] Napadali su preko Barica dvema kolonama: jednom pravcem Krupice — Borovo — Stančani i drugom pravcem Barice — Vaškovo — Prenčane — Čavanj i dalje ka Kričku.

Cim je obavešten o nastupanju četnika, 4. bataljon, koji se tada nalazio' u rejonu sela Čavnja, odmah je izvršio napad. Međutim, pred brojno nadmoćnijim četnicima bio je prinuđen da se povlači u pravcu Pušanskog dola. Ne nailazeći ni na kakav otpor četnici su nastupali vrlo brzo. Stab brigade je uputio 2. i 5. bataljon da napadnu ove četničke snage u desni bok i iz pozadine, a istovremeno' je naređeno da i 4. bataljon ponovo krene u napad. Našavši se pred unakrsnom dobro koordiniranom vatrom i udarom tri naša bataljona, četnici su bili primorani da se brzo povuku u pravcu Sahovića. Neprijatelj je imao preko 50 izbačenih iz stroja, a nešto i zarobljenih. Čim je razbila ovu četničku grupu, brigada je produžila dalje

[153] Zbornik IV/13, dok. 3 i 4. i B. Gledović n. č.

[154] Zbornik IV/12, dok. 141 (Izveštaj štaba 1. proleterske divizije Vrhovnom štabu od 27. IV 1943).

ka jugoistoku i 28. aprila izbila na liniju Barice — Stožer — Kovren.

Krajem aprila i početkom maja, četničke snage koje su se prikupljale na prostoriji Mojkovač — Bijelo Polje — Sahovići, imale su da nastupaju u zoni između reke Lima i Tare na severozapad u pravcu Pljevalja. Radilo se o jakoj grupaciji, oko 2.300 četnika koju su, pod komandom majora Zarije Ostojića, zamenika Draže Mihailovića, sačinjavali Drinski i Romanijski korpus, Bjelopoljska i Čajnička brigada, dva jurišna bataljona Pavia Đurišića i Golijska četnička brigada iz Srbije. Četnici su zorom 3. maja preduzeli nastupanje svim pogodnim kosama koje sa osnovice Bijelo Polje — Sahovići vode između Lima i Tare u pravcu severozapada i to: pravcem preko Lise — Kičeva i Bijovog groba na Kamenoj Gori; zatim od Sahovića, preko Graba, Gradine u pravcu Kozica, od Lepenca preko Sljemena, Stožera, Gusinog brda ka Maoču; zatim od Barica preko Krupica ka Staničanima i preko Vaškova i Staničana u pravcu Kosanice. Italijanski garnizon iz Bijelog Polja pomagao ih je u municiji, automatskom oružju, teškim bacačima i ručnim bombama.

Na čitavom frontu od Barica preko Snježnice, Stožera, Zubera, Kovrena, Gradine do zaključno Klanca, borba je trajala čitav dan. Koristeći brojnu nadmoćnost i međuprostore koji na tako širokom frontu nisu mogli biti posednuti, neprijatelj je uspeo da istog dana do mraka potisne našu 3. brigadu, ovlada položajima Vaškovo brdo, Gusino brdo, Bliškovo i Gorice, zauzme Kovren i izbije do sela Krupice.

Kad je 1. proleterska brigada pristigla na prostoriju sela Mataruga i Kamene Gore i dobila obaveštenje da su četnici potisli 3. sandžačku brigadu i da prodiru preko Gorice i Bliškova, štab 1. brigade je 4. maja u 4 časa, krenuo sa dva svoja bataljona preko Crnog vrha, Graba, Kičeva, Lise, Grančareva na Sahoviće da bi odsekao odstupnicu neprijatelju koji se bude povlačio ka Bijelom Polju. U isto vreme su ostala tri bataljona krenula preko Kozica na Kovren, s tim da, po razbijanju neprijatelja na Kovrenu, izbiju na prostoriju nekoliko kilometara zapadno od Sahovića (iza neprijateljskih snaga), a potom

da produže dejstvo* preko Barica prema Krupicama. Već oko 7 sati 1. brigada je izbila desnom kolonom na liniju Račevo — Srednje brdo — Klanac, a levom na liniju Duga — Bijela trla.

Za to vreme, 3. brigada je izvršila sve pripreme za napad u toku noći 3/4. maja. Prema naređenju 4. bataljon je imao da napada Vaškovo brdo, 2. bataljon na Prisoje, a 5. na Gusino brdo. Napad 3. brigade otpočeo je 4. maja u 3 časa i posle kratke, ali oštre borbe, neprijatelj je razbijen na Gusinom brdu. Imao je oko 23 mrtva, 5 zarobljenih i više ranjenih. Među zarobljenim je bio i komandant Drinskog četničkog korpusa, kapetan Bajo Nikić. Međutim, na drugim pravcima bataljoni 3. brigade su morali da se povlače. U to je neprijatelj uveo i rezerve, izvršio protivnapad na Gusino brdo i ponovo ga zauzeo. Tako su se posle podne istog dana bataljoni povukli prema Pandurici.

Kada su delovi 1. proleterske brigade izbili na pomenutu liniju (desna kolona na liniju Račevo — Klanac, a leva na liniji Duga — Bijela trla), primetili su velike četničke kolone na liniji Gradina — Medenica. Četnici su njih primetili i misleći da se pred njima nalaze Italijani, poslali su im delove za vezu. Utom su bataljoni 1. brigade otvorili snažnu vatru i potpuno iznenadili četnike, koji su se u panici razbežali u pravcu Sahovića. Samo u prvom napadu ubijeno je 18, a zarobljeno oko 50 četnika. Prva brigada je produžila užurbano gonjenje prema Kovranu i Zuberu. I leva kolona 1. brigade razbila je četničke delove kod Vijovog groba i produžila ka jugoistoku. Međutim, četnici su uspeli da se organizuju i da na položajima Sokolac — Borova glava — k. 1151, (oko 4 km severno od Sahovića) dočekaju jakom vatrom prednje delove 1. brigade. No ubrzo su proterani i 1. brigada je u 19 časova ušla u Sahoviće. Obavešten od štaba 3. proleterske brigade da je neprijatelj prodro dosta duboko u pravcu Krupice, štab 1. brigade je krenuo sa čitavom brigadom najkraćim pravcem za selo Barice, u pozadinu neprijatelja. Ali, kad su oko 16 časova delovi brigade izbili na Sljemena neprijatelja nije bilo — povukao se preko Barica na jug za Proščenje i dalje ka Burenju.

Dva bataljona 3. brigade preduzela su, u toku 5. maja, gonjenje neprijateljskih snaga koje su odstupale pravcem Štožer — Barice. Posle neuspelog pokušaja otpora na Snježnici, severno od Barica, razbijeni četnici odstupili su prema Mojkovcu i Kolašinu. Time su se završile borbe sa četničkim snagama na prostoriji koju je uz podršku 1. oslobodila 3. proleterska brigada, uz obostrane velike gubitke.[155]

Po izvršenju tog osnovnog zadatka, 1. i 5. bataljon 3. brigade su prema naređenju štaba 1. proleterske divizije od 7. maja, izbili na komunikaciju Pljevlja — Prijepolje, u rejon Jabuke i Mihajlovaca.[156] Oni su tako presekli komunikaciju između italijanskih garnizona u Pljevljima i Prijepolju i vodili borbe s italijanskim 3. alpijskim pukom divizije »Taurinenze«,[157] čije su snage bile locirane u pomenutim garnizonima. U isto vreme, 2. bataljon držao je položaj na liniji Korijen — Mataruge i zatvarao pravac Pljevlja — Bijelo Polje, a 4. bataljon nalazio se na prostoru Kovren — Pavino* Polje — Sahovići, gde je mobilisao nove borce.[158] Za to vreme 1. proleterska brigada izbila je na liniju Oklade — Cer — Lepenac — Prošćenje, a zatim na komunikaciju Bijelo Polje — Brođarevo, a 3. krajiška brigada na levu obalu Lepešnice i Ravne Rijeke, gde se pripremala da oslobodi Mojkovač i Slijepač Most.

Na teritoriji zapadnog Sandžaka nalazila se od 7. maja i 3. dalmatinska brigada. Ona je držala položaje na reci Ćehotini i zatvarala pravce od Pljevalja ka Mejaku i Čelebiću, gde je bio veliki broj ranjenika i bolesnika.[159]

[155] Zbornik IV/13, dok. 37.
[156] Zbornik IV/13, dok. 34.
[157] Oslobodilački rat, I, 428.
[158] Zbornik IV/13, dok. 93, 94.
[159] Oslobodilački rat, I, 428, Zbornik II/9, dok. 179.

BRIGADA U BICI NA SUTJESCI

Pošto je oslobodila zapadni Sandžak, 1. proleterska divizija izbila je, u prvoj polovini maja na Lim i Lepešnicu, gde se pripremala za oslobođenje Mojkovca i Bijelog Polja. Vrhovni štab i drug Tito nalazili su se u to vreme u selu Đurđevića Tara, a Izvršni odbor AVNOJ-a u selu Lever Tara, na teritoriji pljevaljskog sreza. Dok su se 1. i 2. proleterska divizija, prema odluci Vrhovnog štaba, pripremale da oslobode Bijelo Polje, Mojkovač, Kolašin, Andrijevicu i Berane, udružene nemačke, italijanske, ustaške i domobranske snage (ukupno oko 117.000 vojnika)[160] preduzele su novu ofanzivu protiv Glavne operativne grupe, koja je sa 19.000 boraca[161] dejstvovala na teritoriji Sandžaka, Crne Gore, Hercegovine i istočne Bosne. Cilj neprijatelja bio je da okruži i uništi Glavnu operativnu grupu (1. i 2. proletersku, 3. udarnu i 7. banijsku diviziju), Vrhovni štab i CK KPJ, na prostoriji

[160] Sve ove snage su organizovane u 7 moderno naoružanih divizija, 2 brigade, 9 samostalnih pukova i više samostalnih bataljona. Pored navedenih snaga, na široj koncentracijskoj prostoriji ovih neprijateljskih grupa (Hercegovine, Crne Gore i Sandžaka) nalazilo se dislocirano još oko 40.000 vojnika, koji su mogli biti angažovani u odgovarajućim situacijama.

[101] Maja 1943. godine brojno stanje 1. proleterske divizije je bilo sledeće: 3. proleterska brigada je imala 933 borca (na licu 820. a u rashodu 113); 1. proleterska brigada na licu oko 1.230 boraca a u rashodu oko 310 boraca, a 3. krajiška brigada na licu oko 1.200 boraca a u rashodu oko 125. Sa divizijskom artiljerijom, sanitetom i pratećom četom, ova divizija je brojala po spisku ukupno 3.958 ljudi.

Od naoružanja: 3. proleterska brigada je imala 621 pušku, 45 puškomitraljeza jugoslovenskog porekla i 6 italijanskih, 13 teških mitraljeza, 4 teška bacača i 1 laki bacač, 1 protivkolski top, jedan top »Pito«. (Zbornik IV/13, dok 74 i 75. — izveštaj štaba 1. proleterske divizije Vrhovnom štabu od 15. V 1943).

između Tare, Pive i Durmitora (plan Svare). Nemačke trupe dobile su, u isto vreme, zadatak da prema stanovništvu budu bezobzirni i nemilosrdni, da razaraju naselja, da uzimaju sve zalihe hrane i onemoguće život i dejstva jedinica Glavne operativne grupe; sve stanovništvo na slobodnoj teritoriji smatrati komunistima i tako prema njemu postupati (sve zarobljenike streljati na licu mesta, a narod hapsiti i odvoditi u koncentracione logore).

Pošto je nemačka komanda u početku glavnu pažnju obratila na doline Lima i gornjeg toka Tare (gde su već bile izbile 1. i 2. proleterska divizija), ona je svoju 1. brdsku diviziju brzo orijentisala na sektor Bijelo Polje — Mojkovac — Kolašin. Na desnom krilu ove divizije, nastupao je južno od Prijepolja 724. nemački puk 104. lovačke divizije. Nemačkim snagama u dolini Lima priključili su se 3. alpijski puk divizije »Taurinenze«, radi napada iz Pljevalja i Prijepolja prema Jabuci, i tri bataljona divizije »Venecija«, radi napada sa linije Bijelo Polje — Ribarevina u pravcu Sahovića i Slepač Mosta.

Rano ujutro 15. maja, u času kada je Vrhovni štab NOV i POJ planirao- zauzimanje Mojkovca i Kolašina, nemačka 1. brdska divizija preduzela je energičan napad na položaje 1. proleterske i 3. krajiške brigade, između Mojkovca, Bijelog Polja i Brodareva, a italijanski 3. alpijski puk divizije »Taurinenze« od Pljevalja i Prijepolja, uz podršku tenkova, na položaje naše 3. proleterske sandžačke brigade u rejonu Mihajlovice i Jabuke. Naime, naša 3. brigada je ovog dana držala položaje na liniji: Potpeće — Mijakovići — Mihajlovica — Jabuka — Kamena gora — Kovren — Grab — Lekovina.[162] Borbe su vođene u toku čitavog dana, ali se pred znatno brojnijim snagama neprijatelja i jakom vatrom njegove artiljerije, deo snaga 3. brigade povukao ka prostoriji Kamene gore. Po izbijanju u rejon Jabuke neprijatelj je poseo pojedine tačke duž puta Pljevlja — Prijepolje, posebno se utvrdivši na položajima kod Mihajlovice, Jabuke i Savinog lakta. Pored toga, iskopao je rovove pored puta, naročito sa južne strane ove komunikacije.

[162] Zbornik IV/13, dok. 91, 93, 94.

U narednim borbama u Sandžaku, položaje 3, proleterske sandžačke brigade napadali su nemački 724. lovački puk ojačan 2. bataljonom 734. puka nemačke 104. lovačke divizije, sa linije Brodarevo — Prijepolje, italijanski 4. alpijski puk divizije »Taurinenze«, sa linije Otilovići — Potpeće i bugarski 61. pešadijski puk na pravcu Stožer — Prenćani — r. Tara (724. pešadijski puk, 61. bugarski puk i delovi 104. divizije sa njenim štabom obrazovali su grupu »Ludviger« koja je imala da nastupa između Tare i Prijepolja). Tako je 3. proleterska sandžačka brigada primila, istovremeno, snažan udar desetostruko' brojno i tehnički nadmoćnijih snaga neprijatelja, koje su usto* stalno podržavale avijacija i artiljerija. Bila je prinuđena da po cenu velikih žrtava i ogromnih napora vodi neravne i veoma teške danonoćne borbe, kao i ostale jedinice Glavne operativne grupe.

Od štaba 3. dalmatinske brigade primljen je izveštaj da je neprijatelj (delovi 369. legionarske divizije) uspeo da potisne delove Drinske operativne grupe na fočanskom sektoru i da 16. maja u 17.30 časova uđe u Čajniče. Pošto je, posle dvodnevnih borbi ovladala Metaljkom i potisnula naše snage na levu obalu Čehotine, 369. divizija je zauzela Boljaniće i na komunikaciji Čajniče — Pljevlja kod s. Gotovuše spojila se sa divizijom »Taurinenze«. Da bi sprečio dalje nadiranje 369. divizije i zaštitio pravac Pljevlja — Đurđevića Tara, Vrhovni štab je 17. maia hitno uputio 7. banijsku diviziiu u rejon Podpeće — Maoče — Mataruge, s tim da zaštiti i pozadinu 1. divizije. koja je bila orijentisana prema istoku. Smatrajući da je reč o jačim neprijateljskim ispadima, Vrhovni štab je ostao pri ranijoj odluci o prodoru na istok i u tom smislu izdao potrebna naređenja.

Sedma banijska divizija je 17. maja zauzela raspored na liniji s. Sumani — Podpeće — Kruševo — Hočevina — Brvenice — Krče — Glisnica južno i zapadno od Pljevalja, zatvarajući tako pravce od Pljevalja ka Đurđevića Tari i od Pljevalja ka Čelebiću. Po odlasku 7. banijske divizije na pljevaljski sektor, pod njenu komandu je stavljena i 3. dalmatinska brigada.

Pred sve jačim pritiskom snaga 1. brdske nemačke divizije, koje su već ušle u Sahoviće i izbile u s. Brezna

i s. Žari, štab 1. proleterske divizije predložio je 17. maja u 6.15 časova Vrhovnom štabu da se odustane od naređenog napada, zbog velike nadmoćnosti neprijatelja. Pri tome je nagovestio da neprijatelj i dalje dovlači pojačanja iz Bijelog Polja, da grupiše snage i artiljeriju iz Kolašina u rejonu Mojkovca i da ova »neprijateljska akcija ima karakter ofanzive«. Narednog dana, 18. maja, Vrhovni štab izdaje naređenje za posedanje novih položaja, prema kojem se 1. proleterska divizija povukla sa 3. krajiškom brigadom na liniju Vaškovo — Stožer, a sa 1. proleterskom brigadom u rejon Vrulja, Podkrajci, s. Maoče.[163] U isto vreme se naša 3. proleterska sandžačka brigada, usled vrlo jakog pritiska nadmoćnijeg neprijatelja, povukla na liniju Kovran — Bliškovo — Slatka — leva obala Čehotine — Katabun — Korijen. Sa tog položaja isturila je jača izviđačka odeljenja prema Šahovićima i u pravcu Brodareva, a preduzela i veća rušenja i zaprečavanja na cesti koja vodi od Sahovića ka Kovrenu.

Vrhovni štab je, na osnovu stanja na svim pravcima, uušao 18. maja do uverenja da je preduzeta velika neprijateljska ofanziva protiv Glavne operativne grupe, da je operativno okruženje već počelo i da neprijatelj koncentričnim nastupanjem želi da zbije naše snage i uništi ih. Zbog toga je tada odustao od prodora u Srbiju i 19. maja doneo novu odluku: da Glavnu operativnu grupu vrati za Bosnu. Na osnovu toga se, a posle događaja u dolini Tare i Lima, vrši pregrupisavanje naših snaga prema fočanskom sektoru, odnosno prema trouglu Foča — Čelebić — polje, u cilju probijanja neprijateljskog obruča i prodora svih snaga Glavne operativne grupe u istočnu Bosnu. Situacija se već tako iskristalisala da Vrhovni štab istog dana, 18. maja u noć, izdaje novo naređenje 1. proleterskoj diviziji, da sa 1. proleterskom brigadom odmah krene na front Drinske operativne grupe u pravcu Čelebić — Bunovi. Pošto je 1. proleterska brigada krenula usiljenim maršem pravcem s. Maoče — s. Podpeće — s. Meljak — s. Popov Do i dalje ka drinskom frontu, trebalo je pomeriti snage 3. krajiške i naše 3. proleterske brigade (3. krajiška se protegla levim krilom sve do s.

[193] Zbornik II/9, dok. 198.

Stožera — jugozapadno od Sahovića, a naša 3. proleterska je morala da pokrije položaje koje je kontrolisala 1. proleterska brigada, produžavajući svoje levo krilo do s. Vrulje i s. Potkrajci).

U toku 20. maja na ćehotinskom odseku 3. proleterska brigada je uhvatila kontakt sa nemačkim snagama (ojačana pukovska grupa 724) koje su dejstvovale u dolini Lima i tog dana izbile na liniju Jabuka — Kamena gora — Gradina (1433) — Visovi zapadno od Roguljevca (oko 5 km jugozapadno od Brodareva). Sledećeg dana vodene su jače borbe i koristeći veliku nadmoćnost, 724. nemački puk je uspeo da, posle borbe kod Gorice, potisne 3. brigadu i izbije na desnu obalu Čehotine. Istovremeno je od Pljevalja u pravcu levog krila 3. brigade nastupala divizija »Taurinense« koja je tog dana prodrla duž druma Pljevlja — Sahovići do u visini sela Mataruge.[164]

Sutradan, 21. maja po podne, Vrhovni štab, zbog veoma kritične situacije na fočanskom frontu, naređuje štabu 1. proleterske divizije da najhitnije, sa 3. krajiškom brigadom, krene sa sadanjeg sektora preko Čelebića ka Zavajitu radi učešća u razbijanju neprijateljskih snaga na sektoru Foča — polje. Istovremeno se predviđalo da komandu na pljevaljskom sektoru primi štab 7. divizjie koja će da rokira jednu svoju brigadu umesto 3. krajiške, a naša Sandžačka da ostane na desnom krilu.

Odlaskom 3. krajiške brigade, na prostoriji između gornjeg toka reka Čehotine i Tare ostala je samo 3. proleterska brigada. Ona je morala da povije desno krilo na vododelnicu Čehotine i Tare, kako bi zatvorila pravac od Sahovića i Barica ka Kosanici. Sada se odbrambeni pojas 3. brigade protezao u vidu polukruga sa ispupčenjem ka izvornom delu Čehotine.

Narednih dana su produžene borbe sa znatnim neprijateljskim snagama na ćehotinskom odseku. Od 21. maja 3. brigada je vodila borbu sa pomenutom grupom »Ludviger« (724. nemački i 61. bugarski pešadijski puk) koja je stavljena pod komandu divizije nemačke 104. lovačke divizije i 4. alpijskim pukom italijanske divizije »Taurinenze«. Te snage su nastupale sa linije Otilovići — Saho-

[164] Zbornik IV/13, dok. 239, 240, 243.

vići, između Tare i istočno od komunikacije Prijepolje — Pljevlja — Đurđevića Tara. Neprijatelj u svom izveštaju od 22. maja, o tim borbama, pored ostalog, kaže:

»Borbena grupa »Fon Ludviger« je posle žestokih borbi odbacila komuniste sa mnogobrojnim teškim pešadijskim oružjem preko druma Pljevlja — Sahovići na jug i na jugozapad i izbila na liniju 1 km severozapadno od kote 1281-1248-1448-1442. Uhvaćena je veza sa Prvom brdskom divizijom pomoću velosipedskih izviđačkih odeljenja«.

Tako je neprijatelj angažovao znatne snage sa gornjih tokova Ljubovića i Čehotine ka položajima 3. proleterske brigade, koja je do 23. maja u oštrim i neprekidnim borbama na Zelenoj steni (k. 1203), Zekovom brdu (k. 975) i Katabunu (k. 1112) u dolini Čehotine, uspešno odolevala žestokim napadima nemačkog 724. i italijanskog 4. alpijskog puka, a naročito njen 5. bataljon, koji je na Zelenoj steni pretrpeo velike gubitke. Brigada je pod borbom odstupila na položaje od s. Krupica do zaključno s. Maoča, dok je neprijatelj izbio jednim pukom na prostoriju Stožer — Barice, jednim (724. ojačanim) pukom na liniju Sliškovo — Tulovo, a delovima italijanske divizije »Taurinenze« na liniju s. Potkrajci — Ravna gora.[165]

U to vreme odnos snaga na odseku 3. proleterske brigade bio je neuporedivo u korist neprijatelja. Dok je ova brigada tada brojala na licu oko 700 boraca, naoružanih najvećim delom puškama, zatim sa oko 60 puškomitraljeza i mitraljeza, sa 6 minobacača i 2 malokalibarna topa, dotle su snage neprijatelja koje su nastupale prema položajima ove brigade brojale preko 10.000 vojnika, naoružanih sa više stotina automatskih oruđa i nekoliko stotina minobacača i topova. Uzimajući u obzir, brojnu nadmoćnost u ljudstvu i neuporedivu razliku u ratnoj tehnici, a posebno u teškom naoružanju i u municiji, očigledno je da tu nije moglo biti ni govora o nekoj borbi odsudnijeg karaktera, za kojim nije bilo ni potrebe. Brigada je mogla voditi samo elastičnu manevarsku odbranu pružajući otpore "na uzastopnim položajima i vršiti povremene protivnapade lokalnog karaktera. Treba napomenuti da se naši bataljoni ni u ovom periodu borbi nisu ukopa-

[165] Zbornik IV/13, dok. 247 i 248.

vali. Nisu imali vremena, a mislim ni potrebe, jer ukoliko bi se ukopali u ovoj situaciji, neprijatelj je imao takvu vatrenu nadmoćnost, da bi pri krutom držanju položaja prosto samleo naše snage.

Vodeći aktivnu odbranu, brigada se postepeno povlačila na nove uzastopne položaje prema Kosanici i reci Tari. Pošto su ovladali komunikacijom Pljevlja — Sahovići i dolini Čehotine, nemački 724. i italijanski 4. alpijski puk nastavili su napade na položaje brigade na kojima su se, kako to i oni ističu, u toku 26. maja »sukobili u zoni Selišta sa jakim partizanskim snagama, naoružanim mnogobrojnim automatskim oružjem«.[168]

Sutradan (27. maja), neprijatelj je produžio napad, pa je 28. maja, posle oštrih borbi, 4. alpijski puk prodro na liniju Zeleno borje — Strančansko brdo, gde je zaustavljen vatrom 3. proleterske brigade. I nemački 724. puk pošto je savladao otpor na Tulovu, zauzeo je tog dana (28. maja) Varine i Mučanj.

Tog dana (28. maja) brigada je dobila naređenje od Vrhovnog komandanta da se prebaci na levu obalu Tare kod Đurđevića Tare i Lever Tare i da odmah smeni 2. dalmatinsku brigadu, čiji je štab bio u Njegovuđu.[167] Sedma divizija imala je da se prebaci kod Tepaca, a 3. dalmatinska brigada kod Uzlupa. Po odlasku štaba 1. proleterske na fočanski sektor pa do dolaska na reku Taru, naša 3. proleterska brigada je bila pod komandom štaba 7. divizije.

Tek sutradan (29. maja) italijanski 4. alpijski puk ovladao je Borovcem i Zelenim borjem, a nemački 724. puk je izbio na Crni vrh kod Kosanice i sutradan (30. maja) na reku Taru. Bugarski 61. puk je nastupao preko Stožera, Krupice i Prenćana i 30. maja izbio na Taru. Tako je 3. proleterska sandžačka brigada uspešno zadržavala nastupanje jakih neprijateljskih snaga kroz Sandžak, vezujući na svom odbrambenom frontu 724. nemački, 61. bugarski puk i 4. italijanski puk. Za to vreme i neprijateljska avijacija je bila vrlo aktivna i svakodnevno bombardovala, mitraljirala i razarala ne samo položaj bri-

[166] Zbornik III/5, dok. 190, 191, 192.
[167] Zbornik 11/9, dok. 227 i 231.

gade, već i sela na slobodnoj teritoriji, zbegove u šumama i planini, kuda se pred neprijateljskom vojskom sklanjao narod sa slobodne teritorije Sandžaka.[168]

U vezi sa naređenjem Vrhovnog komandanta o prebacivanju preko Tare, naša 3. proleterska sandžačka brigada se, po padu mraka 28. maja, naglo odlepila od neprijatelja i krenula ka Đurđevića Tari, gde se u toku noći 28/29. maja i pre podne 29. maja prebacila preko novopodignutog mosta na levu obalu reke. Posle napornog marša preko Aluga, Krša i Njegovuđa, brigada je sledeće noći (29/30. maja) posela položaje u rejonu Žabljaka i Dobrog Dola. Glavnina je posela položaje koji zatvaraju pravce od Zabljaka ka prevojima kod V. i M. Stulca i to: 4. bataljon položaj na prostoru Nagorje — Tepca i zatvara pravac ka s. Crna Gora; 5. bataljon: Bosaca — M. Stulac — Cipčije (on je predstavljao neku vrstu rezerve brigade); 1. bataljon: Motički gaj — Razvršje — Javorovača — Pitomina i 2. bataljon kod Dobrog Dola na jugozapadnim padinama Durmitora. Ovaj 2. bataljon imao je da održava vezu sa 5. crnogorskom brigadom koja se nalazila na reci Komarnici. Zadatak brigade bio je da zatvara i brani sve pravce iz doline Tare i rejona Žabijaka kojim bi mogle dejstvovati snage nemačke 1. brdske divizije i grupe »Ludviger« preko Durmitora i Dobrog Dola ka Pivi i Sutjesci.[169]

Sedma divizija je jednom brigadom posela položaj na levoj obali potoka Sušica, dok je glavnina smenila 3. krajišku brigadu na odseku Uzlup — Šćepan polje. Naša

[168] B. Gledović, n. č. str. 68.
[169] Zbornik II/5, dok. 21.

U to vreme došlo je do izvesnih kadrovskih promena: za političkog komesara brigade postavljen ie Božo Miletić (iz 1. proleterske brigade), ^a_zamenika komandanta Momčilo Stanoilović (komandant 3. bataljona 1. proleterske brigade), .za_zamenika komesara brigade Voja Leković (član Oblasnog komiteta KPJ za Sandžak) i za rukovodioca politodela brigade Dragoslav Đorđević Goša (iz 2. proleterske brigade). Komandant brigade ostao je i dalje Velimir Jakić, a načelnik štaba Žarko Vidović. Izvršene su i velike promene u štabovima bataljona. Pitanje je koliko je bilo korisno i oportuno vršiti takve i tolike promene u ovako teškoj i kritičnoj situaciji. Ovo tim pre što su drugovi sa dragocenim borbenim iskustvom zamenjeni novim, i to uglavnom iz drugih brigada a i partijskim rukovodiocima sa terena Sandžaka.

3. proleterska brigada je, prema odluci Vrhovnog štaba, privremeno ušla u sastav 3. udarne divizije koja je štitila Centralnu bolnicu i u znatnoj meri omogućavala glavnim snagama Glavne operativne grupe da se probiju iz neprijateljevog obruča na Sutjesci i Zelengori.

Prema Zabljaku i Durmitoru nastupale su, početkom juna, 1. brdska divizija i grupa »Ludviger«, dok su se na desnoj obali Tare nalazili: italijanska divizija »Taurinenze« na liniji Pusto Pauče — Kruševska reka — Meki Do — Buletina, zatim, na planini Ljubišnji 369. divizija na liniji: s. Rijeka — Šuplja stijena — Goli Vjetrenik — Goli vrh — Vukov do — s. Kakmuzi i dalje niz Taru, odnosno u gornjem toku Drine nalazila se 4. lovačka brigada na odseku od s. Uništa do Huma. Time je neprijatelj na najvećem delu fronta izbio na Taru ili je sa Ljubišnje kontrolisao odgovarajući sektor ove reke. U to vreme ostala su bila samo još dva prelaza preko reke koje neprijatelj nije neposredno poseo — kod s. Tepaca i s. Vranovine, ali su i odatle njegovi delovi bili udaljeni jedva desetak kilometara.

U vrlo nepovoljnoj situaciji kada je taktičko stezanje obruča bilo u toku (sem na Sutjesci), održano je, 3. juna u s. Mratinju savetovanje sa članovima Vrhovnog štaba i CK KPJ, na kome je doneta odluka da se Glavna operativna grupa podeli na dva dela (u dve grupe) — koji će se probijati iz okruženja divergentnim pravcima, s tim da teški ranjenici ostanu sa Drugom grupom. Prvu grupu obrazovale su 1. i 2. proleterska divizija (jedinice koje su već prešle na levu obalu reke Pive), a Drugu jedinice 3. udarne i 7. banijske divizije (snage koje su se tada nalazile istočno od Pive). Dok je Prva grupa imala da se probija ka istočnoj i srednjoj Bosni, Druga (3. i 7. divizija) koja je preuzela i bolnicu sa preko 2.500 ranjenika, bolesnika i sanitetskog osoblja, imala je da se sa ranjenicima uputi preko Tare ka Ljubišnji ili Sinjajevini (ili Goliji). Računalo se da će se 3. divizija (u čiji je sastav ušla i naša 3. sandžačka brigada) i 7. divizija probiti iz okruženja i spasti ranjenike, koristeći noć, planinsko zemljište i neposednute međuprostore u neprijateljevom rasporedu. Naime, bilo je predviđeno da se teški ranjenici sklone u pe-

čine na Pivi ili na planini Ljubišnji, a lakši da pođu sa jedinicama dalje u Sandžak. Međutim, situacija se, kao što ćemo videti, drukčije razvijala.

Ogromne snage neprijatelja u prvom operativnom ešelonu stezala su sve više obruč oko naših snaga. Na desnoj obali Tare i na masivu Ljubišnje (divizija »Taurinenze«, 369. divizija, 4. lovačka brigada i dr.) nalazilo se oko 30.000 vojnika, preko Saranaca i masiva Sinjajevine ka Durmitoru nastupalo je oko 25.000 vojnika (nemačke 1. brdske divizije, grupe »Ludviger« i grupe »Izaska«), u zoni reke Komarnice oko 15.000 vojnika divizije »Ferara« ka Pivskoj planini. Sve ove snage bile su u međusobnoj operativno-taktičkoj vezi i usmerene ka prostoriji između Tare i Pive, gde su se tada nalazile snage 3. udarne i 7. banijske divizije sa bolnicama, ranjenicima i bolesnicima. A dalje zapadno, između Pive i Sutjeske ka Maglicu, usmerena je 7. SS divizija »Princ Eugen», jačine oko 20.000 vojnika, dok se u zoni Sutjeske nalazilo oko 10.000 vojnika 118. nemačke lovačke divizije. Neprijatelj je bio veoma dobro tehnički opremljen, naoružan automatskim oružjem, artiljerijom većeg i srednjeg dometa i podržavan jakom avijacijom.

Tako su snage nemačke 1. brdske divizije i grupe »Ludviger«, neuporedivo brojno i tehnički nadmoćnije, preduzele 4. juna, uz snažnu podršku avijacije i artiljerije, napad preko Zabljaka i Podgore na položaje naše 3. proleterske brigade. Rasplamsale su se oštre i žestoke borbe u kojima su položaji na Nagorju, Kuku, Malom i Velikom Štulcu prelazili više puta iz ruku u ruke. Dolazilo je i do borbe prsa u prsa. I neprijatelj i naši bataljoni trpeli su velike gubitke. Tako je samo u toku jednog dana 2. četa 4. bataljona sa komandom čete bila gotovo prepolovljena — imala je 22 poginula i teško ranjena. Najžešće borbe vođene su na M. Stulcu i Nagorju koje su branili 4. i 5. bataljon.

Pod takvim uslovima je naša 3. proleterska sandžačka brigada u sastavu 3. divizije čvrsto branila durmitorske položaje i vezivala nemačku 1. brdsku diviziju i borbenu grupu »Ludviger«. U isto vreme 5. crnogorska brigada, takođe u sastavu 3. divizije, pružala je snažan otpor

nadmoćnijem neprijatelju na reci Komarnici, jugoistočno od Durmitora, dok su se glavne snage u sastavu Prve grupe sa Vrhovnim štabom uspešno probijale iz neprijateljevog obruča preko Sutjeske ka Zelengori.

Situacija koja se svakog časa pogoršavala i u kojoj je vreme postalo najpresudniji faktor, zahtevala je da i 3. divizija (u čijem se sastavu nalazila i naša 3. brigada) što pre krene ka Sutjesci za glavnim snagama ili da se, u duhu odluke od 3. juna na mratinjskom savetovanju, hitno probije u Sandžak i tako izvuče ispod udara daleko nadmoćnijeg neprijatelja.

Pošto se štab Druge grupe odlučio odmah od početka na proboj u Sandžak, orijentacija je bila da 3. divizija forsira Taru u rejonu Tepaca, a 7. divizija na odseku Sušica — Uzlup. U vezi s tim, naša 3. brigada je dobila zadatak da odmah noću 4/5. juna ispita prelaze preko Tare, da preduzme sve tehničke i taktičke mere radi organizovanja i obezbeđivanja prelaza i da uputi preko Tare izviđačke grupe radi prikupljanja podataka o stanju s one strane reke. U to vreme je i Centralnoj bolnici naređeno da najteže ranjenike, one na nosilima, uputi u kanjon Pive i tamo ih sakrije, a pokretni ranjenici da se kreću ka reci Sušici i to stazom koja dalje vodi ka Tepcima. Zadatak izviđanja pao je u deo 4. bataljonu naše 3. brigade koji je već bio raspoređen u rejonu s. Tepaca. On je odmah uputio izviđačke patrole koje su ustanovile prisustvo jačeg neprijatelja u s. Ograđenici (na desnoj obali Tare).

Pošto je neprijatelj već bio organizovao mostobran u zoni puta Đurđevića Tara — Njegovuđa, opravdano se pretpostavljalo da će jačim snagama produžiti nastupanje preko Zabljaka i Durmitora ka Pivskoj planini. A niko mu u to vreme nije sprečavao prodor sve do položaja koje je držala naša 3. brigada.

Za prilaz Tari kod s. Tepaca postoji samo jedna staza koja se spušta u kanjon dubok oko 1000 m, a zatim se penje na suprotnu stranu takođe vrlo strmom stazom ka s. Ograđenici i s. Slatini. Odatle dalje vode staze ka Bobovu na istok ili ka Ljubišnji na sever ili, pak, ka Meštrovcu na zapad. Na Ljubišnju se može iz Ograđenice stići preko Slatine i Konjskog polja. Pored prelaza kod

Tepaca, postoji jedan i kod ušća Sušice u Taru, takođe kanjonskog karaktera, koji izbija ka s. Vranovini, a odatle ka pianini Ljubišnji. Najzad, postoji i jedna staza koja se spušta u Taru u visini Vlaškog usova, a po prelasku reke izvodi ka s. Meštrovcu.

Na osnovu pretpostavke da će neprijatelj odmah po izbijanju u rejon Zabljaka krenuti celokupnim snagama na Zapad ka Pivskoj planini, uz istovremeno zatvaranje svih prelaza na reci Tari, štab Druge grupe je predložio Vrhovnom štabu da i njihove snage odmah krenu za Prvom grupom. Vrhovni štab se složio sa ovim predlogom i odmah su se u tom smislu vršila usmeravanja snaga ka zapadu — 7. banijska divizija kreće ka reci Pivi, a na njene položaje iznad Tare dolazi 1. dalmatinska brigada. Naša 3. proleterska i 5. crnogorska brigada ostale su na dotadanjim položajima, zatvarajući i dalje pravce koji vode ka Pivskoj planini. I ranjenički ešeloni kreću na zapad ka reci Pivi.

U toku 6. i noći 6/7. juna bilo je završeno prebacivanje preko Pive jedinica 7. divizije i najvećeg broja teških ranjenika. Trebalo je u toku 7. i noći 7/8. juna prebaciti ostale snage i teške ranjenike. Međutim, usled ozbiljne opasnosti od prodora 7. SS divizije »Princ Eugen« ka severu i njenog brzog izbijanja na Vučevo i na prelaze Sutjeske kod Tjentišta, Vrhovni štab je 7. juna obustavio dalje prebacivanje Druge grupe na levu obalu Pive, što je bilo sudbonosno. Naređeno je da one snage koje su prešle Pivu (a to je bila do tada samo 7. divizija) krenu usiljenim maršem ka Sutjesci, snage koje se još nalaze na desnoj obali Pive (3. divizija i Centralna bolnica) da ponovo pokušaju prodor preko Tare u Sandžak (Ljubišnju) — a deo, po mogućstvu, ka Goliji.

U to vreme je 7. SS divizija »Princ Eugen« izbila pred s. Mratinje, a kritično je bilo i u rejonu Gornjih i Donjih Bara i Tovarnice, na južnom boku koridora u Zelengori.

Cim je primljeno ovo novo naređenje, odmah su počele pripreme za ponovni pokušaj prelaska u Sandžak. Situacija je bila sve kritičnija. Tepca su otpala kao mesto prelaska. Odlučeno je da se pokuša u rejonu ušća Sušice u Taru. U vezi s tim je 1. dalmatinska brigada dobila

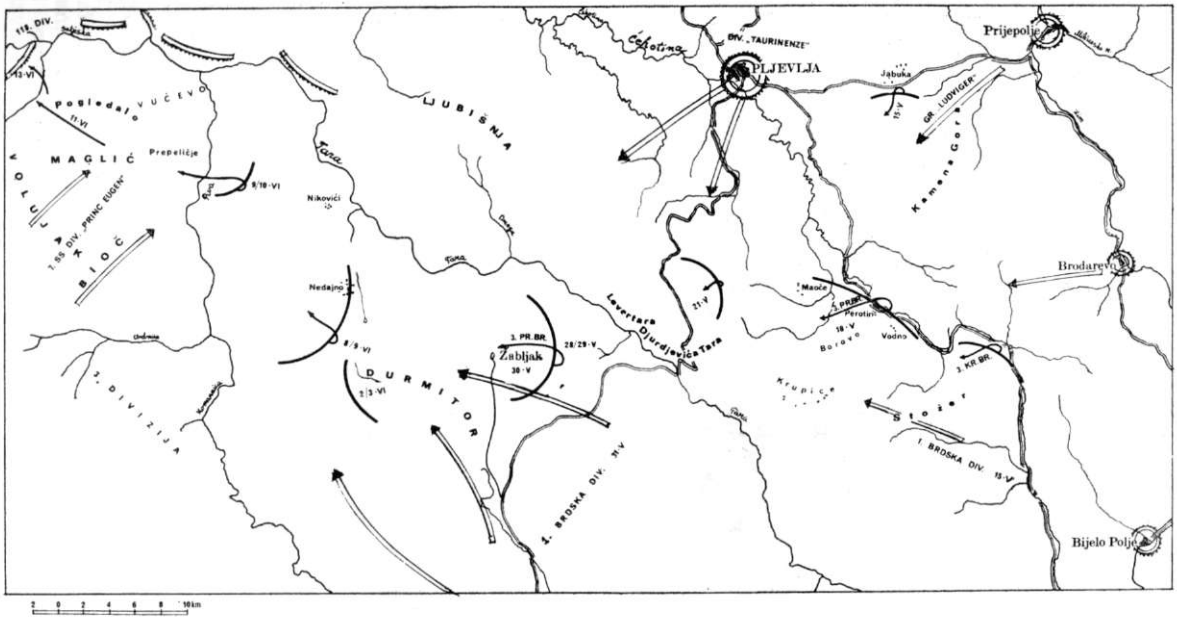

Treća proleterska brigada u toku bitke na Sutjesci

zadatak da u toku 8. juna ovlada Vrhovinom na desnoj obali Tare i stvori uslove za prebacivanje ostalih jedinica i ranjenika u toku noći 8/9. juna. Predviđeno je da se dalje produži u pravcu planine V. i M. Ljubišnje. Međutim, ni ovaj pokušaj nije uspeo. Neprijatelj je sa druge obale otvorio jaku artiljerijsku vatru po koloni na stazi koja se spuštala ka Tari. Bilo je i drugih bezuspešnih pokušaja. Ostao je jedini pravac preko Pive, Vučeva i Sutješke. Postojala je nada da je još mogućna veza sa 7. banijskom divizijom. Tako je, najzad, 8. juna definitivno naređen pokret preko Pive i to: 1. dalmatinska brigada u prethodnici, zatim 5. crnogorska brigada, štab 3. divizije, ranjenici, Mostarski bataljon i na kraju naša 3. sandžačka brigada kao zaštitnica. Ovakav poredak bio je predviđen do Sutjeske. Posle prelaska Sutjeske, na kojoj se očekivao otpor, bilo je predviđeno da naša 3. brigada pođe napred u prethodnicu.[170]

Borbe na Sutješci

Čim je donesena definitivna odluka da i 3. divizija krene prema Sutješci, 1. dalmatinska brigada se prikupila, 8. juna po podne, kod s. Rudine, izvršila ubrzan pokret ka Gornjem Kruševu i do zore 9. juna prešla Pivu preko dva brvna nešto uzvodnije kod Čokove Luke. Docnije je napravljen drveni most, preko koga je nešto brže teklo prebacivanje i u toku dana. Po izlasku na Vučevo, na kojem tada nije bilo naših snaga, 1. dalmatinska brigada je odmah uputila bočna obezbeđenja radi zatvaranja pravaca od Mratinja i Maglica, kao i sa odseka Drine, odnosno donje Sutjeske. (U to vreme se noću 9/10. juna — 7. divizija prebacila preko Sutjeske.)

Svi delovi koji su se našli 9. juna u kanjonu Pive bili su izloženi čitavog dana dejstvu artiljerije i avijacije.

[170] Grupa rukovodilaca 3. divizije »Treća udarna divizija u bici na Sutjesci«, knj. I, str. 159, 160. Treba pomenuti da su V. juna Nemci ušli u Mratinje, a oko podne istog dana izašli su i na Maglie. Time je 7. SS divizija »Princ Eugen« izbila duž planinskih masiva Bioča —• Maglića i Volujaka i zatvorila sve planinske staze koje vode sa Vučeva i Dragoš-sedla na jug u Hercegovinu.

Oko podne je nov most bio gotov. Štab 3. divizije izbio je na Vučevo 9. juna uveče, a kasno u noć izašla je i 5. crnogorska brigada.

Naša 3. brigada je u ulozi zaštitnice pružala otpor neprijatelju koji je nastupao ka reci Pivi. Ona se, naime, posle borbi na Durmitoru, pod snažnim pritiskom nemačke 1. brdske brigade i neprekidnim dejstvom nemačke avijacije povlačila, noću 8/9. i danju 9. juna, kao zaštitnica 3. divizije i Centralne bolnice preko reke Sušice i Pivske planine. U toku 9. juna ostavljen je jedan bataljon (oko 150 boraca) na Durmitoru koji se postepeno povlačio pred neprijateljskim snagama preko Velikog Štulca, a zatim preko kanjona Sušice ka s. Nedajnu.[171]

Na položajima Vojnovići — Kneževići — Nikovići brigada je zadržavala isturene neprijateljske delove, a noću 9/10. juna počela se prebacivati preko Pive, koristeći se novosagrađenim visećim mostom kod Gornjeg Kruševa i Čokove Luke. Uveče 10. juna glavnina brigade stigla je na Vučevo. Bataljon koji je ostao u zaštitnici prebacio se u toku noći i do zore 11. juna izbio na Vučevo. Po prelasku i poslednjih delova srušen je most. Za sve vreme prelaska noću i danju neprijatelj je neprekidno tukao artiljerijom i avijacijom, što je znatno usporavalo pokret i uvećalo gubitke.

Teški ranjenici, sa nešto sanitetskog osoblja, ostavljeni su u kanjonu Pive blizu samog mesta prelaza, sklonjeni na skrovita mesta i po pećinama na desnoj obali reke.

Tog dana, 11. juna, nemačka 7. SS divizija »Princ Eugen«, 118. lovačka i 1. brdska divizija ojačana bugarskim 61. pešadijskim pukom, kao i nemački puk »Brandenburg«, zatim italijanske divizije »Taurinenze« i »Ferara« i grupa »Izaska« i najzad domobranska 4. brigada (ukupno preko 40.000 vojnika), čvrsto su zatvorili obruč oko 3. divizije čiji su borci (1.500 — 1.800 ljudi) branili oko 3.000 ranjenika i bolesnika. Obruč oko 3. divizije bio

[171] Neprijatelj je 8. juna delom snaga izbio preko grebena Durmitora u bok našeg 2. bataljona koji se nalazio kod Dobrog Dola. No, ovaj izdvojeni bataljon je uspeo da se iz ove teške situacije izvuče na zapad i da na Pivskoj planini uđe u sastav brigade.

je potpuno zatvoren na liniji: Piva — Drina — Sutješka — pl. Maglić — s. Mratinje — r. Piva. On se ubrzo suzio u dolini Sutjeske na liniji Košur — s. Krekovi — Ozren — Vilenjak — s. Suha — Prijevor — Pogledalo — Košur. General Liters izdao je 10. juna u 18.25 časova naređenje svojim trupama da nijedan čovek sposoban za vojsku ne srne živ da napusti obruč oko 3. divizije. Treća brigada koja će i dalje ostati u zaštitnici, upućena je da smeni 1. dalmatinsku na njenim položajima.

Situacija kod naše 3. brigade je bila veoma teška. Pored premora i iscrpenosti postavljalo se i pitanje hrane, municije, bolesnih i ranjenika. No i pored svega toga, moral je bio na visini. Samo veoma mali broj boraca, mahom onih u poslednje vreme mobilisanih, napustio je samovoljno brigadu. Sa Vučeva su se lepo videla sela na Pivskom platou u plamenu.

Razmatrano je kojim pravcima da se probija sa Vučeva. Odlučeno je da se prikupljenim snagama cele divizije probije obruč na Sutješci i dalje dejstvuje prema situaciji. Pre podne (10. juna) uhvaćena je veza sa Vrhovnim štabom i tom prilikom je poslat radiogram o situaciji kod 3. divizije.

Za dalje nastupanje ka Sutjesci Štab 3. divizije izdao je naređenje:

— 1. dalmatinska brigada (sa tri svoja bataljona i 1. bataljonom 5. crnogorske brigade) da u toku noći 10/11. juna izvrši pokret preko Mrkalj-klada i Dragoš-sedla na desnu obalu Sutjeske, na prostoriju oko Ravnog borja, da tu predani 11. juna, a zatim u prvi mrak pređe Sutjesku na najpogodnijem mestu južno od Tjentišta, nastojeći da se što više približi liniji Košur — Krekovi — Ozren, a po mogućstvu i ovlada njome. U slučaju da to ne bude mogla, da se zaustavi na dostignutoj liniji i na njoj sačeka i obezbedi prelaz divizije;

— da štab divizije, 5. crnogorska brigada (bez 1. bataljona) sa 2. bataljonom 1. dalmatinske brigade, ešelon ranjenika i Mostarski bataljon iste noći krenu sa Vučeva preko Hadžića ravni, Suhe Gore, Mrkalj-klada, Dragoš-sedla i dalje prema naređenjima koja će naknadno dobiti od štaba divizije na licu mesta;

— da 3. sandžačka brigada obrazuje zaštitnicu divizije, obezbeđujući je od Mratinja i Maglića. Po izbijanju na Mrkalj-klade krenuće na Pogledalo (k. 1804), pogodno se rasporediti za obezbe-

đenje od Mrkalj-klada (Vučeva) i Borovna. Na ovim položajima brigada će se zadržati do daljeg naređenja.[172]

Prema ovom naređenju produžen je pokret ka Sutjesci celokupnim snagama. Ešeloni ranjenika usporaavli su još više kretanje stazom preko Vučeva, tako da je glavninu divizije sa ranjenicima zora zatekla na prostoriji |3uha Gora — Mrkalj-klade — Dragoš-sedlo. Ni kretanje danju nije išlo mnogo brže. Izbijanjem na Dragoš sedlo nastala je nova situacija — Sutješka u rejonu Tjentišta, gde je planirano da pređe 3. divizija, bila je posednuta. S obzirom na to što je neprijatelj otkrio prisustvo jedinica 1. dalmatinske blizu desne obale, štab te brigade je odlučio da se odmah nasilno forsira Sutješka i napadnu nemački delovi razmešteni po šatorima. Neprijatelj se razbežao ali se uveče prikupio, izvršio protivnapad i razbio delove 1. dalmatinske brigade. Levokrilni bataljoni su uspeli da se provuku kroz neprijateljski front prema Vrbničkim kolibama, u kojem pravcu su se po grupicama probijali i ostali delovi ove brigade.

Kad su prednji delovi 5. crnogorske brigade i Mostarskog bataljona izbili na Sutješku (5. brigada preko Dragoš-sedla i Skakavca ka Ravnom borju, a Mostarski bataljon ka ušću Perućice), naša 3. proleterska brigada nalazila se u sledećem rasporedu: 1. bataljon u ulozi desne pobočnice kod Pogledala; 4. bataljon na položajima kod Lokve Dernečište (rejon Mrkalj-klade), u neposrednom kontaktu sa neprijateljskim prednjim delovima (zatvarao je pravac od Maglića i s. Mratinja); 5. bataljon je izbio preko Dragoš-sedla na Skakavce iznad Sutjeske, i po odlasku Mostarskog bataljona ostao je na tom odseku usamljen; 2. bataljon je izbio u blizinu Dragoš-sedla.

Neprijatelj je primetio pokrete naših snaga i osetio našu nameru, pa je pre podne 12. juna napao od Borovna i Perućice ka Dragoš-sedlu. Cilj mu je bio da nas spajanjem ova dva kraka preseče u rejonu Dragoš-sedla. Međutim, ispred Pogledala angažovana je prvo Prateća četa divizije, a zatim i delovi 5. crnogorske brigade, a pre-

[172] Rudolf Primorac »Zaštitničke borbe Treće udarne divizije pri proboju na Sutjesci«, Zbornik »Sutjeska«, knj. I, prvo izdanje str. 195—196.

ma Prijevoru i Suhoj delovi Mostarskog bataljona i 5. brigada. U oštrom sukobu neprijatelj je odbačen na polazne položaje. Prostorija gde su se nalazile naše jedinice bila je izložena jakoj artiljerijskoj vatri. Sve je to jako otežavalo brže prikupljanje i kretanje bataljona.

Još pre ovog sukoba sa neprijateljem na desnoj obali Sutjeske, bilo je jasno da se od 1. dalmatinske brigade ne može više ništa očekivati. Primljen je i radiogram Vrhovnog štaba kojim obaveštava štab 3. divizije da se nalaze u teškoj situaciji i da nam ne mogu pružiti nikakvu pomoć. Sugerirano je da po prelazu Sutjeske 3. divizija krene ka izvornom delu Neretve, a u slučaju teške situacije, da se probija po manjim jedinicama i delovima.

Šta je štab 3. proleterske brigade u toj situaciji znao 0 neprijatelju, njegovom rasporedu i aktivnosti? Toliko koliko je sam osmotrio, koliko je prikupio neposrednom borbom i koliko ga je obavestio štab 3. divizije. Ka Zelengori se čula borba — artiljerijska grmljavina i eksplozija avionskih bombi. Znali smo da se tamo nalaze jake neprijateljske snage sa kojima se vodi borba na život 1 smrt. Pozadi, na reku Pivu, izbile su takođe jake neprijateljske snage sa kojima smo i dotada vodili borbu (jedna nemačka divizija, a južnije od nje jake italijanske snage); na Tari se nalazila italijanska divizija »Taurinenze«, a na odseku Maglića su delovi naše 3. brigade bili u neposrednom kontaktu sa neprijateljem. Odranije je bilo poznato da se neprijatelj nalazi na odseku Sutjeske, a posle njegovog ispada pre podne 12. juna, moglo se zaključiti da se na tom odseku nalaze jače snage. Bilo je poznato da su posednuti Košur, Donje i Gornje Bare (na livadama kod Donjih Bara primećen je i logor neprijatelja), da je neprijatelj u rejonu Suhe, a 12. juna primećen je pokret njegovih snaga u rejonu Donjih Bara i kod Kazana. Normalno je bilo očekivati da će neprijatelj, ukoliko to već nije učinio, posesti grupno sve tačke zapadno od Sutjeske (Ozren i Vilinjak sa Kazanima, Tisovo brdo i zapadnije preko potoka Hrčavke). Bilo je jasno da su jake snage neprijatelja izvršile potpuno taktičko okruženje delova 3. divizije, da je obruč toliko sužen da se cela okružena prostorija mogla tući unakrsnom vatrom artiljerije srednjeg, pa i manjeg kalibra.

U toku 12. juna se ostalo pri odluci da se Sutjeska forsira u rejonu Ravnog borja, gde je postojao gaz, a bila je preko reke razapeta i čelična žica. Negde oko podne tog dana pozvani su komandanti i politički komesari 5. crnogorske i 3. proleterske brigade, Mostarskog bataljona i ešelona ranjenika na osmatračnicu komandanta divizije kod Dragoš-sedla, gde su upoznati sa situacijom i zadacima. Odlučeno je da se jedinice prikupe između Dragoš-sedla i Ravnog borja, s tim da forsiranje Sutjeske kod Dragoš-sedla, ispod k. 576, počne 12. juna oko 20 časova. Po forsiranju preduzeti proboj preko Tjentišta i Krekova u pravcu Milinklade i Lučkih koliba i dalje ka prostoriji Ulog — Kalinovik.

U prvi ešelon do užeg mostobrana predviđena je 5. crnogorska brigada sa po jednim bataljonom 1. dalmatinske i naše 3. sandžačke brigade, a zatim bi došao štab divizije sa Pratećom četom, Mostarski bataljon, ešelon ranjenika i 3. sandžačka brigada. U to vreme naš 5. bataljon bio je na odseku Sutjeske u rejonu Skakavaca, prema Usovičkom potoku, odnosno Kazanima. Peta crnogorska brigada je trebalo da sa mostobrana obezbeđuje prelazak i prihvat ranjenika i ostalih snaga. Naime, 5. brigada ojačana sa dva bataljona imala je da sa dve kolone od po tri bataljona napadne Košur i Ozren, veže snage na tim položajima i omogući dejstvo ostalim našim snagama. Za 5. crnogorskom kreće štab divizije sa Mostarskim bataljonom i ešelonom ranjenika, dok je naša 3. sandžačka brigada trebalo da po padu mraka priđe Sutješci, obezbedi prebacivanje ranjenika, a zatim da krene za glavninom. Pretpostavljalo se da neprijatelj nije poseo neposredno levu obalu Sutjeske i da se prvi sudar očekuje na liniji Košur — Ozren — Tisovo brdo. Zato se smatralo da bi se vezivanjem snaga na Košuru i Ozrenu obezbedili kakvi-takvi uslovi za prolaz ostalih jedinica i ranjenika stazom koja ide preko Krekova na Milinklade.

Na boku, Košur je predstavljao stalnu opasnost, jer je neprijatelj mogao da izvrši bočni udar na naše snage ukoliko bi uspele da otvore brešu preko Krekova ka Milinkladama. A Košur, Ozren i Vilinjak predstavljaju veoma jake taktičko-topografske oslonce koji zatvaraju pravce ka Zelengori.

Od pravaca koji su dolazili u obzir, najpovoljniji je onaj preko Tjentišta koji kroz jarugu Usovičkog potoka i dalje preko Tisovog brda, ili između Tisovoga brda, Vilinjaka i preko Hrčavke vodi pošumljenim terenom koji je teško braniti. Najpogodniji je za prikriveno kretanje, a i najširi je, na ćelom tom odseku. Na čitavoj dužini pokriven je gotovo neprekidnim pojasom guste šume, što daje značajnu prednost u odnosu na ostale pravce.

Međutim, neprijatelj je zaposeo, u čitavoj ovoj zoni, sve važnije topografske tačke po frontu i dubini, i time je zatvorio sve pravce koji presecaju ovu zonu. On je u toku 12. juna u zoni Sutjeske imao raspoređene vrlo jake snage, podržane jakom artiljerijom, koje su imale dovoljno vremena da organizuju odbranu u grupnom sistemu, da povežu jedinice i organizuju njihovo sadejstvo. Upravo, 12. juna neprijatelj je imao u zoni Sutjeske dotle najjače snage, uzimajući u obzir čitav tok ove bitke.[173]

Dvanaestog juna 1943. godine, pred Sutjeskom se našla nepotpuna 3. divizija, jačine 1.500 — 1.800 boraca, oko koje su zatvorile taktički obruč neprijateljske snage jačine oko 60.000 vojnika. Ovde su bile angažovane nesrazmerno veće neprijateljske snage nego protiv naših glavnih snaga (Prve grupe i 7. divizije).

Tog dana po podne, snage 3. proleterske brigade prikupljale su se bliže odseku Sutjeske. Naređeno je 1. i 4. bataljonu da se povuku ka Dragoš-sedlu. Kad se 4. bataljon povukao sa položaja na padinama Maglića, delovi SS

[173] Donji tok Sutjeske, sa obe njene strane, od Kikala do ušća, posela je grupa »Tribukajt« (750. puk 118. divizije bez 1. bataljona, podržan divizijskom i artiljerijom 4. lovačke brigade). Na velikoj okuci Sutjeske, sa prednjim tačkama na liniji Ozren — Tjentište — Borovno — Kikalo, nalazio se odbrambeni pojas grupe »Gertler« (738. puk — 1, 2. i 3. bataljon i 1. bataljon 750. puka). Front grupe »Gertler>< pojačan je 12. juna grupom »Vortmiler« (369. izviđački bataljon, 1. i 2. četa 369. pt bataljona i jedna četa 369. pionirskog bataljona). Na odseku, južno od Usovičkog potoka, na položajima Kazani, Vilinjak, nalaze se dva ojačana bataljona 14. SS puka, a na liniji Boščija glava — Tisovo brdo grupa »Anaker«, (118. izviđački bataljon, 2. brandenburški bataljon, 659. pionirski bataljon i neki delovi 738. puka). Tako je u odbrambenoj zoni srednje i donje Sutjeske upotrebljena kompletna 118. divizija, ojačana delovima SS divizije »Princ Eugen« i 369. divizije kao i delom puka »Brandenburg«.

i.

divizije, sa kojima je bio u kontaktu, krenuli su za njim. Peti bataljon je već bio na Sutjesci, pa je kao prvi od bataljona brigade upućen u proboj. Od brigadnih delova van sastava bataljona formiran je još jedan, tzv. Kombinovani bataljon. Izdata su naređenja štabovima bataljona i ostalim jedinicama brigade, napominjući da će naša brigada imati ulogu zaštitnice i da će po prolazu svih delova 3. divizije i Centralne bolnice krenuti ka Sutjesci. Po prelasku Sutjeske, brigada bi bila angažovana prema datoj situaciji, s tim što> bi pravac pokreta bio Tjentište — Krekovi.

Predveče je borcima podeljena poslednja zaliha hrane — zapravo svaki je dobio po jednu grudvicu kačamaka. To im je bila i večera i rezervna hrana. To je sve što je bilo tada na raspolaganju.

Pripremajući se za napad, delovi brigade su bili i dalje angažovani na zaštiti naših snaga iz pozadine i sa bokova. Neprijatelj je dejstvovao artiljerijskom vatrom po prostoriji prikupljanja brigade, iz raznih pravaca. Pred sam mrak 12. juna, koncentrisao je vatru celokupne artiljerije. Da bi situacija bila još teža, sručila se i vrlo jaka kiša, što je još više otežavalo spuštanje niz strmu desnu obalu.

Bilo je naređeno da se unište sva teža oružja i arhiva. U vezi s tim, naša brigada je tog dana, 12. juna, popodne postavila na Dragoš-sedlo protivtenkovski top 37 mm i top »pito« i tukla po ciljevima na drugoj strani Sutjeske (u visini položaja Ozren — Vilinjak — Donje Bare), sve dok sva municija nije utrošena. Zatim su ova oruđa demolirana (uništeni zatvarači i dr.) i survana u kanjon Sutjeske. Tako isto se postupilo i sa težim minobacačima.

Sa pokretom ka Sutjesci i prelaskom se zakasnilo. Umesto da se krene u 20 časova, što bi u toj situaciji omogućilo da se Sutjeska pređe i izbije pred neprijateljske položaje na suprotnoj obali još u toku noći i da se otpočne sa odlučnim napadima pod zaštitom mraka, krenulo se sa velikim zakašnjenjem, tako da se u borbu stupilo prednjim delovima u zoru. Prvi ešeloni (5. brigade i bataljon 1. dalmatinske) prešli su Sutješku u rejonu Ravnog borja negde posle ponoći. Otpora neposredno na

reci nije bilo. Očekivan je napred na grebenima. Neprijatelj se izgleda povukao sa same reke u prvi mrak.

Naša 3. brigada uvrstila se u kolonu kada su prošli svi delovi divizije i ešeloni ranjenika. Jedinice brigade svijale su se postepeno u marševsku kolonu i kretale od Dragoš-sedla ka Sutjesci. Pokret je bio vrlo spor. U toku pokreta nailazili smo na grupe ranjenika. Poredak je poremećen, izmešali su se borci sa ranjenicima. To je sve još više usporilo pokret. Vreme je vrlo brzo odmicalo.

Do zore 13. juna, sve jedinice 3. brigade i svi ranjenici koji su se mogli kretati, prešli su na levu obalu. Uskoro je svanulo, razvedrilo se i pojavilo se sunce. Kada su jedinice naše 3. brigade prešle Sutješku na odseku Ravno borje — Tjentište, čula se borba na Krekovima. Brigada je odmah napala na visove prema Usovičkom potoku, Krekovima, Ozrenu, Tisovom brdu, Pleću i Vilinjaku, na kojima su položaje držali jaki delovi nemačke 118. lovačke i 7. SS divizije »Princ Eugen«. Na te položaje zajedno su jurišali i ginuli bataljoni 5. crnogorske i 3. sandžačke brigade, Mostarski bataljon i 2. bataljon 1. dalmatinske brigade. U borbama su učestvovali i svi pokretni ranjenici. Četvrti i 1. bataljon 3. proleterske brigade napadali su na Krekove (4. na desnom krilu), 2. na visove između Krekova i Usovačkog potoka (prema Ozrenu), a 5. bataljon na levom krilu brigade napadao je na visove između Usovačkog potoka i Kazana, u pravcu Lastve, Pleća i Vilinjaka. Levo od njega napadao je jedan bataljon 5. crnogorske brigade ka Plećima i u isto vreme obezbeđivao levi bok naših snaga, dok su druga dva bataljona 5. brigade, koji su prešli Sutjesku kod Tjentišta, imali i da obezbeđuju desni bok naših snaga od pravca Košura i doline Sutjeske. Ostale snage 5. brigade i Mostarski bataljon uvedeni su u borbu ka Krekovima.

Na svim pravcima razvila se jaka borba u koju su uvedeni i pokretni ranjenici. Sa Košura, Ozrena, Vilinjaka i Kazana, neprijatelj je dejstvovao frontalnom vatrom, a sa položaja na desnoj obali Sutjeske prema Košuru vatrom iz pozadine. Naišavši na dobro pripremljeni vatreni zid, 5. brigada nije uspela da izvrši prodor ni na jednom pravcu. Borba se razgarala sve većom žestinom.

Smenjivali su se juriši za jurišima, ginuli su borci i rukovodioci, ranjenici i bolesnici. Jedinice su pretrpele velike gubitke; nastao je neopisivi metež.

Sve otporne tačke koje je neprijatelj poseo pred frontom divizije bile su na relativno bliskom međusobnom rastojanju (1000—1700 metara), a sa posednutim i dobro tučenim međuprostorima. Naše jedinice su tako na svakom pravcu napada bile izložene ne samo frontalnoj, već i jakoj bočnoj vatri.

Bataljoni naše 3. brigade su kao i sve ostale jedinice 3. divizije vršile juriš za jurišem, ali su bili sve proređeniji. Pokušaji proboja bili su vremenski i prostorno nepovezani, jedinice su ostavljene same sebi, bez ičije pomoći. Već oko podne jake nemačke snage (118. i 7. SS divizije) slomile su sve napade nepotpune 3. divizije, a zatim su je, koncentričnim protivnapadima od Maglića, Vučeva i Popovog mosta, potpuno razbile na Sutjesci.

Kad je u toj veoma teškoj situaciji, jedna neprijateljska kolona od pravca Mrkalja prešla sa desne obale Sutjeske na levu i usmerila dejstvo u pozadinu naših snaga i na deo Centralne bolnice, štab brigade je po sopstvenoj inicijativi izdvojio 4. bataljon i uputio ga da zaštiti ranjenike. Bataljon je uspeo da bar u tom momentu otkloni neposrednu opasnost koja je pretila ranjenicima.

U ovim jurišima poginuli su mnogi borci i rukovodioci brigada, bataljona i četa. U jurišima na Krekove poginuo je i legendarni komandant 3. divizije Sava Kovačević. Iz 3. proleterske poginuli su politički komesar brigade Božo Miletić i zamenik komandanta brigade Momčilo Stanojlović. Poginuli su i mnogi rukovodioci bataljona, kao komandant 4. bataljona Milovan Peković, njegov zamenik Aleksandar Vuksanović Lala, i drugi.

Borba je počela da jenjava. Najzad se utišala. Ostaci naših jedinica, gde god bi krenuli nailazili bi na guste redove neprijatelja. Povremeno su se čuli pojedinačni pucnji i eksplozije ručnih bombi.

Na Sutjesci je naša 3. brigada prepolovljena. Pre Sutjeske, 1. bataljon je imao oko 140 ljudi, 2. bataljon oko 110, 4. oko 200, a 5. oko 170. Sa ljudstvom kombinovanog bataljona brigada je brojala na početku bitke (15.

maja) blizu 700 boraca. Na Sutjesci je 1. bataljon izgubio oko 70, 2. oko 50, a 4. oko 120 ljudi, dok je 5. bataljon imao relativno malo gubitaka. Ukupni gubici 3. sandžačka brigade u bici na Sutjesci iznosili su oko 300 poginulih.[174]

Bilo je shvatanja da je postojala mogućnost da se snage 3. divizije prihvate i izvuku. U tom smislu su se i donosile pojedine odluke sve dok Vrhovni štab nije definitivno stavio do znanja štabu Druge grupe da ne računa na pomoć glavnih snaga. Sem toga, kada je 1. dalmatinska brigada nekako uspela da se probije delom snaga kroz neprijateljski borbeni poredak, u prvo vreme se očekivalo da će na neki način podržati izvlačenje glavnine 3. divizije. Međutim, od toga nije bilo ništa, a kad se analizira stanje neprijatelja u odbrambenom pojasu zapadno od Sutjeske, može se zaključiti da 1. dalmatinska brigada nije imala nikakvih mogućnosti da prihvati glavninu 3. divizije. Više od onog što je uradila, od ove brigade se nije moglo očekivati.

Proređene i razbijene jedinice 3. divizije, koristeći se neposednutim međuprostorima, probijale su se, po delovima, grupno i pojedinačno u Crnu Goru, Sandžak, istočnu Bosnu i Hercegovinu. Cilj je bio da se što pre izvuče iz neprijateljskog obruča i dočepa teritorije na kojoj će se naći bar malo odmora i hrane, gde će se sastati sa preživelim drugovima i nastaviti borba. Tako se i deo naše 3. proleterske brigade, sa štabom i politodelom probio u Sandžak. Njen 5. bataljon, kao i manje grupe i pojedinci iz drugih bataljona, probili su se kroz međuprostore Usovačkim potokom, između Ozrena i Pleća i preko Zelen-

[174] Na odseku proboja nepotpune 3. divizije neprijatelj je imao veliku taktičku gustinu. Tako je u prvoj liniji, na odseku Borovno — Košur — Krekovi — Ozren — Vilinjak — Kazani, gde je napadalo oko 1.500 boraca 3. divizije, neprijatelj imao oko 7.000 vojnika, na položajima dobro organizovanim za odbranu. A u dubini odbrambenog poretka nalazilo se još do 2.000 neprijateljskih vojnika. Zatim, na donjoj Sutjesci do 3.000, pozadi Ozrena i Vilinjaka do 3.000, a za obezbeđenje boka i pozadine grupe »Gertler«, tj. pozadi srednjeg odseka odbrane neprijatelja nalazilo se oko 2.000 neprijateljskih vojnika. Svi su oni mogli biti upotrebljeni na bilo kom delu odseka proboja.

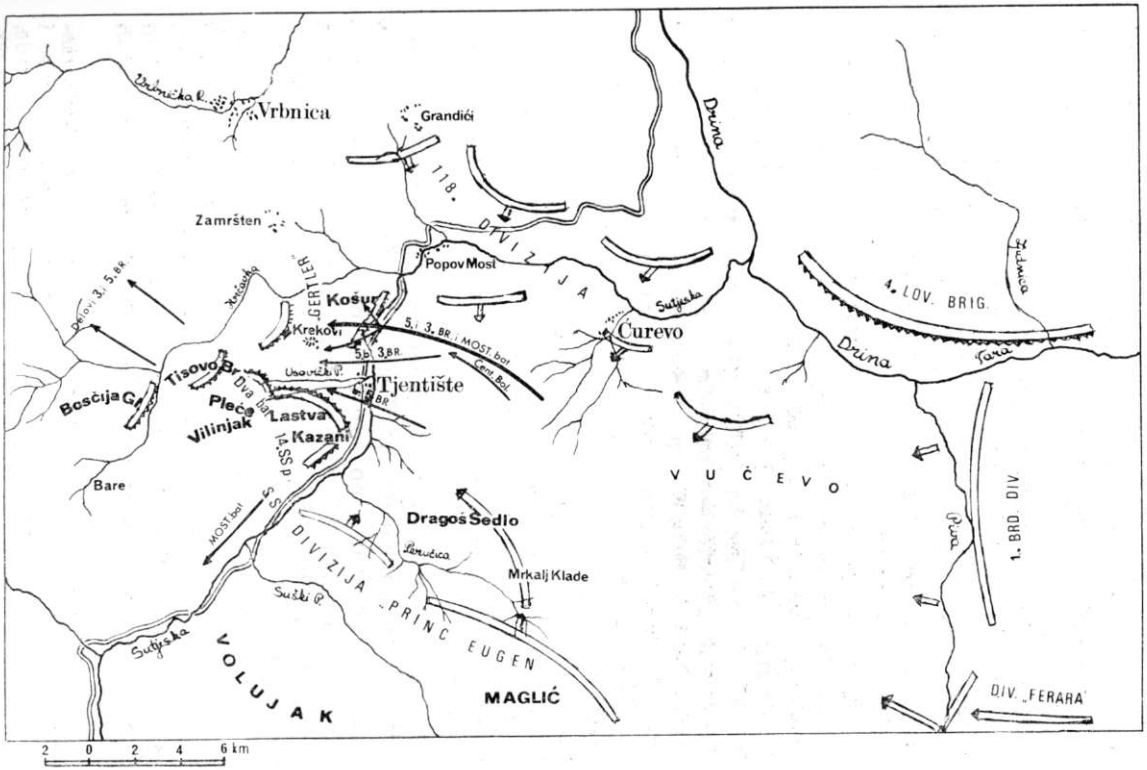

Borbe na Sutjesci

gore dalje u istočnu Bosnu, gde su se spojili sa glavnim snagama Glavne operativne grupe.[175]

Komandant i zamenik komesara 3. brigade koji je bio lakše ranjen krenuli su sa nekoliko ljudi preko Šutješke u pravcu Sandžaka. Kasno po podne 13. juna, prema Krekovima gde su se još nalazili Mostarski bataljon i manje grupe 5. i 3. brigade, našli su se i komandant 5. i načelnik štaba 3. brigade. Oni su se, kad je bio već potpuno jasan ishod borbe i kada se bojište počelo prazniti, dogovorili da se sa ono malo snaga (oko 150 boraca) izvuku iz neposrednog kontakta sa neprijateljem. Odlučeno je da se izvlače levom obalom Sutjeske na jug ka selu Igri, na prostoriju koja je bila predviđena za prikupljanje delova 3. divizije. Međutim, pred sam mrak, načelnik štaba 3. brigade je naišao na jednu grupu od oko 20 boraca iz njegove 3. proleterske brigade i krenuo sa njima, dok je komandant 5. brigade sa Mostarskim bataljonom i još nešto boraca 5. brigade, produžio ka jugu.

Noć 13/14. juna provela je ova sandžačka grupa na levoj obali Sutjeske, a sledećeg dana pokušala je da prodre ka zapadu, ali je odbijena, te se povukla ka Sutješci. Odlučeno je da se izvuku iz obruča u pravcu istoka, preko Perućice. A ka Zelengori probio se, kao što smo izneli, nepun 5. bataljon naše 3. brigade, zatim deo 4. bataljona (oko 25 ljudi) i pojedinci iz drugih bataljona — ukupno oko 120 boraca. Od toga se preko dve trećine posle nekoliko dana probilo u istočnu Bosnu, a jedan deo je krenuo u drugom pravcu. Ono što je od ovih naših boraca bilo sposobno za borbu svrstalo se, kao što smo rekli, u redove 2. proleterske brigade, a ranjeni i bolesni upućeni su na Majevicu.

Po prelasku Sutjeske, na Vučevu, prikupio se 16. juna manji deo 3. proleterske brigade i nešto iz drugih jedinica, a zatim do Pivske planine, između Pive i Tare, našlo se oko 250 ranjenih i iscrpljenih boraca, najvećim delom iz naše 3. proleterske brigade. Tu se našao i štab

[175] Peti bataljon koji je brojao 80 boraca i rukovodilaca, rasformiran je radi popune 2. proleterske bigade. Tako je 51 borac i rukovodilac raspoređen 26. juna u bataljone 2. poleterske bigade, u kojoj su se hrabro borili do sredine septembra 1943. kad su ponovo stupili u 3. proletersku (sandžačku) brigadu.

ove brigade. Odatle su po grupama nastavili, veoma sporo, pokret ka reci Tari i Sandžaku. Probijalo se kroz međuprostore, dok je neprijatelj temeljno pretraživao dolinu Sutjeske, plato Vučeva i prostorije između Pive i Tare i dalje istočno od Tare. On je preduzeo opsežne mere da bi sprečio izvlačenje iz obruča i likvidirao iznemogle i nepokretne, pogotovo na prostoriji između reke Pive, Durmitora i Tare. Za tu svrhu angažovane su vrlo jake snage — italijanska divizija »Ferara« zatvarala je delom snaga sve prelaze na reci Pivi, a glavninom je sistematski pretraživala teren između Pive, Tare i Durmitora. U isto vreme divizija »Taurinenze« je 3. bataljonom 11. alpijskog puka zatvarala sve prelaze na reci Tari, od Đurđevića Tare do -polja, dok je glavnim snagama pretraživala prostoriju između Tare i Ceotine. Tako je divizija »Ferara« samo u toku dva dana — 16. i 17. juna — u sukobima sa partizanskim grupicama, ubila 21 naoružano lice, a 33 je uhvatila, »... među njima jedan politički komesar« (sve streljala na licu mesta). »Ubijeno je oko 150 bolesnih partizana koje je bilo nemoguće transportovati.« Uhapšeno je i 150 sumnjivih ljudi. Za to isto vreme ova divizija imala je »četiri mrtva i četiri ranjena, od kojih jedan oficir«.[176] Pod takvim uslovima trebalo je savlađivati još i teško prohodno zemljište, kanjone i reke, da bi se dohvatilo Sandžaka.

Treba napomenuti da se još u toku 13. juna, posle završnih borbi na Sutjesci, najveći deo ljudstva 3. brigade odmah usmerio na probijanje ka Sandžaku, s tim što se ne mali broj boraca i rukovodilaca pojedinačno ili u malim grupicama kretao pravo ka svojim selima. S druge strane, od onih delova brigade koji su se prikupili na Pivskoj planini i bili iz bjelopoljskog sreza, oformljena je manja četa koja je preko Durmitora i Sinjajevine upućena u bjelopoljski srez. Ona je imala da odmah po dolasku prikupi borce i rukovodioce koji su se već probili na tu teritoriju i da se odmah poveže sa štabom 3. brigade koji će biti u s. Maoču. Četa je stigla u svoj srez, u rejon Mojkovca, bez teškoća i dodira sa bilo kojim neprijateljskim snagama.

[176] Zbornik III/5, dok. 216. (Izveštaj štaba divizije »Ferara«)

Pored pomenute čete, izvestan broj grupa i pojedinaca od ljudstva prikupljenog na Pivskoj uputio se ranije u Sandžak, a grupa od oko 30 ljudi sa načelnikom štaba 3. brigade krenula je ka Tari, gde se već nalazio deo štaba brigade (komandant Velimir Jakić i zamenik političkog komesara Voja Leković, sa nešto ljudstva) koji je preduzeo mere da ispita mogućnost prelaska preko Tare i da li je neprijatelj poseo njenu desnu obalu. Na pojedinim prelazima ustanovljeno je prisustvo italijanskih snaga, pa je ostala jedina mogućnost da se pređe negde van prelaza i staza. Spuštanje u kanjon i prilaz reci bespućem bio je utoliko teži što je ljudstvo bilo premoreno i iscrpeno glađu. Tako je oko 40 ljudi sa štabom 3. brigade krenulo ka reci Tari. Sam prelazak je bio vrlo mučan i spor. Izvestan broj je uspeo da prepliva reku, a ostali su prebacivani jednim malim splavom. Jednog momenta nastala je kritična situacija. Borci koji su bili vični splavarenju na brzim rekama bili su toliko premoreni da više nisu mogli prevoziti. Međutim, zahvaljujući energičnom zalaganju nekih članova štaba brigade, uspelo se uz krajnje napore da se sve ljudstvo prebaci na desnu obalu Tare. Tako se na prostoriji između planine Ljubišnje i Tare našlo sa štabom 3. brigade oko 70 boraca i rukovodilaca, a štab je dobio podatke da se u rejonu Ljubišnje nalaze još neke grupice koje su ranije pristigle. Međutim, najveći broj boraca i rukovodilaca iz naše 3. brigade već je bio usmeren ka svojim selima i oni su se, kao što smo napomenuli, pojedinačno i u grupicama probijali svojim kućama. U to vreme su prostoriju između Ćehotine i Tare kontrolisale jake neprijateljske snage, koje su tek krajem jula povučene u svoje garnizone.

Situacija na terenu Sandžaka je bila vrlo teška. Narod je u toku prolaza i dejstva neprijateljskih snaga terorisan na sve mogućne načine, od ubijanja do pljačke i paljenja čitavih sela. Stanovništvo je bilo do kraja preplašeno i poharano. Postavilo se i pitanje ishrane ove grupe boraca oko štaba brigade, na prostoriji južno od Ljubišnje. Narod je uspeo da sačuva nešto sitne stoke i hrane, ali je to još držao na skrovitim mestima, sve dok se neprijatelj ne povuče sa te prostorije. Na kraju, stanovnici ovih sela bojali su se u ovakvoj situaciji i prisustva par-

tizana, strepeći da ih neprijatelj potpuno ne popali i uništi, što je inače bila praksa okupatora.

U takvoj situaciji deo štaba brigade je smatrao da treba odmah nešto preduzeti, pa je na sastanku u selu Kolijevci (kraj Bobova) odlučeno da i delovi koji su tu bili prikupljeni krenu u svoje srezove, da se oporave i prikupe ljudstvo iz brigade koje je stiglo ili će stići na tu teritoriju. Radilo se zapravo o srezu mileševskom i zlatarskom. Na ovom sastanku su od članova štaba brigade bili prisutni komandant i zamenik političkog komesara brigade. Definitivnu odluku je doneo komandant brigade Velimir Jakić, naročito na uporno insistiranje Ferida Čengića koji je bio tada pri štabu brigade u ulozi instruktora CK KPJ. Njegov argument bio je da je u sličnoj situaciji na prostoriji Romanije doneta takva odluka.

Tako su formirane grupe od najviše dvadesetak boraca koje su sa rukovodiocima na čelu krenule u svoj kraj. Dok su četnici odmah počeli da se nemilosrdno obračunavaju sa pojedincima i grupama koji su se ranije, pre pomenutog sastanka uputili u svoj kraj, ljudstvo koje je štab brigade organizovao uputio, stiglo je bez većih smetnji na svoju teritoriju. Istovremeno, delegat Vrhovnog štaba i Oblasni komitet KPJ za Sandžak uputili su u partijska i skojevska rukovodstva na teren partijsko-političke rukovodioce iz štaba i politodela brigade, partijske rukovodioce bataljona, tri komesara bataljona i izvestan broj drugih komunista, a zatim su formirali Operativni štab za Sandžak za rukovođenje delovima brigade. Ova odluka o upućivanju ljudstva u svoj kraj, a posebno na desnu obalu Lima, bila i vojnički i politički nepravilna i necelishodna, jer je dovela do toga da brigada nije mogla za izvesno vreme da dejstvuje kao jedinstvena vojnička celina. Pri tome treba imati na umu i to da su borci i rukovodioci 3. proleterske brigade koji su za vreme bitke na Sutješci do kraja ostali u borbenim redovima brigade, kada su se našli na teritoriji Sandžaka, u drugoj polovini juna, bili u tolikoj meri iscrpeni, da nisu, u stvari, predstavljali neku borbeno sposobnu jedinicu, već skup ranjenika, bolesnika i rekonvalescenata. Svima je bio potreban predah i odmor i to za relativno duže vreme.

Jer, nema sumnje da je 3. proleterska (sandžačka) brigada, kao i druge brigade, u bici na Sutjesci (od 15. maja do 15. juna 1943) vodila najteže i najdramatičnije borbe, pretrpela najveće gubitke, podnela najveće napore i izvršavala najteže i najhumanije zadatke na svom borbenom putu u toku rata. U tom vremenskom periodu ona je, kako je to napred izloženo, u danonoćnim borbama vezivala mnoge neprijateljske snage.[177] Ona je sa drugim jedinicama 3. udarne divizije žrtvovala sebe da bi spasla Centralnu bolnicu i omogućila glavnim snagama Glavne operativne grupe da se sa Vrhovnim štabom uspešno probiju iz neprijateljskog obruča. Tako je, kao i druge brigade 3. divizije, časno i do kraja izvršila dobijeni zadatak i dala značajan doprinos krajnjem ishodu bitke na Sutjesci. Ukazom Predsednika FNRJ od 3. jula 1953. odlikovana je Ordenom narodnog heroja.

[177] Vezivala je za sebe delove 3. i 4. alpijskog puka divizije »Taurinenze«, grupu »Ludviger« (nemački ojačani 724. puk i 61. bugarski puk), delove nemačke 1. brdske divizije i nemačke 7. SS divizije »Princ Eugen«, kao i nemačke 118. lovačke divizije, iako te snage nisu jednovremeno dejstvovale na njenom borbenom frontu.

BRIGADA U OSLOBAĐANJU SANDŽAKA U JESEN 1943. I ZIMU 1943/1944.

Brigada je u Sandžaku sve do septembra prolazila kroz posebnu fazu borbenog puta i razvoja. Njeno jezgro koje je delovalo na široj prostoriji Sandžaka uložilo je mnogo strpljenja, razumevanja i upornosti da bi se prikupilo ljudstvo brigade koje se nalazilo u svojim selima i oko svojih kuća. Jedan manji deo nije se odmah odazvao pozivu da se priključi i svrsta u borbene redove brigade, a pojedinci su bili toliko demoralisani da su se predali Italijanima i četnicima. Samo nekoliko je stupilo u četničke jedinice i, da bi se iskupili, trojica su se prihvatili zločinačkog zadatka da u zasedama sačekuju poznatije rukovodioce i mučki ih napadaju. Tako su oni iz zasede ubili i Jezdimira Lovića, sekretara Oblasnog komiteta KPJ za Sandžak.

Zbog takve izuzetno teške i do kraja nepovoljne situacije, nastale usled strašnih gubitaka, rana, bolesti i napora u bici na Sutjesci, 3. brigada je u toku jula i avgusta delovala pod specifičnim okolnostima. Ona je vodila borbe protiv četnika na teritoriji novovaroškog, milševskog, bjelopoljskog i pljevaljskog sreza. Dva člana štaba brigade bila su istovremeno i članovi Oblasnog komiteta, i to komandant i zamenik političkog komesara brigade. Brigada je u to vreme dejstvovala, kao što smo naveli, sa manjim jedinicama i grupama po srezovima, jačine 30—50 boraca i rukovodilaca koji su okupljali ostalo ljudstvo brigade, privlačili u svoje redove nove borce, krstarili selima i suzbijali četnički pokret. Oslanjajući se na okupatorove garnizone i koristeći se teškom situacijom u Sandžaku posle bitke na Sutjesci, četnički pokret se počeo širiti. Oružane akcije u kojima je ubijeno i pet četničkih komandanata, vođene su 24. i 28. juna u rejonu

Zlatara, krajem juna na Kamenoj gori, 11. avgusta kod Mojkovca, krajem avgusta kod Stevanovca,[178] 2. septembra u Baricama i Krupcima, noću 5/6. septembra na Gradini, kod Maoča, i 12. septembra u Kosatici i na Limu, kod planine Bitovika.

Sandžačke četničke snage koje su u prvoj polovini septembra iznosile 440 četnika[179] svirepo su se obračunavale sa pripadnicima NOP-a. U tome su se naročito isticali četnici Jovana i Milutina Jelovca koji su posle bitke na Sutjesci pobili preko 60 ranjenih i bolesnih boraca i rukovodilaca iz 3. proleterske sandžačke brigade i veći broj prijatelja NOP-a u pljevaljskom srezu; zatim četnici Vuka Kalajitovića koji su samo jednog dana u novovaroškom srezu zaklali 11 pripadnika NOP-a i četnici Miloj ka Spiljka u mileševskom srezu koji su takođe ubijali pripadnike i pomagače NOP-a. Četnici su nastojali da terorom prisile na mobilizaciju, kako bi prinudom ojačali svoje demoralisane formacije. Međutim, uprkos svim represalijama, narod se slabo odazivao njihovom pozivu.[180]

četničke snage koje su se povukle iz Crne Gore, Sandžaka, Srbije i istočne Bosne (ukupno oko 3.000 četnika) prikupile su se početkom septembra u Sandžaku, u nameri da ovu oblast pretvore u vojnu i političku bazu za dalju borbu protiv NOP-a. One su posle povlačenja italijanske divizije »Taurinenze« i nemačke 118. lovačke divizije, držale sredinom septembra Novu Varoš, Prijepolje i Bijelo Polje i prikupili se u neposrednoj okolini Pljevalja u nameri da i njih zauzmu. U to vreme, oko 18. septembra, vlast u Pljevljima bila je u rukama muslimanske milicije — oko 400 milicionera, naoružanih italijanskim oružjem).

Stab 3. brigade je još u julu planirao da težište borbe u početku bude na teritoriji pljevaljskog sreza, gde bi grupisana glavnina brigade potukla četničke formacije, a

[178] U tim borbama poginuli su, pored ostalih, Slobodan Nikačević, komandant zlatarskih partizana, Ljubomir Medenica, obaveštajni oficir, Mladen Cović, Milivoje Jušković, Radomir Kljajević i zamenik komesara čete Milorad Peruničić.

[179] Zbornik 1/16, dok. 33.

[180] Isto

zatim bi se oružane akcije proširile na teritoriju bjelopoljskog sreza, na levu obalu Lima. Posle toga dejstva bi se proširila na mileševski srez, zapadno od Lima. Pošto se tako ojačaju naše snage na prostoriji između Lima, Pljevalja, Ljubišnje, Tare, Mojkovca i Bijelog Polja, oružane akcije bi se proširile i istočno od Lima. Radi ostvarivanja ovog plana, još u junu je uspostavljeno tesno sadejstvo delova Pljevaljskog i Bjelopoljskog bataljona, a sredinom avgusta u sastav glavnine brigade su stigli i delovi Zlatarskog bataljona. Pošto su i četnici usmerili jače snage na prostoriju između Lima, Pljevalja, Tare i Bijelog Polja, došlo je u noći 5/6. septembra, kod Gradine (4 km jugoistočno od Maoča), do sudara s njima. Brigada je uspela da potuče tu grupu četnika koja je bila primorana da se povuče u Pljevlja.

Borbe brigade do oktobra 1943.

Krajem avgusta 1943. godine, 2. proleterska divizija se približila gornjem toku Drine. Nešto ranije, sredinom avgusta, štab 2. divizije predložio je Vrhovnom štabu da 4. proleterska, 5. crnogorska i 10. hercegovačka brigada uđu u sastav reorganizovane 3. divizije, a 2. proleterska, 2. dalmatinska i 3. proleterska (sandžačka) u sastav 2. proleterske divizije. U isto vreme predložio je da se od tih divizija formira korpus koji bi dejstvovao u Sandžaku, Metohiji, Crnoj Gori i Hercegovini.[181] Vrhovni štab se odmah složio sa predlogom o sastavu divizija, ali je formiranje korpusa odloženo za docnije, kada se detaljnije upozna situacija na predviđenom operativnom području.

Kad se štab 2. divizije približio rejonu Foče, naredio je da dođu radi referisanja komandanti 3. proleterske, 5. crnogorske i 10. hercegovačke brigade. Pošto komandant 3. brigade Velimir Jakić nije mogao da se probije iz rejona Maoča preko Celebića u Foču, određen je načelnik štaba brigade Žarko Vidović da pođe i referiše o stanju u Sandžaku. Vidović je krenuo 4. septembra sa dva pratioca iz brigade. Tog dana je 2. proleterska brigada, pošto

[181] Arhiv Vojnoistorijskog instituta, kut. 391/A, reg. br. 4/13—9.

je 3. septembra prešla Drinu kod Ustikoline i porazila četnike na desnoj obali ove reke, ušla u Foču. U toku 6. septembra Vidović je u rejonu Foče našao štab 2. divizije i štab 2. proleterske brigade, a istog dana stigao je i komandant 5. crnogorske brigade Savo Burić. Nekoliko dana docnije stigao je i komandant 10. hercegovačke brigade Vlado Šegrt.

Još 5. septembra je štab 2. proleterske divizije dobio od Vrhovnog štaba obaveštenje da će, po formiranju korpusa, komandovanje svim jedinicama na teritoriji Crne Gore, Sandžaka i Hercegovine preuzeti general-major Peko Dapčević; da pripreme za formiranje korpusa treba već preduzeti; da 5. crnogorsku brigadu treba popuniti, a da »Sandžačku brigadu treba ponovo formirati i uključiti je u sastav Druge divizije. Poslije formiranja Sandžačke, Četvrta brigada će ući u sastav Treće divizije.«[182] Kapitulacijom Italije, čitav ovaj proces se naglo ubrzava. Naime, 8. septembra 1943. godine u 22.15 časova, radio London je objavio bezuslovnu kapitulaciju Italije, a već sledećeg dana Vrhovni štab je naredio štabu 2. proleterske divizije da se formira korpus i da se predlože odgovarajuće kadrovske promene. Bilo je potrebno da se izvrši »preko Sandžaklija« povezivanje sa Srbijom.[183] Odmah zatim stiže nova depeša u štab 2. divizije, da se hitno preduzmu »sve potrebne mere« u vezi sa nastalom situacijom. Pored ostalog, tu se naglašava da Italijani treba da predaju oružje našim snagama i na kraju se kaže: »Vršite najhitnije mobilizaciju u Sandžaku, Crnoj Gori i Hercegovini. Obratite pažnju na mobilizaciju u Sandžaku«.[184]

Žarko Vidović je krenuo iz rejona Foče, 10. septembra, sa pedesetak onih boraca i rukovodilaca 3. brigade koji su se probili Usovičkim potokom i ušli u sastav 2. proleterske brigade. Pored pušaka, bili su naoružani i sa šest puškomitraljeza. Ovi borci i rukovodioci 3. proleterske brigade našli su u 2. proleterskoj brigadi odlične drugove i topao prijem, a i ova brigada je dobila u njima već prekaljene i hrabre borce. Stab 2. proleterske brigade je, u najboljoj nameri, podelio ove Sandžaklije po bataljo-

[182] Zbornik 11/10, dok. 113.
[183] Isto, dok 124.
[184] Isto, dok. 125.

nima, ali smatramo da bi bilo pravilnije da je sve ljudstvo iz 3. brigade svrstano kao jedna jedinica u sastav 2. brigade.

Po naređenju Vrhovnog komandanta druga Tita formiran je, 10. septembra 1943. godine, 2. udarni korpus NOVJ, sa zadatkom da dejstvuje na teritoriji Crne Gore, Sandžaka i Hercegovine. U njegov sastav su ušle: 2. proleterska divizija (2. proleterska, 3. proleterska sandžačka i 2. dalmatinska brigada) i reorganizovana 3. udarna divizija (4. i 5. proleterska crnogorska i 10. hercegovačka brigada). Ubrzo zatim je 3. divizija usmerena iz istočne Bosne prema Crnoj Gori, a 2. proleterska prema Sandžaku, sa zadatkom da reorganizuje našu 3. proletersku sandžačku brigadu, mobiliše nove borce, razbije kvislinške formacije i vodi borbu protiv okupatora.[185] U vezi sa ovim zadatkom 2. proleterska brigada je, do 7. septembra, oslobodila Goražde i Foču, odakle je, 12. septembra, sa štabom 2. proleterske divizije upućena u Sandžak. Ova brigada je stigla, 15. septembra, u Meljak, a zatim je nastavila dejstva prema Pljevljima. U to vreme se naša 3. proleterska sandžačka brigada nalazila u rejonu Krupice. Tu su u njen sastav ušli i njeni borci koji su iz Foče pristigli sa Žarkom Vidovićem. Tako je 15. septembra, reorganizovana u Krupicama 3. proleterska brigada ušla u sastav 2. proleterske divizije.

Brigada je tada imala 210 boraca i rukovodilaca, svrstanih u četiri bataljona: 1. zlatarski, 2. pljevaljski, 3. mileševski i 4. bjelopoljski. U vezi sa novom organizacijom, štab 2. proleterske divizije predložio je, 10. septembra, a Vrhovni štab 11. septembra usvojio da se Žarko Vidović postavi za komandanta, a Milija Stanišić (rukovodilac politodela 4. proleterske crnogorske brigade) za političkog komesara 3. proleterske sandžačke brigade.[186] Uskoro zatim postavljeni su i ostali članovi štaba i politodela brigade. Isto tako postavljeni su i komandanti i

[185] Zbornik 11/10, dok. 124, 125, 126.

[166] Za komandanta korpusa postavljen je Peko Dapčević, za političkog komesara Mitar Bakić, za komandanta 2. proleterske divizije Ljubodrag Đurić, za političkog komesara divizije Slobodan Penezić, a za komandanta 2. proleterske brigade Sredoje Urošević.

komesari bataljona i to: 1. bataljon — komandant Halii Hadžimurtezić, politički komesar Čedo Drulović; 2. bataljon — komandant Danilo Jauković, komesar Danilo Knežević; 3. bataljon — komandant Boško Skrbović, komesar Vuk Čulafić i 4. bataljon — komandant Dragoje Stojić, komesar Veselin Bulatović. Brigada je odmah preduzela dejstva za oslobođenje Sandžaka.

Pre kapitulacije Italije, garnizone u dolini Lima kao i pljevaljski, držale su jedinice italijanske divizije »Venecija«. Međutim, čim su Nemci procenili stanje kod svog saveznika, njihova 118. divizija je okupirala C**?ražde, Čajniče, Pljevlja, Priboj, Prijepolje, Bijelo Polje, Savnik, Zabljak i Rudo, tako da su spremno dočekali kapitulaciju Italije. Između Nemaca, četničkih snaga i jedinica NOVJ nastala je borba ko će pridobiti italijanske snage. Pre nego što su odstupili iz Prijepolja, Nemci su 13. septembra u ovom garnizonu imali svega oko 60 vojnika. Smatrajući da su oni potpuno napustili ovaj grad, četnici su jurnuli u njega, ali su ih Nemci dočekali jakom vatrom i odbacili, nanevši im znatne gubitke. Tek kad se ova nemačka posada povukla u Pljevlja, u Prijepolje su ušle četničke jedinice. Pre povlačenja, Nemci su zapalili sve magacine u gradu.[187] Sada se u Pljevljima našlo oko 400 Nemaca, 400 pripadnika muslimanske milicije (naoružane puškama, sa 29 puškomitraljeza i 9 teških mitraljeza) i oko 800 Italijana naoružanih samo puškama. Naime, Italijanima koji su bili u Pljevljima za vreme kapitulacije Italije, Nemci su oduzeli sve oružje i odveli ih u Zabljak, a zatim su ih (njih 800) samo sa puškama vratili u Pljevlja.

Štab 3. proleterske brigade je vrlo budno pratio razvoj situacije u Sandžaku. Bilo je već jasno da je intervencija naših jedinica na ovom području, posle kapitulacije Italije, zadocnila. Sada je trebalo voditi borbu sa četnicima, da bi se povratili garnizoni u koje su četničke jedinice ušle odmah posle odlaska Nemaca.

Treća brigada je tri bataljona postavila na položaje Vukovo brdo — Kozice, dok je 1. zlatarski bataljon dejstvovao na teritoriji svog sreza. Za to vreme se i 2. pro-

[167] Zbornik 1/16, dok. 33.

leterska brigada, kao što smo naveli, postepeno približila Pljevljima (ona je 14. septembra dostigla rejon Čelebića, 1G. septembra je u rejonu Meljaka, a 17. septembra u rejonu Maoča, odnosno na postoriji južno od Pljevalja). U toku pokreta ka Pljevljima, 2. proleterska brigada je noću 12/13. septembra potukla četničke snage kod Zaborka; sledeće noći 13/14. septembra kod Meljaka a 16. i 17/18. septembra na komunikaciji Šahovići — Kovren (neposredno južno od Pljevalja).[188]

Nemci su napustili Pljevlja 18. septembra i povukli se u Nikšić. Tog dana je naređeno da štab 2. korpusa krene sa 2. dalmatinskom i 4. crnogorskom brigadom u Sandžak. Druga dalmatinska brigada je stigla 21. septembra u rejon Bobova.

Tako je sredinom septembra okupator napustio više garnizona u Sandžaku: Novu Varoš, Prijepolje, Brodarevo, Bijelo Polje i Pljevlja. Odmah posle evakuacije Nemaca, četnici su uspeli da uzmu vlast u Bijelom Polju, Novoj Varoši i Prijepolju. Oni su, služeći se represalijama i terorom, vršili užurbano mobilizaciju na teritoriji celog Sandžaka. Pored ubijanja i drugih zverstava, pljačkali su stoku, hranu i ostalo. Mada narod nije simpatisao četnike i na sve načine pokušavao da se ne odazove njihovom pozivu, ipak je iz straha od represalija prilazio četničkim jedinicama. Tako su na teritoriji Sandžaka četnici uspeli da do sredine septembra prisilno mobilišu oko 3.000 ljudi.[189]

Pljevlja su bila prvi garnizon u Sandžaku koji je trebalo da posednu naše snage. Međutim, sticajem okolnosti, u isto vreme kada su se jedinice 3. i 2. proleterske brigade grupisale na prostoriji južno od Pljevalja, Nemci su evakuisali ovaj grad. Nastala je vrlo povoljna situacija da se Pljevlja oslobode, iako je na tom putu stajalo još dosta prepreka. Naime, pre nego što su potpuno napustili Pljevlja, Nemci su naoružali oko 400 pripadnika muslimanske milicije koji su im bili potrebni radi obezbeđivanja evakuacije. Sada je ta muslimanska milicija, dobro naoružana, posela sve utvrđene tačke oko ovog grada

[188] Zbornik 1/16, dok. 33.
[189] Isto

i preuzela odbranu Pljevalja. Ona je bila spremna da bez borbe preda grad našim snagama, ali bi, prema njihovoj izjavi, pružili otpor četnicima.[190] Međutim, oko 2.000 četnika uspelo je da pre naših snaga obrazuje obruč oko Pljevalja. Istina, tu je bilo dosta na silu mobilisanih seljaka. Ka Pljevljima su se koncentrisale četničke jedinice od Prijepolja, Čajniča, Rudog, Foče i Meljaka. Njihove kolone kretale su se usiljenim maršem i od Bijelog Polja.

Nastala je neobična situacija. U Pljevljima se nalazila muslimanska milicija, oko nje su obruč zatvorili četnici, a oko četničkih snaga je u početku zatvorila polukrug samo glavnina 3. proleterske brigade. U toj situaciji, od jedinica 3. i 2. proleterske brigade je traženo da što pre razbiju četničke snage, što su ove dve brigade uspešno izvršile.

Borbu sa četnicima oko Pljevalja počela je 3. proleterska brigada koja je napadala od pravaca: Jabuka, Obardi i Vukovog brda. Nastale su vrlo ogorčene borbe, jer su se u četničkim redovima nalazile i one jedinice koje su od osnivanja četništva u Sandžaku vodile borbu protiv NOVJ.

Glavnina 2. proleterske brigade bila je u početku grupisana na prostoriji Maoče — Mijakovići. Međutim, pošto su kolone bjelopoljskih, a nešto i vašojevićkih četnika nastupale ka Pljevljima od Bijelog Polja, 2. brigada je morala da se usmeri protiv ovih snaga. Četnici su izbili na liniju Bliškovo — Stožer, ali su ih jedinice brigade u oštrom sukobu razbile i primorale da žurno odstupe ka Bijelom Polju. Odmah posle ovog, deo 2. brigade je usmeren ka Pljevljima sa juga, pravcem Mali Pliješ — Ilijino brdo, a ostatkom je ojačan front u rejonu Mijajlovca koji je tada držala 3. brigada. Nastale su odsudne borbe oko toga ko će pre ući u Pljevlja. Muslimanska milicija koja je držala položaje, nije ispoljavala nikakvu aktivnost, čekajući da se završi obračun između naših snaga i četnika. Zbog takvog njenog držanja četnici su, bez većeg rizika mogli da obrnu front prema našim snagama, a posebno prema 3. i delovima 2. brigade koji su držali najosetljiviji pravac Prijepolje — Pljevlja. Treća brigada je uz po-

[180] Isto

moć delova 2. brigade, uspela da četnike od Mijajlovice i Vijenca potisne ka samom gradu, ali ni posle borbe čitavog dana, 21. septembra, rešenje nije palo. Pred sam mrak četnici su se našli u vrlo teškoj situaciji, pa im nije ostalo drugo već da se predaju ili pokušaju proboj. Oni su padom mraka uspeli da grupišu svoje najbolje jedinice i probiju se na pravcu Mijajlovice. Naše jedinice sa Vijenca nisu smele intervenisati, da ne bi nanele gubitke našim delovima na odseku proboja.

Četničke jedinice su se, posle borbe kod Pljevalja, vrlo užurbano povukle ka Prijepolju i Priboju. One su u borbama oko Pljevalja imale 20 mrtvih, 40 ranjenih i 20 zarobljenih.[191].

Muslimanska milicija je, posle neuspeha četnika, predala, 22. septembra, Pljevlja bez borbe. To je bilo istovremeno i prvo oslobođenje ovog grada u toku rata. U njemu je, pored pušaka, zaplenjeno 20 puškomitraljeza, 9 teških mitraljeza, oko 30.000 italijanskih puščanih metaka, 600 mina za teški bacač, veliki broj mina za laki bacač, 18.000 kg soli, 3.000 kg duvana i dr.[192] Tom prilikom je u Pljevljima stupilo u brigade 2. proleterske divizije oko 400 novih boraca, među kojima oko 200 Muslimana.

Pobeda nad četnicima kod Pljevalja imala je ogromnog značaja za dalji razvoj događaja u Sandžaku i van njega. Stvorena je slobodna teritorija i prva solidna vojna i politička osnovica za dalje usmeravanje naših akcija, i to u vreme kada su se još osećale strahovite posledice velike neprijateljske ofanzive.

Četnici su držali Prijepolje, Bijelo Polje, Rudo, Novu Varoš, a u Priboj su, prema sporazumu sa italijanskom komandom mesta, ušli u samu varoš, s tim što' su Italijani držali snage u utvrđenjima.[193] U Prijepolju se, posle poraza kod Pljevalja, grupisalo oko 1000 četnika koji su kontrolisali komunikaciju Bijelo Polje — Prijepolje — Priboj. Raspolagali su i sa oko 20 kamiona kojima su, prema potrebi, prebacivali ljudstvo i materijal.

[191] Zbornik 1/16, dok. 33 i 35.
[192] Zbornik 1/16, dok. 35.
[193] Zbornik 1/16, dok. 35.

Prema Prijepolju su upućeni 3. bataljon naše 3. brigade i tri bataljona 2. brigade (sa 3. bataljonom nalazio se komandant 3. brigade, a sa tri bataljona 2. brigade štab 2. brigade sa zamenikom komandanta). Napad je izvršen noću 24/25. septembra. Posle prilično jakog otpora, četnici su odstupili ka Novoj Varoši i Bistrici, a naše su snage ušle u Prijepolje, 25. septembra u prvim jutarnjim časovima. U ovom napadu istakao se 3. mileševski bataljon koji je uspeo da nizvodno od Prijepolja forsira Lim i prodre u varoš. Time su se snage Narodnooslobodilačke vojske dohvatile Limske doline i približile se Novoj Varoši, Bijelom Polju i Priboju. U Prijepolju je zarobljeno 98 Italijana, sa celokupnom ratnom opremom.[194]

Za to vreme je naš 4. bataljon pod komandom komesara 3. brigade nastupao ka Bijelom Polju, a 2. bataljon je bio u rejonu Pljevalja. Četnike koji su odstupali ka Novoj Varoši dočekivao je naš 1. bataljon i tom prilikom uspeo da razoruža 40 četnika i zapleni deo njihove arhive.[195]

Odmah po oslobođenju Prijepolja, štab 3. brigade je preduzeo mere da se što pre formira Mileševski partizanski odred, kao i da se vrši dalja popuna 3. brigade, posebno njenog 3. bataljona, ljudstvom iz mileševskog sreza. Prvom bataljonu je naredio da produži energično čišćenje od četnika prostorije istočno od Lima do Nove Varoši. Već do tog vremena formirani su Pljevaljski odred, jačine oko 200 boraca, i Bjelopoljski sa 170 boraca.

Brigada je, 30. septembra, imala oko 550 boraca i rukovodilaca, naoružanih pored pušaka, još sa 5 teških mitraljeza, 25 puškomitraljeza i 1 teškim minobacačem. Pored toga, i u redove 2. proleterske brigade stupio je do tada ne mali broj ljudi sa teritorije Sandžaka.[196]

Ovakvo brojno stanje brigade nije odgovaralo njenim potrebama i ulozi, a i naglom prilivu boraca iz Sandžaka posle oslobađanja Pljevalja, Prijepolja, Bijelog Polja, Nove Varoši i Priboja. Ono nije bilo u skladu ni sa brojem njenih starih boraca i rukovodilaca. Naime, pre-

[194] Isto, dok. 40.
[195] Isto, dok. 39.
[196] Početkom februara 1944. godine 3. brigada je brojala 780 boraca (Zbornik 1/16, dok. 39 i 40 i IX/5, dok. 50).

ma naređenjima štaba 2. udarnog korpusa i štaba 2. proleterske divizije, znatan broj novih boraca iz Sandžaka upućivan je kao popuna svim jedinicama 2. divizije i 4. proleterske (crnogorske) brigade, a deo je zadržan u obnovljenim i novoformiranim partizanskim odredima u Sandžaku. Sem toga, priličan deo starih boraca i rukovodilaca brigade zadržan je na terenu — u partijskim i omladinskim rukovodstvima, organima narodne vlasti i novoformiranim partizanskim odredima u Sandžaku. Odgovorni vojno-politički faktori u štabu 2. korpusa i štabu 2. divizije smatrali su da, radi popune drugih brigada, 3. brigada »ne može imati više od 500 do 600 boraca«, što se »pokazalo kao sasvim nepravilno«. Ova brigada je, s obzirom na uspehe u borbama i na kadrove, »mogla da ima 1.000 boraca«.[197]

Dok su krajem septembra 4. bataljon 3. proleterske brigade i 3. bataljon 2. proleterske brigade vodili vrlo naporne borbe sa četnicima u srezu bjelopoljskom, jedna kolona, jačine oko 300 četnika, pod komandom majora Lašića, provukla se neopaženo od Bijelog Polja i 27. septembra preko Kamene Gore izbila na Jabuku, gde je u zasedi dočekala jedan naš kamion koji je išao od Pljevalja u Prijepolje. Tom prilikom je poginuo slavni bombaš Boško Buha, komandant bolnice 2. proleterske brigade Bogdan Radan, a ranjena je u obe noge dr Saša Božović.

U toku noći 29/30. septembra, pomenuti 4. bataljon 3. brigade i 3. bataljon 2. brigade oslobodili su Bijelo Polje.[198] Sada, posle oslobođenja tri veća sandžačka mesta, otvorile su se široke mogućnosti za dalje operacije.

Borbe brigade u oktobru i novembru 1943.

Dolaskom delova 2. proleterske divizije, situacija u Sandžaku se, kao što smo videli, počela brzo menjati u korist narodnooslobodilačkog pokreta. Tome su doprinela i dva krupna događaja: kapitulacija Italije i napuštanje

[197] Zbornik IX/5, dok. 49, 50 i 51.
[198] Zbornik 1/16, dok. 38 i 40.

Sandžaka od strane nemačkih jedinica. Preostao je samo obračun sa kvislinškim formacijama. Za dvadeset dana borbi, 3. i 2. brigadi je uspelo da u više navrata tuku jače četničke formacije i oslobode veliki deo Sandžaka sa Pljevljima, Prijepoljem, Bijelim Poljem i Novom Varoši.

U toku oktobra i novembra, 3. proleterska brigada je vodila mnoge borbe sa sandžačkim, srbijanskim, crnogorskim i bosanskim četnicima, a posebno su bile oštre i naporne borbe sa nemačkim snagama i muslimanskom milicijom na pravcu Prijepolje — Sjenica.

Početkom oktobra, 1. bataljon je dejstvovao u novovaroškom, 2. u pljevaljskom, 3. u mileševskom a 4. u bjelopoljskom srezu. Tako je brigada dejstvovala sa potpuno razjedinjenim snagama na velikoj prostoriji.

Jednoj grupi od oko 800 novovaroških četnika i Nedićevih graničara od Užičke Požege koja je u toku 2. oktobra nastupala od Nove Varoši da bi zauzela Prijepolje, uspešno se odupirao 3. bataljon 3. brigade, ali je bio primoran da se pred mnogobrojnijim neprijateljem postepeno povlači ka Prijepolju. Borba je produžena i sutradan, 3. oktobra, kada su prednji delovi neprijatelja izbili iznad Prijepolja. Međutim, kada su u borbu uvedeni i delovi 4. bataljona 2. brigade, neprijatelj je posle kraće, ali vrlo oštre borbe, odbijen od Prijepolja u pravcu Nove Varoši. Tom prilikom je zarobljeno 25 četnika, od kojih su dvojica bili iz Nedićeve straže. Sem toga, ubijeno ih je 25, dok se broj ranjenih ne zna. Treći mileševski bataljon je imao svega jednog poginulog i dva ranjena, dok 4. bataljon 2. brigade nije imao gubitaka.[199]

Prema Novoj Varoši dejstvovao je 1. bataljon naše 3. brigade i jedna četa 4. bataljona 2. brigade koji su očistili deo zlatarskog sreza od četnika i 12. septembra ušli u Novu Varoš. Četnici su se povukli na desnu obalu Uvea.[200]

Treća brigada je za ovo kratko vreme popunjena novim borcima i sa delovima 2. proleterske brigade uspela da na relativno velikom prostoru preuzme inicijativu od četnika i da ponovo uspostavi narodnu vlast. Tako je

[199] Zbornik 1/16, dok. 41 i 42.
[200] Isto, dok. 45.

sredinom oktobra stvorena solidna osnovica sa koje su se mogle preduzimati dalje akcije za oslobađanje Sandžaka. Četnici su i dalje bili aktivni, ali slabijim snagama, i to uglavnom prema nezaštićenom stanovništvu naklonjenom partizanima. Koristili su priliku kad su naše jedinice bile udaljene od tih sela. Tako su izvršili teror nad golorukim narodom u selima Boljanićima, Kovaču, Meijaku i Bistrici, u kojoj su popalili sve partizanske kuće (oko 50 kuća) i poubijali više ljudi. Međutim, i pored četničkog terora, narod se sve manje odaziva njihovom pozivu, i sve više prilazi Narodnooslobodilačkoj vojsci.

U to vreme je na prostoriji Komarana i na većem delu sjeničkog sreza dejstvovala muslimanska milicija koja je sarađivala sa Nemcima, a prema nama bila neprijateljski raspoložena. Dovoljno je bilo da se na toj prostoriji nalaze i manje nemačke snage, pa da im ova milicija bude verni sluga u svakom pogledu. Naime, za nju je u Sandžaku bilo karakteristično što se nije usuđivala preduzimati samostalne akcije protiv naše slobodne teritorije. Međutim, Nemcima je revnosno sadejstvovala u borbama protiv naših snaga.

I četničke snage su bile jače grupisane u pojedinim rejonima: na desnoj obali Uvea, zatim na prostoriji sreza priboj skog, i u rejonu Rudog i Višegrada. Još početkom oktobra, Cerski četnički korpus, pod komandom Dragoslava Račića, krenuo je u istočnu Bosnu (korpus je 6. oktobra ušao u Višegrad, a uskoro je zauzeo i Goražde, Rogaticu i Olovo). U Priboju je, pored Italijana, bilo i četnika koji su se sa tog područja kretali ka oslobođenoj teritoriji Sandžaka — ka Prijepolju ili Pljevljima.[201]

Na desnoj obali Uvea, na široj prostoriji Zlatibora, bili su grupisani četnici koji su tu dovedeni iz veće dubine Srbije. Treće žarište koje je znatno uticalo na situaciju u Sandžaku bilo je područje gornjeg toka Lima, posebno rejon Kolašina i Berana, odakle su vrlo često preduzimana ofanzivna dejstva ka Sandžaku. Ka toj teritoriji, radi likvidiranja četničkih uporišta, upućena je, već početkom oktobra, čitava 2. dalmatinska i deo 2. proleterske brigade. Sa ovim snagama sadejstvovao je i 4. bataljon

[201] Zbornik 11/10, str. 399.

naše 3. proleterske brigade. Tako je Sandžak, za dosta dug vremenski period, ostao samo sa glavninama 3. i 2. proleterske brigade koje su dejstvovale na velikoj prostoriji, protiv mnogobrojnih četničkih jedinica.

Vrhovni štab je, još 1. oktobra, nagovestio da će na sektor 2. korpusa uputiti jednu ili dve divizije, čim to situacija dozvoli.[202] U vezi s tim 9. oktobra obaveštava da će biti upućena 5. krajiška divizija, pod komandom Milutina Morače, a već 10. oktobra izveštava da je ova divizija (jačine oko 3.000 boraca) krenula sa linije Fojnica — Gornji Vakuf, preko Kalinovika, Goražda i Foče i da bi trebalo da oko 20. oktobra stigne u rejon Pljevalja.[203] Ova divizija je trebalo da do dolaska 1. divizije, posedne Sandžak — teritoriju Pljevlja — Prijepolje. Istovremeno Vrhovni štab naređuje da se potpuno raščisti sa četnicima; da se Italijani razoružaju ili da se pridobiju za zajedničku borbu protiv Nemaca pod našom komandom; dalje da se vrši mobilizacija na čitavoj teritoriji koja je pod kontrolom 2. korpusa i da se organizuju narodnooslobodilački odbori i učvrsti narodna vlast.[204]

Međutim, situacija se u međuvremenu izmenila, pa je 5. krajiška divizija usmerena ka prostoriji Višegrad — Rudo, a docnije ka Priboju, gde se pojavila krajem oktobra.

Komandu nad našim snagama na prostoriji između Uvea i Lima imao je štab 3. proleterske brigade, a nad snagama na levoj obali Lima štab 2. proleterske brigade. Saznavši da četnici pripremaju novu ofanzivu u pravcu Nove Varoši i Prijepolja, štab 3. brigade je odlučio da se preduzmu akcije u rejonu Stitkova, radi razbijanja pojedinih četničkih grupa na prostoru Stitkovo — Bukovik i ometanja njihove mobilizacije i koncentracije. Udar je trebalo da bude iznenadan i da se izvrši u toku jednog dana. Prema do tada pribavljenim podacima, na tom sektoru se nalazilo oko 400 naoružanih četnika pod komandom Vuka Kalajitovića, i još toliko nenaoružanih. S druge strane, 3. brigadi su za ovaj zadatak stajali na raspola-

[202] Zbornik 11/10, dok. 155.
[203] Isto, dok. 174 i 175.
[204] Isto, dok. 174.

ganju 1. bataljon 3. brigade i 2. četa 4. bataljona 2. brigade. Računalo se sa iskustvom boraca i iznenađenjem. Napad na četnike kod Štitkova je potpuno uspeo. Neprijatelj je imao 48 mrtvih, a 30 je zarobljeno. Pripremajući konje za evakuaciju zaplenjenog materijala iz četničkih magacina, čete su se nešto duže zadržale. Kad je svanulo neprijatelj je otkrio da su naše snage malobrojne, pa je preduzeo koncentričan napad sa nekoliko strana. Trebalo je, gotovo u poslednji čas, prikupiti jedinice i probiti se preko Debelja u Vilovo. Međutim, komande su izgubile situaciju iz ruku, te su borci počeli da stihijski odstupaju u pravcu Bukovika. Ovu tešku situaciju iskoristili su četnici i naneli nam osetne gubitke: 30 poginulih i ranjenih. Pod snažnim pritiskom četnika i muslimanske milicije, bataljon se povukao, preko potoka Kladnice i sela Ursula, u selo Akmačiće, na levu obalu Uvea.[205]

Pokušaj oslobađanja Priboja, sredinom oktobra, takođe nije uspeo. Naime, kad su oslobođeni Andrijevica i Berane i kada su jedinice italijanske divizije »Venecija« prešle na našu stranu, došla su, 14. oktobra, u štab 2. divizije dva italijanska oficira, upućena iz Berana da prenesu uputstva italijanskom garnizonu u Priboju da takođe pristupi našim snagama. Međutim, trebalo je prethodno potući četnike u rejonu Priboja. Radi toga je komandant 2. brigade sa dve čete 4. bataljona 2. brigade, jednim bataljonom Pljevaljskog odreda i 3. bataljonom 3. brigade krenuo obema obalama Lima (desnom obalom od Bistrice nastupao je 3. bataljon 3. brigade pravcem Kratovo — Leskovac — Crni vrh — ž. st. Uvac). Pregovori sa italijanskom komandom u Priboju nisu uspeli, a četnici su krenuli u protivnapad. Pred nadmoćnijim snagama neprijatelja, kojima su pridolazila pojačanja od Rudog, kolone sa obe strane Lima postepeno su se povlačile. Pri tome se 3. bataljon 3. brigade povlačio preko Bistrice ka Prijepolju, pružajući jak otpor mnogobrojni]em neprijatelju. Istovremeno su na ovaj pravac upućene i dve čete 1. bataljona 2. brigade iz Pljevalja koje su u toku 20. izbile na položaje iznad Prijepolja. Neprijatelj je u toku 21. produžio nastupanje i stigao blizu samog grada, ali je

[211] Zbornik 1/16, dok. 73.

protivnapadom 3. bataljona 3. brigade i dve čete 2. brigade odbačen ka Bistrici. Istovremeno je u toku noći 21/22. štab 3. brigade hitno uputio 1. bataljon od Akmačića preko Crnog vrha na Sanac, ali je neprijatelj, pre nego što je ovaj bataljon stigao, odbijen od Prijepolja. Pomenute dve čete 1. bataljona 2. brigade prebačene su na levu obalu Lima, prema četnicima koji su nastupali ka Pljevljima.

Sada su se pod neposrednom komandom štaba 3. brigade našla dva njegova bataljona (1. i 3.) koji su 23. oktobra napali četnike na položaje, severno od potoka Bistrice. Napad je izvršen noću 23/24. u dve kolone: u pravcu Gobate i Razbojišta. Treći bataljon je uspeo da protera četnike i zauzme Gobate, a 1. bataljon nije zatekao neprijatelja na Razbojištu. Međutim, uskoro je primetio pokrete neprijatelja jednom šumicom ispod Razbojišta, kojeg je najpre iznenadnom vatrom, a zatim jurišem do nogu potukao. Na položaju je ostalo preko 50 mrtvih četnika, dok je oko 20 zarobljeno. Ostali su se u paničnom bekstvu razbežali na sve strane. Naši su ih gonili sve do Uvea. Tom prilikom je zaplenjeno 7 puškomitraljeza, 56 pušaka, 7.500 metaka, 7 tovarnih konja i drugi ratni materijal.[206] Time je potpuno razbijena Užička četnička brigada.

Posle toga je organizovan napad na četnike koji su se zadržali na položajima u rejonu Bistrice, na obema obalama Lima, ali je neprijatelj po padu mraka hitno odstupio ka Pribojskoj Banji. Za zatvaranje pravca Banja — Prijepolje ostavljen je na položajima Gobate — Bistrice — Celice 3. bataljon, dok je 1. bataljon odmah prebačen ka Novoj Varoši, protiv neprijateljskih snaga koje su nastupale iz Srbije preko Kokinog Broda ka Novoj Varoši. Ove snage imale su da se spoje sa četničkim snagama koje je trebalo da dejstvuju od Priboja. U toku nastupanja, 24. oktobra izjutra 1. bataljon je naišao na neprijateljsku kolonu koja se kretala od Nove Varoši preko Tikve ka Kozomoru. Izvršen je vrlo snažan napad i neprijatelj je (oko 200 ljudi) posle kraćeg otpora, počeo da odstupa, najpre organizovano a zatim se dao u panično bek-

[206] Isto

sivo. Zarobljena su 22 četnika. Prvi bataljon je odmah produžio pravcem Tikva — Brdo, a manjim snagama preko Kamenice, i uskoro izbio na položaj iznad Nove Varoši. Međutim, neprijatelju su pristigla pojačanja od Kokinog Broda i Amzića, te je 1. bataljon, posle borbe koja je vođena čitavog dana 24. oktobra, bio prinuđen da se povuče na Razbojište.

Stab 3. brigade je, s obzirom na jačinu neprijatelja, odlučio da manjim delovima pruža frontalan otpor, a zatim da u pogodnom momentu, u borbu s fronta ubaci 1. bataljon, dok bi 3. bataljon dejstvovao na bok neprijatelja kad se bude izdužio u pravcu Prijepolja. Tako je '. bataljon ubačen u borbu kad je neprijatelj ovladao Bijukovim brdom, a uskoro je usledio i bočni napad 3. bataljona. Posle kraće, ali vrlo oštre borbe, neprijatelj je primoran na odstupanje. Naše snage su izbile na liniju Klik — Vranjak. Neprijatelj je imao 16 mrtvih koje je ostavio na bojištu, dok su naše jedinice imale 3 poginula i 7 ranjenih. Tom prilikom je poginuo i zamenik političkog komesara 3. proleterske brigade Gojko Drulović.[207]

U toku sledeće noći, 25/26. oktobra, napadnut je neprijatelj koji se zadržao na položajima Crni vrh — k. 1293 — k. 1382. Na ovaj odsek stigao je, posle podne oko 16 časova, i 1. bataljon 2. proleterske brigade koji je stavljen pod komandu štaba 3. brigade. U napadu koji je počeo tačno u ponoć 25/26. oktobra, 1. zlatarski bataljon je posle kraće borbe izbio na Crni vrh (kotu 1382), dok je 1. bataljon 2. brigade, posle borbe od pola časa, prodro u neprijateljsku odbranu do kota 1288 i 1293. Mi smo imali samo 5 lakše ranjenih, dok je neprijatelj imao 16 mrtvih i jednog zarobljenog. Među ubijenima se nalazio zamenik komandanta Javorskog četničkog korpusa, sudski kapetan Đorđe Tomić. Zaplenjena su 3 puškomitraljeza, 9 pušaka i druga oprema.[208]

Za to vreme je naš 3. bataljon pružao otpor neprijatelju na pravcu Priboj — Prijepolje. Neprijatelj je uspeo u toku 26. oktobra da izbije pred Bitovnik. Međutim, kad je na taj pravac prebačen i 1. bataljon 2. brigade

[207] Isto

[208] Zbornik 1/16, dok. 53 i 55.

i kad su i naši tenkovi upućeni glavnom komunikacijom od Prijepolja ka Bistrici, neprijatelj se, posle kraćeg otpora, povukao pred našim bataljonima (1. bataljonom 3. i 1. bataljonom 2. brigade) ka Banji. Naš 3. mileševski bataljon je imao samo 4 ranjena, dok je neprijatelj imao 8 poginulih.

Na osnovu podataka prikupljenih od zarobljenih neprijateljskih vojnika, snage koje su napadale od Nove Varoši činili su, pored Nedićevih jedinica, četnici mobilisani sa područja Čačka, Užica, Požege, Arilja i Raške. Od Priboja su dejstvovali četnici priboj skog sreza, zatim četnici iz Srbije, od Sjeništa i Neghine, kao i novovaroški.

Dok su se tako vodile borbe na prostoriji Prijepolje, Nova Varoš, Priboj, Pljevlja, 4. bataljon naše 3. brigade je učestvovao u napornim borbama u rejonu Kolašina i Berana, u sastavu Udarne grupe, posebno organizovane za dejstva u gornjem toku Lima. Politički komesar te grupe bio je Milija Stanišić, komesar 3. proleterske sandžačke brigade. Naročito je bila ogorčena borba sa vasojevićkim četnicima na položaju Ključ.[209]

Vrhovni štab koji je bio obavešten o teškim borbama 3. i dela 2. proleterske brigade, naredio je, 21. oktobra, 5. krajiškoj diviziji koja je već bila izbila u rejon Foče, da odmah krene u pravcu Goražda i Rogatice, zauzme Višegrad i sačeka dalja naređenja. Čim je 5. divizija forsirala Drinu, oslobodila 25. oktobra Rudo, a narednog dana Višegrad i Dobrun, dobila je zadatak da produži dejstva prema Priboju, oslobodi ga i nastavi dejstva ka Sandžaku radi sadejstva jedinicama 2. udarnog korpusa.

Dok su krajem oktobra, kao što smo videli, dva bataljona 3. brigade vodila borbe sa neprijateljem na pravcu Prijepolje — Nova Varoš, 4. bataljon je ostao u rejonu Berana, a 2. bataljon u rejonu Pljevalja. Situacija se privremeno poboljšala — u rejonu Komarana stigla je 2. dalmatinska brigada, a u toku je bilo i grupisanje 2. prole-

209 Pošto su u to vreme jači delovi 2. divizije upotrebljeni protiv udruženih neprijateljskih snaga (Nemaca, albanske fašističke vojske, četnika, muslimanske milicije i Italijana koji su prišli Nemcima) kod Andrijevice, Berana i Kolašina, to su tada u Sandžaku dejstvovali samo 3. proleterska sandžačka brigada (bez 4. bataljona) i deo 2. proleterske brigade.

terske brigade ka Priboju, u susret 5. diviziji. Druga dalmatinska brigada imala je da iz rejona Prijepolja krene u novovaroški srez, razbije četnike na tom području i oslobodi ponovo Novu Varoš. Peta divizija oslobodila je 29. oktobra Priboj. U tome joj je pomogla 2. proleterska brigada, koja je razbila četnike kod Banje. Tako je do kraja oktobra oslobođen veliki deo Sandžaka, sa gradovima Pljevlja, Prijepolje, Bijelo Polje, Nova Varoš i Priboj.

Prvi zlatarski bataljon je 29. oktobra uputio jednu svoju četu sa jednim bataljonom italijanske brigade »Taurinenze« u rejon sela Miljevića, prema Komaranima, dok je drugu četu, sa dva bataljona »Taurinenze«, uputio na položaje Hisardžik — Kaćevo, radi zatvaranja pravca Sjenica — Prijepolje. Tako je kraj oktobra zatekao 3. proletersku brigadu sa bataljonima razbacanim na velikoj prostoriji, u srezovima: pljevaljskom, mileševskom, novovaroškom i bjelopoljskom.

Pošto su se i početkom novembra četničke snage zadržale na prostoriji sela Akmačića, Komarana i Radijevića, 2. dalmatinska je dobila zadatak da ih protera preko Uvea. Međutim, ova četnička grupa je uspela da odbaci 2. dalmatinsku brigadu ka Novoj Varoši. U to vreme se 1. zlatarski bataljon 3. proleterske brigade sa italijanskom brigadom »Tauriner.ze« kretao, pod komandom komandanta 3. brigade, preko Proviševa i Zlatara u pravcu Radijevića. Čim su četnici saznali za ovu kolonu na Zlataru, povukli su se preko Uvea. Time je otvoren pravac ka Štitkovu u koji su uskoro ušle naše jedinice.

Prvih dana novembra, glavnina 3. proleterske brigade nalazila se u mileševskom srezu, sa delovima na liniji Hisardžik — Kaćevo; deo snaga bio je u zlatarskom srezu, a 4. bataljon u Pljevljima. Druga proleterska i 2. dalmatinska brigada nalazile su se na desnoj obali Uvea, na prostoriji Trudovo — Stitkovo — Borova glava — Kokin Brod. U to vreme su se italijanske jedinice nalazile: 2. brigada »Venecija« na prostoriji sela Mataruga; 3. brigada »Venecija« na položajima Hisardžik — Kaćevo; 5. brigada »Venecija« u rejonu Brodareva, a 2. brigada »Taurinenze« na prostoriji sela Radijevića.[210]

[210] Odnosi se na italijanske jedinice koje su posle kapitulacije Italije prišle NOVJ.

Početkom novembra 1943. brigada je dejstvovala prema Sjenici, gde su Nemci uz sadejstvo muslimanske milicije pripremali novu ofanzivu na oslobođenu teritoriju Sandžaka. Komandant muslimanske milicije iz Komarana koja je u ranijim borbama odstupila ka Sjenici, uputio je, 4. novembra, pismo italijanskoj komandi u Brodarevu, pozivajući ih da se predaju. U to vreme je u rejonu Brodareva bilo oko 900 italijanskih vojnika, pa se pretpostavljalo da se mogu uspešno odupreti muslimanskoj miliciji. Međutim, neprijatelj je uspeo da potisne ka Brođarevu dva italijanska bataljona koja su bila upućena u pravcu sela Stranjana i da preduzme opkoljavanje garnizona u Brođarevu. Italijani su pružili otpor iz utvrđenja oko Brodareva, ali im je trebalo odmah ukazati pomoć. Zato je istog dana, 7. novembra, iz Nove Varoši kamionima upućen 1. bataljon 3. brigade ka Brođarevu, a oko 15 časova istog dana naređeno je da i delovi 3. bataljona 3. proleterske brigade, zajedno sa 3. brigadom »Venecija«, nastupaju ka Brođarevu pravcem Gvozd — Jadovnik — Stranjani, napadnu muslimansku miliciju s leđa i uhvate vezu sa opkoljenim snagama u Brođarevu. Međutim, 1. bataljon je, čim je stigao uspeo da odbaci miliciju na desnu obalu Lima i uhvati vezu sa garnizonom u Brođarevu.

Stab korpusa je, 8. novembra, uputio 2. italijansku brigadu »Venecija«, sa Pljevaljskim odredom, pravcem Mataruge — Kamena Gora — Brodarevo. U toku 8, 9. i 10. novembra 1. zlatarski bataljon je, sa dve italijanske brigade, nastupao pravcem Brodarevo — Stranjani — Jadovik — Gornje Gonje i čisti tu prostoriju od muslimanske milicije, a zatim su se ove snage vratile u Stranjane. Istovremeno je 3. italijanska brigada sa delovima 3. mileševskog bataljona izbila 8. novembra u 3 časa izjutra na Jadovnik (rejon Rudopolja), a oko 6 časova je jedan bataljon iz ove kolone prodro na Savin krš i odatle proterao delove muslimanske milicije. Kad je oko 11 časova naišla jedna nemačka kolona koja se kretala prema Vitaljki, na nju je izvršen napad, podržan jakom vatrom iz automatskog oružja i minobacača. Nemci su bili primorani da se užurbano povuku ka Sjenici, ostavljajući na bojištu jednog poginulog, dva laka bacača i nešto municije.

Time su nemačke jedinice i muslimanska milicija odbijene ka Sjenici.[211]

Stab 2. proleterske divizije odlučio je, 9. novembra, da se preduzmu dejstva ka Sjenici u tri kolone:

— desna, pod komandom zamenika komandanta 2. proleterske divizije, sastava 1. bataljon 3. proleterske brigade, jedan bataljon Pljevaljskog odreda, Mileševski bataljon i dve italijanske brigade »Venecija« (2. i 5.) nastupa sa prostorije Brodarevo — Stranjani, pravcem Koprivna — dolina Skudlanske reke — Gornje Gonje — Trebinjsko polje;

— srednja, pod komandom komandanta 3. brigade »Venecija« i zamenika komandanta 3. proleterske brigade, sastava 3. bataljon 3. proleterske brigade i 3. brigada »Venecija« nastupa sa prostorije Gvozd — Kaćevo, pravcem Milošev dol — Rudopolje; i

— leva, pod komandom komandanta 2. dalmatinske brigade, sastava 2. dalmatinska brigada i italijanska brigada »Taurinenze« prebacuje se sa prostorije Trudovo — Stitkovo na polazne položaje Radijevići — Durinovići, nastupajući pravcem Miševići — G. i D. Lopiže — Sjenica.

Već tada je bilo poznato da Nemci dovlače snage od Novog Pazara u Sjenicu, odakle su pojedini delovi, zajedno sa muslimanskom milicijom, već bili upotrebljeni u pravcu Brodareva i Prijepolja i učestvovali u dotadanjim borbama. Moglo se očekivati da će Nemci, prema potrebi, ojačati svoje snage u rejonu Sjenice, bilo svojim jedinicama, bilo muslimanskom milicijom.

Do tog vremena Nemci su u rejonu Sjenice imali do dva svoja bataljona i oko 2.000 pripadnika muslimanske milicije. Međutim, već 11. novembra bio je prikupljen jedan kompletan nemački puk, a dva dana kasnije stigla su još dva nemačka bataljona. Naime, Nemci su pripremali ofanzivu na slobodnu teritoriju Sandžaka i istočne Bosne, što nam tada, a ni duže vreme kasnije, nije bilo poznato. Zato se, nije pretpostavljalo da će neprijatelj dejstvovati ofanzivno jačim snagama u pravcu Prijepolja.

[211] Zbornik 1/16, dok. 73.

U toku 10. i 11. novembra, desna napadna kolona je, nastupajući vrlo sporo u pravcu sela Gonje, izbila na položaje u rejonu Skudle i Litice. Srednja je, zahvaljujući energičnom dejstvu Mileševskog bataljona, uspela da 11. novembra protera neprijatelja i izbije na položaje Rudopolje — Velje brdo — Golo brdo, dok se leva u toku 11. novembra nalazila na prostoru Donje Lopiže — Gornje Lopiže — Miševići. Tako je 12. oktobra linija fronta bila: jadovnik — Rudo polje — Velje brdo — Golo brdo — Velika Pandurica — Turijak — Gomje Lopiže.

U toku 12. novembra, desna kolona je bez uspeha napadala položaje kod Lazića krša, dok je srednja morala da izdrži jače napade neprijatelja na položaje kod Golog brda i Velike Pandurice. U borbi koja je trajala čitav dan, Mileševski bataljon je imao deset izbačenih iz stroja. Leva kolona je, sa položaja Turijak — Donje Lopiže, sadejstvovala srednjoj koloni, sve dok neprijatelj nije protivnapadom zauzeo Turijak, Glavice i Donje Lopiže.

Neprijatelj, mnogobrojniji i bolje naoružan, bio je u toku 12. novembra vrlo uporan i aktivan. Samo Nemaca je bilo preko jednog puka, a uz to i nešto preko 2.000 pripadnika muslimanske milicije (tog dana stiglo je od Kladnice oko 500 pripadnika ove milicije).

Pošto je ljudstvo na položajima bilo jako iscrpeno, naređeno je da se kolone povuku: desna na prostoriju Stranjani — Brodarevo; srednja na prostoriju Milošev dol — Gvozd — Kaćevo, a leva na prostoriju Halinovići — Moševići — Radijevići. Kod srednje kolone italijanske jedinice su posele rejon Karaule, a Mileševski bataljon rejon Kaćeva, u ulozi rezerve.

Neprijatelj je pristigla pojačanja ubacivao u borbu na pravcu Sjenica — Prijepolje. Tako je samo u toku noći 12/13. novembra od strane 2. dalmatinske brigade osmotren dolazak u Sjenicu oko 100 vojnih kamiona. Sa novim snagama neprijatelj je krenuo u opšti napad u toku noći 13/14. novembra. Rano izjutra 14. novembra potpuno je iznenadio 3. brigadu »Venecija« i Mileševski bataljon na položajima Gvozd — Kobilja glava — Kaćevo. Naime, muslimanska milicija je kroz šume i potoke provela jednu kolonu Nemaca i milicionara koja je s leđa napala ove naše snage, uz istovremen pritisak s fronta. Neprijatelj

je uspeo da se potpuno skriveno privuče kroz jaruge do Pratećeg voda, Čete pratećih oruđa i jednog voda 3. bataljona koji su bili u žandarmerijskoj stanici Kaćeva i okolnim kućama. Naše jedinice su tu pretrpele osetne gubitke. Neprijatelju su pali u ruke 2 teška mitraljeza, 2 puškomitraljeza, 1 protivtenkovska puška, postolje teškog bacača, oko 3.000 puščanih metaka, komora i 13 konja.[212] U toj borbi je nestalo 13 boraca, poginuo je zamenik komandanta 3. proleterske brigade Vuko Jovović, a teško je ranjen zamenik komesara brigade Jefto Sćepanović Čajo. Ovaj bataljon, iako u vrlo teškoj situaciji, uspeo je da se probije ka novom položaju Crkvine koji je odmah poseo. Treća brigada »Venecija« koja se nalazila pred Mileševskim bataljonom na položajima Ogrljači, Kobilja glava i Kašanj bila je opkoljena i posle kraće borbe potpuno razbijena. Kada su u toku povlačenja ka Prijepolju, delovi ove brigade prelazili kroz selo Hisardžik, seljaci — Muslimani su razoružavali Italijane. Na položaju su ostala dva topa 65 mm, ali su artiljerci uspeli da izvuku zatvarače i nišanske sprave. Demoralisani vojnici ove italijanske brigade prebačeni su u Jabuku, u pozadinu.

Istovremeno, jedna neprijateljska kolona izbila je u Stranjane i razbila dve italijanske brigade (2. i 5. brigadu »Venecija«) koje su se tamo nalazile. Ove brigade su posle toga bile neupotrebljive za borbu, pa su i one upućene u rejon Jabuke.[213] Istog dana neprijatelj je napadao i u pravcu položaja 2. dalmatinske brigade koja se povukla na Zlatarsko brdo. U takvoj situaciji 4. bataljon naše 3. brigade koji je tada bio posadni bataljon u Pljevljima, hitno je, 14. novembra, upućen na Jabuku, da prihvata delove italijanskih brigada.

Pošto je neprijatelju bio otvoren put u Prijepolje, preduzete su hitne mere da se to predupredi. Iz Prijepolja su prema neprijatelju upućena dva i po krajiška bataljona, a zatim je prebačena čitava 4. krajiška brigada. I na pravcu Brodareva situacija je bila loša. Da bi se stanje donekle poboljšalo, upućeni su: 1. i 2. bataljon 3. pro-

[212] Zbornik 1/16, dok. 63, 65; Zbornik II/9, str. 723; M. Morača »Ratni dnevnik« — Vojno delo, 1952, str. 145.

[213] Zbornik 1/16, dok. 73, 74.

leterske brigade, jedan bataljon Pljevaljskog odreda i jedna četa iz 2. proleterske brigade,[214] sve to pod komandom komandanta 3. proleterske brigade, pravcem Dečevo — Sopotnica — Mali Jadovik.

U toku 14. novembra neprijatelj je na pravcu Prijepolja produžio napad i potisnuo krajiške jedinice sa položaja Crkvine na Koševine, gde su se zadržali delovi 4. krajiške brigade posle neuspelog pokušaja da protivnapadom izbiju ponovo na Crkvine.

Stab 2. proleterske divizije procenjuje da Nemci nastoje da sačuvaju Sjenicu, kao bočno obezbeđenje Ibarske doline; zatim da nastoje da mobilišu što veći broj muslimanske milicije sa prostorije Sjenica, Brodarevo, Komarani i da je svrstaju u vojne formacije protiv naših snaga, i najzad, nameravaju da zauzmu Prijepolje i Brodarevo. Zato je, da bi se neprijatelj odbacio od Prijepolja i Brodareva, predviđen u toku 14/15. novembra opšti protivnapad. Radi toga su, pored navedene kolone pod komandom komandanta 3. brigade koja je napadala od Brodareva ka Malom Jadovniku, upućeni još 4. krajiška brigada pravcem Prijepolje — Sjenica, 2. dalmatinska brigada i po jedan bataljon iz 2. proleterske i brigada »Taurinenze« da sa prostorije Radijevići — Miševići — Halinovići, nastupaju ka položajima Veliki Bitovnik — Velika Pandurica — Turjak — Gornje Lopiže. Ovlađivanjem ovim položajima navedene jedinice se postavljaju prema boku neprijateljskih snaga koje napadaju glavnom komunikacijom ka Prijepolju. Najzad, jedna kolona od dva bataljona 2. proleterske brigade i dva bataljona brigade »Taurinenze«, imala je da nastupa pravcem s. Komarani — Ursule — s. Krstac, prodirući sa severne strane ka Sjenici.

Kolona od Brodareva je izbila na Mali Jadovnik, ne naišavši na neprijateljske snage. Pretpostavljajući da će Krajišnici uspeti da proteraju neprijatelja od Karaule, produžila je noću nastupanje pravcem Okruglica — Prisoje — Kozomor s namerom da delom snaga dejstvuje ka Karauli, a delom vrši pritisak ka Sjenici. Međutim,

[214] Iz 2. brigade upućen je jedan bataljon, ali je u toku napada pristigla samo jedna četa

čim je svanulo videlo se da naše snage nisu imale uspeha na odseku kod Karaule i da se u Miloševom dolu nalaze neprijateljski kamioni i tenkovi. Zato je odlučeno da se od Malog Jadovnika napadne neprijatelj i to: jednim bataljonom preko Debelog brda, a sa dva preko Kobilje glave. Mada su ti bataljoni uskoro izbiil na Debelo brdo i Kobilju glavu, zbog jačine neprijatelja i gotovo potpuno preglednog zemljišta, nisu smeli da se upuštaju u dublje prodiranje ka Sjenici, već su povučeni na Mali Jadovnik, s tim da sledećeg dana produže napad. Sutradan, 15. novembra u zoru kolona je krenula u napad i uspela da izbije na glavnu komunikaciju između Kačeva i Karaule, gde je u žestokim borbama odbila juriš Nemaca. Međutim, neprijatelj podržan tenkovima i artiljerijom, uspeo je do 10 časova da ponovo ovlada tim delom komunikacije, kada su se naše snage ponovo povukle ka Malom Jadovniku.

Glavnina 4. krajiške brigade nije stigla da se prikupi za napad 15/16. novembra, zbog velikog zamora jedinica. Kolonu koja je nastupala preko Ursule primorala je muslimanska milicija da se povuče preko Uvea na prostoriju Akmačići — Komarani.

Neprijateljska kolona koja je nastupala ka Brođarevu uspela je, posle vrlo teške borbe i uz velike obostrane gubitke, da 16. novembra zauzme Brodarevo koje su branile jedinice Mileševskog i Pljevaljskog odreda i jedan bataljon Italijana. Radi pojačanja ovog odseka, odmah je upućen 4. bataljon naše 3. brigade.

Nastavljajući teške borbe, 3. brigada (bez 4. bataljona) i 3. bataljon 2. proleterske brigade ponovo su 16. novembra napali neprijatelja na Kobiljoj glavi, da bi se spojili sa 4. krajiškom brigadom koja je napadala duž glavne komunikacije od Prijepolja u pravcu Kobilje glave i Kašanja. Preko Debelog brda upućen je 1. bataljon da izbije na glavnu komunikaciju i obezbedi od Karaule, gde je neprijatelj držao jake rezerve. U napad preko Kobilje glave upućeni su 3. bataljon 3. i 3. bataljon 2. brigade, dok je u rezervi na Malom Jadovniku zadržan 2. bataljon 3. brigade. Treba imati u vidu da je 3. mileševski bataljon u dotadanjim borbama pretrpeo velike gubitke, tako da je spao svega na oko 70 ljudi.

Naše jedinice su ovladale Kobiljom glavom, ali nisu uspele da zauzmu i položaj Kašanj (severno od glavne komunikacije nasuprot Kobiljoj glavi) uglavnom zbog neprijateljskih tenkova. Međutim, neprijatelj je ubacio u borbu nove snage i 17. novembra do 9 časova potisnuo naše delove sa položaja Kobilje glave ka Malom Jadovniku. Naime, čim je odbacio 4. krajišku brigadu ka Prijepolju, on je na pravac Malog Jadovnika, prebacio nove snage što je prisililo delove od Kobilje glave da se ubrzano povlače. Da ne bi 1. bataljon na Debelom brdu upao u okruženje, ubačen je u borbu i 2. bataljon iz rezerve koji je uspeo da zadrži neprijatelja i omogući našim snagama da se organizovano izvuku iz borbe i povuku ka Limu, na liniju Stjepanica — Brančić. Svi pokušaji neprijatelja 17. novembra da izbije na naše položaje (od Malog Jadovnika ka Stjepanici i od Kaćeva preko Kaćevskog potoka ka Brančiću) odbijeni su sa gubicima. Borba je vođena do same noći.[215]

Četvrti bataljon naše 3. brigade napao je 7. novembra u 7 časova Nemce i muslimansku miliciju u Brođarevu (oko 400 vojnika) i, posle borbe koja je trajala čitavog dana, prisilio ih da se povuku u pravcu Stranjana. Tako je povraćeno Brodarevo. U tim borbama sa 3. proleterskom bripadom, 3. bataljonom 2. proleterske brigade, delovima Pljevaljskog i Mileševskog odreda neprijatelj je izgubio 140 vojnika (mrtvih, ranjenih i zarobljenih), dok je 3. brigada imala 12 mrtvih i 40 ranjenih boraca i rukovodilaca.[216]

U to vreme su jake snage nemačke 1. brdske divizije i muslimanske milicije, uz snažnu podršku tenkova i artilieriie, uporno branile komunikaciju Sjenica — Prijepolje i položaje u rejonu Kaćevo. Tom komunikacijom neprijatelj je od Sjenice svakodnevno privlačio nove snage radi osvajanja Prijepolja i prodora ka Pljevljima, Priboju, Čajniču i Goraždu. U takvoj situaciji štab 2. proleterske divizije, sa komandantom 5. krajiške divizije, smatrao je da 2. proleterska divizija ne bi, s obzirom na znatnu brojnu i tehničku nadmoćnost neprijatelja, mogla odbraniti

[215] Zbornik 1/16, dok. 73 i 74; M. Morača n. d. str. 145—147.
[216] Isto, Zbornik 169, dok. 73.

Prijepolje. Zato bi je trebalo blagovremeno izvući ispod udara nadmoćnijeg neprijatelja i sprečiti mu prodor preko Lima i ka Pljevljima.[217] U vezi s tim štab 2. proleterske divizije blagovremeno je pregrupisao snage. On je već 18. novembra izdao zapovest štabovima brigada za posedanje položaja na levoj obali Lima od Brodareva do Prijepolja.[218] Istog dana naveče brigade su zauzele nove položaje i to: 3. proleterska (sandžačka) na desnom krilu na prostoru Brodarevo — Balići — Bukovik — Gojkovići; 2. dalmatinska na prostoru Kruševo — Gračanica; 2. proleterska na prostoru Seljašnica — Cadinje — Mioska i štab divizije u Seljašnici.[219] Na desnoj obali Lima zadržane su dve čete 1. bataljona 2. proleterske brigade na Koševini kod Prijepolja i jedna na položaju u Mileševskoj reci.[220] Sve tri brigade 2. proleterske divizije dobile su zadatak da potpuno razoružaju muslimansku miliciju na prostoriji na kojoj se nalaze.

Posle kraćeg predaha, 3. proleterska brigada je na novim položajima nastavila borbe, jer su Nemci i muslimanska milicija (oko 600 vojnika) obnovili napad i 22. novembra zauzeli Brodarevo. Međutim, u toku noći 22/23. novembra, posle oštre borbe, brigada je ponovo povratila Brodarevo i odbacila neprijateljske snage na desnu stranu Lima.

U toku 27. novembra 2. dalmatinska brigada je prebačena u Pljevlja sa specijalnim zadatkom na pravcu Pljevlja — Boljanići — Cajniče. Posle dva dana, 29. novembra, stigla je iz Sumadije u Prijepolje 1. šumadijska brigada. Posle odlaska 2. dalmatinske brigade za neposrednu odbranu fronta Brodarevo — Prijepolje upotrebljene su sada samo dve brigade — 3. i 2. proleterska, s tim što je 3. proleterska brigada proširila svoj odbrambeni sektor i sa 4. bataljonom 2. proleterske brigade preuzela položaje 2. dalmatinske brigade. Tako je, 30. novembra bio sledeći raspored 3. proleterska: 1. bataljon u rejonu sela Mijačinovići, 2. na liniju s. Balići — Brodarevo — Zavinograđe, 3. na položajima s. Kruševo — Grača-

[217] Isto, dok. 69.
[218] Isto, dok. 70.
[219] Isto, dok. 72, 74.
[220] Isto

nica i 4. bataljon na liniji Oštra stena — Paralovac — Podjasen; 2. proleterska brigada: 1. bataljon na položajima Koševine — Mileševo, 2. na liniji Ivanje — Dolovi, 3. u rejonu s. Ratajske sa jednom četom na Gradini i 4. bataljon na prostoru Župe. Tako je 3. proleterska brigada, držala front na levoj obali Lima u dužini od 15 km, od s. Gostuna do Gračanice.

Prva šumadijska brigada koja je 29. novembra stigla iz Srbije, odmarala se u Prijepolju, posle teških borbi i drugih marševa. Na taj način se 2. proleterska divizija sa 2. i 3. proleterskom i 1. šumadijskom brigadom našla razvučena s obe strane Lima, na širokom frontu od Gostuna preko Brodareva — Ivanja — Koševine — Mileševske reke i Prijepolja do Seljašnice, pred udarom brojno i tehnički znatno nadmoćnijeg neprijatelja. Ako se osvrnemo na borbena dejstva oktobra i novembra 1943. vidimo da je 3. proleterska brigada vodila borbe na vrlo velikoj prostoriji, na više pravaca, sa raznovrsnim neprijateljem. Tako su delovi ove brigade vodili borbe: u Sandžaku, istočnom delu Crne Gore i jugozapadnoj Srbiji, sa četnicima, muslimanskom milicijom i nemačkim jedinicama. Istovremeno sa izvođenjem borbenih dejstava, njeni bataljoni su se popunjavali sa teritorije svojih srezova, pomagali uspostavljanje narodne vlasti, davali kadrove i pomagali organizovanje teritorijalnih partizanskih jedinica u srezovima pljevaljskom, bjelopoljskom, prijepoljskom, novovaroškom i pribojskom. U tim borbama brigada je činila osnovnu snagu prema četnicima koji su iz Srbije i novovaroškog sreza nastojali da drže Sandžak u svojoj vlasti. Posebno su bile vrlo jake borbe sa mnogobrojnim četničkim snagama koje su, sa mobilisanim ljudstvom iz velikog dela Srbije, u više navrata preduzimale ofanzivna dejstva ka Prijepolju, zatim borbe sa Nemcima i muslimanskom milicijom na pravcu Prijepolje — Sjenica, odnosno Brodarevo — Sjenica. U ovim borbama se kalilo novo ljudstvo, uglavnom omladina, kojom je popunjena reorganizovana 3. proleterska brigada. Samo u borbama za ova dva meseca brigada je nanela neprijatelju velike gubitke, izbacila iz borbe više četničkih brigada, zadala jake udarce muslimanskoj miliciji i pojedinim nemačkim jedinicama, tako da se mora računati da

je iz stroja izbacila preko 600 neprijateljskih vojnika. Pri tome je i sama trpela velike gubitke (preko stotinu izbačenih iz stroja). Od brojnog stanja oko 550, pala je krajem novembra na 450 boraca iako je u međuvremenu popunjavana novim ljudstvom.

Za čitavo ovo vreme brigada je dejstvovala sa razjedinjenim snagama, a tek krajem novembra, i to više sticajem okolnosti, našla se pred neprijateljsku ofanzivu prikupljena u širem rejonu Brodareva, na levoj obali Lima.

Borbe brigade do Mojkovačke operacije 1944.

Početkom decembra 3. brigada je držala položaje na levoj obali Lima, u širem rejonu Brodareva, na prostoriji Jasen — Oštra stena — Balići — Durovo brdo — s. Erakovići sa prikazanim rasporedom bataljona i zadatkom da spreči neprijatelju forsiranje Lima na tom odseku. U rejonu Prijepolja nalazila se 2. proleterska brigada koja je, kao što smo izneli, posle položaja: 1. bataljon sa dve čete na Koševinama, a sa jednom u dolini Mileševske reke, blizu mosta; 2. bataljon na prostoriji Ivanje, Oborce, Dolovi; u samom Prijepolju, a na desnoj obali Lima, nalazio se na odmoru i jedan bataljon 1. šumadijske brigade, tako da su se na desnoj obali Lima nalazila tri bataljona; 3. bataljon je držao jednu četu na Čadinju, a dve u s. Ratajska; 4. bataljon se nalazio u Velikoj Zupi. Pored ovih jedinica 2. brigade koje su držale položaje na levoj obali Lima, 1. šumadijska brigada je bila sa dva bataljona na odmoru na levoj obali Lima. Druga dalmatinska brigada nalazila se na pravcu Pljevlja — Čajniče.

Od četiri tenka koja su bila pod komandom štaba 2. proleterske brigade, dva su bila sa jednom četom na Mileševskoj reci, a dva kod mosta na Limu u Prijepolju. Od artiljerije: dva topa 75 mm bila su na položajima kod s. Gojakovića, zapadno od Brodareva, na odbrambenom pojasu 3. proleterske brigade i pod komandom njenog štaba; zatim, dva topa 75 mm na Čadinju, dva 65 mm na Gradini, jedan 65 mm u Župi i dva protivtenkovska topa na Kolovratu.

Gotovo svake noći, krajem novembra i početkom decembra, mogle su se osmatrati sa prostorije Komarana (sa položaja 3. brigade) motorizovane kolone koje su se kretale ka Sjenici. Farovi automobila mogli su se uočiti sa velike daljine. Bilo je jasno da neprijatelj prikuplja znatne snage u širem rejonu Sjenice. Još 28. novembra, preko obaveštajne službe 5. krajiške divizije saznali smo da se u Sjenici i u njenom širem rejonu nalazi oko 15.000 nemačkih vojnika. Nemci već petnaest dana neprekidno dovoze materijal i trupe od Novog Pazara preko Raške u Sjenicu. Među njima ima legionara iz svih krajeva (čak iz Albanije). Dalje je ustanovljeno da su tenkovi upućeni na položaje prema Prijepolju i Bijelom Polju, da je pet dana pre slanja ovog izveštaja upućeno oko 40 Nemaca obučenih u civilna odela u pravcu Prijepolja, radi ispitivanja naših snaga u rejonu Prijepolja. Sa Nemcima je bilo i civila-meštana. Prema ovom obaveštenju moglo se zaključiti: da bi pojedine nemačke jedinice nastupale ka Pljevljima, druge od Višegrada prema Priboju, a treće od Kokinog Broda preko Uvea ka Novoj Varoši i dalje u pravcu Priboja, gde bi se sastale sa kolonom koja nastupa prema Prijepolju.[221]

Stab 3. brigade je, 3. decembra oko 19 časova, obavešten od jednog meštanina iz Komarana koji je tog dana prešao sa desne obale Lima, da će nas 4. decembra Nemci napasti kod Brodareva i Prijepolja. O tome je istog dana obavešten radio-putem štab 2. proleterske divizije. Sem toga, odmah je izdato naređenje svim jedinicama brigade da budu u punoj borbenoj gotovosti, a bataljonima prve linije da se razviju u streljački stroj.

Neprijatelj — 1. brdska divizija sa delovima motorizovanog puka »Brandenburg« — preduzeo je, rano ujutro 4. decembra, planirani napad na frontu Nova Varoš — Brodarevo, sa težištem udara na položaje 2. proleterske i 1. šumadijske brigade, pravcem Sjenica — Prijepolje — Pljevlja.[222] Znajući tačan raspored snaga 2. proleterske divizije, zatim koristeći se nebudnošću i greškama u komandovanju štabova 2. proleterske divizije, 2. proleter-

[221] Zbornik 1/16, dok. 82.
[222] Zbornik 1/16, dok. 86, III/9, str. 735; »Oslobodilački rat«, 11/16, 17.

ske i 1. šumadijske brigade i nekih bataljona, jedna nemačka kolona, uz punu podršku muslimanske milicije, prodrla je desnom obalom Lima u Prijepolje, zauzela na prepad most na Limu, blokirala dva bataljona 1. šumadijske brigade na levoj obali Lima i tako onemogućila povlačenje 1. i 2. bataljona 2. proleterske i 3. bataljona 1. šumadijske brigade s desne strane Lima na levu. Pošto su ubrzo i ostale nemačke snage prodrle u Prijepolje, rasplamsale su se ogorčene borbe u kojima su bataljoni 1. šumadijske i 2. proleterske brigade pružili hrabro otpor nadmoćnijem neprijatelju. No, nadmoćnije snage nemačke 1. brdske divizije su, uz snažnu podršku tenkova i artiljerije, uspele da slome odbranu, a zatim da sledećeg dana (5. decembra) odbace 2. dalmatinsku brigadu i 3. bataljon 2. proleterske brigade sa komunikacije Prijepolje —• Pljevlja i tog dana u 13.30 časova bez otpora uđu u Pljevlja. Tu su zaplenile veliku količinu hrane, odeće i drugog materijala.

U isto vreme, 4. decembra u 6 časova, jedna kolona nemačke 1. brdske divizije, iskoristivši mrak i to što su kcmaranski milicionari poznavali teren, prebacila je neopaženo svoje prednje delove ispod Jasena. Oni su zatim produžili samom obalom Lima ka Brođarevu. Naime, naš 4. bataljon nije dovoljno kontrolisao taj teren, pa je neprijatelj bez gubitaka uspeo da na tom odseku forsira Lim. Kad se približio Brođarevu, počela je borba sa 2. bataljonom koji je držao položaje u neposrednoj okolini tog mesta. Uskoro je neprijatelj prebacio svoje delove preko Lima i na drugim odsecima i, uz podršku jake artiljerije i minobacača, zauzeo Brodarevo i prve kose iznad tog mesta (Jazovac i kod sela Balića). Posle toga je kolona neprijatelja nastavila da prodire od Jazovca u pravcu Bukovika i Đurova brda kuda se povlačila četa sa Jazovca. Prvom bataljonu koji se nalazio u brigadnoj rezervi u selu Erakovićima, uspelo je da protivnapadom odbaci neprijateljske delove koji su nastupali ka Đurovom brdu. U borbi koja se produžila sve do 19 časova, neprijatelj je uspeo da se dokopa jednog dela položaja na Đurovom brdu, dok je drugi deo držao 2. bataljon. U toku te borbe neprijateljska artiljerija je neutralisala naša dva topa koja su posluživali italijanski vojnici. Kada je utrošena

municija, ova oruđa su upućena ka Pljevljima. Još u toku dana neprijatelj je napravio most kod Brodareva preko koga je prebacivao pojačanja sa desne obale Lima.

Neprijatelj je bio i brojno i tehnički nadmoćniji. Protiv 3. proleterske brigade koja je u to vreme raspolagala sa oko 450 boraca, preko Lima je prebačeno preko 1.500 vojnika nemačke 1. brdske divizije, ojačanih sa nekoliko stotina milicionara iz Komarana. Pa ipak je brigada u toku noći 4/5. decembra pokušala da protivnapadom povrati Brodarevo i odbaci neprijatelja preko Lima. Tako je 1. bataljon, ojačan jednom četom 3. bataljona, imao da napada pravcem Đurovo brdo — Jazovac, nadirući dalje ka Brođarevu; 2. bataljon pravcem Balići — Soput — Brodarevo; 3. bataljon (bez jedne čete) da ostane na položaju Kruševo — Gračanica, radi kontrolisanja Lima na tom odseku, održavajući levo vezu sa 2. brigadom, 4. bataljon napadao je pravcem Paralovac — Podjasen, nastupajući ka Brođarevu duž leve obale Lima.

Napad je počeo noću 4/5. decembra u 21.30 časova. Bio je dubok sneg, a noć vedra i hladna, bez mesečine. Mada su naše jedinice uspele da neprijatelja odbace sa prednjih položaja, on ih je protivnapadima povratio. U tim borbama brigada je imala 18 izbačenih iz stroja (poginulih i ranjenih), dok je u toku dana i noći izbacila iz stroja oko 150 neprijateljskih vojnika, od kojih najveći deo u toku dana.[223]

Stab 2. divizije je kasno u noć 4. decembra obavestio štab 3. brigade da je neprijatelj jačim snagama zauzeo Prijepolje i ovladao Gradinom na levoj obali Lima, kao i da je usmerio dalja dejstva ka Pljevljima. Pri tome je naša 3. brigada dobila zadatak da zadržava neprijatelja pri njegovom nastupanju od Brodareva ka Kamenoj Gori.[224]

Posle neuspelog probijanja ka Brođarevu, 3. brigada se u toku noći 4/5. decembra povukla na nove položaje na prostoriju Bijov grob — Zečija glava — Brajkovac. U to vreme neprijatelj je uspeo da na odseku Brodareva prebaci delove 1. brdske divizije jačine oko jednog puka.

[223] Zbornik I//16, dok. 85.
[224] Isto. dok. 86.

On je sutradan produžio nastupanje u više kolona, prebacujući istovremeno i artiljeriju na nove položaje. Kolone su nastupale pravcima Bukovik — Orašac — Brajkovac, Balići — Petnja — Barice i pravcem Duga — Maren — Barice. Naši bataljoni su nastojali da iznenadnim dejstvima što više uspore nadiranje neprijatelja. Tako su mu naneti jači udari između Zečije glave i Podkrša i kada je podilazio Baricama. Tom prilikom mu je izbačeno iz stroja preko 40 vojnika.

Treća proleterska brigada je veštim manevrovanjem, korišćenjem zemljišta i otporom na uzastopnim položajima, kao i opštim i delimičnim protivnapadima, uspevala da delimično parira brojnu i tehničku nadmoć neprijatelja, da mu nanese gubitke i uspori nastupanje, naterujući ga na detaljnija izviđanja i opreznije nastupanje. O toku i rezultatima borbe u rejonu Prijepolja, štab brigade je delimično saznao nezvaničnim putem. Međutim, on nije imao jasnu sliku o katastrofi koja je na tom odseku zadesila 2. proletersku i 1. šumadijsku brigadu. Kasno noću 5. decembra primljeno je obaveštenje od štaba 2. proleterske divizije da se neprijatelj tog dana oko 12 časova probio na Jabuci i sa tenkovima upao u Pljevlja. U istom obaveštenju kaže se da neprijateljske snage na pravcu Prijepolje — Pljevlja iznose oko 3.000 vojnika, da ih podržavaju tenkovi i jaka artiljerija i dr. Tu se istovremeno naređuje da naša 3. brigada »odmah bez odlaganja i bez obzira na umor, krene za s. Maoče i Mijakoviće, gde će uhvatiti vezu sa štabom Druge divizije«.[225] Tom prilikom štab brigade je obavešten da su dva topa koja su upućena od Brodareva, stigla na određeno mesto.

Šestog decembra oko 7.30 časova, jedna neprijateljska kolona, jačine oko 1.200 vojnika, spustila se niz padine s. Kozice i uputila ka Matarugama, a odatle produžila u pravcu Bratosavine. Odmah je upućen 1. bataljon na položaju Katabun, da spreči prodor te neprijateljske kolone ka Maoču.

Istog dana u 18.30 časova, štab 3. brigade prima novo naređenje: »Treća sandžačka i jedna italijanska brigada ostaju na prostoriji Maoče — sve do Mojkovca . . ,«[226] U

[225] Isto, dok. 88.
[226] Isto, dok. 90.

vezi sa tim brigada je zauzela nove položaje: 4. bataljon Tulovo — Perotin, 3. bataljon rejon Mazarića, 2. bataljon na Stančanskom brdu, a 1. u rejonu Beljkovića, sa zadatkom da izviđa neprijatelja na pravcima Korijen — Pljevlja i Stančani — Kosanica i da zatvara pravce Korijen — Maoče, Pljevlja — Sahovići, Kosanica — Stančani — Maoče. Štab 3. brigade je pretpostavljao da je neprijatelju sada prvi cilj da ovlada komunikacijom Pljevlja — Kosanica i dalje ka Zabljaku.[227]

Štab 3. brigade prebacio je jednu italijansku brigadu na prostoriju s. Lijeska — Potrk — Šahovići — Selakovići, u opštu rezervu. Njoj je pridata jedna četa Bjelopoljskog odreda, radi rušenja komunikacije Pljevlja — Šahovići —• Bijelo Polje. Istovremeno je naređeno Bjelopoljskom odredu da delom snaga kontroliše pravac Brodarevo — Bijelo Polje, a ostatkom pravac Sjenica — Bijelo Polje. Odmah je uhvaćena veza sa 4. crnogorskom brigadom koja je obaveštena o situaciji, rasporedu i daljim namerama 3. brigade.[228]

Ova ofanziva neprijatelja uticala je u velikom stepenu na dalji razvoj narodnooslobodilačke borbe u tom kraju. U jesen te godine nastala je, tako reći, plima oslobodilačke borbe. Obnovljeni su Pljevaljski i Bjelopoljski partizanski odred, a formirani Mileševski i Priboj ski. Prvog decembra 1943. formirana je još jedna sandžačka, nazvana 4. sandžačka udarna brigada. Obnovljeni su pljevaljski, zlatarski i bjelopoljski sreski NOO, a organizovani i novi mileševski i pribojski odbor. U Pljevljima je, 20. novembra, izabrano ZAVNO Sandžaka. Nastali su povoljni uslovi za mobilizaciju ljudstva, radi popune svih brigada koje su tada operisale u Sandžaku. Međutim, sve te vrlo pozitivne aktivnosti prekinula je, za ne baš tako kratak vremenski period, ova neprijateljska ofanziva.

Radi razbijanja naših snaga u Sandžaku i istočnoj Bosni koje su za neprijatelja predstavljale neposrednu opasnost prodora u okupiranu Srbiju, nemačka Vrhovna komanda za Jugoistok počela je operaciju sa nameroni da se prodorom kroz Sandžak nabace snage 2. udarnog

[227] Isto, dok. 91.
[223] Isto.

korpusa NOVJ preko Drine, u istočnu Bosnu, na prostor Sokolac — Vlasenica — Srebrenica i tu okruže i unište. Za dejstvo kroz Sandžak upotrebljena je, na pravcu Sjenica — Prijepolje — Pljevlja — Cajniče — Goražde nemačka motorizovana 1. brdska divizija sa 98. i 99. brdskim pukom koja je održavala vezu desno sa 24. bugarskom divizijom, a levo sa 7. SS divizijom koja je dejstvovala iz severne Hercegovine prema Foči i Goraždu.

Sa 1. brdskom divizijom operisale su vrlo jake snage muslimanske milicije (više hiljada pripadnika ove milicije), kao i pojedine četničke formacije.

Glavni iznenadni udar snaga nemačke 1. brdske divizije sručio se kao što smo ranije izneli, na 2. proletersku i 1. šumadijsku brigadu koja je tada trebalo da bude na odmoru. Druga proleterska brigada, uglavnom njen 1. i 2. bataljon koji su se nalazili na položajima, na desnoj obali Lima, imala je oko 140 poginulih i nestalih, artiljerijski divizion divizije »Garibaldi« oko 100, a italijanski radni bataljon koji se kretao ka Rudom, oko 250 izbačenih iz stroja. Težak udar pretrpela je i 1. šumadijska brigada koja je imala oko 200 mrtvih i nestalih.

Ne mali deo tereta primila je na sebe 3. proleterska brigada i delovi 5. krajiške divizije, s tim što je 5. divizija tek docnije osetila napade znatno nadmoćnijih neprijateljskih snaga u istočnoj Bosni. Velika je prednost ovih jedinica bila u tome što nisu bile iznenađene. Treća brigada je u toku borbi, zatvarajući pravac Brodarevo — Kamena gora imala 19 boraca izbačenih iz stroja, dok je neprijatelju nanela velike gubitke — oko 150 mrtvih i ranjenih.

Posle zauzimanja Prijepolja i Pljevalja, nemačka 1. brdska divizija je odmah produžila nastupanje i to: 98. brdskim pukom iz Pljevalja ka Čajniču i Goraždu, a 99. brdskim pukom od Prijepolja ka Priboju i slabijim snagama od Pljevalja ka Đurđevića Tari i od Brodareva ka Bijelom polju.[229]

Pošto je neprijatelj zauzeo Pljevlja, 2. proleterska divizija se hitno povukla na levu obalu Cehotine i tako izmakla novom udaru nadmoćnijih nemačkih snaga. U to vreme je štab 2. proleterske divizije nameravao da 2. pro-

[228] Isto, dok. 94.

leterskom i 2. dalmatinskom brigadom dejstvuje između Pljevalja i Foče, zajedno sa Glavnim štabom za Sandžak i 4. sandžačkom brigadom.

Osmog decembra štab 2. korpusa naređuje 3. proleterskoj brigadi da zatvori komunikaciju Pljevlja — Šahovići, sa naslonom na Prenćane i Krupice, s tim da se za taj zadatak upotrebi i 1. brigada divizije Garibaldi«. Zadatak ove grupe bio je da dejstvuje prema Pljevljima, i da zatvara i ruši komunikaciju Pljevlja — Šahovići. Istog dana štab 2. proleterske divizije obaveštava štab 2. korpusa da se 3. brigada nalazi na prostoriji Maoče — Tulovo — Kovren i da se sa njom nalaze i dve italijanske brigade »Garibaldi«. U tom izveštaju, pored ostalog, kaže se i ovo: »Naredio sam Trećoj sandžačkoj da hvata vezu sa vama. Vi uzmite ove jedinice dalje pod komandu.[2®0]

Međutim, već 10. decembra, štab 2. proleterske divizije obavestio je štab 2. korpusa da je Vrhovni štab prihvatio njegov predlog da se izvuče sa prostorije na kojoj se tada nalazila glavnina 2. proleterske divizije i da krene ka Srbiji. Sa štabom divizije krenule bi brigade: 2. proleterska, 2. dalmatinska, 1. šumadijska i 3. brigada »Garibaldi«. Na tadanjoj prostoriji ostala bi samo 4. sandžačka brigada, sa jednom radnom italijanskom brigadom. Istovremeno je napomenuto da, ako situacija dozvoli, za tim snagama krene u Srbiju i 3. proleterska brigada i da dejstvuje između Ivanjice i Ibra.[231] Međutim, ovaj predlog nije usvojio štab 2. korpusa, već je naredio da 3. proleterska sandžačka brigada ostane na teritoriji zapadnog Sandžaka i dejstvuje protiv okupatora, četnika i muslimanske milicije.[232]

Treća proleterska brigada koja je dobila zadatak da zatvara pravac Pljevlja — Šahovići, našla se u vrlo nepovoljnoj situaciji, jer je neprijatelj postao aktivan na pravcu od Pljevalja. Zbog toga je 9. decembra imala tri bataljona na prostoriji Tulovo — Perotin — Maoče — Pandurica, a jedan u rejonu Bliškova. Tog dana neprijatelj nastupa od Pljevalja sa nekoliko tenkova i više

[230] Zbornik III/6, dok. 142.
[231] Zbornik 1/16, dok. 93
[232] Isto, dok. 101.

kamiona sa pešadijom u pravcu Šahovića. Ovu kolonu dočekuje 4. bataljon na položaju Tulovo — Perotin i odbacuje natrag, izbacivši iz stroja više neprijateljskih vojnika i zarobivši 28 tovarnih konja.

Dolaskom snaga 3. divizije u Sandžak situacija se korenito izmenila. Jedinice 4. proleterske brigade ušle su u Bijelo Polje 10. decembra, iz kojeg su se pod borbom povukli četnici i muslimanska milicija. Istog dana u 11.15 časova u štab 3. brigade stigao je izveštaj da jedinice 4. i 6. crnogorske brigade, bataljon Komskog odreda i jedna italijanska brigada nastupaju 9. decembra od 20 časova obema obalama Lima do Bijelog Polja, a zatim pravcem Bijelo Polje — Šahovići i dalje preko Lise, Bijovog groba i Kamene gore u pravcu Brodareva i Komarana. Radi koordinacije sa ovim snagama, 3. brigada je uputila svoj 1. bataljon sa Bjelopoljskim odredom i 2. italijanskom brigadom »Garibaldi«, pravcem Ahbatovica — Stožer — Bliškovo — Gorice — Kovren, čisteći vododelnicu Ljubovije i Bliškove reke. Za to vreme brigada će, bez 1. bataljona, dejstvovati sa prostorije Gradina, Vodno, Tulovo pravcem Vrulja — Kamena gora.

Neprijatelj je 11. decembra pokušao da prodorom od Pljevalja pomogne svoje snage na prostoriji Lekovine, ali ga je glavnina 3. brigade dočekala kod Vrulje i odbila ka Pljevljima. Tom prilikom su ubijeni jedan nemački oficir, jedan podoficir i 8 vojnika, a zaplenjeno je nešto materijala. I novi pokušaj neprijatelja da se sledećeg dana probije ka Lekovini nije uspeo.

Čim je saznao da se neprijatelj koji je proteran sa prostorije Lekovine zadržao u rejonu Bijovog groba i da je dobio pojačanja, štab 3. brigade je uputio 3. i 4. bataljon pravcem Perotin — Tulovo — Kozica — Crni vrh — Bijela trla, da napadnu neprijatelja s leđa koordinirajući dejstva sa 6. crnogorskom brigadom koja je nastupala od Lekovine ka Bijovom grobu. Bataljoni su krenuli 13. decembra u 1 čas pod neposrednom komandom komandanta 3. brigade, i na prve neprijateljske delove naišli su na Crnom vrhu, na raskrsnici puteva severno od Marena. Posle kraće borbe u kojoj su pretrpeli gubitke, oni su odstupili potpuno neorganizovano. Pomenuti 3. i 4. bataljon 3. brigade produžili su za neprijateljem preko Duge

ka Bijelim trlima. Zbog vrlo guste magle neprijatelj se nije mogao uočiti tako da je sa njim izgubljena svaka veza sve dok se nije čula galama sa Bijelih trla. Bataljoni su produžili nastupanje u tom pravcu. Upravo u isto vreme (oko 16.30 časova) čula se borba negde oko Bijovog groba.

Neprijatelj je napao 4. bataljon ojačan jednom četom 3. bataljona. Razvila se vrlo žestoka borba koja je trajala sve do kasno u noć, kad se neprijatelj posle gubitaka povukao ka dominantnim položajima na Bijelim trlima, odakle je produžio ogorčen otpor. Zbog guste magle vidljivost je bila tako slaba da su naši borci nasumice upadali u rovove neprijatelja i naletali na njegova mitraljeska gnezda i minobacače. Ipak, neprijatelj je uspeo da se u toku noći organizovano povuče ka Komaranima. U tim borbama imali smo 15 izbačenih iz stroja. I neprijatelj je pretrpeo osetne gubitke.

Posle toga, 3. brigada je posela sa tri bataljona položaj na liniji Gradina — Grab — Perotin — Tulovo — Borovo, a jedan je zadržala u rezervi. Vezu desno održavala je sa 6. crnogorskom brigadom, a kada se ona, 14. decembra rokirala udesno, nju je na položajima severno od Draškovine smenio 4. bataljon zatvarajući pravce od Komarana. Italijanska brigada »Garibaldi«[233] ostala je na dotadanjim položajima Kovren — Bogdanica.

Do kraja decembra, 3. proleterska brigada je vodila vrlo česte borbe sa Nemcima, muslimanskom milicijom i četnicima na prostoriji između Lima i Tare, od Šahovića do Pljevalja i Prijepolja. Posle borbi u rejonu Kosanice i na komunikaciji Pljevlja — Vrulja, delovi nemačke 1. brdske divizije povukli su se sa Kosanice 19. decembra u Pljevlja. Tada je 3. brigada pojačala aktivnost prema Pljevljima i Prijepolju i do 21. decembra ovladala Kosa-

233 Krajem novembra i početkom decembra 1943. reorganizovane su italijanske snage koje su se nalazile na teritoriji Sandžaka. Od divizija, »Venecija« i »Taurinenze«, formirana je nova italijanska partizanska divizija »Garibaldi« sastava: štab divizije, na čelu sa komandantom generalom Oksilijom i zamenikom komandanta generalom Vivaldom; Prateća četa divizije; tri brigade (1, 2. i 3); divizijska artiljerija (baterija od četiri brdska topa 75 mm); ostali pomoćni delovi divizije. Struktura brigada je bila kao i naših, a brojale su po 1.300 ljudi. (Zbornik III) 6, dok. 114).

nicom, Potpećem, Matarugama i Kozicom, vršeći pritisak na neprijateljske snage koje su branile prilaze Pljevljima.

Krećući se ka Obardama, 1. bataljon je 19. decembra u brzom naletu razbio Priboj sku i Pljevaljsku četničku brigadu i naneo im osetne gubitke. Tom prilikom je zarobio 17 četnika i zaplenio 2 teška mitraljeza, 1. puškomitraljez i 4 sanduka municije. Treći bataljon je 24. decembra slomio napad jedne nemačke kolone u rejonu Vrulje i prinudio je da se vrati u Pljevlja. Tri dana kasnije (27. decembra) 4. bataljon je delom snaga prodro na Ilino brdo, kod Pljevalja, dok je 2. bataljon, istog dana, prodro u s. Zabrđe, na prilazima Pljevljima, i naneo osetne gubitke četnicima, a sutradan vodio oštre borbe sa Nemcima kod Potpeća.

U toku 30. decembra brigada se nalazila sa tri bataljona na položajima na liniji Kozica — Vrulja — Mijakovići, dok je 4. bataljon čistio teren od neprijatelja na prostoriji Kamena gora — Vukovo brdo. Sutradan u samu zoru Nemci su snažno napali 2. i 3. bataljon na položajima Katabun — Vrulje, dok su pljevaljski četnici, sadejstvujući Nemcima, nastupali preko Obardi i Kozice, ka Vrulji. Neprijatelj je raspolagao sa oko 700 vojnika, podržanih artiljerijom i tenkovima. Borba je vođena u toku čitavog dana 31. decembra u Vrulji, na Katabunu i Bratosavini i na kraju, naši bataljoni su odlučnim dejstvom primorali neprijatelja da se povuče ka Pljevljima i Jabuci. Naši su imali 11 izbačenih iz stroja (3 mrtva, 6 ranjenih i 2 nestala), a neprijatelj oko 60 mrtvih, od kojih je 10 ostavio na bojištu. Tom prilikom je zarobljeno 9 Nemaca, a zaplenjeni su dva postolja nemačkog teškog mitraljeza, dve nemačke mašinke, 8 pušaka i drugi ratni materijal. U borbi ovog dana posebno se istakao 3. bataljon koji je, iako malobrojan (oko 80 boraca i rukovodilaca), uspeo da razbije jednu nemačku kolonu u Vrulji koja je pokušala da pred samu zoru iznenadi ovaj bataljon na položaju. Tako je 3. proleterska brigada dočekala Novu 1944. godinu novom pobedom nad Nemcima i četnicima.[234]

[234] Relacija 3. brigade od 4. do 18. decembra 1943. (Zbornik 1/16, str. 283—289) i relacija iste brigade od 19. do 28. decembra 1943. (Zbornik 1/16, str. 319).

Naporedo sa ovim borbama, jedinice 3. proleterske brigade su u decembru 1943. posvećivale veliku pažnju i drugim zadacima: objašnjavanju istorijskih odluka Drugog zasedanja AVNOJ-a, ideološko-političkom i kulturno-prosvetnom radu u jedinicama i u narodu na slobodnoj teritoriji. Tada, u drugoj polovini decembra, za zamenika političkog komesara 3. proleterske brigade postavljen je Momir Bošković, a za zamenika komandanta brigade Halil Hadžimurtezić, dotadanji komandant 1. bataljona.

U politodelu 3. brigade je duže vremena radio Dragoslav Đorđević Goša koji je 22. decembra postavljen za zamenika političkog komesara 2. proleterske brigade. Inače, krajem decembra u politodel 3. brigade postavljeni su: Ratko Radović, rukovodilac; Milan Trebješanin za kulturno-politički sektor, Dušan Vukićević za omladinski sektor i Aco Nikolić kao pojačanje u politodelu.

Završena je 1943. još jedna godina rata u kojoj je 3. proleterska brigada vodila borbe na velikim prostranstvima Jugoslavije: u Bosni, Hercegovini, Sandžaku, Crnoj Gori i Srbiji. Učestvovala je u slavnim bitkama na Neretvi i Sutjesci, da bi 1943. završila uspešno u borbama sa jakim nemačkim i kvislinškim snagama. Te godine su stvoreni uslovi u Sandžaku za dalji razmah narodnooslobodilačke borbe.

Dejstva brigade u periodu januar—mart 1944.

U toku januara i februara 3. brigada je ofanzivno dejstvovala protiv Nemaca, četnika i muslimanske milicije u zahvatu komunikacija Pljevlja — Prijepolje, Pljevlja — Kosanica, Pljevlja — Kovren i protiv udruženih neprijateljskih snaga koje su iz Pljevalja, Prijepolja i Brodareva napadale slobodnu teritoriju Sandžaka. Pri tome su uglavnom dva bataljona dejstvovala prema Pljevljima, a druga dva prema Prijepolju. Tako su do 5. januara 3. i 4. bataljon ovladali Kamenom gorom i Vlakom koje su ubrzo napustili pod snažnim pritiskom Nemaca, četnika i muslimanske milicije i povukli se u rejon Kozice i Vrulje.[235] U toku noći 12/13. januara 1. i 4. bataljon su se prebacili preko komunikacije Pljevlja — Pri-

[235] Zbomik 1/16, dok. 124 i 126.

jepolje u rejon Babine, odakle su se odmah vratili u rejon Vijenca gde su napali četnike, a zatim su se povukli na prostoriju Vukovo brdo — Strmećica. U isto vreme su 2. i 3. bataljon, posle napornog pokreta po dubokom snegu i velikoj mećavi, napali četnička uporišta u Otilovićima i Vijencu, pa su se sutradan 13. januara vratili na dotadašnje položaje kod Vrulje i Maoča.[236] Posle toga je neprijatelj, 15. januara u 8 časova izjutra, napao položaje 1. i 4. bataljona na liniji Vukovo brdo — Strmećica iz tri pravca: Otilovići — Mataruge, Vijenac — Vukovo brdo i Jabuka — Obarde — Kamena gora. Napad je trajao sve do 17 časova bez prekida. Nemci, četnici i muslimanska milicija, ukupno oko 1300 vojnika (od kojih oko 300 Nemaca), podržani artiljerijom i minobacačima, uspeli su da pred sam mrak potisnu ova dva naša bataljona na položaje Gornja Breza. Neprijatelj se u toku noći zadržao na položajima Vukovo brdo — Strmećica, a delom u Donjim Kozicama. Sutradan, 16. januara, 1. i 4. bataljon krenuli su u napad istovremeno kad i neprijatelj, pa je došlo do borbe u susretu, u kojoj je neprijatelj bio primoran na odstupanje. No, u to vreme su prema 7. crnogorskoj brigadi napadale jače nemačke snage i jedinice muslimanske milicije od Bijovog groba ka Kovrenu. Pošto je neprijatelj imao uslova da napadne ova dva naša bataljona s leđa, oni su se morali povući u Gornje Kozice, a odatle zapadno od komunikacije Kovren — Pljevlja.

Već se spuštala noć, a padao je i gust sneg. Zbog veoma slabe vidljivosti došlo je do iznenadnog susreta sa nemačkom kolonom koja je nastupala od Kovrena prema Gorici. U toj susretnoj borbi ranjeni su komandant brigade Žarko Vidović (kroz grudi) i dva kurira koji su se nalazili nešto napred. Inače, bataljoni su uspeli da se dosta užurbano prebace preko komunikacije. Pre toga je 2. bataljon u toku noći 9/10. januara bezuspešno napadao jako četničko uporište u Ljuću, kod Pljevalja.[237]

Brigada je i dalje u toku druge polovine januara i u februaru, vodila manje borbe na pravcu Pljevlja, Prijepolja, Jabuke i Brodareva. Njeni bataljoni su, do kraja

[236] Isto.
[237] Zbornik 1/16 dok. 124 i 126.

februara, odbijali napade neprijatelja na pravcima Pljevlja — Kovren, Pljevlja — Kosanica i Brodarevo — Kovren i obnavljale napade na jaka neprijateljska uporišta u Ljuću i Komaranu i na prostoru Rogujevac — Jasen — Bijov grob.

Treća brigada je 21. januara 1944. izašla iz sastava 2. proleterske divizije i do 4. marta se nalazila u sastavu 3. udarne divizije čije su jedinice dejstvovale na teritoriji bjelopoljskog i beranskog sreza. Početkom februara 1944. brigada je imala 783 borca i rukovodioca, a od toga je bilo 165 članova KPJ, 38 kandidata za člana KPJ i 211 članova SKOJ-a.[238]

Formiranje 37. udarne divizije

Po naređenju Vrhovnog komandanta NOV i POJ od 24. februara 1944. godine formirana je, 4. marta 1944, 37. udarna (sandžačka) divizija. U njen sastav su ušle: 3 proleterska sandžačka, 4. udarna sandžačka i 8. udarna crnogorska brigada.[239] Za komandanta 37. divizije postavljen je dotadanji komandant 3. proleterske brigade potpukovnik Žarko Vidović, za političkog komesara Milo Jovićević (pomoćnik političkog komesara Glavnog štaba NOV i PO za Crnu Goru i Boku), a za načelnika štaba kapetan Rade Knežević (operativni oficir Glavnog štaba za Crnu Goru). Na mesto Vidovića za komandanta 3. proleterske brigade postavljen je Halil Hadžimurtezić, a za zamenika komandanta Danilo Jauković.[240]

Odmah po formiranju, 37. divizija je dobila zadatak da dejstvuje na prostoriji Limska dolina — zapadni Sandžak, braneći slobodnu teritoriju na frontu od Berana do Meljaka, odnosno do Graca na Cehotini. Divizija je imala

[238] Zbornik IX/5, dok. 50.

[239] U leto iste godine (21. avgusta) formirana je 5. udarna sandžačka brigada koja takode ulazi u sastav 37. divizije, s tim da početkom septembra te godine, 8. crnogorska brigada ulazi u sastav 1. proleterske divizije. Tako je 37. divizija imala u svom sastavu tri sandžačke brigade i bila je potpuno sandžačka — sa rukovodećim i boračkim sastavom sa te teritorije.

[240] U martu 1944. godine na mesto Hadžimurtezića koji je bio na oficirskom kursu, za komandanta brigade postavljen je major Vojo Todorović koji je tu dužnost vršio do povratka Hadžimurtezića — u drugoj polovini aprila.

da manjim delovima upada na »neprijateljsku teritoriju« i da u povoljnom momentu likvidira neprijateljske garnizone u Pljevljima i Brođarevu. Levo od nje dejstvovale su 2. i 5. divizija koje su dobile zadatak da oslobode prostoriju Rudo — Priboj — Nova Varoš, a zatim da nastupaju ka rejonu Ivanjice.

Neprijatelj je i dalje držao jače snage u gradovima Sandžaka. Tako je u Pljevljima bilo preko 1500 nemačkih vojnika, a u Prijepolju oko jedan bataljon. Na prostoriji Komarana bilo je oko 600 pripadnika muslimanske milicije koja se oslanjala na nemački garnizon u Brođarevu, čija se jačina menjala saobrazno situaciji na tom odseku. U širem rejonu Prijepolja i Pljevalja, kao i na komunikaciji Pljevlja — Prijepolje nalazile su se, zajedno sa jednom do dve čete Nemaca na položajima Jabuke i Mihajlovice i četničke jedinice jačine od 1500—2000 četnika.

U svim operacijama koje je vodila 37. udarna divizija, glavnu njenu udarnu snagu predstavljala je 3. proleterska brigada. U toku marta i početkom aprila, vrlo aktivno je učestvovala u borbama na sektoru Brodarevo — Prijepolje — Pljevlja. Ona je, početkom aprila, držala položaje na liniji Bijelo Polje — Bijov grob — Maoče — Mijakovići. Desno od nje, na sektoru Berane — Polica, nalazila se 8. crnogorska brigada, a levo, na liniji Vlahovići — Hoćevina — Meljak, 4. sandžačka brigada. Brigada je dobila zadatak od štaba 37. divizije da Komarane, Brodarevo i Prijepoljsku Župu očisti od muslimanske milicije i četnika, a zatim da vrši snažan pritisak na nemački garnizon u Prijepolju i dejstvuje u zahvatu komunikacije Pljevlja — Prijepolje, na kojoj su bili vrlo živi pokreti i transporti nemačkih jedinica.

U toku noći 13/14. marta brigada je napala muslimansku miliciju (oko 800 pripadnika ove milicije) i četnike u rejonu Komarana i Brodareva (na položaju Gostun — Oštra stena — Jasen — Balići — Brodarevo — Komaran) kao i na jednu četu Nemaca koja se nalazila u Brođarevu ojačana vodom brdskih topova. Napad je izvršen sa četiri pravca, na svakom po jedan bataljon, s tim što je 2. bataljon sa prostorije Brajkovac — Kamena gora obezbeđivao levi bok brigade. Prvi bataljon je na-

padao pravcem Mioče — Bare — Gostun — Prljevine — Jasen, s tim što je u toku nastupanja imao da sa dve čete sadejstvuje 3. bataljonu u napadu na Brodarevo; 3. bataljon je napadao pravcem Kičava — Rogujevac — Podjasen — Brodarevo, dok je 4. ojačan jednom četom 2. bataljona, napadao pravcem Zečija glava — Jazovac, sadejstvujući tako snagama koje napadaju samo Brodarevo. Te noći su, u žestokoj borbi, 1. i 3. bataljon ovladali Gostunom, Jasenom, Podjasenom i drugim položajima do Brodareva, a 14. marta u 2.30 časova napali su i samo Brodarevo. Međutim, usled jakih snaga branioca i dobro utvrđene i organizovane odbrane, zatim intervencije Nemaca iz Prijepolja i uporne odbrane milicije i, najzad, usled dejstva četnika u rejonu Brajkovca i Zečije glave, Brodarevo tada nije zauzeto. Bataljoni su se u samu zoru povukli na liniju Mioče — Kičava — Grab — Kozice. Komandant brigade Vojo Todorović je obavestio: »Moral kod ljudstva bio je na visini. Borbenost ljudstva takođe je bila dobra«.[241]

Posle toga glavnina brigade se, po naređenju štaba 2. korpusa i štaba 37. divizije (od 16. i 17. marta), prebacila 19. marta na prostoriju Kamena gora — Obarde — Vlaka — Vukovo brdo, da dejstvom protiv neprijatelja na pravcu Prijepolje — Pljevlja pomogne prodor 2. proleterske i 5. krajiške divizije preko Lima u Srbiju. Istovremeno, njen 1. bataljon je zadržan sa Bjelopoljskim odredom na liniji Kičava — Grab — Mioče da napadom vezuje snage neprijatelja na prostoru Gostun — Brodarevo — Komarani. Izvršavajući pomenuto naređenje, 2. i 3. bataljon su u toku 20/21. marta prodrli na komunikaciju Pljevlja — Prijepolje, gde su neprekidno do 22. marta uveče vodili žestoke borbe sa nadmoćnijom nemačkom motorizovanom kolonom (14 kamiona pešadije) koju je, kad se razdanilo, podržala jedna baterija. U ovoj borbi koja je trajala čitavog dana, neprijatelj kome je pristiglo pojačanje od Prijepolja, imao je 43 izbačena iz stroja (zarobljen je jedan podoficir), dok smo imali samo 11 izbačenih iz stroja (mahom ranjenih). Uništen je 1 kamion i zaplenjeno 13 pušaka.

[241] Zbornik 1/16, dok. 135.

Neprijatelj je nastojao da po svaku cenu oslobodi komunikaciju, pa je već 22. marta u zoru, oko 600 Nemaca i četnika, pokušalo da odbaci naša tri bataljona sa prostorije Jabuka —• Obarde —- Kamena gora. Međutim, naše jedinice (390 ljudi) uspele su da odbace četnike preko komunikacije. U daljoj borbi odbili su i napad Nemaca na k. 1287 koji su se zatim, gonjeni od naših delova, povlačili ka Ražanom polju, vukući mrtve i ranjene. Kad su ih naši pristigli, Nemci su ponovo prihvatili borbu, braneći mrtve i ranjene sve do 21 časa, a tada su se izvukli ka Mijajlovici. Mi smo imali 9 izbačenih iz stroja, a neprijatelj 47 mrtvih i ranjenih. Tako je u borbama na Jabuci, Belom kršu (k. 1287), Alinoj steni, Vlaci, Kolovratu, Ražanom polju i Ranču izbačeno iz stroja 90 nemačkih vojnika, zaplenili smo 1 mitraljez, 1 mašinku, 5 pištolja, 2 dvogleda, 13 pušaka, nekoliko sanduka municije, 1 kamion i manje količine odeće. Naši bataljoni imali su oko 20 poginulih i ranjenih boraca. U oštrim okršajima u Ražanom polju i na Kolovratu naročito se istakao 3. bataljon.

Sutradan, 23. marta, 4. bataljon (180 boraca), razbio je u oštrim borbama na prostoru Kamena gora — Hrta — Kašica — Duge Njive — Paljika dve neprijateljske kolone (500 četnika i muslimanske milicije), a zatim je prodro u rejon Skokuća kod Lima i odbacio te neprijateljske snage u Prijepolje. U nastavku borbi, 1. i 4. bataljon su 26. i 27. marta, ojačani Bjelopoljskim odredom, vodili borbe protiv muslimanske milicije i četnika u Komaranima, Velikoj Zupi i Kamenoj gori. Treća brigada se i posle izvršenja ovih zadataka zadržala na prostoru Kamena gora — Obarde — Vukovo brdo — Kičava — Grab, odakle je produžila dejstva, sve do 30. marta, protiv Nemaca, muslimanske milicije, Vasojevićke i Bjelopoljske četničke brigade, dejstvujući na komunikaciji Pljevlja — Prijepolje i na prostoru Velika Župa — Komarani — Brodarevo. Zbog toga su jače nemačke jedinice čvrsto zaposele Mijajlovicu i Jakudu da bi zaštitile komunikacije Pljevlja — Prijepolje.[242]

[145] Zbornik III/7, dok. 163/1.

BRIGADA U MOJKOVAČKOJ OPERACIJI I BORBE U MAJU I JUNU 1944.

Krajem marta i početkom aprila 1944. Nemci su ubrzano pojačavali svoje garnizone u dolini Ibra, Zapadne Morave, Sandžaka, Crnoj Gori i istočnoj Hercegovini, i uz istovremeno koncentrisanje kvislinga — četnika i muslimanske milicije, kao i bugarskih jedinica pripremali novu ofanzivu na slobodnu teritoriju Sandžaka koja se prostirala između Tare i Lima. Zbog toga su u to vreme četničke formacije, sa osloncem na Nemce i uz podršku njihove pešadije, artiljerije i motorizovanih delova, postale veoma nasrtljive i drske, vršeći teror nad narodom i ispade u zapadnom delu pljevaljskog sreza, gde su iznenadile i zarobile komandu mesta u Meljaku. Uočivši aktivnost i namere neprijatelja, štab 37. divizije je prebacio, do 9. aprila, 2. i 3. bataljon 3. proleterske brigade iz rejona Kozice ka Pljevljima i tako ojačao 4. sandžačku brigadu koja je dejstvovala na prostoriji zapadno od Pljevalja. Čim je stigao u rejon sela Vrbice, 2. bataljon je odmah iz pokreta, u toku 9/10. aprila, sa 4. bataljonom 4. sandžačke brigade napao četničko uporište kod sela Ljuća, blizu Pljevalja, koje je branilo oko 700 četnika Pljevaljske i Pribojske četničke brigade. U brzom naletu 2. bataljon je zauzeo Podrogatac i razbio Pribojsku četničku brigadu. Ali su uži rejon Ljuća zadržali u svojim rukama četnici, odbijajući iz jako utvrđenih bunkera i kuća sve juriše jedinica 2. bataljona. Zbog toga, kao i zbog slabog sadejstva 4. bataljon 4. sandžačke brigade, 2. bataljon nije uspeo da zauzme Ljuće, pa se sutradan povukao u Potpeće. U ovim borbama poginulo je oko 60 četnika, među kojima i komandant Pljevaljske četničke brigade Jovan Jelovac. U to vreme je 3. bataljon od 8. do 11. aprila vodio borbu sa Nemcima i četnicima u re-

jonu Odžaka koje je prisilio na povlačenje ka Pljevljima. U ovim borbama je 3. bataljon imao 3 poginula i 3 ranjena, dok su četnici imali znatno veće gubitke.

Jedinice 37. divizije dejstvovale su na velikoj prostoriji, između srednjeg i donjeg toka Lima, s jedne, i donjeg toka Tare s druge strane, s tim što su glavne snage uvek dejstvovale na prostoriji pljevaljskog i bjelopoljskog sreza. Pošto je front ove divizije bio nesrazmeran u odnosu na raspoložive snage, što je, pored ostalog, otežavalo i komandovanje, štab divizije je organizovao komandovanje po sledećem: na prostoriji Berane — Bijelo Polje — Mioče — Kičava — Grab imala je da dejstvuje 8. crnogorska brigada, ojačana Bjelopoljskim odredom i jednom italijanskom brigadom, s tim što se taj odsek deli na dva pododseka: beranski (poseda 8. crnogorska brigada sa svoja nepuna tri bataljona i jedna italijanska brigada — bez jednog bataljona), pod komandom komandanta 8. brigade, sa zadatkom da na liniji Berane — Babino — Goražde — Štitari zatvori pravac od Rožaja i Bihora, i drugi bjelopoljski pododsek, pod komandom načelnika štaba 8. crnogorske brigade (dva bataljona — bez jedne čete — 8. brigade, Bjelopoljski odred i jedan bataljon alpinaca) na prostoriji Bijelo Polje — Mioče — Kičava — Grab, zatvara pravce od Sjenice i Komarana. Na široj prostoriji Prijepolje — Pljevlja predviđeno je da operišu 3. proleterska i 4. sandžačka brigada, pod neposrednom komandom štaba 37. divizije. Za rušenje komunikacije Brodarevo— Bijelo Polje, komandantu Bjelopoljskog sektora stavljen je na raspolaganje jedan vod italijanskih pionira.[243] Stab 37. divizije se nalazio u Sahovićima.

Treća proleterska brigada, tada jačine oko 600 ljudi, kontrolisala je sve pravce koji od linije Brodarevo — Prijepolje — Pljevlja izvode na slobodnu teritoriju. Levo od nje sve do Cehotine, položaje je držala 4. sandžačka brigada, sa svojih 350 boraca.

Znatno nadmoćnije udružene nemačke i četničke snage i muslimanska milicija (ukupno oko 6.000 ljudi), po završenoj koncentraciji u rejonu Pljevalja, Prijepolja. Brodareva i Rožaja, preduzele su 11. aprila rano izjutra

[243] Zbornik L16, dok. 145.

koncentričan napad na slobodnu teritoriju Sandžaka. Cilj im je bio da ovladaju slobodnom teritorijom Sandžaka i prodru preko Tare, na slobodnu teritoriju Crne Gore, gde bi se spojile sa snagama koje će napadati od Podgorice. Na taj način razdvojili bi snage 2. udarnog korpusa, nabacili ih na masive Sinjajevine i Durmitora i prinudili ih da napuste Sandžak i Crnu Goru.[244] Glavne snage neprijatelja (na glavnim pravcima motorizovane), uz podršku artiljerije, tenkova i avijacije, nastupale su od Prijepolja i Brodareva prema Bijelom Polju, Lekovini, Šahovićima i Mojkovcu, a pomoćne od Pljevalja u pravcu Kosanice, Đurđevića Tare i Zabljaka.

O nameravanoj neprijateljskoj ofanzivi, naši štabovi nisu bili obavešteni. U štab 37. divizije stigao je podatak da »Nemci napuštaju Pljevlja«, da je od Pljevalja u pravcu Prijepolja prošlo 50 kamiona sa Nemcima. Međutim, ova neprijateljska kolona je, što se docnije ustanovilo, krenula kroz limsku dolinu da ojača snage koje nastupaju pravcem Brodarevo — Bijelo Polje. Iako su se na ovoj prostoriji i dotada vrlo često vodile oštre borbe, ipak je palo u oči da je 11. aprila pojačana aktivnost na svim pravcima, a posebno da je masovnija podrška artiljerije i avijacije. I zbilja, ubrzo se pokazalo da je neprijatelj preduzeo, 11. aprila, ofanzivu na svim pravcima, pod jedinstvenom nemačkom komandom. U to vreme snage 37. divizije (3. proleterska sandžačka, 4. sandžačka i 8. crnogorska brigada), Pljevaljski i Bjelopoljski NOP odred držale su, kao što je rečeno, položaje na liniji Berane — Bijelo Polje — Kamena gora — Maoče — Podpeći — Hoćevina — Čelebići i branile slobodnu teritoriju Sandžaka i istočnog dela Crne Gore. Razvučene na ovako širokom frontu, one su bile prinuđene da se pred mnogobrojnijim i tehnički znatno nadmoćnijim neprijateljem povlače pod borbom ka reci Tari.

Treća proleterska brigada držala je položaje takođe na širokom frontu, na liniji Mioče — Lisa — Kamena gora — Kozica — Zekavice — Potpeće, odnosno od Lima do komunikacije Pljevlja — Zabljak. Neprijatelj je tog

[244] »Oslobodilački rat« knj. II, str. 217—218; B. Gledović n. č. 10—104; Zbornik III/7, dok. 163, 164, 195, 199.

dana (11. aprila) nastupao sa odseka Jabuka — Mijajlovica, i to jednom kolonom preko Kamene Gore a drugom preko Obarda ka jugu, prema položajima 4. i dve čete 1. bataljona 3. brigade. Dok je 4. bataljon tukao i odbacio Mileševsku četničku brigadu kod Kamene gore, Novovaroška četnička brigada je uspela da potisne pomenute dve čete 1. bataljona ka rejonu Gornje Vrulje, gde su oko 18 časova zauzele nov položaj. Istog dana u 6 časova izjutra, neprijatelj (oko 300 četnika sa manjom grupom Nemaca, ojačanih sa nekoliko mitraljeza, jednim topom i jednim bacačem) počeo je i od Pljevalja nastupanje ka položajima 3. i 2. bataljona na liniji Korijen — Podpeć. U početku je uspeo da potisne jednu četu 3. bataljona, ali je uskoro protivnapadom odbačen ka Ilinom brdu. Tako su se oko 16 časova naše jedinice na tom odseku održale na prvobitnim položajima.

I stanje kod 4. sandžačke brigade nije bilo nepovoljno. Naime, ona je tog dana uspela da se održi na položajima Vlahovići — Gornje Selo — Dragaši — Kakmuži — Hoćevina, u borbi sa neprijateljem jačine oko 1200 vojnika, najvećim delom četnika. Pred noć brigada je odstupila na položaje Vlahovići — Mandovac. Međutim, situacija se vrlo nepovoljno razvijala na bjelopoljskom sektoru. Tu je neprijatelj 11. aprila zauzeo položaje Lisa — Kičava — Grab i daljim pritiskom s fronta i boka zapretio da okruži 1. i 4. bataljon 8. brigade. Idućeg dana on je nastavio uspešno nastupanje i jednim krakom preko Lise, Grančareva, Selakovića i Gradine oko 15 časova stigao u rejon Oklada, dok je drugim krakom obavio naše snage sa položaja Dobrinje — Milovo koje su se zatim našle u vrlo teškoj situaciji u rejonu Modrog dola. Neprijatelj je 13. aprila zauzeo i Bijelo Polje.

Zbog sve većeg pritiska i prodora neprijatelja na bjelopoljskom pravcu bilo je naređeno da se još u toku noći 11/12. aprila hitno upute usiljenim maršem 2. i 3. bataljon 3. brigade od Potpeća i Zekavice na položaje kod Lekovine i Sahovića. Nastala je takva situacija da je bilo potrebno pregrupisavanje snaga i skraćivanje preterano širokog fronta. Naime, 37. divizija nije raspolagala slobodnim rezervama za intervencije na najugroženijim pravcima, a izvlačenje snaga s fronta bilo je utoliko teže

što su 3. i 4. brigada bile uvučene u borbe na čitavom svom odseku. Zato je, radi skraćivanja fronta, naređeno da prvo, 4. brigada posedne nove položaje na liniji Mejdanica — Vodno — Borovo — Pandurica. Time je ova brigada trebalo da primi na sebe i deo dotadanjeg fronta 3. brigade u zoni komunikacije Pljevlja — Šahovići. To je izazvalo izvesno rokiranje 4. brigade udesno, tako da je između njenog levog krila i Tare ostalo dosta nepokrivenog i nekontrolisanog prostora, što je neprijatelj mogao da iskoristi.

Pošto je glavnina 3. brigade bila usmerena ka rejonu Sahovića, u toku 13. aprila prebačena su dva bataljona 4. brigade na prostoriju Graba, iznad Lekovine, da sa 1. bataljonom 3. brigade aktivnim dejstvom obezbeđuju levi bok 3. brigade koja je imala da dejstvuje između Sahovića i Bijelog Polja. Ova tri bataljona su, istog dana oko 16 časova, preduzela napad na položaje neprijatelja Kozice — Vrulja i odbacila oko 500 četnika ka Vukovom brdu i Matarugama. Pri tome su četnici imali preko 40 izbačenih iz stroja, od kojih 25 poginulih. Tako je bar na jednom pravcu postignuto izvesno rasterećenje. Međutim, kriza na bjelopoljskom sektoru povećavala se. Zbog toga je, pored mera preduzetih na teritoriji Sandžaka, sa odseka Berana upućen jedan bataljon 8. crnogorske brigade ka bjelopoljskom odseku koji je 12. aprila stigao u Stitare.

Intervencija 3. brigade u rejonu Sahovića nije uspela. Trebalo je napasti bok i pozadinu neprijatelja koji je nastupao od Bijelog Polja ka Mojkovcu i prisiliti ga da odustane od napada, a zatim prema situaciji preduzeti dalje akcije. Komandant bjelopoljskog sektora je znao za dolazak još jednog bataljona 8. brigade sa sektora Berana, kao i za nameravanu akciju dva bataljona 3. brigade u rejonu Sahovića. Traženo je da, u vezi sa predviđenim merama, preduzme aktivna dejstva na svom sektoru. Prema tome, u toku 13. aprila, situacija je bila sledeća: neprijatelj u ofanzivi na svim pravcima; naše snage na bjelopoljskom sektoru se izvlače iz poluokruženja; 3. brigada delom snaga zatvara pravce od Kamene gore i Komarana, a sa dva bataljona hita ka rejonu Sahovića da interveniše na bjelopoljskom sektoru; 4. sandžačka zatvara

pravce koji od Pljevalja vode ka Sahovićima i Stožeru i, najzad, sa beranskog sektora pristižu pojačanja.

Procenivši situaciju koja je nastala zbog neprijateljevog prodora ka Mojkovcu, štab 2. korpusa je odlučio: »Prvo razbiti ofanzivu u Sandžaku sa 37. divizijom i dijelovima 3. divizije, a onda uputiti dve brigade na sektor Prijepolje — Rudo u cilju olakšanja 2. i 5. diviziji i stvaranja sigurnije baze u Sandžaku .. ,«[245] Vrhovni štab je odobrio ovaj plan i sa svoje strane preduzeo odgovarajuće mere.

Međutim, neprijatelj nije ispuštao inicijativu i koristeći se brojnim i tehničkim preimućstvom, produžio je nastupanje na svim pravcima. Situacija se sve više pogoršavala. Na bjelopoljskom sektoru, 1. i 4. bataljon 8. brigade bili su opkoljeni na položajima kod Modrog dola, vodeći borbu za proboj iz obruča. Za to vreme su 3. i 4. bataljon 3. brigade pristigli Plavčem brdu koje su poseli delovi Beranske četničke brigade. U borbi koja je počela 13. aprila u 10 časova, 4. bataljon je imao da likvidira neDrijatelja na ovom položaju, dok je 3. bataljon trebalo da protera neprijateljske snage sa leve obale Ljubovića, zapadno od Plavčeg brda. Međutim, neprijatelj je otvorio vatru na levi bok bataljona, tako da je samo jedna četa produžila ka kosi iznad r. Ljubovića, odakle je proterala neprijatelja prema Plavčem brdu. Ostatak 3. bataljona usmerio se prema onom delu neprijatelja koji je otvorio vatru. Na žalost, 4. bataljon je zakasnio te je neprijatelj imao vremena da privuče pojačanja i primora ova dva bataljona na povlačenje. U ovoj borbi neprijatelj je imao 24 mrtva i ranjena, a naši 7 mrtvih i 4 ranjena borca.

Sutradan je neprijatelj zauzeo Mojkovač, gde su vodili teške borbe 1. i 4. bataljon 8. crnogorske brigade. U isto vreme je 4. sandžačka odbijala snažne napade neprijatelja na liniji Bogdanovica — Vodno — Borovo — Pandurica. U takvoj situaciji su 3. proleterska i 4. sandžačka bile poluokružene, pa su se, prema naređenju štaba 37. divizije od 14. aprila, povukle pod borbom (15. aprila) kod Đavoljih lazi i Dobrilovine, na levu obalu Tare.

[145] Zbornik III/7, dok. 163/1.

U to vreme radio-veza između štaba 3. brigade i štaba divizije nije funkcionisala, te komandant divizije koji se nalazio kod štaba 3. brigade, nije mogao održavati redovnu vezu sa svojim štabom koji je tada bio kod Mojkovca. Ova okolnost je znatno otežala ionako dosta nepovoljnu situaciju.

Štab 37. divizije izdao je, 14. aprila u 11.45 časova naređenje 1. i 4. bataljonu 8. brigade da se povuku, i to 1. bataljon preko mosta u Mojkovcu, a 4. da se sa divizijskom bolnicom prebaci na levu obalu Tare, na odseku Dobrilovina — Bistrica. Naime, komandant 37. divizije je pretpostavljao da će biti organizovana odbrana u rejonu Mojkovca, pa je nastojao da snage 3. proleterske i 4. sandžačke brigade što duže borbom zadrže neprijatelja na desnoj obali Tare. Namera je bila da se olakša i rastereti situacija na mojkovačkom odseku. Međutim, zbog nepovoljnog razvoja događaja kod Mojkovca i na pravcu Pljevlja — Stožer, od toga se odustalo.

Na levoj obali Tare, kod Mojkovca, organizovana je odbrana sa glavninom 8. i jednim bataljonom 9. crnogorske brigade, a 15 aprila su stigla i dva bataljona 5. crnogorske na mojkovački front. Time su stvoreni uslovi da se preduzmu i ofanzivna dejstva na mojkovačkom odseku.

Neprijatelj je, 15. aprila, preduzeo nastupanje jakim snagama pravcem Pandurica — Stožer — Prisoje — Snježnica prema krajnjem levom krilu 4. sandžačke i time ugrozio pozadinu čitavog borbenog poretka 3. i 4. brigade, pa je i to doprinelo da se ove brigade prebace, po naređenju, tog dana na levu obalu Tare. Obe brigade su se prebacile organizovano s tim što su delovi 4. sandžačke odmah upućeni na odsek kod Đurđevića Tare.

Ovo je bio najteži i najsloženiji period mojkovačke operacije u kojem je glavnina 37. divizije, a naročito 3. proleterska brigada, odigrala značajnu ulogu. I pored energičnog i jakog pritiska brojno i tehnički nadmoćnijeg neprijatelja, manevri i pokreti jedinica vršeni su i na najugroženijim pravcima organizovano. Naime, pet punih dana (od 11. do 15. aprila zaključno) jedinice 37. divizije vodile su, sa svojih 1200 boraca, borbu protiv daleko mnogobrojnijeg udruženog neprijatelja (nemačkih i četničkih snaga i muslimanske milicije — ukupno oko 10.000 ljudi)

podržanog jakom artiljerijom, tenkovima i avijacijom. Time je stvoreno vreme potrebno za dovođenje pojačanja na mojkovački sektor i za organizovanje ofanzivnih dejstava. Naime, posle kratkog predaha, 37. divizija je sa 5. crnogorskom proleterskom brigadom, po naređenju štaba 2. korpusa, u toku noći 16/17. aprila preduzela protivnapad na neprijateljske snage u Sandžaku.

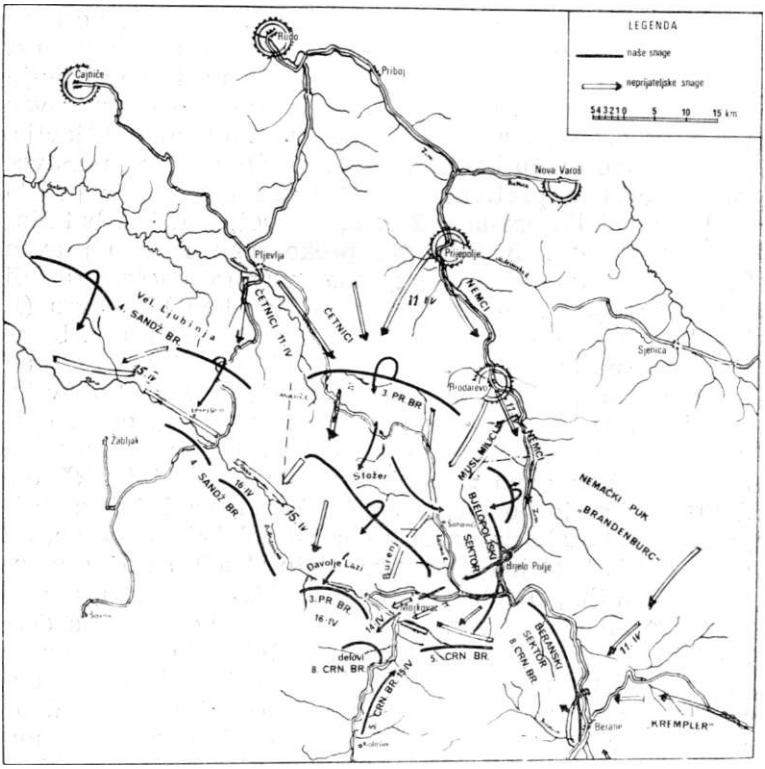

Borbe kod Mojkovca od 11. do 16. aprila 1944. Povlačenje na levu obalu Tare

Zapovešću štaba 2. udarnog korpusa od 16. aprila predviđeno je da se protivnapad preduzme: jednom kolonom sastava dva bataljona 5. i jedan bataljon 8. crno-

gorske brigade, pod komandom komandanta 5. crnogorske brigade Vujadina Popovića, pravcem Bjelojevići — Brskovo — Medeno guvno — Razvršje — Pale — Jabučno, a drugom, od dva bataljona 8, jednog bataljona 5. i jednog bataljona 9. crnogorske brigade, pod komandom komandanta 8. crnogorske brigade Blaža Markovića, pravcem Mojkovac — Lepenac — Cer — Obod — Potrk.

S obzirom na to što su 3. proleterska i 4. sandžačka brigada tek bile završile naporne borbe, štab 2. korpusa je naredio da ove dve brigade u početku sadejstvuju u protivnapadu, »prema mogućnosti«, nastojeći da dejstvuju Međutim, štab 37. divizije je blagovremeno organizovao jedna pravcem Burenj — Cer, a druga u pravcu Pljevlja. dejstvo ovih dveju brigada koje su vrlo efikasno učestvovale u opštem protivnapadu.[246] Treća brigada je počela protivnapad 17. aprila u 2 časa, sa svojim 1. i 3. bataljonom iz rejona Đavoljih lazi, preko reke Tare u pravcu Sahovića. Bataljoni su istog dana snažnim naletom razbili četnike na prostoru Prošćenje — Sige kod Mojkovca (1. bataljon je dejstvovao sa južne strane Krstača, a 3. bataljon severno od Graca). Neprijatelj je vrlo brzo proteran i brigada je preko Burenja i Cera izbila kod Sahovića. Sutradan, 18. aprila rano izjutra brigada je prodrla preko komunikacije Šahovići — Bijelo Polje i nastavila oštru borbu čitavog dana sa četnicima na Gradini i Mokrom dolu, severoistočno od Sahovića. Beranska četnička brigada je pokušala da pruži otpor na položaju Gradina, ali su je 2. i 3. bataljon u prvom naletu zbacili sa ovog položaja. Međutim, u toku gonjenja ka Modrom dolu, neprijatelj je ubacio nove snage od Jabučne kose prema desnom boku brigade, tako da je ona bila prinuđena da se povuče na Gradinu. Svi pokušaji neprijatelja da se dokopa Gradine ostali su bezuspešni. U toku prvog dana protivnapada situacija se razvijala povoljno na svim pravcima, tako da su jedinice izbile na liniju Rakita — Majstorovina — Dijo — Slijepač most — Tustovo — Lijeska. Stab 37. divizije izdao je, 18. aprila pre podne, zapovest za dalje nastupanje svih jedinica na mojkovačkom frontu. Tako je kolona pod komandom Vujadina Popovića trebalo

Zbornik III/7, dok. br. 179.

da produži nastupanje pravcem Lepenac — Zari — Bojište — Boroševine — Cerovo — Rakonie — Bijelo Polje; a kolona pod komandom Blaža Markovića pravcem Oklade — Banja Selo -— Bijelo Polje. Isto tako, naša 3. proleterska brigada imala je da produži nastupanje pravcem Plavče brdo — Lisa planina i dalje prema dolini Lima, a 4. sandžačka pravcem Stožer — Blaškovo — Kovren — Grab.[247]

Međutim, 18. aprila oko podne situacija se naglo pogoršala.[248] Pošto je dobio nova pojačanja, neprijatelj je (sada jačine oko 8000 vojnika) odmah prešao u opšti protivnapad i potisnuo desno krilo kolone Vujadina Popovića i levo krilo 4. sandžačke brigade i povratio Sahoviće. Na to je štab 37. divizije 18. aprila u 17.15 časova izdao novo naređenje za dalja dejstva na čitavom mojkovačkom frontu.[249] Prema tom naređenju, kolona Vujadina Popovića trebalo je da nastupa pravcem Lisičina — Majstorovine i pravcem Slijepač most — Bojište, a kolona Blaža Markovića pravcem Pali — (Tustovo) — Jabučna kosa — Kulina. Za 3. proletersku brigadu predviđeno je da sa tri bataljona nastupa pravcem Lijeska — Sljemena — Vitljanovo brdo — Crvena Lokva u bok neprijatelja pred frontom 4. sandžačke brigade, na pravcu Meki do i Crvena Lokva. Jedan bataljon 3. brigade treba da ostane u rejonu Sahovića. Četvrtoj sandžačkoj je naređeno da po svaku cenu održi položaje Pavlovo brdo — Burenjski dol i da, čim se ispolji dejstvo 3. brigade, pređe u nastupanje.

Međutim, ishod borbe kolone Vujadina Popovića koja je više puta jurišala bio je neizvestan, a i situacija na krajnjem levom krilu 4. sandžačke brigade nije bila povoljna, pa je doneta odluka da se u toku noći 19/20. avgusta jedinice 37. divizije i 5. crnogorska brigada povuku na levu obalu Tare i na severozapadne padine Bjelasice.[250]

Treća proleterska brigada je rasporedila svoja tri bataljona na prostoriji Gornja i Donja Polja do Dobrilovine, a jedan u Bistrici, sa zadatkom da odsudnom odbranom od Podbišća do Đavoljih lazi spreči po svaku cenu

[247] Zbornik 1/16, dok. 153.
[248] A VII, k. 1253, reg. br. 28/1.
[249] Isto.
[250] Zbornik 1/16, dok. 154.

prodor neprijatelja preko Tare, a naročito na pravcu Mojkovac — Kolašin, na kome su preko mosta kod Mojkovca napadale najjače snage neprijatelja.[251] U vezi s tim brigada je na Borovnjačkom kršu izradila na više mesta zaklone za mitraljeze i puškomitraljeze, a kod samog mosta koje je branio 2. bataljon 3. brigade, u najbližu kuću na levoj obali Tare postavljena je posada sa jednim puškomitraljezom i jednim lakim bacačem. Na sam most postavljene su prepreke od bodljikave žice. U slučaju da neprijatelj ipak uspe da pređe preko mosta, brigada je bila dužna da ga odlučnim protivnapadom odbaci na desnu obalu Tare. Osma brigada bila je sa tri bataljona na prostoriji Podbišće — Mali Prepran — Donja Štitarica, a jednim bataljonom u selu Sjerogošte, a 4. sandžačka je branila prelaze na Tari od Dobrilovine do Lever Tare, sa jačim grupisanjem na levom krilu, s tim da jedan bataljon prebaci od Lever Tare u pravcu Kosanice.

U to vreme su se na slobodnu teritoriju Crne Gore povukli partijski komiteti, organi narodne vlasti i jedan broj partizanskih porodica iz Sandžaka. Narod koji je ostao na ponovo okupiranoj teritoriji Sandžaka podnosio je velike žrtve i stradanja. Nemci su sa četnicima i muslimanskom milicijom vršili velike, često svirepe represalije nad stanovništvom koje je bilo prinuđeno da se u velikom broju, po dubokom snegu, mećavi i kiši, sklanja u šume i planine, gde je sa nestrpljenjem očekivalo protivofanzivu NOVJ iz Crne Gore i ponovo oslobađanje izgubljene teritorije Sandžaka. Uz to, Nemci su sa četnicima i muslimanskom milicijom u Pljevljima, Prijepolju, Novoj Varoši, Priboju i drugim mestima Sandžaka hapsili, streljali i deportovali u koncentracione logore istaknute pristalice, saradnike i simpatizere NOB-e. Sve je to uticalo na moral i rešenost svakog borca i rukovodioca 3. brigade da, bez obzira na žrtve i napore, spreči neprijatelju prodor preko Tare, da slomi njegovu ofanzivu i što pre krene u napad na neprijatelja u Sandžaku.

Neprijatelj je pokušao da pređe Taru preko mosta kod Mojkovca koji je neposredno branila jedna četa 2. bataljona 3. brigade, naoružana jednim teškim mitralje-

[251] Isto.

zom, sa četiri puškomitraljeza i jednim teškim bacačem. Prethodno je izvršio jaku vatrenu pripremu koja je počela 21. aprila u 16 časova. Tako je sa Uloševine tuklo položaj kod mosta pet teških bacača; od Lepenice su dejstvovale dve haubice, a sa položaja severno od Mojkovca tukla su dva brdska i jedan protivkolski top. Glavna vatra bila je usmerena na položaj na Borovnjačkom kršu. Istovremeno je neprijatelj dejstvovao i vrlo snažnom vatrom iz pešadijskih oružja, naročito u toku noći 21/22. aprila kada je na položaje na Borovnjačkom kršu povremeno otvarao vrlo jaku vatru iz svih vatrenih sredstava. U 8 časova 22. aprila, posle kratke ali snažne vatrene pripreme, krenulo je preko 300 četnika Pavia Đurišića u napad na most. Napred je išla grupa od pedesetak četnika sa sekirama za sečenje žičanih prepreka. Pokušali su da uz vatrenu podršku osvoje most jurišem. Međutim, i pored velikih gubitaka, kiše koja je neprestano* padala, otvorenih rovova punih vode i uraganske artiljerijske vatre, svi borci su i danju i noću čvrsto branili svoje položaje i odbijali sve juriše četnika. Tako je i ovaj juriš na most dočekan jakom vatrom i neprijatelj se uz velike gubitke dao u panično povlačenje. Borci i rukovodioci 2. bataljona su odsudnom, samopregornom odbranom, po cenu velikih gubitaka (11 poginulih i ranjenih) sprečili prodor najopasnije neprijateljske grupacije od Mojkovca u pravcu Podbišća i Kolašina. Na taj način su jedinice 3. proleterske brigade, kao i ostale snage 37. i 3. divizije, od 19. do 23. aprila slomile ofanzivnu moć neprijatelja i stvorile potrebne uslove za protivudar 2. udarnog korpusa na Sandžak.

Za to vreme je štab 2. korpusa relativno brzo pregrupisao snage i 37. divizijom i 5. crnogorskom proleterskom brigadom, kao i sa dva bataljona 7. crnogorske brigade preduzeo u toku noći 23/24. aprila opšti protivudar na neprijateljeve snage u Sandžaku. Prema zapovesti štaba 2. udarnog korpusa od 23. aprila u 17 časova, protivnapad na mojkovačkom frontu predviđen je u dve kolone: desna ukupno šest bataljona (5. crnogorska brigada i dva bataljona 7 crnogorske brigade), pod komandom komandanta 3. divizije, nastupa opštim pravcem s. Pržišta — Razvršje — Slijepač most — Jabučna — Bijelo Polje, sa

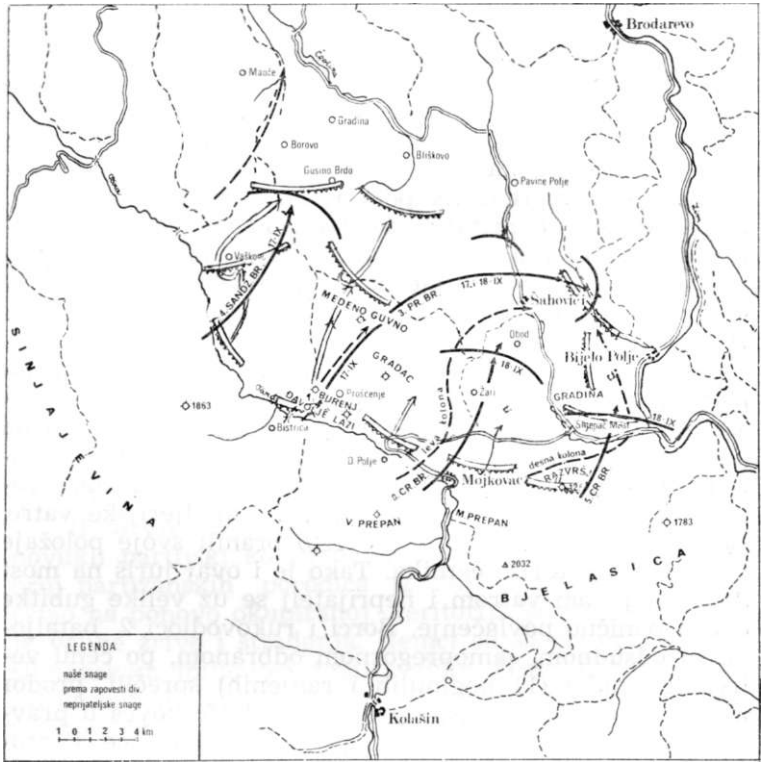

Prvi protivnapad naših snaga kod Mojkovca od 16. do 18. aprila 1944. godine

zadatkom da tuče neprijatelja i oslobodi Bijelo Polje; leva ukupno deset bataljona (3. proleterska brigada, 8. crnogorska brigada i dva bataljona 1. brigade italijanske divizije »Garibaldi«), pod komandom komandanta 37. divizije, nastupa opštim pravcem Mojkovac — Šahovići — Pljevlja, usmeravajući deo snaga ka Brođarevu, a deo ka Kosanici; 4. sandžačka dejstvuje na pravcu Đurđevića Tara — Kosanica — Borovo.

U duhu ove zapovesti i zapovesti štaba 37. divizije,[252] 3. proleterska brigada je prešla u napad 1, 2. i 3. bataljo-

"• Zbornik, isto, dok. 158.

nom iz rejona Borovnjačkog krša u pravcu Mojkovca, Uloševine, Burenja i Cera, a 4. bataljonom od Đavoljih lazi u pravcu Pavlovog brda i Burenja.[253] Na pravcu nastupanja glavnih snaga 1, 2. i 3. bataljona 3. proleterske brigade, neprijatelj je na položajima Mojkovač •— Uloševina — Krstac imao oko 1000 vojnika, dok su pomenuta tri bataljona brojala ukupno oko 400 boraca i, pored pušaka raspolagala sa dva teška bacača, 6 teških mitraljeza i 20 puškomitraljeza. Prvi sudar bio je na desnoj obali Tare, kada je 2. bataljon u brzom naletu prešao preko mosta, odbacio neprijatelja prema Mojkovcu i uspostavio mostobran za prelazak 1. i 3. bataljona i ostalih jedinica brigade. Odmah posle toga prebacili su se preko mosta 1. i 3. bataljon i napali četnike na Uloševini i Krstaču.

Treći bataljon je učestvovao sa 8. crnogorskom brigadom u oštrim borbama na Uloševini i Bojnoj njivi, gde je slomljen otpor četničkih i nedićevskih snaga. Za to vreme su 1. i 2. bataljon obilaznim manevrom između Uloševine i Slatine ovladali Komom, Bumbulovim brdom i Sigom i još za vreme mraka izbili na Burenj. Ovim prodorom i dejstvima sa Burenja u pravcu Lepenca i Cera, 1. i 2. bataljon su ugrozili desni bok i pozadinu neprijateljskih snaga na Uloševini, Bojnoj njivi i Razvršnju, gde su jedinice 8. i 5. crnogorske i 3. bataljon 3. brigade, posle uporne borbe, razbile neprijateljske snage i odbacile ih preko Lepešnice i Ravne Rijeke ka Šahovićima i Bijelom Polju. U toj borbi za ove prve položaje, 3. bataljon je imao 7 izbačenih iz stroja, među kojima i komandira čete Branka Dučića koji je hrabro poginuo na Bojnoj njivi, dok je neprijatelj samo na pravcu nastupanja 3. proleterske brigade ostavio 50 poginulih i zarobljenih četnika. Za to vreme se 4. bataljon 3. brigade noću 23/24. aprila prebacio preko Tare kod Đavoljih lazi i preko Pošćenja izbio na Pavlovo brdo i Burenj, gde se spojio sa glavninom brigade. Jednovremeno je 4. sandžačka brigada, nastupajući od Đurđevića Tare i Prenčana, izbila na liniju Krupice —- Kostanica — Glibaći.

U toku noći 23/24. i sutradan 24. aprila, jedinice 37. divizije, 5. crnogorske brigade i dva bataljona 7. crnogor-

[253] Isto, 159, 165.

ske brigade (iz 3. divizije) uspele su da na mojkovačkom sektoru i na desnoj obali Tare razbiju i teško poraze četničke i nedićevske snage i manje nemačke jedinice i da ih odbace prema Bijelom Polju, Kovrenu i Pljevljima. U toku 24. aprila, naše snage su napredovale na svim pravcima i izbile na liniju Oštrelj — Slijepač most — Jabučna — Ujniće — Lisa — Bliškovi — Stožer. Neprijatelj je odstupao vrlo užurbano, a na nekim pravcima se dao i u panično bekstvo.

U narednim borbama, 3. proleterska brigada je orijentisana prema Pljevljima i Prijepolju. Ona je već u toku noći 25/26. aprila prodrla u rejon Kovrena gde je razbila jednu nemačko-četničku kolonu, izbacivši iz stroja 30 Nemaca (od kojih 10 mrtvih i 2 zarobljena). U isto vreme je njen 2. bataljon, 26. aprila oko 15 časova, naišao na jednu neprijateljsku kolonu, jačine oko 150 Nemaca i milicionara koju je, posle oštre borbe na Grapskom brdu i Biohovcu razbio i odbacio prema Komaranu. Neprijatelj je imao 37 izbačenih iz stroja, među kojima je poginuo i zloglasni organizator i komandant muslimanske komaranske milicije Husein Rovčanin. Ali je i 2. bataljon vrlo skupo platio tu pobedu jer je, pored tri ranjena borca, imao dva poginula hrabra rukovodioca, komandanta bataljona Sava Cvijovića i zamenika komandira čete Dušana Jelovca.

Pošto se neprijatelj zadržao na položajima u rejonu Bijovog groba i Bijelim trlima, upućen je 1. bataljon 3. brigade da ga 28. aprila napadne i odbaci. Tog dana bila je slaba vidljivost (kišovito sa gustom maglom), pa je bataljon uspeo da iznenadi neprijatelja (oko 300 Nemaca i milicionara) i odbaci sa položaja u pravcu Komarana. U tim borbama neprijatelj je imao 32 izbačena iz stroja, od kojih 15 mrtvih i 7 zarobljenih. Jedinice 37. i 3. divizije ponovo su 28/29. aprila oslobodile Bijelo Polje i produžile nastupanje ka Brođarevu, Prijepolju i Pljevljima.

Do kraja aprila 1944. godine, snage 37. i 3. divizije su slomile ofanzivu neprijatelja i povratile slobodnu teritoriju Sandžaka. Veliku ulogu u svim borbama u aprilu odigrala je 3. proleterska brigada.[254]

[254] Isto.

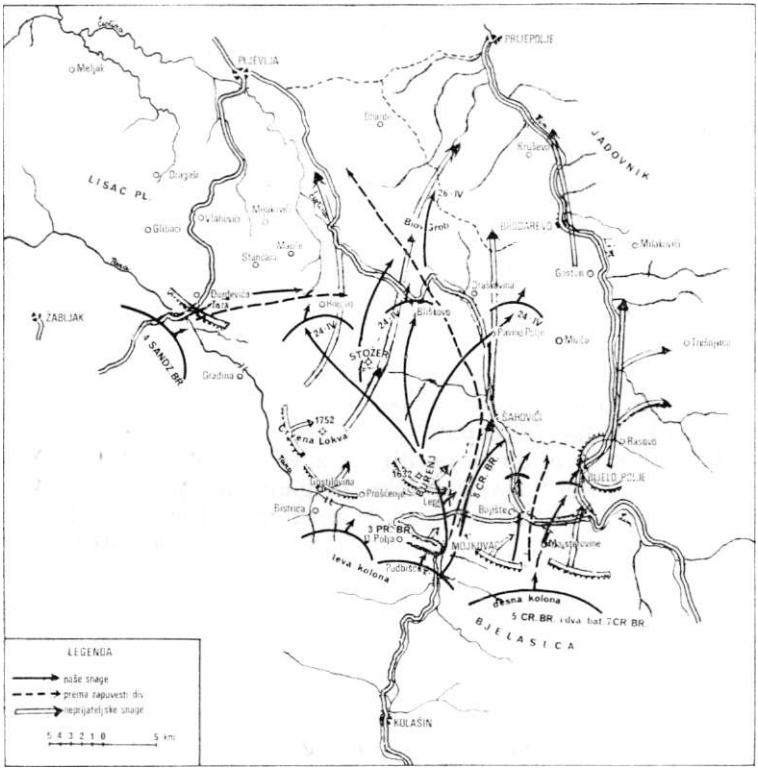

Opšti protivnapad naših snaga kod Mojkovca od 23. do 26. aprila 1944. godine

Borbe brigade u maju i junu 1944.

Odmah posle završetka mojkovačke operacije bilo je potrebno izvršiti snažan pritisak ka Pljevljima i sabiti neprijatelja u najuži rejon grada, uz istovremena dejstva u dolini Lima, kako bi se neprijatelj na odseku Bijelo Polje, Brodarevo, Zupa prebacio na desnu obalu reke. Već 1 maja, 2. bataljon 3. brigade, (oko 120 boraca, sa 1 teškom »bredom« i 8 puškomitraljeza) izvršio je brz i energičan protivnapad na Pljevaljsku četničku brigadu (oko 600 četnika sa 3 teška mitraljeza i 10 puškomitraljeza) na

položajima Kozica — Vukovo brdo. Ovaj bataljon je veštim manevrom uspeo da počesno tuče neprijateljske snage i da ih protera ka Matarugama. Pri tome je 2. bataljon imao 5 izbačenih iz stroja, od kojih 3 poginula (među njima i komandir 2. čete Periša Terzić), dok je neprijatelj imao 20 mrtvih i ranjenih. Ka rejonu Vukova brda neprijatelj je dovukao nova pojačanja — Mileševsku četničku brigadu i jedan bataljon Pljevaljske četničke brigade, ukupno oko 600 ljudi sa 10 automatskih oruđa, koje je podržavala i nemačka artiljerija sa Mijajlovice. Međutim, u snažnom napadu pred zoru 2. maja, 1, 3. i 4. bataljon S. proleterske brigade (oko 380 boraca naoružanih i sa 4 teška mitraljeza i 25 puškomitraljeza) iznenadili su na Vukovom brdu i u oštroj borbi razbili Mileševsku i glavninu Pljevajske četničke brigade, nanevši im velike gubitke: 62 mrtva, 30 ranjenih i 4 zarobljena. Ranjen je komandant Mileševske četničke brigade, a njegov zamenik je poginuo. Zaplenjena su 2 puškomitraljeza i nekoliko pušaka, pištolja i konja. Zahvaljujući snalažljivosti boraca i umešnom komandovanju starešina, naši bataljoni su imali samo 1 poginulog i 2 ranjena borca.[255] Tako je propao i ovaj pokušaj četnika da pod komandom Pavia Đurišića zadrže prodor 37. divizije Prema Pljevljima i Prijepolju.

Uspesi 3. proleterske brigade na Kozici i Vukovom brdu imali su veliki vojnički i politički značaj za dalji razvoj NOB u Sandžaku. Oni su, zajedno sa uspesima u mojkovačkoj operaciji, ubrzali masovno dezertiranje prisilno mobilisanih seljaka u četnike i naglo raspadanje oružanih četničkih formacija u Sandžaku. Tako su u to vreme potpuno razbijene, demoralisane i rastrojene Pribojska, Mileševska, Novovaroška i Bjelopoljska četnička brigada i svedene na po 100 do 150 četnika.[256] Nemci su pokušavali svim silama da ih reorganizuju, održe na okupu i iskoriste u daljoj borbi protiv NOVJ. Ali, jedino se tada još održala Pljevaljska četnička brigada koja je brojala oko 600 ljudi i činila oružano jezgro sandžačkih četnika, pogotovo njen Meljački bataljon.

[255] Zbornik (1/16 dok. 168,2 i 181.
[256] Zbornik III/7, dok. 231, 241.

Posle borbe na Vukovom brdu, 3. brigada je mogla biti usmerena na prostoriju Velika župa — Kamena gora, kako bi pritiskom na komunikaciju Brodarevo — Prijepolje — Jabuka vezala neprijatelja i time obezbedila i pomagala napad 8. i delova 5. crnogorske brigade na Brodarevo. Za to vreme brigada je vodila manje borbe u rejonu Zupe. Međutim, naše snage koje su napadale Brodarevo i ušle u njega noću 2/3. maja, morale su ga napustiti zbog intervencije nemačkih tenkova od Prijepolja. Trebalo je ponovo napasti neprijateljske snage na prostoriji Komarana. Za to vreme je 4. sandžačka brigada vršila s juga pritisak ka Pljevljima. U takvoj situaciji 3. brigada je trebalo da glavninom (sa prostorije Jabuka — Kamena gora — Otilovići) produži dejstvo na komunikaciju Prijepolje — Pljevlja, a jednim bataljonom da sadejstvuje 8. crnogorskoj pravcem Jagnjilo — Hrta. U ponovnom napadu na Brodarevo, 8. i delovi 5. crnogorske brigade uspeli su da ga oslobode 4/5. maja i da suzbiju pokušaj jedne nemačke motorizovane kolone da ponovo ovlada ovim garnizonom. Pri tome su neprijatelju naneseni veliki gubici, a muslimanska milicija je delom proterana na desnu obalu Lima, a delom se povukla ka Prijepolju. U Brođarevu je zaplenjeno: 1 tenk, 2 oklopna automobila, 1 kamion sa protivkolskim topom, 2 teška mitraljeza »breda« sa dosta municije, 1 teški bacač, 2 nemačka puškomitraljeza i druga ratna oprema. Sav taj plen je podeljen na brigade koje su učestvovale u ovoj operaciji.

Delovi 8. crnogorske i 3. proleterske brigade uspešno su odbijali sve pokušaje neprijatelja da od Prijepolja ponovo prodre ka Brođarevu. Isto tako vođene su narednih dana česte borbe na komunikaciji Prijepolje — Pljevlja. U toku 6. i noći 6/7. maja 3. brigada je vodila vrlo oštre borbe na položajima Seljašnica, Vlaka i na Vijencu, protiv udruženih nemačko-četničkih snaga. Istovremeno je £. brigada nastupala od Komarana ka komunikaciji Prijepolje — Jabuka.[257] Komunikacija Prijepolje — Pljevlja bila je u to vreme od posebne važnosti za neprijatelja. Ona je bila glavna za vezu Srbije, preko Sandžaka, sa

[257] Zbornik 1/16, dok. 170—172.

Bosnom. Njome je od Novog Pazara preko Sjenice, Prijepolja, Pljevalja i Cajniča i dalje za Bosnu, neprijatelj vrlo živo saobraćao u jednom i drugom pravcu. Pošto je deo između Prijepolja i Pljevalja bio za neprijatelja najugroženiji i najnesigurniji, nastojao je da jakim posadama na položajima Jabuka, Kamena gora, Mijajlovica, Mataruge obezbedi neometan saobraćaj. Nastojeći da odbace 3. brigadu od pomenute komunikacije, Nemci su već 6. maja (sa oko 200 vojnika), uz snažnu artiljerijsku podršku preduzeli napad od Jabuke na 3. bataljon koji je držao položaje na Vlaci i Jablanici. Međutim, zbog snažnog otpora bataljona, povukli su se tog dana na polazne položaje. Sutradan, 7. maja, obnovili su napad sa dve kolone od 650 vojnika u pravcu Kamene Gore i Obarde. Pri tome je glavna kolona od oko 500 nemačkih vojnika napadala Brezovu ravan i Kamenu goru koje su držali 1. i 3. bataljon, a pomoćna kolona od oko 150 Nemaca nastupala je prema položaju 4. bataljona na Obardi. Težište glavnog napada bilo je usmereno preko Kamene gore na tt. 1483, položaj 3. bataljona. U toj veoma krvavoj bliskoj borbi prsa u prsa, 1. i 3. bataljon su do 12 časova odbijali sve juriše Nemaca, odbacujući ih na polazne položaje. Međutim, Nemci su odmah posle podne obnovili napad, uspeli da ovladaju tt. 1483 i potisnu 3. bataljon ka Sajnovom kraju. Nemci su se u toku noći 7/8. maja utvrdili na zauzetoj Kamenoj gori. Za to vreme je 4. bataljon (7. maja) odbacio nemačku pomoćnu kolonu koja je napadala njegov položaj na Obardi, a 2. bataljon je odbacio četnike koji su nastupali od Otilovića u pravcu Kozice.

U toku noći 7/8. maja brigada je 1, 3. i 4. bataljonom napala nemačke jedinice (jačine 500 vojnika) koje su zanoćile na Kamenoj gori. Radi toga su 2. i 4. bataljon dovedeni na položaje 1. i 3. bataljona. S druge strane, i neprijatelj se odmah utvrdio na zauzetom položaju. Dok je 4. bataljon napadao frontalno s južne strane radi privezivanja neprijatelj, 1. i 3. bataljon su pošli u obuhvatni napad. Drugi bataljon je u prvo vreme zadržan u rezervi. Kad su bataljoni u 3.30 časova krenuli u napad, neprijatelj ih je osetio i otvorio ubitačnu vatru. Razvila se ogorčena borba, često i prsa u prsa, i neprijatelj je ujutru u 5 časova odbačen sa položaja. Svi pokušaji da se u odstupanju

zadrži na uzastopnim položajima ostali su bez uspeha. Pod stalnim pritiskom naših bataljona morao se povlačiti na prvobitne položaje u zoni same komunikacije. U ovoj vrlo oštroj borbi imali smo 5 mrtvih i 28 ranjenih boraca i rukovodilaca.[258] Poginuli su i komandant 1. bataljona Radomir Rakočević i njegov zamenik Andrija Rvović. A od 6. do 8. maja, gubici nemačkih jedinica iznosili su oko 10 mrtvih i ranjenih i 9 zarobljenih, dok je 3. proleterska brigada imala 39 poginulih i ranjenih boraca i rukovodilaca.

Sredinom maja se u zoni Prijepolje — Pljevlja nalazio jedan nemački puk. Inače, na dominantnim tačkama komunikacije Prijepolje — Pljevlja, u rejonu Jabuke i Mijajlovice, neprijatelj se neprekidno utvrđivao, držeći tu stalnu nemačku posadu, pored kvislinških jedinica koje su branile prilaze nemačkim položajima. U rejonu Jabuke bio je jedan nemački bataljon (oko 400 vojnika) koji je raspolagao sa nekoliko tenkova i artiljerijom. A od četničkih formacija, glavnu snagu je činila Pljevaljska brigada (oko 600 četnika), zatim delovi razbijenih Pribojske (oko 200 četnika) i Novovaroške brigade (oko 150 četnika) i jedna jedinica Pavia Đurišića (oko 200 četnika). Na prostoriji Bobovo — Meštrovac — Čelebić — Foča nalazio se četnički odred jačine oko 800 četnika, pod komandom Vasilija Bodiroge. Pored toga, manji broj četnika bio je u Velikoj Župi, prema jedinicama 8. crnogorske brigade. Od muslimanske milicije na desnoj obali Lima i na prostoriji Velike Župe nalazilo se oko 1500 ljudi. To je muslimansko stanovništvo, najvećim delom iz Komarana i Velike Župe, dok je jedan deo mobilisanih bio iz Pljevalja i Prijepolja.

U to vreme su brigade 37. divizije dejstvovale: 8. crnogorska na komunikaciju Brodarevo — Prijepolje, napadajući ka Prijepolju; 3. proleterska u zoni komunikacije Prijepolje — Pljevlja, dejstvujući na neprijateljske snage duž ove komunikacije; 4. sandžačka na prostoriji južno od Pljevalja, vršeći pritisak ka pljevaljskom rejonu. Treća divizija se prebacila na desnu obalu Lima, gde je

[258] Zbornik 1/16, dok. 175.

ugrožavala komunikaciju Sjenica — Prijepolje, kao i sam rejon Sjenice.

Od 18. do 20. maja 3. brigada je napadala neprijateljske posade u zoni komunikacije Prijepolje — Pljevlja, i to sa juga i severa, radi čega je prethodno prebacila dva bataljona severno od ove komunikacije na širu prostoriju Babina. Istovremeno je postavila i zasede na komunikaciju Prijepolje — Priboj. Ona je i u to vreme izvodila vrlo intenzivne akcije protiv nemačkih, četničkih i milicionarskih jedinica između Lima i Čehotine, u rejonima Kamene gore, Babina, Seljašnice, Mijajlovice i Otilovića, nanoseći neprijatelju gubitke i ne dozvoljavajući mu da se širi ka slobodnoj teritoriji. Tako je neprijatelj sabijen na najužu okolinu Pljevalja, Prijepolja i pojedinih utvrđenih rejona duž komunikacije između ova dva grada. Bio je dobro utvrđen kako u gradovima tako i na pojedinim tačkama duž komunikacije Prijepolje — Pljevlja, a uz to je raspolagao vrlo moćnom tehnikom i prevoznim sredstvima, koji su mu omogućavali da za kratko vreme interveniše prema bilo kojoj tački duž navedene komunikacije. S druge strane, naše jedinice nisu raspolagale odgovarajućom tehnikom da bi mogle preduzeti odlučne napade na bilo koju važniju utvrđenu tačku u zoni pomenute komunikacije.

Dolaskom 5. krajiške i 2. proleterske divizije na prostoriju Sandžaka i gornjeg toka Lima, 37. divizija je (bez 8. crnogorske brigade) dobila zadatak da izvrši manevar na prostoriju između donjeg toka Lima i Drine i da dejstvuje na prostoriji Prijepolje — Priboj — Rudo — Pljevlja, vršeći istovremeno pritisak na komunikaciju Prijepolje — Pljevlja sa severne strane. Na prostoriji južno od ove komunikacije imala je da dejstvuje 5. krajiška divizija, dok je 17. divizija trebalo da se pojavi na prostoriji Čajniče — Celebić — Meljak.

Prema zapovesti štaba 37. divizije od 25. maja, 3. brigada se u toku 26. maja prebacila na prostoriju Lađane — Hoćevina — Šljivansko — Pliješevina, zapadno od Pljevalja, gde je 28. maja sa 3. i 4. bataljonom vodila borbu u rejonu Lađana i Bjelova brda protiv Nemaca i četnika koje je odbacila u pravcu Pljevalja. Zatim je izvršila pokret preko Ćehotine, Boljanića, Milakovca, Rito-

šića, Klade, Lisine, Bačine i Bučja i razmestila se na prostoriji Krnjača — Bučje — Vrbovo — Ožalj. Narednog dana je produžila marš pravcem Ožalj — Zabrdni Toči — Korita i izbila na Pobijenik i Pribojski Goleš.[259] Otada pa do 6. juna, ona je sa 4 sandžačkom brigadom vodila borbu protiv četnika i muslimanske milicije, na prostoriji Priboj — Rudo — Poblaće. Za to vreme je njen 3. bataljon učestvovao, sa jedinicama 4. sandžačke brigade, u borbama i razbijanju Cajničke i Višegradske četničke brigade. On je razbio Fočansku četničku brigadu u rejonu Poblaća i odbacio je u Čajniče. U isto vreme su 1. i 4. bataljon proterali pribojske četnike i muslimansku miliciju iz Priboja na desnu obalu Lima i uništili 4 nemačka kamiona koji su saobraćali na komunikaciji Priboj — Prijepolje.[280]

Ova uspešna dejstva na levoj obali donjeg toka Lima privremeno je prekinuta neprijateljska ofanziva na pravcu Pljevlja — Zabljak. Osnovnu snagu neprijatelja činile su nemačke jedinice koje su potisnule 5. krajišku diviziju i izbile na Taru, a odatle produžile ka Zabljaku. Usled ovog prodora Nemaca, 37. divizija je imala da hitno nastupa ka jugu i dejstvuje na komunikaciju Pljevlja — Kosanica, u rejonu Potpeća. Međutim, neprijatelj se, usled pritiska 5. i 17. divizije, kao i približavanja 37. divizije, povukao 8. juna u Pljevlja, pa se 3. brigada u sastavu 37. divizije vratila 9/10. juna preko Cehotine na prostoriju između Prijepolja, Priboja i Rudog. Tu je dejstvovala protiv neprijateljskih snaga, mahom četničkih, koje su se počele pojavljivati na toj prostoriji čim su je naše dve brigade napustile. Zatim je 3. brigada usmerena ka komunikaciji Prijepolje — Pljevlja, gde su vođene borbe u toku 17. i 20. juna. Naime ona je iznenada, sa veće daljine, bačena u zasedu na ovu komunikaciju, tako da kada su naišli prednji neprijateljski delovi iz Pljevalja, ona ih je odmah proterala uz velike gubitke. Međutim, borba se produžila, jer je neprijatelj dovlačio pojačanja iz Pljevalja. Prvi i 4. bataljon, ojačani jednom četom 3. bataljona (ukupno 238 boraca, naoružanih sa 15 puškomitraljeza, 2 teška mitraljeza i 2 teška bacača) bili

[259] Zbornik 1/16, dok. 190 i 191.
[200] Isto, dok. 197 i 199.

su, u borbi 17. juna, neposredno angažovani protiv oko 450 Nemaca i 100 četnika. Neprijatelja je podržavala jedna baterija topova. Najoštrije borbe vođene su na Mijajlovici i na komunikaciji Mostište — Mijajlovica — Pljevlja. U toj borbi je poginulo 30 Nemaca i 9 četnika, dok je ranjeno oko 40 Nemaca i četnika; uništeno je i oštećeno 6 nemačkih kamiona, a zaplenjeno 15.000 puščanih metaka, 60 ručnih i 80 tromblonskih bombi, nekoliko nagaznih mina, 1 mašinka i veća količina vojne odeće i obuće. Naši gubici su bili 21 izbačen iz stroja, od kojih 5 poginulih.

Nemci su sa četnicima i muslimanskom milicijom iz Pljevalja, uz snažnu artiljerijsku podršku, preduzeli 20. juna napad od Pljevalja na 2. bataljon koji je držao položaje na Borovcu (kod manastira Sv. Trojice), u Kojovićima i na Glavici. Istovremeno su nastupali od Mijajlovice protiv 1. i 3. bataljona koji su držali položaje na Mijajlovici, u Slatini, Ljeljenici i na Visu (ukupno protiv tri naša bataljona"[261] bilo je oko 350 Nemaca i 250 četnika i milicionara, naoružanih sa više topova, bacača i puškomitraljeza i podržanih sa 2 tenka). U borbi koja je vođena celog dana, neprijatelj je bio prinuđen da se predveče povuče u Pljevlja i na Mijajlovicu, gde je držao jaču posadu. U ovoj borbi je imao 30 mrtvih i više ranjenih, a 3. brigada 5 mrtvih i 7 ranjenih.

Sutradan, 21. juna, brigada se, po naređenju štaba 37. divizije, prebacila na prostoriju Šerbetovac — Izbičanj — Djurovo — Mažići — Kučin, odakle je dejstvovala na nemačke motorizovane jedinice na komunikaciji Prijepolje — Priboj i vršila demonstrativne napade na Prijepolje i Seljašnicu.

Tako je 3. brigada u periodu maj—jun 1944. godine, posle mojkovačke operacije, ispoljila veliku manevarsku sposobnost i borbenost u borbama protiv Nemaca, četnika i muslimanske milicije. Ona je, sa 4. sandžačkom brigadom, u to vreme vezivala jake neprijateljske snage i na taj način znatno olakšala na teritoriji Sandžaka dejstva i koncentracije divizija NOVJ radi ofanzive u Srbiji. Is-

[261] Ova tri bataljona imala su ukupno oko 270 boraca sa 20 puškomitraljeza, 3 teška mitraljeza i 2 teška bacača.

tovremeno je krajem juna pripremala forsiranje Lima i oslobađanje Nove Varoši. Protiv 3. proleterske i 4. sandžačke brigade, u to vreme su dejstvovale iz Pljevalja, Prijepolja i Priboja jedinice nemačke 181. divizije, 7. SS divizije »Princ Eugen«, 14. puka »Brandenburg«, četničke jedinice iz istočne Bosne i muslimanska milicija iz Pljevalja, Priboja i Prijepolja. Nemci su ojačali svoje garnizone u Pljevljima, Prijepolju i Priboju, a držali su jače posade u Mostištu, Jabuci i na Mijajlovici, na komunikaciji Pljevlja — Prijepolje.

BORBE BRIGADE U SANDŽAKU, SRBIJI I BOSNI U LETO I JESEN 1944.

Krajem juna i početkom jula 1944. godine na desnoj obali Lima, na prostoriji Nova Varoš — Priboj — Bistrica, našle su se jake četničke snage iz Srbije, sa sandžačkim (novovaroškim i pribojskim), četnicima i manjim delovima muslimanske milicije. Zbog toga je štab 37. divizije odlučio, 3. jula, da glavninom 3. proleterske i 4. sandžačke brigade forsira Lim, razbije te neprijateljske snage i oslobodi Novu Varoš. U vezi s tim, 3. brigada je 1, 3. i 4. bataljonom 3/4. jula forsirala Lim u rejonu s. Izbičnja, uspostavila mostobran u rejonu s. Drenove, uputila 1. bataljon na komunikaciju Nova Varoš — Bistrica, a 3. i 4. bataljonom produžila nastupanje preko Zlatara i Draževića ka Novoj Varoši. Ova dva bataljona, jačine 140 boraca, sa 11 puškomitraljeza, 2 teška mitraljeza, 1 teškim i 2 laka bacača, napali su, u 6 časova izjutra, odmah iz pokreta Novu Varoš koju je branilo oko 350 četnika, pod komandom Vuka Kalajitovića, naoružanih sa 13 puškomitraljeza, 5 teških mitraljeza, 2 teška i više lakih bacača. Neprijatelj je poseo stalne bunkere koje su vrlo dobro izgradile italijanske okupacione trupe 1941. godine. Četvrti bataljon je u brzom naletu likvidirao neprijateljska uporišta Svijetnjak, k. 1204 i k. 1091, probio spoljnu odbranu četnika i prodro u centar grada, gde je vodio žestoku borbu. Posle oštrih borbi u kojima su četnici upotrebili sve raspoložive snage i preduzeli obuhvatni protivnapad, 4. bataljon je bio prinuđen da se povuče prema Zlataru. I 3. bataljon se, posle oštre borbe na Odžinoj steni i k. 1151, povukao prema Zlataru. Međutim, i četnici su se povukli iz Nove Varoši u koju su sutradan, 5. jula u 2 časa, ušli bataljoni 3. proleterske brigade. Četnici su u toj borbi imali 12 mrtvih, među kojima je bio

načelnik štaba Bora Marković, i 23 ranjena, dok su gubici 3. brigade iznosili 10 poginulih i ranjenih.

Iznenadni nalet glavnine 3. proleterske i 4. sandžačke brigade na neprijatelja na desnoj obali Lima imao je vrlo velikog odjeka kod stanovništva u novovaroškom, pribojskom i mileševskom srezu, naklonjenom partizanima, kao i u našim teritorijalnim jedinicama. Posle toga se 3. brigada već sutradan 6. jula prebacila na levu obalu Lima, na prostoriju Serbetovac — Babine — Toči. Međutim, 37. divizija je dobila zadatak da smeni 5. krajišku diviziju, na prostoriji južno od Pljevalja, te se 3. brigada noćnim maršem, 9/10. jula, preko komunikacije Pljevlja — Prijepolje prebacila na položaje južno od Pljevalja, sa kojih je zatvarala pravce Pljevlja — Vrulja i Pljevlja — Kosanica. Ona je na položajima Vrulja — Zekovica — Potpeće zamenila bataljone 5. krajiške brigade.

Cim je na teritoriju Sandžaka stigla 1. proleterska divizija i smestila se južno od Pljevalja, 37. divizija je 20. jula dobila zadatak da se prebaci severno od komunikacije Prijepolje — Pljevlja. U vezi s tim se 3. brigada 20/21. jula iz sela Obarda vratila severno od komunikacije Pljevlja na prostoriju Goleš — Vrbovo — Ograde — Zarvine — Adrovići, a odavde delom snaga na prostoriju Goleš — Krnjača. Dotadanji politički komesar brigade Milija Stanišić premešten je na novu dužnost, pa je na njegovo mesto postavljen Danilo Knežević, politički komesar 2. bataljona 3. brigade. Pre toga je u maju za načelnika štaba brigade postavljen Vladimir Zugić.

Brigada je od 26. do 30. jula vodila uspešno borbe protiv jakih četničkih snaga iz Srbije, Sandžaka i istočne Bosne, na prostoriju između Lima, Pobijenika, Goleša, Bučja i Rudog. Tako su u toku 26. jula srbijanski i sandžački četnici (oko 800 ljudi Rudničkog četničkog korpusa, čije su dve brigade — Kačarska i Kolubarska — u zajednici sa Zlatiborskom, Novovaroškom i Pribojskom već bile prešle Lim) napadali od Rudog i Priboja položaje 1. bataljona u rejonu Goleša. I pored znatno nadmoćnijih snaga neprijatelja, 1. bataljon je ipak uspeo da se održi na svojim položajima u toku čitavog dana i da do pred samu noć ostane i na dostignutim položajima kod Visa. U toku noći su dva bataljona 3. brigade napadali neprija-

L

teija u rejonu Visa i proterali ga ka Priboju i Rudom. U toj borbi neprijatelj je imao 25 izbačenih iz stroja, od kojih 4 poginula i 5 zarobljenih, dok je 3. brigada imala 14 izbačenih iz stroja, od kojih 2 poginula. Zaplenjeni su 1 laki bacač, 10 pušaka, arhiva Rudničkog četničkog korpusa i drugi materijal.

Neprijatelj se u toku odstupanja zadržao na položajima Sastavci — Ustibar — Mokronozi — Osovnik, kada su mu stigla pojačanja, tako da je na toj prostoriji bilo oko 1500 četnika, naoružanih sa 6 teških mitraljeza, 11 puškomitraljeza i više lakih bacača. Treća brigada je u napadu učestvovala sa sva četiri bataljona (1, 2, 3. i 4. bataljon), jačine ukupno 560 boraca, sa 40 puškomitraljeza, 6 teških mitraljeza, 2 teška i 10 lakih bacača. Napad je počeo uveče 27. jula u 21 čas pravcima Crnugovići — Sastavci — Ustibar — Rudo i Osovnik — Lim. Jedna četa 1. bataljona upućena je prethodno na komunikaciju Rudo — Pljevlja, da u zasedi sačeka neprijateljske delove. Međutim, neprijatelj je pružio vrlo slab otpor, i pred zoru 28. jula povukao se preko Lima. On je imao 29 izbačenih iz stroja, i to kada je bio prisiljen da se pred levom napadnom kolonom od Ustibara, u paničnom bekstvu prebacuje preko Lima, pod ubitačnom vatrom naših puškomitraljeza.[262]

Posle toga je brigada u toku noći 30/31. jula forsirala Lim kod Dobrilovića, nanela gubitke četničkim snagama u rejonu Pribojske Banje, Crnog vrha i Leskovca i zauzela manastir Banju, a zatim i Priboj. Sa prostorije Celice — Brezna — Banja organizovala je izviđanje i zatvaranje pravaca Prijepolje — Priboj, Nova Varoš — Priboj i Draglica — Priboj. Za to vreme je 4. sandžačka sa 3. proleterskom potukla četnike na prostoru između Lima, Zlatara, Uvea i Rudog i zauzela Rudo.

Neprijatelj se pred jedinicama 37. divizije uglavnom povukao u dva pravca — prema Novoj Varoši i Bijelim brdima. U novovaroškom srezu zadržao se Kalaitov korpus, jačine oko 500 četnika, na prostoriji Komarani — Vilovi — Akmačići, spreman da prema potrebi odstupi preko Uvea.

[262] Zbornik 1/16, dok. 224 i 229.

Treća brigada je sa prostorije Banja Rutoši, u jednom maršu izbila na polazne položaje i rano izjutra 4. avgusta izvršila obuhvatni napad na neprijateljske položaje. U oštroj borbi 1, 2. i 4. bataljon su prisilili neprijatelja oko 9.30 časova da posle velikih gubitaka odstupi na desnu obalu Uvea, prema Stitkovu. Neprijatelj je imao 30 poginulih i 50 ranjenih koje nije uspeo da izvuče, kao i 3 zarobljena. Naši su imali samo 3 ranjena. Zaplenjen je 1 puškomitraljez, više pušaka i nešto ratne opreme. Po prelasku Uvea, brigada je 8. avgusta napala grupu od oko 1000 četnika i očistila Stitkovo, Božetiće, Trudovac i planinu Čemernicu od razbijenih i demoralisanih četnika koji su bežali prema Ivanjici i Sjenici. Najveći deo mobilisanih seljaka se vratio kućama, dok je jedan deo četnika organizovano odstupio ka Ivanjici i Sjenici. Tako je brigada prodrla na prostoriju Zlatibora i Ljubiša, gde je ponovo razbila jake četničke jedinice koje su pristigle iz Srbije. Tu je vodila oštre borbe i protiv bugarskih okupatorskih trupa. Međutim, najteže borbe su vođene na Borovoj glavi, gde su 4. i 1. bataljon, u noći 11/12. avgusta, u oštrim i uzastopnim jurišima slomili jak otpor Zlatiborske i Rudničke četničke brigade, naneli im velike gubitke i odbacili prema Cajetini.[263]

Borci i rukovodioci 3. proleterske sandžačke brigade bili su veoma radosni što su stigli na teritoriju uže Srbije. Međutim, u to vreme je bila u punom zamahu neprijateljska ofanziva na slobodnu teritoriju Crne Gore i Sandžaka, te je štab 2. korpusa naredio 37. diviziji da se noću 14/15. avgusta prebaci preko Lima i, s osloncem na Pobijenik, dejstvuje na komunikaciju Pljevlja — Prijepolje. U vezi s tim divizija se od Zlatibora vratila na teritoriju priboj-skog sreza.

Treća brigada se, zbog novih zadataka na teritoriji Sandžaka, u toku noći 13/14. avgusta vratila sa Zlatibora i Ljubiša preko Dobroselice i Jablanice u rejon Bijelih Brda, Strbaca i Rudog, a zatim na levu stranu Lima. U toku tog pokreta je u oštrim borbama na Bijelim Brdima, Jastrepcu, Vardi i Sirovoj gori razbila jače snage bosanskih četnika i naterala ih u bekstvo prema Višegradu.

[263] Zbornik 1/16, dok. 224, 227, 228 i 230.

Posle toga, brigada se 16. avgusta razmestila na prostoriji Gradiberine — Kasidol — Goleša — Dobrilovići, sa zadatkom da dejstvuje na komunikaciji Priboj — Prijepolje i zatvara pravac Pljevlja — Rudo.[284] Istovremeno je 4. sandžačka iz novovaroškog sreza izvršila marš na levu obalu Lima kod Priboja i zauzela položaje na prostoriji Zabrdni Toči — Toči — Đurovo — Maržići, zatvarajući pravce od Prijepolja i Pljevalja.

Teški porazi koje su u julu i prvoj polovini avgusta pretrpele četničke snage iz zapadne Srbije, Sandžaka i istočne Bosne u borbama sa 3. proleterskom i 4. sandžačkom brigadom, imali su za NOB veliki značaj. Ti porazi su izazvali masovno dezertiranje, opštu demoralizaciju i naglo i veliko opadanje brojnog stanja četničkih formacija i u Sandžaku i u delovima zapadne Srbije i istočne Bosne.

Nastupio je vremenski period od mesec dana u kojem je 3. brigada dejstvovala na prostoriji između Đetinje i Rzava s jedne, i Lima, s druge strane. U to vreme su nemačke jedinice, jačine jednog bataljona, ojačane artiljerijom i tenkovima, prodrle 20. avgusta u Novu Varoš, a istog dana je jedan nemački bataljon sa 6 tenkova zaposeo rejon Bistrice. Ovo su bile pripreme neprijatelja za ofanzivne operacije protiv naših jedinica na prostoru Prijepolje, Nova Varoš, Priboj, Rudo protiv kojih grupiše 14. puk 7. SS divizije i 2. puk »Brandenburg«. Počeo je opravku komunikacija i zauzimanje važnih tačaka duž komunikacija Prijepolje — Priboj, Bistrica — Nova Varoš i Užice — Višegrad.

U vezi sa predstojećim prelaskom 1. i 12. korpusa u Srbiju, 37. divizija je prebacila svoje snage (3, 4. i 5. sandžačku i 8. crnogorsku brigadu) na prostoriju između Uvea i Lima. U toku noći 21/22. avgusta 3. proleterska brigada je ponovo forsirala Lim između Bistrice i Priboja, vodila oštre borbe sa Nemcima na položaju Celice — Bistrica i oslobodila Priboj. Zatim je produžila ka severu i

[264] Pošto je Danilo Jauković tada postavljen za komandanta novoformirane 5. brigade, na njegovo mesto zamenika komandanta 3. brigade postavljen je Boško Škrbović, komandant 3. bataljona 3. brigade.

22. avgusta potukla Zlatiborsku četničku brigadu na položajima Cigla — Bijela Brda, a ubrzo zatim 24/25. avgusta prodrla na komunikaciju Užice — Višegrad. Tu je imala da obezbedi levi bok 1. proleterskog korpusa koji je iz Sandžaka nastupao u Srbiju i čija se 1. divizija tih dana nalazila na Zlatiboru i vodila teške borbe protiv bugarskih snaga na Palisadu. Naime, Vrhovni štab je postavio zadatak 37. i 1. diviziji da na prostoriji južno od Zapadne Morave stvore bazu, sa koje će se preduzeti opšte nastupanje jakih snaga NOV u Srbiju.

U toku 24. i 25. avgusta, ojačani bataljon 7. SS divizije »Princ Eugen«, u sadejstvu sa četničkim jedinicama, nastupao je sa linije Bijela Brda — Strpci ka položajima 8. crnogorske brigade koja je zatvarala pravce od Vardišta i Priboja ka Zlatiboru i Užicu. U borbi 25. avgusta 8. brigada, ojačana 4. bataljonom 3. brigade, odbacila je neprijatelja u pravcu Bijelih Brda. Sledeće noći, 25/26. avgusta, 3. brigada (bez 4. bataljona) porušila je mostove, tunele i druge objekte na pruzi Mokra Gora — Vardište, a zatim se, prema naređenju štaba 37. divizije od 28. avgusta, vratila preko Zlatibora u rejon Kokinog Broda i Nove Varoši. Brigada je sada zaposela prostoriju Cigota — Smiljanski zakos — Kriva breza — Kobilja glava — Devojačko brdo — Ribnica, zatvarajući pravce od Cajetine i Semegnjeva. Ovde je vodila žestoke borbe sa nemačkim 2. pukom »Brandenburg« i sa ostalim snagama 37. divizije prihvatala i obezbeđivala nastupanje 6. ličke proleterske divizije preko Lima, Uvea i Zlatibora. Tada je u toku 30/31. avgusta vodila borbu protiv nemačkih jedinica na Burađi i Ojkovici (oko 500 Nemaca i milicionara, sa 4 topa, 4 teška bacača, oko 25 puškomitraljeza i 2 protivavionska mitraljeza), Treća brigada (bez 4. bataljona), ojačana 4. bataljonom 4. sandžačke brigade — ukupno oko 500 boraca — otpočela je napad u 23.45 časova. Predteren je bio čist i brisan na većem odstojanju. Neprijatelj je pružio vrlo žilav otpor. U 0.30 časova grupa bombaša je uspela da se pod zaštitom puškomitralješke vatre, privuče neprijateljskim rovovima, da ih zaspe bombama, a zatim da uskoči u njih. Kada je potom usledio juriš i ostalih boraca, neprijatelj je počeo da odstupa ka Novoj Varoši. Naši su imali 29 izbačenih iz stroja, od kojih 3

mrtva, dok je neprijatelj pretrpeo znatno veće gubitke, naročito u toku povlačenja sa utvrđenog položaja.[265]

Posle ove akcije, 3. brigada se postepeno približavala Novoj Varoši, dok se neprijatelj (jedinice 2. puka »Brandenburg« i oko 400 pripadnika muslimanske milicije) posle poraza na položajima Burađa — Ojkovica povukao na liniju Nova Varoš — Tikva — Amzići i tu se užurbano utvrđivao. U toku 5. i 5/6. septembra 3. brigada je razbila ove neprijateljske snage i konačno 6. septembra oslobodila Novu Varoš. Borba je tekla ovako. Dok je 1. bataljon napadao pravcem Debelo brdo — Sekirica — Nova Varoš, ostala tri bataljona su napadala Tikvu koju su dosta brzo zauzeli. Time je neprijatelj doveden u vrlo nepovoljan položaj, pa se pod pritiskom naših snaga povlačio u sam grad, štiteći se manjim odeljenjima. Dok je dalji napad glavnine brigade usmeren na sam grad, 2. bataljon je upućen na položaje duž komunikacije Nova Varoš — Bistrica, da ne dozvoli izvlačenje neprijatelja ovim pravcem. Kada su puškomitraljeska odeljenja i grupe bombaša počeli prodirati u grad, neprijatelj je panično odstupio ka Bistrici i Zlataru. Na komunikaciji Nova Varoš — Bistrica naneti su mu znatni gubici: 50 mrtvih i ranjenih i 10 Nemaca zarobljenih. Zaplenjeno je: 11 mitraljeza, veći broj pušaka, 30.000 metaka, 4 radio-stanice, 1 automobil, 1 motocikl, 150 novih šinjela, oko 150 šatorskih krila, 150 ćebadi i 150 ranaca, kao i veća količina sanitetskog materijala, hrane i drugo.[266]

U to vreme (5. i 6. septembra) 12. korpus je prešao Drinu severno od Višegrada i preko pl. Tare nastupao u pravcu Povlena, dok je 1. proleterski korpus dejstvovao od Zlatibora preko komunikacije Užice — Kremna i nastupao ka Maljenu i Suvoboru.[267] Istovremeno su, prema naređenju Vrhovnog štaba, jedinice 37. divizije (4. i 8. brigada) vodile žestoke borbe na pravcu Bijela Brda — Višegrad — Mokra Gora protiv snaga 14. puka 7. SS divizije »Princ Eugen« koje su težile da se probojem preko Mokre Gore ka Užicu priključe ostalim snagama u spre-

[285] Zbornik 1/11, dok. 173.

[268] Zbornik 1/16, dok. 238; i 1/11, dok. 174.

[287] Zbornik 1/11, dok. 159; »Oslobodilački rat« II 279—281.

čavanju nastupanja 1. proleterskog i 12. korpusa u Srbiju. U takvoj situaciji 3. brigada je, prema naređenju štaba 37. divizije, već 6. septembra u 20 časova (odmah po oslobađanju Nove Varoši) krenula usiljenim maršem na pravac Višegrad — Užice da bi što pre izbila u rejon Mokre Gore, napala nemačke snage i onemogućila im da prodru ka Užicu. Četvrta sandžačka brigada je stigla na prostoriju Hajdučki bor — Suvi bor — Gumište — Sanac, orijentisana ka odseku Mokra Gora — Bijela Brda, a 5. sandžačka brigada je ostala na prostoriji Dobroselica — Gornji Ljubiš •— Kućani — Burađa.[268] Na sektoru Mokra Gora — Vardište — Višegrad — Bijelo brdo — Štrpci nalazile su se jače snage 7. SS divizije »Princ Eugen«, sa četničkim jedinicama iz Sandžaka i jugoistočne Bosne.

U vezi sa dobijenim zadatkom 3. brigada je u toku noći 8/9. septembra, iako premorena od napornog marša, napala jedinice 14. puka 7. SS divizije »Princ Eugen« u rejonu Mokre Gore. Neprijatelj je pružio žilav otpor, ali su naše jedinice ovladale pojedinim važnim tačkama i sabile nemačke snage na komunikaciju, prinudivši ih na odbranu. Borba je produžena i u toku dana na liniji Brezovica — ž. st. Jatare — Mali Viogor — Osojnica — Hajdučki bor. U to vreme je 4. sandžačka brigada napadala neprijatelja na odseku Vardište — Bijela Brda.

U toku 10. septembra neprijatelj je doveo od Višegrada na Mokru Goru pojačanja od oko 2.000 vojnika i zauzeo raspored prema 3. brigadi. Istog dana je 37. divizija dobila novo naređenje Vrhovnog štaba u kome je stajalo: »Energično se založite na sektoru Kremna — Vardište, da bi oslobodili XII korpus koga napadaju dijelovi »Princ Eugen«.[269] U vezi sa ovim naređenjem, 3. brigada je obnovila napad na delove 14. puka 7. SS divizije na odseku Kremna — Mokra Gora, a 4. brigada na sektoru Bijela Brda — Vardište.[270]

U toku 11. i noći 11/12. septembra vođena je vrlo oštra borba sa neprijateljem na liniji Mokra Gora — Mali Viogor — Brezovica — Jatare. Raspolažući jakim snaga-

[268] od 4. septembra 8. crnogorska brigada izlazi iz sastava 37. divizije i stavlja se pod komandu štaba 1. proleterske divizije.

[269] Zbornik 1/11, dok. 172.

[270] Zbornik 1/12, dok. 53, 54.

ma i uz snažnu podršku artiljerije, neprijatelj je preduzeo protivnapad da bi ovladao Šarganom i probio se prema Užicu. Štab 3. brigade je odlučio da svojim 2, 3. i 4. bataljonom po svaku cenu zadrži neprijatelja na položajima na liniji Jatare — Brezovica — Šišatovac. Dok su 2. i 3. bataljon nastavili napad na Mokru Goru, 4. bataljon, ojačan 2. četom *2.* bataljona, rasporedio je s obe strane komunikacije jake zasede. One su propustile prednje delove neprijatelja, a kad je naišla glavnina, obasule su je iznenadnom bliskom vatrom sa svih strana. Neprijatelj, zbunjen silinom udara, počeo se razvijati prema levom krilu brigade, ali je dočekan vatrom sa bliskog odstojanja. Tučeni s leđa i s boka, Nemci su se, ostavljajući mrtve i ranjene na bojnom polju, povukli ka Mokroj Gori, gde je sutradan produžen napad 3. i dve čete 2. bataljona. Nemci su izgubili 120 ljudi, među kojima je bilo mrtvih i zarobljenih, a zaplenjeno im je 15 mazgi, nekoliko hiljada puščanih metaka i druga ratna oprema. Brigada je imala samo 2 poginula i 5 ranjenih.[271]

Posle toga Nemci su ojačali svoje snage u rejonu Mokre Gore. Stigao je još jedan ojačani bataljon od Višegrada i time se odnos snaga još više poboljšao u njihovu korist. Protiv naših snaga oko 510 borca neprijatelj je sada raspolagao sa oko 3.000 vojnika. On je, uz veoma jaku artiljerijsku podršku, 14. septembra produžio napad na položaje brigade na liniji Brezovica — Jatare — Lokva — Šišakovac, orijentišući i dalje glavninu u zahvatu komunikacije i nastojeći istovremeno da obuhvatnim manevrom ovlada položajima brigade. Nameravao je da odbaci brigadu od komunikacije i otvori sebi put za prodor ka Užicu. Naše jedinice su u dotadašnjim borbama istrošile mine za bacače, ali su ipak uspele da pešadijskom vatrom zadrže neprijatelja, tako da je tek u prvi mrak uspeo da ovlada položajima Brezovica -— Jatare — Lokva i u toku noći 14/15. septembra otvori put za Užice. Međutim, divizijama koje su sa juga nastupale naređeno je, 14. aprila, da produže pokret severno od komunikacije Čačak — Užice — Višegrad.[272]

[271] Zbornik 1/12, dok. 36 i 54.
[272] Isto, dok. 63.

Tako je u drugoj polovini avgusta i prvoj polovini septembra 1944. godine 3. proleterska brigada, s ostalim jedinicama 37. divizije koja je u to vreme bila pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba, uspešno dejstvovala na prostoru između Lima, planine Zlatara, Čajetine, planine Tare, Višegrada i Priboja protiv 14. puka 7. SS divizije i 2. puka »Brandenburg«. Time je uspešno obezbeđivala prihvat i ofanzivu 1. proleterskog korpusa iz Sandžaka, kao i 12. korpusa iz istočne Bosne u Srbiju. Brigada je tada, brzim i vrlo čestim manevrima, napornim usiljenim marševima i žestokim borbama protiv znatno nadmoćnijih nemačkih snaga, uspešno izvršila sve dobijene zadatke. Tome treba dodati i prihvat od 12. korpusa svih teških ranjenika na prostoru Zlatibora koje je 37. divizija organizovano prebacila na slobodnu teritoriju.

Sredinom septembra pregrupisane su snage 37. divizije i 3. brigada je, 17. septembra, prebačena na prostoriju između Užica i Zlatibora. Tu je držala položaje na liniji Rožanstvo — Vrhpolje — Mačkat — Šljivovica, zatvarajući sve pravce koji od komunikacije Požega — Užice — Kremna vode ka slobodnoj teritoriji između Đetinje i Lima. Peta sandžačka je držala položaje na prostoriji Semegnjevo — Jablanica, a 4. sandžačka se razmestila na široj prostoriji Ljubiša. U to vreme su se na slobodnoj teritoriji zlatarskog i užičkog sreza nalazili Oblasni komitet KPJ i Zemaljsko antifašističko veće narodnog oslobođenja Sandžaka, sa vojnopozadinskim jedinicama iz Sandžaka. Iskusni kadrovi 3. proleterske brigade su ukazivali veliku pomoć Okružnom komitetu za Užice i štabu Užičkog partizanskog odreda u organizovanju i obnavljanju vlasti i partizanskih jedinica na teritoriji užičkog okruga.[273]

Brigada u borbama za oslobađanje Priboja, Prijepolja, Pljevalja, Goražda, Višegrada i Sjenice (septembar — oktobar 1944)

Dok su se brigade 37. divizije od 20. avgusta do 20. septembra, nalazile na prostoriji jugozapadne Srbije, ne-

[273] Isto, dok. 62 i 99.

prijatelj je to iskoristio i ponovo u Sandžaku organizovao svoje jedinice. Uz rukovođenje i podršku nemačkih komandi, organizovane su jedinice muslimanske milicije i četničke jedinice, popunjavane prisilno mobilisanim ljudstvom. U to vreme su se na teritoriji Sandžaka nalazile nemačka borbena grupa »Bendl«, nemačka legija »Krempler« koja je brojala preko 4.000 pripadnika muslimanske milicije, zatim mnogobrojni sandžački četnici i delovi Drinskog i Durmitorskog četničkog korpusa (ukupno oko 2.000 četnika). U takvoj situaciji 3. proleterska sandžačka brigada je, po naređenju štaba 37. divizije, a u duhu direktive Vrhovnog štaba, krenula krajem septembra iz rejona Užica u pravcu Sandžaka. Ona je imala zadatak da razbije te neprijateljske snage i da im onemogući svaku aktivnost na području Sandžaka. Istovremeno je štab 37. divizije orijentisao 4. sandžačku brigadu u pravcu Užica i Užičke Požege, a 5. sandžačku ka Višegradu, Prijepolju i Sjenici.

Izvršavajući ove zadatke, 3. proleterska brigada je odmah u brzom naletu, uz sadejstvo 1. bataljona 5. sandžačke, 25. septembra oslobodila Priboj. Zatim je, zajedno sa 2. i 4. bataljonom 5. sandžačke napala oko 1.500 četnika u neposrednoj okolini Prijepolja, razbila ih i odbacila u pravcu Pljevalja, oslobodivši Prijepolje 29. septembra. U oštroj borbi četnici su imali 50 mrtvih, 30 ranjenih i 8 zarobljenih. Zaplenjeno je oko 10.000 puščanih metaka, nekoliko pušaka i puškomitraljeza i manja količina hrane. Treća brigada je, potom, nastavila nastupanje preko Jabuke, Mihajlovice, Crljenice, Golubinje i Borovca, goneći četnike ka Pljevljima. U rejonu Pljevalja bilo se sakupilo* oko 2.000 četnika, većinom iz pljevaljskog sreza (a bilo ih je i iz novovaroškog, bjelopoljskog i fočanskog). Brigada je posle dvočasovne borbe potukla i potpuno razbila ovu četničku grupu i 1. oktobra ušla u Pljevlja.

U ovim borbama četničke formacije iz Sandžaka su teško poražene. Razbijene i demoralisarre, bile su nesposobne da se dalje ozbiljnije suprotstave jedinicama NOVJ. Njihovo brojno stanje se svakog dana osetno smanjivalo, usled masovnog dezertiranja prisilno mobilisanih seljaka. Posle oslobađanja Pljevalja, na čijoj se široj prostoriji zadržala 3. brigada, razbijeni četnici povlačili su se u

pravcu Goražda i Višegrada. Muslimanska milicija iz novovaroškog, pljevaljskog i prijepoljskog sreza potpuno se raspala i prestala da postoji.[274]

Oslobađanjem Pljevalja, Prijepolja i Priboja, 3. proleterska sandžačka je dobila solidan vojno-politički oslonac i veliku slobodu manevra za dalja dejstva u pravcu Drine i Sjenice, gde je trebalo potpuno dotući četnike i muslimansku miliciju. Radi toga se štab 3. proleterske brigade najpre orijentisao da energičnim dejstvom u pravcu Goražda i Višegrada uništi četničke snage, a zatim da krene prema Sjenici i tamo uništi muslimansku miliciju.

U vezi s tim su 2. i 4. bataljon oslobodili 6. oktobra Goražde, dok je štab brigade krenuo 7. oktobra, sa 1. i 3. bataljonom pravcem Pljevlja — Rudo — Višegrad da razbije četnike u rejonu Višegrada i ne dozvoli im da se prebace na desnu obalu Lima. Devetog oktobra u 4 časa bataljoni su stigli u rejon sela Uništva, odakle su prikrivenim prilazima, oko* 5.30, upali u grad gotovo bez borbe. Tu su iznenadili četničku posadu od 400 ljudi i najvećim delom je potpuno uništili. Pohvatani su i neki političari, idejne pristalice četnika i saradnici okupatora iz Sandžaka, kao i oko 250 mladića i devojaka, članova ravnogorske omladine, koje su četničke komande vodile sobom. U to je javljeno iz Goražda da ka Višegradu kreće voz sa četnicima Vuka Kalaita. Bataljoni su se pripremili i kad je oko 8 časova voz sa četnicima ušao u grad dočekali su ih tako da su za nepunih pola časa doživeli pravu katastrofu. Potpuno* iznenađeni napadom dva bataljona 3. brigade, nisu ni stigli da pruže jači otpor. Ovom akcijom su dotučeni sandžački četnici — potpuno je uništena Novovaroška četnička brigada, kao i glavni deo Mileševske i Pljevaljske četničke brigade. Četnici su kod Višegrada imali 265 poginulih. Zarobljena je bolnica i 260 četnika, a pohvatani su i pomenuti organizatori i ideolozi četništva. Zaplenjeno je: 17 mitraljeza i puškomitraljeza, 4 minobacača, komora od 65 konja, železnička kompozicija od 50 vagona i drugi ratni materijal. Brigada je u ovoj značajnoj akciji imala 7 poginulih i 8 nestalih boraca.[275]

[274] Zbornik 1/13, dok. 89 i 143.
[275] Isto, dok. 143.

Njene jedinice su izbile na Drinu od Višegrada do Goražda, dok su delovi sandžačkih, crnogorskih i bosanskih četnika odbačeni preko Drine.

Po izvršenom zadatku kod Višegrada, brigada se nalazila na prostoriji Pljevlja — Priboj — Rudo — Goražde — Čajniče, dok su 4. i 5. sandžačka dejstvovale na prostoru Sjenica — Užice — Višegrad. Stab 37. divizije ubrzo prenosi težište dejstava ka prostoriji Sjenica — Moravica. Dok je njen 4. bataljon 3. brigade zadržan i dalje u rejonu Goražda, a 3. u Čajniču i Pljevljima, štab brigade sa 1. i 2. bataljonom se prebacio na pravac Prijepolje — Sjenica da spreči povlačenje nemačkih snaga preko Sandžaka i radi dalje borbe protiv muslimanske milicije (legije »Krempler«),

U to vreme je 4. sandžačka brigada vodila vrlo teške borbe u dolini Moravice i Zapadne Morave sa četnicima Račića, Kalabića i Todorovića. Naime, jake četničke snage prikupljale su se na prostoriji Ivanjica — Čačak, sa namerom da se probiju u Bosnu, dok se istovremeno u širem rejonu Višegrada (kod Vardišta) prikupilo oko 1.000 četnika koji su pokušavali da se probiju ka Bajinoj Bašti.

U neposrednoj okolini Sjenice bilo je oko 4.000 pripadnika muslimanske milicije i četnika koji su organizovali položaje za odbranu. To su bile glavne snage legije »Krempler« koju je sačinjavala muslimanska milicija iz Sandžaka, a bila je pod neposrednom komandom nemačkih oficira. Neprijatelj je bio vrlo dobro snabdeven automatskim oružjem, a raspolagao je sa 4 teška minobacača. Prvi i 2. bataljon 3. brigade, uz sadejstvo 2. i 4. bataljona 5. sandžačke i jednog bataljona 7. crnogorske napali su, 14. oktobra, pomenutu legiju »Krempler« i četnike u rejonu Sjenice. Posle 11 časova žestoke borbe u okolnim selima i u samom gradu (borba je počela u 14 časova) bataljoni 3. proleterske brigade, uz sadejstvo ostalih bataljona zauzeli su noću 14/15. oktobra u 1.15 časova Sjenicu i odbacili legiju »Krempler« prema Dugoj Poljani i Pešteru. Legija je imala 30 mrtvih i oko 50 ranjenih, a zaplenili su joj 1 teški mitraljez, 1 puškomitraljez, 2 laka bacača, 10 kola municije i veću količinu ostale ratne opreme. U ovom napadu na Sjenicu koja je tada prvi put u

toku rata oslobođena, 1. i 2. bataljon 3. brigade imali su S izbačenih iz stroja, dok ostali bataljoni koji su im sadejstvovali nisu imali gubitaka.[278]

U nastavku borbe, 4. bataljon 3. proleterske brigade koji je zadržan u rejonu Goražda, napao je 18/19. oktobra 6. ustašku bojnu u rejonu Jabuke (između Goražda i Mesića) koja je krenula od Rogatice u Goražde. Tom prilikom su ustašama naneti veliki gubici (82 mrtva i ranjena), a bataljon je spasao 250 srpskih porodica od ustaškog pokolja. U isto vreme je i 3. bataljon 3. brigade kod Ćajniča razbio Cajničku četničku brigadu. U oktobru je za političkog komesara 37. divizije postavljen Velibor Ljujić (član Oblasnog komiteta KPJ za Sandžak).

Ako pogledamo rezultate za poslednji mesec dana (od 25. septembra do 20. oktobra), vidimo da je 3. proleterska sandžačka brigada postigla veoma značajne vojne i političke uspehe protiv četnika, muslimanske milicije i ustaša. Ona je u tom periodu potpuno vojnički razbila i uništila sandžačke četnike kao oružane saradnike okupatora, nanela težak poraz muslimanskoj miliciji i povratila slobodnu teritoriju u zapadnom Sandžaku. Ona je sama oslobodila Pljevlja, Rudo, Goražde i Višegrad, sa delovima ö. sandžačke brigade oslobodila je Priboj i Prijepolje i, najzad, uz sadejstvo dva bataljona 5. sandžačke i jednog bataljona 7. crnogorske, i Sjenicu. Sve ovo ubrzalo je proces raspadanja kvislinških oružanih formacija u Sandžaku. Prisilno mobilisani seljaci predavali su se našim jedinicama ili organima narodne vlasti i stupali u jedinice NOVJ. Zbog takvih uspeha 3. proleterske i drugih brigada, u Sandžaku se znatno povećao broj novih boraca koji su stupili u jedinice 37. divizije, ili su od tih novih boraca, po naređenju štaba 37. divizije, formirani 1, 2. i 3. sandžački partizanski odred (u prvoj polovini oktobra), 1. januara 1945. i Sandžačka brigada KNOJ-a.

[276] Zbornik 1/13, dok. 143 i 191 i 1/14, dok. 34.

BRIGADA U ZAVRŠNIM OPERACIJAMA ZA OSLOBAĐANJE SANDŽAKA I NJENO UCESĆE U OSLOBAĐANJU BOSNE

U završnim operacijama za oslobađanje Sandžaka, od novembra 1944. do 12. januara 1945, 3. proleterska sandžačka brigada je vodila teške borbe protiv jedinica 21. i 91. nemačkog armijskog korpusa koje su se povlačile iz Grčke, Srbije i Crne Gore preko Sandžaka u Bosnu. U isto vreme 37. divizija je, kao i ostale naše snage na tom sektoru, vodila borbe i protiv četnika Draže Mihailovića i nedićevaca koji su nastojali da se iz doline Moravice po svaku cenu probiju dolinom Đetinje i preko Zlatibora na zapad i tako izbegnu potpuno uništenje. U to vreme se na prostoriji od Novog Pazara do Čačka grupisalo oko 10.000 četnika.[277]

Jedna jača grupa nedićevaca izbila je 22. oktobra do blizu Sjenice, ali su je u toku 22/23. oktobra delovi 3. proleterske i 7. crnogorske brigade odbili ka Dugoj Poljani. Vrlo jake borbe su vođene i na Javoru i kod Ivanjice, kad je oko 4.000 četnika pokušalo da se od Javora probije ka rejonu Stitkova i Trudova. Zahvaljujući požrtvovanom otporu naših jedinica, četnici u tome nisu uspeli.[278]

U drugoj polovini oktobra, nemačka borbena grupa »Sojerlen« koja je nastupala od Novog Pazara ka Sjenici, preduzela je napad na jedinice 37. divizije i 7. brigade 3. divizije da bi otvorila pravac za povlačenje nemačkog 91. armijskog korpusa preko Sandžaka u Bosnu. Posle oštrih petodnevnih borbi, ova grupa je uspela da odbaci 7. brigadu od komunikacije Duga Poljana — Sjenica, a zatim

[277] Zbornik 1/14, dok. 134.
[278] Isto, dok. 152.

da potisne delove 3. proleterske brigade iz Sjenice koju je zauzela 25. oktobra. Odatle je zajedno sa nedićevcima i četnicima koji su bežali iz Srbije produžila žestoke napade na 1. i 2. bataljon 3. proleterske brigade koji su se pod borbom povlačili od Sjenice ka Prijepolju. Najzad je 29. oktobra grupa »Šojerlen« zauzela Prijepolje, savladavši prethodno otpor 1. i 2. bataljona 3. brigade i Zlatarskog partizanskog odreda, 27. i 28. oktobra, na položajima kod Miloševog dola i Suvog bora.[279] Pomenuti bataljoni 3. brigade povukli su se organizovano na levu obalu Lima, a zatim je srušen most kod Prijepolja.

Približavanjem neprijateljskih snaga Prijepolju, štab 37. divizije postepeno je rokirao 5. sandžačku brigadu najpre na prostoriju severno od komunikacije Sjenica — Prijepolje, a zatim iznad deonice puta Prijepolje — Bistrica. Treća brigada je, po prelasku 1. i 2. bataljona preko Lima, posela položaje na levoj obali ove reke od Seljašnice do Bistrice, zatvarajući glavninom pravac Prijepolje — Pljevlja. U isto vreme je i grupa »Šojerlen« iz Prijepolja, sa četnicima i nedićevcima, nastavila napade u dve kolone ka Pljevljima i Priboju.[280] U želji da se što pre dočepa druge obale Lima, neprijatelj je još iste večeri, 29. oktobra, prebacio pomoću čamaca jednu ojačanu četu (oko 150 vojnika) na levu obalu reke. Međutim, nju je dočekao 2. bataljon 3. brigade (ojačan jednom četom 3. bataljona) i posle oštre borbe uspeo da je u 1.30 časova po ponoći odbaci na desnu obalu sa velikim gubicima. U povlačenju neprijatelju je mnogo pomogla njegova artiljerija.[281]

Dok je 3. proleterska brigada, protiv koje je dejstvovala leva kolona grupe »Šojerlen« zajedno sa četnicima, posela levu obalu Lima od Seljašnice do Bistrice i zatvarala pravac Prijepolje — Pljevlja, ostale dve brigade 37. divizije — 4. i 5. sandžačka, posle borbi na pravcu Užička Požega — Arilje — Ivanjica — Javor, posele su položaje na desnoj strani Lima, sa zadatkom da dejstvuju

[279] Isto.

[280] U to vreme tu se nalazilo i oko 8.000 četnika tako da su ovi prednji delovi, koji su iz rejona Sjenice nastupali u dolinu Lima, brojali oko 16.000 Nemaca i četnika.

[281] Isto, dok. 152.

protiv nemačkih snaga duž komunikacije Sjenica — Prijepolje — Priboj. Nekako baš u to vreme došlo je do kvara na radio-stanici u štabu 3. brigade, što je onemogućavalo održavanje veze sa štabom divizije. To se odrazilo, pored ostalog, i na koordiniranje dejstava naših snaga s jedne i druge strane komunikacije Prijepolje — Bistrica.

Neprijatelj je u toku noći uoči 1. novembra počeo prebacivati snage preko Lima na više mesta u širem rejonu Prijepolja, tako da je, zahvaljujući u prvom redu podršci nadmoćnije artiljerije, uspeo da se dohvati leve obale. Zatim je sa prebačenih oko 1500 vojnika krenuo u napad na položaje 3. proleterske brigade na liniji Zalug — Dušmanići — Gradina. Mada su 2, 3. i 4. bataljon (sa ukupno 40 puškomitraljeza, 5 mitraljeza, 3 teška bacača, više lakih bacača) pružali ogorčen otpor, neprijatelju su neprekidno pristizala pojačanja koja je preko Lima prebacivao splavovima, tako da su bataljoni 3. brigade bili prinuđeni da se povuku na liniju Izbičanj — Leskovac — Barice — Ikonovac. Deo snaga na odseku Izbičanj — Zalug zadržavao je za to vreme neprijateljsku motorizaciju koja se probijala od Prijepolja ka Bistrici. Tako je 3. brigada, uz efikasno sadejstvo 5. brigade sa desne strane Lima, uspela da tri dana sprečava prodor neprijatelja do Bistrice. Uništen je veliki broj motornih vozila i izbačen iz stroja veći broj vojnika. Neprijatelj se morao probijati pod stalnim napadima jedinica 3. brigade koje su ga zasipale na komunikaciji snažnom vatrom automatskih oružja.[282]

Treća brigada je, sa svojim 2, 3. i 4. bataljonom i Sjeničkim partizanskim odredom, napala 4. novembra položaje Đurovo — Izbičanj — Zalug — Barice — Ikonovac — Gradina koje je poselo oko 2.000 Nemaca i četnika, naoružanih sa oko 150 puškomitraljeza i mitraljeza, više teških bacača i koji su podržani snažnom artiljerijom iz šireg rejona Prijepolja. Cilj je bio da se neprijatelj odbaci na desnu obalu Lima. U borbi koja je trajala čitavu noć 4/5. novembra, neprijatelj je izbačen sa položaja i sateran uz sam Lim, izuzev sa Gradine koju je uspeo da održi zahvaljujući pojačanjima koja su stigla od Prijepolja. Tom

[282] Isto, dok. 173.

prilikom brigada je imala 19 izbačenih iz stroja, ali su neprijatelju naneti znatno veći gubici i to* najviše kada se našao na samoj obali Lima. Zaplenjeno je 6 puškomitraljeza, 3 teška bacača, 14 konja sa komorom, oko 100 pušaka, veća količina municije i druge ratne opreme.[283]

Međutim, neprijatelj je 6. novembra ponovo preduzeo nastupanje na pravcu Prijepolje — Pljevlja i uz snažnu podršku tenkova i artiljerije primorao delove 3. brigade da se povuku ka rejonu Jabuke. Dok su nemačke jedinice nastupale ka Pljevljima u zoni same komunikacije oko 2.000 četnika je obilaznim manevrom preko sela Babina izbilo u pozadinu borbenog poretka brigade i primoralo je da odstupi na levu obalu Ćehotine. Neprijatelj je 8. novembra ponovo ovladao Pljevljima.

Uskoro se u Pljevljima grupisalo oko 6.000 četnika koji su odmah zaposeli sva utvrđenja u rejonu ovoga grada. I jedan ojačani nemački bataljon zadržao se u rejonu Savinog lakta, odakle je mogao pružiti eventualnu podršku četnicima u Pljevljima. Stab 3. brigade je odlučio da se napadnu Pljevlja, a zatim da se dalje dejstvuje prema situaciji. Brigada je tada raspolagala sa dovoljno municije za puškomitraljeze, mitraljeze i bacače, kao i sa dva brdska topa i većim brojem minobacača.

Neprijateljsku posadu u Pljevljima sačinjavalo je pomenutih oko 6.000 četnika iz Srbije, vrlo dobro naoružanih automatskim oružjem — oko 300 mitraljeza i puškomitraljeza — i sa manje bacača 81 mm. Glavne snage su stalno držane na položajima koji dominiraju gradom, u stalnim i poljskim utvrđenjima koja su svojevremeno izgradili Italijani.

Odlučeno je da se jednim bataljonom 3. brigade zatvori komunikacija Prijepolje — Pljevlja, a da glavnina brigade (tri bataljona jačine oko 600 boraca, naoružanih sa 50 puškomitraljeza, 6 teških mitraljeza, 3 teška bacača, 24 bacača 82 mm i dva brdska topa) napadne sam grad. Težnja je bila da se skrivenim prolazima iznenada probije u grad, a zatim da se jednovremenim napadom spolja i iznutra likvidira odbrana grada. Napad je počeo tačno u ponoć 18/19. novembra 1944. godine i do 6 časova izju-

[283] Isto, dok. 181.

tra 19. novembra brigada je ovladala čitavim rejonom Pljevalja, razbila sve četničke jedinice i nanela im velike gubitke (oko 150 poginulih i oko 200 ranjenih). Zaplenjeno je 16 automatskih oruđa, 6 kamiona, veći broj pušaka, 20 konja, 25 volova i veća količina razne druge opreme. Brigada je imala 25 boraca izbačenih iz stroja.

Osnovni uzrok ovakvom porazu neprijatelja bio je u tome što su jedinice upale u grad iznenada, a zatim vrlo odlučno iz samog grada napale spoljnu odbranu — položaje Golubinje, Bogiševac i Straževicu, koristeći se u punoj meri vatrom (zašta je imala dovoljno municije) i panikom i neredom u neprijateljskim redovima. Neprijatelj je bio potpuno iznenađen pojavom naših bataljona u gradu, njihovom snažnom vatrom i silinom udara. Svaki pokušaj otpora skršen je vrlo brzo, a sprečen je i pokušaj četnika da se probiju ka Prijepolju i spoje sa Nemcima. Razbijeni i demoralisani oni su se povukli u potpunom neredu u pravcu Cajniča, ostavljajući na bojnom polju mrtve i teško ranjene. Među zarobljenima nalazilo se i nekoliko četničkih komandanata.[284]

Ponovnim oslobađanjem Pljevalja i pobedom 3. brigade nad ovom četničkom grupom, stvoreni su vrlo povoljni uslovi za dalja dejstva brigade. Neprijatelju je presečena jedna vrlo značajna arterija odstupanja, i u toj situaciji on je mogao kroz Sandžak da odstupa samo dolinom Lima. A 3. proleterska brigada mogla je ponovo da neposredno sadejstvuje glavnim snagama divizije koje su vrlo aktivno učestvovale u borbama na odseku Bistrica — Prijepolje — Sjenica sa desne obale Lima. Treća brigada je delom snaga gonila četnike ka Čajniču, dok se glavnina postepeno približavala Prijepolju, gde se razmestila u rejonu Kamene Gore i Jabuke. U štabu brigade su se vrlo dobro čule borbe kod glavnine 37. divizije na desnoj obali Lima.

Oslobađanjem Pljevalja i narednim borbama na pravcima Pljevlja — Prijepolje i Pljevlja — Bijelo Polje, brigada je onemogućila da se deo snaga nemačkog 91. armijskog, a zatim i 21. armijskog korpusa, povlači preko Pljevalja i Cajniča u Bosnu. Zato je tim nemačkim snagama

[241] Zbornik 1/16, dok. 135.

ostao za povlačenje preko Sandžaka samo pravac i komunikacija dolinom Lima, preko Bijelog Polja, Prijepolja i Priboja ka Višegradu i Goraždu.

Dok je 3. proleterska brigada vodila borbe na levoj strani Lima, protiv leve kolone grupe »Šojerlen« i četnika, 4. i 5. sandžačka brigada, po naređenju štaba 37. divizije, posle borbi na pravcu Užička Požega — Arilje — Ivanjica — Javor, posele položaje na desnoj obali Lima sa zadatkom da dejstvuju protiv desne kolone grupe »Šojerlen« duž komunikacije Sjenica — Prijepolje — Priboj. U isto vreme kada je leva kolona neprijatelja ovladala Pljevljima, desna je odbacila 5. sandžačku brigadu i probila se prethodnicom do Priboja koji je zauzela 9. novembra i spojila se sa nemačkim snagama koje su stigle od Višegrada.

Posle oslobađanja Pljevalja, 3. brigada je odbacila četničke i nedićevske snage prema Čajniču i Goraždu i na pravcu Pljevlja — Prijepolje nastavila teške borbe sa nemačkim snagama, osujetivši im sve pokušaje da se iz doline Lima probiju ka Pljevljima. Tako je brigada u toku noći 25/26. novembra sa sva četiri bataljona 1, 2, 3. i 4. (800 boraca sa 60 puškomitraljeza i mitraljeza, 4 teška minobacača i 2 brdska topa) izvršila koncentričan napad na jake jedinice nemačke 22. divizije u rejonu Savina lakta, severozapadno od Prijepolja. Tu se neprijatelj dobro utvrdio na položaju na liniji Savin lakat — Seljašnica — Seljane, sa solidnim sistemom vatre.

Brigada je krenula u napad sa polaznih položaja Jabuka — Kamena gora pre pada mraka, 25. novembra, tako da je borba počela već u 19 časova. Dok su dva bataljona napadala duž komunikacije Jabuka — Prijepolje, ostala dva su od Kamene gore vršila obuhvat neprijateljevog levog krila kod Seljašnice. U vrlo oštroj borbi koja je trajala čitavu noć, sve do 7 časova 26. novembra, brigada je razbila i delom uništila oko 600 nemačkih vojnika. Mada je neprijatelj davao vrlo žilav otpor, a povremeno vršio i lokalne protivnapade, nije mogao odbraniti položaj, pogotovo kad mu se 3. bataljon zabacio u pozadinu i udario s leđa. Tom prilikom je zaplenjeno 30 puškomitraljeza, 8 lakih protivtenkovskih topova, 15 kamiona sa opremom,

oko 30.000 metaka, zatim veća količina sanitetskog materijala, a uništeno je jedno slagalište municije i druge opreme koja se nije mogla brzo izvući. Brigada je imala svega 23 izbačena iz stroja (8 mrtvih i 15 ranjenih boraca).[285]

Nastavljajući teške borbe, brigada je osujetila sve pokušaje i nemačke 963. tvrđavske brigade da prodorom ka Pljevljima otvori prolaz za povlačenje nemačkog 21. armijskog korpusa od Mojkovca preko Pljevalja i Cajniča u Bosnu. Približivši se Prijepolju i komunikaciji Prijepolje — Bistrica, brigada je zauzela položaj na liniji Rikavice — Savin lakat — Barice — Crni vrh — Jabuka, sa kojih je mogla da napada komunikaciju Prijepolje — Bistrica, da vrši pritisak ka samom Prijepolju, a istovremeno da zatvara pravac Prijepolje — Pljevlja. Tako se brigada ponovo pojavila na položajima sa kojih je mogla da vrši osnovni zadatak koji joj je postavio štab 37. divizije: »... napadati neprijatelja koji se povlači komunikacijom Prijepolje — Priboj; uništavati njegove pobočnice na levoj obali Lima, usporavati neprijateljsko debušovanje dolinom Lima, stvarati uslove za koncentraciju jakih snaga NOV, koje će na drugim pravcima sačekivati i napadati neprijatelja i drugo«.

Treća brigada je produžila borbe krajem novembra sa neprijateljem na komunikaciji Prijepolje — Jabuka. Smenjivali su se napadi i protivnapadi. Tako su u toku 27. novembra, Nemci ponovo napravili most na Limu kod Prijepolja, prebacili nove snage na levu obalu reke i pokušali da se tog dana probiju na Brašansko brdo u rejon Babina. Međutim, naišli su na snažan otpor bataljona 3. brigade koji su ih, posle višečasovne borbe, odbacili. Neprijatelj je imao 50 mrtvih i veći broj ranjenih. Idućeg dana je naš 1. bataljon napao neprijatelja kod Seljašnice, ali je odbijen. Neprijatelj je zatim prešao u protivnapad i uspeo da potpuno odbaci 1. bataljon. U to vreme, jedna jača nemačka kolona prodrla je u Serbetovac, severno od Babina, zapretivši da ugrozi levi bok 3. brigade u zoni komunikacije Prijepolje — Pljevlja. I sutradan 29. novem-

[282] Isto, dok. 173.

bra Nemci su prebacili neke svoje jedinice kod Prijepolja na levu obalu Lima, obezbeđujući na taj način svoj bok u rejonu Prijepolja.

Uskoro se situacija još više pogoršava. Pored vrlo žestokih danonoćnih borbi koje su brigade 37. divizije vodile u dolini Lima sa desetostruko nadmoćnijim neprijateljem, pod stalnom opasnošću da se sa severa ka dolini Lima sruči neka neprijateljska divizija u pozadinu borbenog poretka 37. divizije, pojavio se nov vrlo važan momenat koji je znatno usložio inače složenu situaciju. Naime, od Prijepolja ka Bijelom Polju kretali su se ešeloni neprijatelja. To su bili delovi nemačke 22. divizije koja je uspela da se probije od Prijepolja i da 1. decembra zauzme Bijelo Polje, radi prihvata nemačkog 21. armijskog korpusa koji se povlačio iz Crne Gore preko Kolašina, Bijelog Polja i dalje dolinom Lima ka Bosni.

Štab 3. proleterske brigade primio je radio-depešu da odmah uputi dva bataljona u rejon Brodareva, radi sprečavanja daljeg prodora neprijateljskih snaga ka Bijelom Polju i Mojkovcu. Tako su 2. i 3. bataljon krenuli 3. decembra u 16 časova iz rejona Kamene Gore ka prostoriji Komarana, i u toku 4. decembra poseli položaje prema Brođarevu. Prema njima su dva bataljona neprijatelja, podržana tenkovima i artiljerijom iz Brodareva, držala položaje: Jasen — Oštra stena — Balići — Zečija glava. Neprijatelj je raspolagao sa 50—60 puškomitraljeza i mitraljeza, više teških i lakih bacača, a primećene su i dve haubice na vatrenim položajima u rejonu Jazovca, iznad Brodareva. S druge strane, 2. i 3. bataljon, jačine oko 500 boraca koji su, pored pušaka, bili naoružani sa 35 automatskih oružja, 4 laka bacača i 2 »fijata:<, krenuli su u napad sa polaznih položaja Kićeva — Bijov grob pravcima Jasen —• Oštra stena i Balići — Zečija glava. Razvila se vrlo oštra borba. Mada se u toku 4, 5. i 6. decembra uporno branio, neprijatelj je na kraju bio prinuđen da napusti navedene položaje. Imao je oko 80 mrtvih i veći broj ranjenih, dok su naši gubici bili 19 izbačenih iz stroja, od kojih su 3 poginula, a ostali ranjeni. Zaplenjeno je 30 pušaka, 1 automat, veća količina municije i druge ratne opreme.

Usled promene situacije na pravcu Prijepolje — Pljevlja, bataljoni su, odmah posle ove borbe, morali da se prebace na taj pravac. Dok su nemačke jake kolone izbile 6. decembra na Savin lakat i Jabuku, naši su zadržali položaj na Brašanskom brdu i Babinama. Pod pritiskom neprijatelja duž komunikacije, jedan bataljon je odstupio ka Mijajlovici. Vodeći frontalne borbe duž komunikacije Jabuka — Mijajlovica, neprijatelj je pokušao da pravcem Obarde — Vrulja izmanevruje naše snage u zoni glavne komunikacije i izbije u Pljevlja. Situacija je u početku bila veoma ozbiljna, sve dok iz rejona Komarana nisu pristigli 2. i 3. bataljon. Odmah su prešli u protivnapad na odseku Kozica — Vukovo* brdo i uspeli da proteraju neprijatelja ka Jabuci. U ovoj borbi, često prsa u prsa, neprijatelj je imao oko 70 izbačenih iz stroja, a bilo je i 10 zarobljenih Nemaca, dok su naši gubici bili 10 izbačenih iz stroja. Zaplenjeno je 10 pušaka i nešto druge ratne opreme.[286] Tako je ovim protivnapadom 3. proleterske brigade, noću 9/10. decembra, propao pokušaj neprijatelju da se probije u Pljevlja. U daljim oštrim borbama vođenim do 15. decembra na prostoru Gorun — Jasen — Balići — Zečija glava — Brodarevo — Prijepolje, 3. brigada je sprečila nove pokušaje nemačke 22. divizije da prodre u Pljevlja. U tim borbama brigada je ubila i zarobila preko 100 nemačkih vojnika, a i sama je pretrpela velike gubitke.

U to vreme na mojkovačkom odseku, što je posebno interesovalo štab 3. proleterske brigade, situacija je bila prilično nepovoljna. Posle zauzimanja Bijelog Polja, prednji delovi 22. nemačke divizije su uspešno nastupali ka Mojkovcu vršeći istovremeno pritisak i ka Beranama. Oni su 8. decembra izbili u Mojkovac kod porušenog mosta na Tari. Sada je neprijatelj imao mogućnost da šire područje Pljevalja ugrožava sa više pravaca. On je vršio vrlo jak pritisak na pravcu Prijepolje — Pljevlja, gde se morala angažovati čitava brigada ili glavnina; zatim su njegovi delovi povremeno nastojali da izbiju na komunikaciju Pljevlja — Bijelo Polje, kuda je brigada morala usmeriti bar neke svoje delove, i najzad, po izbijanju ne-

[241] Zbornik 1/16, dok. 135.

prijatelja u Mojkovač, brigada je morala stalno biti u pripravnosti da se suprotstavi neprijatelju na pravcu Mojkovac — Pljevlja. Ovo tim pre što je taj pravac izvodio u pozadinu i prema desnom boku borbenog poretka brigade, orijentisanog prema Prijepolju. To je period pun neizvesnosti ne samo za 3. brigadu već i za celu 37. diviziju, period kada su veoma jake snage neprijatelja (Nemaca, četnika i drugih saradnika okupatora) nastojale da se po svaku cenu probiju preko Sandžaka u Bosnu i dalje ka severozapadu.[287] Neprijatelj se prema položajima 3. proleterske brigade utvrdio kod Jabuke, Vlake, Savina lakta, Jablanice, Alijine stene, Karoševine, Skokuća, Gradine, Dušmanića, Izbičnja, Jerinin-grada i Kučina. Krajem decembra i početkom januara te su položaje držali delovi 22. nemačke divizije koja se, po izvršenom zadatku na prostoriji Brodarevo — Bijelo Polje — Mojkovac, ponovo prebacila u širi rejon Prijepolja. U to vreme 3. brigada drži glavninu svojih snaga na prostoriji Kamena Gora — Mostište — Vijenac, sa artiljerijom u rejonu Pljevalja.

Krajem decembra neprijatelj postaje sve manje aktivan prema Pljevljima. Zadovoljio se da obezbedi nesmetano kretanje 91. korpusa dolinom Lima. Međutim, borbe su i dalje vođene na čitavom frontu 37. divizije, s obe strane Lima. Neprijateljska zaštitnica je, 31. decembra, napustila Mojkovac i ubrzo je definitivno prestala opasnost od intervencije neprijatelja pravcem Bijelo Polje — Pljevlja. Sada se 3. brigada mogla slobodnije angažovati na pravcu Pljevlja — Prijepolje. Naređeno je da i 1. bokeljska brigada krene u Sandžak za 6. crnogorskom.

Posle oštrih borbi 3. brigada je 2. januara 1945. slomila žilav otpor jedinica nemačke 22. divizije u rejonu Durđevića vrhova, Jabuke i Savinog lakta. U toj borbi je neprijatelj imao 66 mrtvih i veliki broj ranjenih, a zaplenjena su mu 2 minobacača i 6 puškomitraljeza i mitraljeza. I brigada je u toj borbi imala znatne gubitke — 65 izbačenih iz stroja, od kojih 18 poginulih.[288] Posle toga

[287] Na dan 1. decembra 1944. godine, 21. nemački korpus je brojao 21.570 oficira, podoficira i vojnika (Mikroteka nem. br. f. 195, snimak 90).

[288] Arhiv VII, k. 125, reg. br. 3/2.

je snažno napadala jedinice nemačke 181. divizije koja se, kao poslednja okupatorska jedinica u Sandžaku, povlačila dolinom Lima za Bosnu. U isto vreme i ostale snage 37. divizije (4. i 5. sandžačka brigada) su, na desnoj obali Lima snažno danonoćno uspešno napadale nemačke kolone koje su se povlačile duž komunikacije Sjenica — Prijepolje — Priboj — Višegrad.

Sve do 8. januara 3. brigada je vršila snažan pritisak na neprijatelja u širem rejonu Prijepolja kao i na komunikaciju Prijepolje — Bistrica, sa zapadne strane Lima. Ona je u trodnevnoj borbi, zajedno sa delovima 37. divizije sa desne obale Lima, najzad, 10. januara 1945. godine, definitivno oslobodila Prijepolje. Tom prilikom je neprijatelj imao oko 100, a naše jedinice 25 izbačenih iz stroja. Zaplenjeni su: 1 puškomitraljez, 1 radio-stanica i veća količina municije.[289]

Neprijatelj je tog dana pod snažnim udarima 37. divizije po čitavoj dužini komunikacije Prijepolje — Bistrica — Priboj, sa obe strane Lima, panično odstupio ka Priboju. Sa zaštitnicom 181. divizije 21. armijskog korpusa povlačili su se četnici iz Crne Gore i Sandžaka. Treća brigada je produžila gonjenje neprijatelja ka Priboju koji je najzad, 12. januara 1945. godine, definitivno oslobođen. Tako je tog dana (12. januara) konačno oslobođen ceo Sandžak.

U završnim borbama za oslobođenje Sandžaka, vođenim protiv nemačkog 21. i 91. armijskog korpusa koji su se povlačili preko Sandžaka ka Bosni, 3. proleterska brigada im je onemogućila da se delom snaga povlače pravcem Pljevlja — Čajniče — Goražde. Zato su bili prinuđeni da se po cenu velikih gubitaka u ljudstvu i materijalu povlače dolinom Lima. U tim borbama brigada je nanela nemačkim snagama velike gubitke u ljudstvu i ratnom materijalu i pokazala visoke moralne i borbene kvalitete.

Za vreme povlačenja preko Sandžaka nemačkim jedinicama su naneti veliki gubici u ljudstvu i ratnoj tehnici. Prema našoj proceni, ubijeno je preko 1.400, a ranjeno oko 2.200 Nemaca; zaplenjeno je: 650 pušaka, 51 puško-

[289] Isto, reg. br. 6/2.

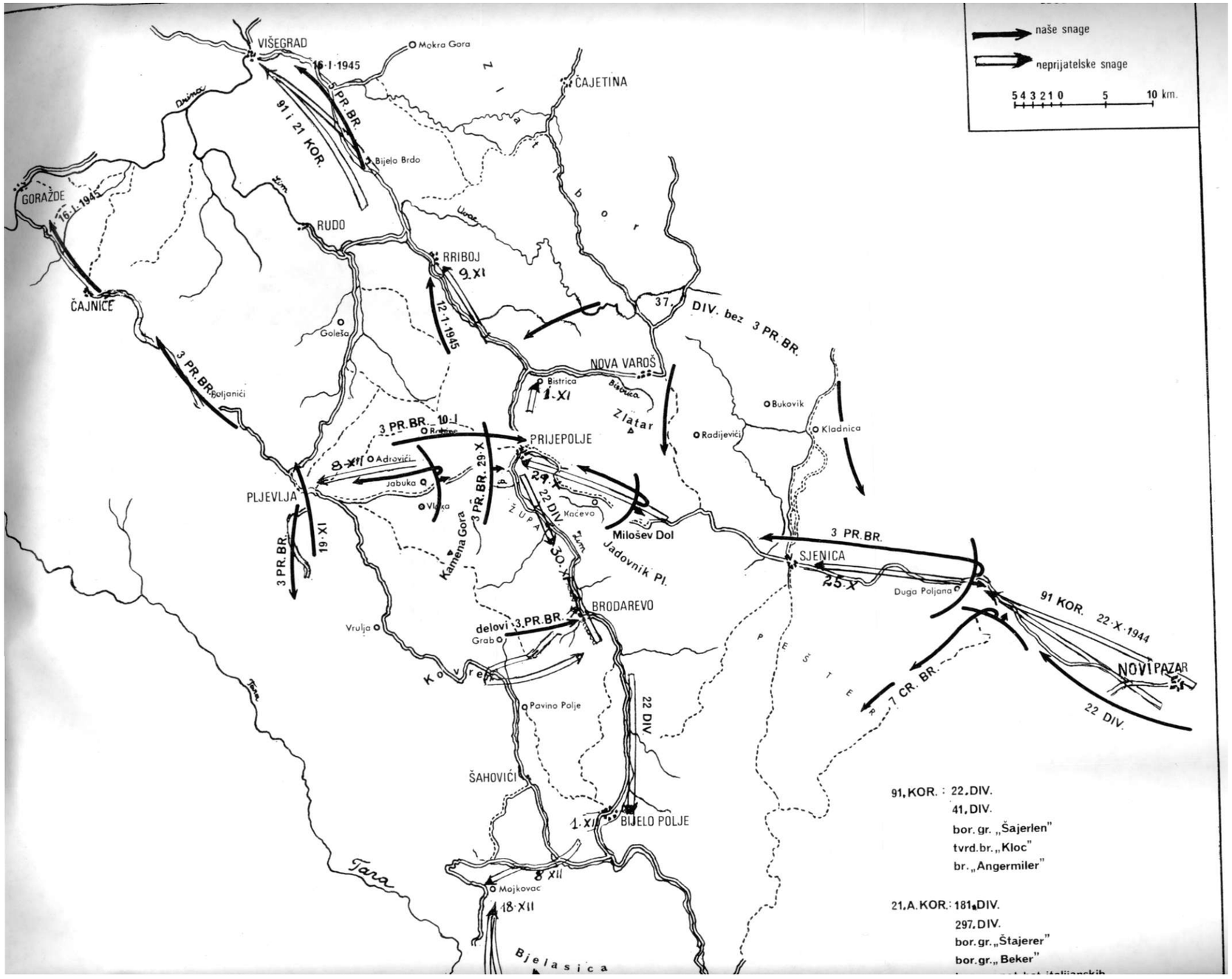
naše snage
neprijatelske snage
5 4 3 2 1 0 5 10 km.
VIŠEGRAD
16·I·1945
Mokra Gora
ČAJETINA
5 PR. BR.
91 i 21 KOR.
Bijelo Brdo
GORAŽDE
16·I·1945
RUDO
RRIBOJ
9.XI
12·I·1945
ČAJNICE
Goleša
3 PR. BR.
Boljanići
37. DIV. bez 3 PR. BR.
NOVA VAROŠ
Bistrica
1.XI
Zlatar
Bukovik
Kladnica
Radijevići
3 PR. BR. 10·I
PRIJEPOLJE
8·XII
Adrovići
Jabuka
PLJEVLJA
3 PR. BR. 29·X
29·X
22 DIV.
Kačevo
Milošev Dol
Jadovnik Pl.
ŽUPA
30·X
Kamena Gora
19·XI
3 PR. BR.
SJENICA
25·X
Duga Poljana
91 KOR. 22·X·1944
NOVI PAZAR
22 DIV.
7 CR. BR.
BRODAREVO
delovi 3 PR. BR.
Grab
Vrulja
Kovren
Pavino Polje
22 DIV.
ŠAHOVIĆI
1·XII
BIJELO POLJE
8 XII
Mojkovac
18·XII
Bjelasica
Tara
91. KOR.: 22. DIV.
41. DIV.
bor. gr. „Šajerlen"
tvrd. br. „Kloc"
br. „Angermiler"
21. A. KOR.: 181. DIV.
297. DIV.
bor. gr. „Štajerer"
bor. gr. „Beker"

mitraljez, 17 mitraljeza, 5 minobacača, 9 topova, 2 mašinke, 1 radio-stanica, 23 pištolja, 15 dvogleda, 27 kamiona, 350.000 puščanih metaka, 59 konja, 30 zaprečnih kola, veća količina sanitetskog materijala i druge ratne opreme. U ovim borbama je 3. proleterska brigada imala 67 mrtvih i 210 ranjenih. A, pored ovih gubitaka koje je neprijatelju nanela 3. brigada, treba uzeti u obzir i veoma velike gubitke koje su mu zadale 4, a naročito 5. sandžačka brigada i saveznička avijacija. Duž čitave komunikacije Sjenica — Prijepolje — Priboj — Višegrad, u dolini Lima, a posebno na deonici od Prijepolja do Priboja, ostalo je groblje nemačke ratne tehnike.

U tim osamdesetodnevnim krvavim borbama koje je od 24. oktobra 1944. do 12. januara 1945. vodila 37. udarna sandžačka divizija sa svoje tri brigade protiv mnogobrojnih i dobro naoružanih neprijateljskih formacija koje su se borile na život i smrt, posebno mesto zauzima 3. proleterska brigada. Pri tome, do 8. decembra 1944. godine, borbe su vođene sa 91. korpusom, a zatim je na tie Sandžaka stupio i 21. neprijateljskih korpus. Bile su tu i veoma jake formacije četnika i nedićevaca koje su bežale iz Srbije.

Brigada pri oslobađanju Bosne

Posle oslobađanja Sandžaka, 3. proleterska brigada, zajedno sa 5. sandžačkom, preduzela je gonjenje neprijatelja ka Drini i to 3. brigada pravcem Jabuka — Pljevlja — Boljanići — Goražde, a 5. sandžačka pravcem Priboj — Bijelo Brdo — Višegrad. Četvrta brigada je zadržana na prostoriji pljevaljskog sreza radi obezbeđivanja ove prostorije od manjih neprijateljskih delova i radi drugih zadataka vojno-političkog karaktera.

Treća brigada je još sredinom decembra 1944. formirala svoj 5. bataljon. Krajem 1944. godine i početkom 1945. brigada se vrlo brzo popunjavala ljudstvom i tehnikom. Naročito je bio- veliki priliv novih boraca iz istočne Srbije (pirotskog sreza) i novopazarskog sreza. Krajem 1944. godine brigada je imala oko 1.000 boraca, naoružanih sa oko 100 automatskih oružja — puškomitraljeza

i mitraljeza, pored ostalog naoružanja. U svim borbama koje je brigada vodila krajem 1944. i početkom 1945. godine podržavalo je 6 brdskih topova 75 mm. U februaru je narasla na oko 2.000 ljudi, od kojih 1.700 boraca, 165 podoficira i 131 oficir, naoružana sa oko 1.500 pušaka, 105 puškomitraljeza, 16 teških mitraljeza, 7 teških i 12 lakih bacača, 6 topova, a sredinom marta je imala oko 2.800 ljudi, sa 141 puškomitraljezom, 12 teških mitraljeza, 22 minobacača, 5 pt-pušaka i drugo, da bi u maju narasla na preko 3.000 ljudi, naoružanih sa 168 puškomitraljeza i mitraljeza.[200] Međutim, treba istaći da je ta popuna izvršena mahom mladim i neiskusnim borcima koji su, i pored toga, pokazali vrlo dobru borbenost i disciplinu. Sa takvim sastavom i tehnikom brigada je, i pored svih teškoća, mogla uspešno izvršavati borbene zadatke i napadnog i odbrambenog karaktera, na različitom zemljištu i u svako doba dana i noći.[291] U januaru 1945. je za pomoćnika komesara brigade postavljen Aleksandar Bujišić (pomoćnik komesara 1. bataljona iste brigade) na mesto Momira Boškovića koji je postavljen za pomoćnika političkog komesara 37. divizije. A zamenik komandanta brigade bio je kapetan Miloš Vlahović.

I pored energičnog gonjenja jedinicama 37. divizije, neprijatelj je uspeo da organizuje odbranu u kanjonu Drine. Ovome je donekle išlo na ruku i to što su jedinice 37. divizije morale da izvrše izvesna pregrupisavanja da bi na Drinu izbile širokim frontom od Višegrada do Goražda. Već 15. januara 3. brigada je bila na prostoriji Čajniče — Metaljka — Podkovač, a 16. januara je uhva-

280 A VII, k. 1254, red. br. 41/2 i 54/2.

[291] Prema podacima štaba 3. proleterske brigade, neprijatelj je, pored jakih nemačkih, italijanskih i ustaških snaga u rejonu samog Sarajeva, imao na prostoriji Višegrad, Rogatica, Sokolac, Mokro, Goražde, 297, 181, 22. i nepotpunu 142. diviziju. Stab 21. korpusa nalazio se u Mokrom. U odbrani na Drini (u zaštitnici) nalazili su se 16, 47, 65. i 22. grenadirski puk iz 22. i 181. divizije. Sam rejon Goražda branio je jedan neprijateljski puk iz 181. divizije. Neprijatelj je u rejonu Goražda, na desnoj obali Drine, držao uži mostobran manjim snagama koji je mogao podržavati živom silom i tehnikom sa leve obale Drine, iz rejona Goražda. On je vrlo dobro organizovao odbranu u taktičkom i fortifikacijskom pogledu (AVII, k. 1254, reg. br. 2/10).

cen kontakt sa neprijateljskim snagama u rejonu Goražda, kao i veza sa delovima 3. udarne divizije koji su već napadali neprijateljske isturene delove kod Goražda.

Pošto je izbila na Drinu gde je neprijatelj poseo mostobran jednim bataljonom podržanim sa 2 haubice i 4 brdska i 2 protivoklopna topa, 3. brigada je u toku noći 23/24. januara, 1. i 2. bataljonom i 4. bataljonom 6. crnogorske brigade, u brzom naletu ovladala rejonom Samara i Zupčica i odbacila delove neprijatelja na levu obalu Drine. Međutim, Nemci su odmah 24. januara dobili jaka pojačanja i uz jaku podršku artiljerije prešli u protivnapad istog dana u 10 časova, odbacili naše jedinice na liniju Straža — Podkozara i povratili izgubljene položaje. Ali. po naređenju štaba 37. divizije, 1. i 2. bataljon su istog dana ponovo izvršili snažan protivnapad i posle oštrih borbi 24/25. januara ponovo odbacili neprijatelja sa mostobrana na levu obalu Drine. Svi kasniji pokušaji neprijatelja da povrati izgubljene položaje nisu uspele. U tim borbama 3. brigada je, zajedno sa 4. bataljonom 6. crnogorske, nanela neprijatelju znatne gubitke — izbacila iz stroja oko 150 vojnika, dok je sama imala 40 izbačenih iz stroja, od kojih 10 mrtvih. Četvrti bataljon 6. crnogorske imao je u toku 23, 24. i 25. januara 3 mrtva i 13 ranjenih boraca.[292]

Treća proleterska brigada je posle toga zauzela položaje na prostoriji Trbosilje — Međurečje — Bučje — Kolijevka — Zupčevići, sa prednjim delovima na desnoj obali Drine. Četvrti bataljon 6. crnogorske je 25. januara u zoru krenuo u sastav svoje brigade. Ispitivana je mogućnost forsiranja Drine na odseku Ustiprača — Goražda, ali se odustalo, jer je neprijatelj tu raspolagao jačim snagama. Mada je nizvodnije, na odseku Međeđa — Ustiprača, neprijatelj imao slabije snage, ipak je Drina predstavljala vrlo ozbiljnu prepreku.

Pošto je 3. divizija trebalo đa se rokira više ka zapadu. u pravcu Sarajeva, 3. proleterska brigada je određena da se prebaci na levu obalu Drine, na prostoriju južno od komunikacije Goražde — Osiječani — Renovica. sa koje će napadati neprijateljske posade duž te komuni-

[292] AVII, k. 1254, reg. br. 7/2, 10/2 i 2/8.

kacije. Za ovaj zadatak brigada je ojačana jednom brdskom baterijom 75 mm. U to vreme je 5. sandžačka brigada bila na široj prostoriji Dobruna, a 4. sandžačka na prostoriji Bukovica — Boljanići — Poblaće. Treća proleterska brigada, po naređenju štaba 37. divizije od 2. februara, forsirala je Drinu kod Ustikoline i Zupčića i prodrla pred nemačke utvrđene položaje u neposrednoj okolini Goražda. Izviđanjem je ustanovljeno da se na položajima Klepanovačka kosa, Baba, Brdo (oko 2—3 km jugozapadno od Goražda) i Mirvići, Osiječani, Hranjen (južno od dela komunikacije Jabuka — Renovica), utvrdilo oko 1.000 nemačkih vojnika ojačanih sa artiljerijom 75 i 105 mm.

Za napad koji je počeo 9. februara u 23 časa određeni su 1, 3. i 5. bataljon (naoružani sa 60 puškomitraljeza i mitraljeza, 3 teška i 2 laka bacača) i to pravcima: Baba — Brdo — Klepanovačka kosa; Brajlovići — Rosijevići — D. Ilino — Mirvići i pravcem Ribljak — Hranjen — Osiječani. U borbama koje su trajale 10. februara do 3 časa, naše jedinice su zauzele Babu (tt 704), Brdo (k. 942), Klepanovac (k. 703) Brajloviće, Kanjen, Osiječane i Mirviće i odbacile nemačke snage u Goražde i na komunikaciju Goražde — Jabuka. Međutim, nisu uspele da ovladaju Misjakom (tt. 618), ključnim i veoma utvrđenim položajem u nemačkom sistemu odbrane Goražda. Tako je dalje napredovanje jedinica 3. proleterske brigade zaustavljeno jakim otporom ojačanog 334. puka nemačke 181. divizije u Goraždu i na Jabuci. Tu su Nemci izgradili vrlo jaka uporišta i utvrđenja sa minskim poljima i žičanim preprekama, velikim i čvrstim bunkerima. Brigada je pod vrlo nepovoljnim vremenskim uslovima (niske temperature i dubok sneg) vodila žestoke i iscrpljujuće borbe, odbijajući napade Nemaca od Goražda, a u isto vreme neprestano napadajući njihove jedinice u neposrednoj okolini Goražda i na komunikaciji Goražde — Jabuka — Renovica. Tako je 12. februara krenulo oko 1.200 Nemaca, podržanih artiljerijom, u protivnapad sa težištem protiv našeg 1. bataljona. Borba je trajala čitav dan i neprijatelj je najzad uspeo da ovlada samo delovima položaja koje je držao 1. bataljon, dok su napadi na položaje 3. i 5. bataljona odbijeni. Oko 18 časova izvršen

je protivnapad i sa dela položaja 1. bataljona i neprijatelj je odbačen na polazne položaje. On je na položaju ostavio oko 70 mrtvih, a imao je i preko 100 ranjenih koje je poveo sobom. Veliki broj poginulih Nemaca bili su podoficiri. I sledećeg dana, 13. februara, neprijatelj je preduzimao više protivnapada na položaje 1. bataljona, ali je uvek bio odbijen.[293] I tog dana je imao oko 50 mrtvih, ostavljenih na bojištu, dok je 1. bataljon imao 31 izbačenog iz stroja u toku oba dana borbe. Među njima bio je i pomoćnik komesara bataljona.[294]

Za to vreme se 37. divizija sa svojom 4. i 5. sandžačkom brigadom nalazila na desnoj obali Drine, između Višegrada i Goražda. Tu je završila pripreme za forsiranje, da bi potom nastavila napad svim snagama na nemačke položaje na prostoru Goražde — Ustiprača — Rogatica — Sokolac koje su držale i branile jedinice nemačke 181. i delovi 297. divizije. Ove nemačke snage imale su da upornom odbranom obezbede povlačenje trupa iz Bosne i Hercegovine, radi čega je njihova najjača odbrana bila u zahvatu komunikacije Goražde — Jabuka — Renovica —- Stambolčić — Pale — Sarajevo. Tu su solidno fortifikacijski utvrdili naseljena mesta i topografski jake položaje, a u zoni dejstva 37. divizije, naročito u Goraždu, Jabuci, Stambolčiću, Palama i na Trebeviću, bilo je organizovano više odbrambenih linija, čvrsto povezanih sa neposrednom odbranom Sarajeva. Neprijatelj je u to vreme izvlačio snage pravcem Višegrad — Sarajevo i vrlo intenzivno evakuisao ljudstvo i materijal iz Sarajeva ka Brodu. U takvoj situaciji (koristeći se mostobranom koji je ranije stvorila 3. proleterska brigada u rejonu Goražda), 4. i 5. sandžačka brigada 37. divizije su u toku noći 18/19. februara izvršile opšti napad na delove nemačke 181. i 297. divizije u dolini Drine, od Višegrada do Goražda. Posle teških borbi, one su forsirale Drinu i produžile dejstva u pravcu Rogatice, Goražda i Jabuke. U to vreme je 3. proleterska brigada, ojačana 4. bataljonom 4. sandžačke, uspela uz velike žrtve, da zauzme nemačke polo-

293 Prvi bataljon je imao tada ukupno na licu oko 400 boraca, naoružanih sa 20 puškomitraljeza i mitraljeza, 2 laka i 1 teškim bacačem.

294 Isto, reg. br. 15/2.

žaje na liniji Osiječani — Popov Do — Sjenokos (tt 962) — Pijevac. Smenjivali su se napadi i protivnapadi, juriši 1 protivjuriši, zauzimani i gubljeni položaji, naročito na Sjenokosu i Popovom Dolu. Pa ipak, brigada je najviše gubitaka imala u borbama na Misjaku, iznad samog Goražda. Ona je do 20. februara imala 30 mrtvih i ranjenih boraca i rukovodilaca, dok je neprijatelju nanela gubitke od oko 150 mrtvih, ranjenih i zarobljenih. Zaplenila je 2 »šarca«, 60 pušaka, izvesnu količinu municije i odeće. Međutim, ni tada, a ni u sledećim borbama koje je neprekidno vodila do 25. februara, nije uspela da slomi nemačku odbranu u rejonu Jabuke i na komunikaciji Goražde — Mesići ni da, zajedno sa 4. sandžačkom, savlada nemački garnizon u Goraždu. U borbama od 20. do 25. februara ona je imala 30 mrtvih i 68 ranjenih boraca i starešina, dok su ukupni gubici u borbama koje je vodila u februaru i početkom marta na prostoru Goražde — Jabuka iznosili 79 poginulih i 160 ranjenih.[295] U tom periodu nanela je nemačkim jedinicama velike gubitke i zaplenila 220 pušaka, 5 puškomitraljeza, 20 mašinki, 20.000 puščanih metaka, veću količinu odeće i obuće i druge ratne opreme.[396]

Iako je 3. proleterska brigada u ovim napadima zadala neprijatelju jake udarce, a i sama je, kao što vidimo, pretrpela znatne gubitke, nije uspela da potpuno izvrši postavljene zadatke zbog toga što su neprijateljske snage bile brojno jake (oko 3.500 vojnika na odseku Goražde — Osiječani), fortifikacijski vrlo dobro utvrđene, dobro naoružane i vrlo iskusne za borbe u raznovrsnim uslovima i u maksimalnom korišćenju vatre tada najsavremenijeg oružja kojim su bile obilato snabdevene. I nepovoljne vremenske prilike (niska temperatura i dubok snee) pogodovale su braniocu (neprijatelju), a znatno otežavale napade naših jedinica. S druge strane, naše jedinice su imale vrlo malo artiljerije, neophodne protiv tako fortifikacijski utvrđenih položaja. Nedostajala su odgovarajuća teška pešadijska i srednja artiljerijska oruđa. Na kraju,

[295] Na položaju Sjenokos brigada je imala oko 80, a na Mizjaku, u dva maha, oko 35 izbačenih iz stroja.

2M A VII, k. 1254, reg. br. 17/2 i k. 1255, reg. br. 6/1.

treba imati u vidu da je 3. brigada bila za kratko vreme popunjena vrlo velikim brojem novih boraca koji, iako su pokazali hrabrost i požrtvovanje, nisu imali vojničkog iskustva. A morali su odmah učestvovati u teškim okršajima.

Početkom marta brigada je u toku dvodnevnih borbi od 3. do 5. marta izvršila vrlo jak napad na neprijateljske položaje Sjenokos — Jabuka — Čurovi, da bi izolovala garnizon Goražde i ovladala tom deonicom glavne komunikacije. Neprijatelj se i tada vrlo ogorčeno branio tako da je brigada imala 43 izbačena iz stroja, od kojih 15 mrtvih. Neprijatelju je nanela gubitke i zaplenila oko 100 pušaka i druge ratne opreme. Za to vreme je 4. sandžačka, posle teških borbi, u toku 4/5. marta, slomila nemački otpor zapadno od Goražda i 5. marta konačno oslobodila Goražde, dok je 5. sandžačka dejstvovala od Višegrada prema Rogatici i Sokolcu.[297]

Krajem februara 1945. godine izvršene su izvesne kadrovske izmene. Na mesto komandanta 37. divizije potpukovnika Žarka Vidovića koji je otišao za komandanta 11. divizije, postavljen je 27. februara major Čedomir Drulović (komandant 4. sandžačke brigade); za političkog komesara divizije major Danilo Knežević (politički komesar 3. proleterske brigade), na mesto potpukovnika Velibora Ljujića, koji je određen na dužnost sekretara Okružnog komiteta KPJ za novopazarski okrug, a za pomoćnika političkog komesara divizije postavljen je Vojo Terić, do tada član Politodela 37. divizije. Za komandanta 3. proleterske brigade postavljen je početkom marta Jagoš Mirković (načelnik štaba iste brigade) na mesto potpukovnika Halila Hadžimurtezića koji je primio dužnost zamenika komandanta 37. divizije; za političkog komesara brigade postavljen je u drugoj polovini januara 1945. Dušan Tomović, mesto Danila Kneževića, a za pomoćnika komesara brigade Aleksandar Bujiša.

Brigade 37. divizije su gonile neprijatelja na širokom frontu. Tako je 3. brigada, posle ovlađivanja položajima na Sjenokosu i Jabuci, produžila dejstva ka Mesićima, Rogatici, Renovici i Prači koje je oslobodila do 7. marta.

[297] A VII, k. 1254, reg. br. 35/2.

U tim borbama ubila je i zarobila 52 nemačka vojnika. Nastavljajući odmah dejstva u pravcu Romanije, brigada je od 8. do 10. marta razbila novu neprijateljsku grupaciju od oko 1.500 bosanskih četnika i muslimanske milicije na prostoriji Miošići — Ponor — Nepravdići — Bogovići — Stajna — Careve vode, pod komandom Kosorića i Derikonje, i ovladala područjem između Romanije i komunikacije Pale — Renovica. Tom prilikom je ubila i zarobila 93 četnika i 20 milicionara (mnogo više ih je ranila) i zaplenila 100 pušaka, 8 puškomitraljeza, 6 pištolja, 20 konja, 15 volova i drugu ratnu opremu.[298] Produživši dalje nadiranje ka rejonu Pala, 3. brigada je izbila iznenada pred nemačke položaje na prostoriji Hotičino polje — Sipovica — Jelovci — Šajnovići — Kalođeri — Jasen — Cemanovići — Podvitez — Galeš (oko 1.200 Nemaca i »čerkeza«) i sprečila prodor nemačkih snaga od Sarajeva i Pala. Zaplenila je 1 puškomitraljez, 2 mašinke, nekoliko pištolja i 5 tovarnih konja. U toku ove veoma oštre borbe koju su vodili 1, 4. i 5. bataljon 3. brigade danju i noću u toku 10, 11. i 12. marta i u kojoj je dolazilo i do borbe prsa u prsa, dejstvovala je vrlo intenzivno i neprijateljska artiljerija iz rejona Stambolčić, Pale i Mokro. Na kraju naši bataljoni su zauzeli sve položaje izuzev Podviteza. Neprijatelj je više puta prelazio* u protivnapad, ali bez uspeha. Naši gubici su bili relativno mali — oko 20 izbačenih iz stroja.[299] U isto vreme 4. sandžačka je dejstvovala prema Sarajevu u zahvatu komunikacije Prača — Stambolčić — Pale, a 5. sandžačka brigada od Rogatice prema Sokolcu i Podromaniji.

U borbama protiv 37. divizije, nemačka 181. divizija, ojačana ustaškim jedinicama, uporno je branila sve položaje, prelazeći često u protivnapade i primenjujući obuhvatne manevre. Najjače je branila komunikaciju Podgrab — Stambolčić — Pale — Sarajevo. Naime, neprijatelju je trebalo još vremena da završi prebacivanje svojih jedinica iz Hercegovine i jugoistočne Bosne i da evakuiše ogromne količine ratnog materijala. Zbog toga je sredinom marta, upornom i aktivnom odbranom na liniji

298 AVII) k_ 1254, reg. br. 36/2, k. 1255, reg. br. 8/8.
299 AVII) k 1254; reg. br. 37/2, 23-1/2.

Mokro — Ljubogošta — Pale — Vitez — Stambolčić — Podvitez — Kodža, zadržala 37. diviziju koja je dejstvovala prema Sarajevu. U takvoj situaciji 3. proleterska brigada je, od 12. do 25. marta, oštrim i uglavnom odbrambenim borbama uspešno odbijala nemačke napade i zadržala svoje položaje. U ovim borbama brigada je imala oko 15 mrtvih i ranjenih boraca.

U Goraždu je 13. marta 1945. održana partijska konferencija 37. divizije kojoj je prisustvovalo 160 delegata. Konferencija je razmatrala rad partijske organizacije i stanje u diviziji, posebno dotadanje rezultate, i postavila nove zadatke. Kao najvažnije u to vreme bio je rad sa novim borcima, kojima je krajem 1944. i početkom 1945. godine popunjena iz Srbije i Sandžaka 37. divizija. Na konferenciji su istaknuti dotadanji uspesi brigada 37. divizije, a posebno 3. proleterske, koja je i dalje nosila najveći teret svih akcija divizije. Istovremeno konferencija je izabrala delegate za osnivački kongres KP Srbije koji je održan u Beogradu maja 1945. Posle toga, održano je 23. marta u Renovici vojno-političko savetovanje komandanata, političkih komesara i pomoćnika političkih komesara sandžačkih brigada i štaba 37. divizije sa političkim komesarom 2. udarnog korpusa, pukovnikom Vojom Nikolićem. Razmatrana su sva pitanja koja se odnose na učešće 37. divizije u oslobađanju Sarajeva — glavnog grada Bosne i Hercegovine. Tom prilikom je Vojo Nikolić u ime štaba 2. udarnog korpusa odao priznanje borbenim kvalitetima 37. divizije, a posebno 3. proleterske brigade koja je, prema izveštaju 37. divizije od 14. marta, »svojim brzim i odlučnim manevrima izvršila zadatak u potpunosti«.[3"0]

Krajem marta 37. divizija je dobila zadatak da ovlada delom komunikacije od Sokolca do Mokrog. U vezi s tim je 5. sandžačka uvedena u borbu na delu komunikacije Sokolac —• Podromanija, a 4. sandžačka je napadala neprijateljska uporišta Hodža — Stambolčić, usmeravajući s juga dva bataljona ka Palama i Koranu. U to- vreme je 3. brigada od 27. do 31. marta bila uvučena u vrlo ogorčene borbe sa neprijateljem na prostoriji Sip — Vitez —

a™ A VII, k. 1254, reg. br. 23-1/2.

Podvitez — Gorovići — Ćemanovići — Kalođeri — Jelovci — Krije — Sjetlina — Stambolčić, na kojoj se tada nalazilo oko 4.000 dobro utvrđenih Nemaca, ustaša, Italiana i »čerkeza«. Četiri bataljona 3. brigade (naoružani sa 120 puškomitraljeza i mitraljeza, 4 teška i više lakih bacača), podržana su i vatrom brdske baterije. Mada se neprijatelj branio vrlo odsudno, ipak je pod naletima naših snaga i borbom prsa u prsa bio odbačen sa navedenih položaja. Za to vreme je 5. brigada nastupala prema Sokolcu i Mokrom, a 4. prema Stambolčiću, Palama i Koranu, kojim je i ovladala. Posle prvog dana, borbe su produžene i u toku 28. i 29. marta, naročito oko neprijateljskih uporišta Stambolčića, Pala i Mokrog, kao i kod Sokolca. Neprijatelj je, uz snažnu podršku artiljerije i dva oklopna voza, izvršio više protivnapada i posle žestoke borbe uspeo da povrati izgubljene položaje i odbaci naše jedinice na odseku Pale — Stambolčić, dok mu to nije uspelo na odseku Sokolac — Mokro, zahvaljujući snažnoj odbrani 3. i 5. brigade. Divizija je u ovim borbama imala 48 mrtvih i 156 ranjenih, od kojih je 3. proleterska brigada imala 15 mrtvih i 25 ranjenih. Inače, 3. brigada je uspela da izbaci iz stroja oko 250 neprijateljskih vojnika i zapleni 3 mitraljeza, više puškomitraljeza i pušaka, municije i druge ratne opreme.[301]

U daljim borbama koje su se naročito rasplamsale od 3. do 5. aprila, 3. proleterska brigada je sa svojih pet bataljona i 5. bataljonom 4. sandžačke napadala neprijatelja na prostoriji Orlova stijena — Crvena stijena — Pusto polje — Rakovac — Kalođeri — Gorovići — Podvitez — Vitez.[302] Sa polaznih položaja na liniji Podjemen — Jelovci — Careve vode — Majdan — Hotičina — Ribulja — Sip za bataljone 3. brigade i sa linije Podgrab — Lisina za 5. bataljon 4. brigade bataljoni su 2. aprila u 20 časova otpočeli napad, i to: 3. bataljon na odsek Podjemen — Romanija — Orlova stijena — Crvena stijena — Mokro; 4. i 5. bataljon na odsek Kalođeri — Rakovac

[301] Isto, reg. br. 7/3 i k. 1255, reg. br. 11/8.

[302] Na toj prostoriji nalazilo se tada oko 5.000 neprijateljskih vojnika (Nemaca, Italijana, ustaša, »čerkeza« i pripadnika muslimanske milicije, sa oko 250 puškomitraljeza, 40 teških bacača, velikim brojem lakih bacača, 18. art. oruđa 75 i 105 mm).

— Pale i Pusto polje — Krije brdo; 1. i 2. bataljon na odsek Brezovac — Vitez — Podvitez — Gorovići, dok je 5. bataljon 4. brigade napadao odsek Stambolčić — Pale. Već 3. aprila do 8 časova, naše jedinice su uspele da ovladaju svim položajima neprijatelja, sem Orlove i Crvene stijene i Rakovca. U daljim borbama u toku 3, 4. i 5. aprila, naše jedinice su ovladale i navedenim delovima položaja i razvijajući dalja dejstva ka zapadu i severu, zauzele Ljubogošte, Pusto polje, Mokro, Zmijinu glavu, Pale i Radijeviće. Time se 3. brigada potpuno približila Sarajevu.[303] U ovim borbama na prilazima Sarajevu 3. brigada je, od 3. do 5. aprila, imala 52 izbačena iz stroja, od kojih 19 poginulih. Neprijatelj je imao oko 350 izbačenih iz stroja, a 3. brigada mu je zaplenila 4 puškomitraljeza, 50 pušaka, 5 mašinki, 20 pištolja, 12 tovara razne municije i druge opreme.[304]

Posle toga je 3. proleterska brigada, 5. aprila u 15 časova, počela napad na sam grad Sarajevo sa polaznih položaja na liniji Zmijina glava — Dragulj — Orlovac — Tahirovina"— Hudež. Osnovni pravac napada bio je Dovlići — Brus — Kosmatica — Sarajevo. Desno su napadale jedinice 3. korpusa, a levo 4. sandžačka, pravcem Trebević — Sarajevo. Pošto je zona napada brigade bila uska, ona je obrazovala borbeni poredak u dva ešelona, sa 1, 4. i 5. bataljonom u prvom, a 2. i 3. u drugom ešelonu. Jačina prvog ešelona je iznosila oko 1.200 boraca, sa 90 puškomitraljeza i mitraljeza, 3 bacača 81 mm i 6 lakih bacača. Neprijatelj je pružio slab otpor sve do Bistrika, odakle je proteran u sam grad. Nešto jači otpor pružio je iz pojedinih utvrđenih tačaka u gradu, kao što su Vijećnica i Baščaršija. Prednji delovi 3. proleterske brigade ušli su 5. aprila u 20 časova u sam grad Sarajevo, gde su vođene ulične borbe do jutra 6. aprila. U isto vre-

[303] Od šireg rejona Sarajeva do Zenice, duž komunikacije Sarajevo — Visoko — Zenica, nalazile su se sledeće neprijateljske snage: 7. SS divizija »Princ Eugen«, u Sarajevu i prema Ivan-planini; 369. divizija glavninom na liniji Ilidža — Kiseljak — Busovača — Zenica — Visoko; 181. divizija je držala pravce koji od Sokolca i Pala vode u Sarajevo; zatim jedna samostalna nemačka brigada, i jedinice NDH iz sastava 8. i 9. divizije, sa raznim borbenim i pomoćnim snagama koje pripadaju formaciji korpusa.

[304] A VII, k. 1254, reg. br. 8/3 i k. 1255 reg. br. 12/8.

me u grad su ušle i jedinice 4. sandžačke koje su u žestokim borbama sa Nemcima i ustašama zauzele Trebević, Palež, Brus i južnu ivicu Sarajeva i zajedno sa 3. proleterskom brigadom ovladala levom obalom Miljacke. A posle izvesnog vremena 3. proleterska brigada je na Miljacki uhvatila vezu i sa jedinicama 27. divizije. Neprijatelj je pretrpeo veoma velike gubitke, a bilo je i masovne predaje domobrana, milicije, »čerkeza« i Italijana. Zaplenjena je velika količina ratnog materijala, oružja, vozila, slagališta municije i opreme.[303]

Po oslobođenju Sarajeva, glavnina 3. proleterske brigade je zadržana do 8. aprila u gradu Sarajevu, Rajlovcu i Reljevu, dok su dva njena bataljona produžila gonjenje Nemaca i ustaša do Visokog, a kada više nisu mogli da uhvate dodir sa neprijateljskim delovima, oni su se vratili na prostoriju Reljevo — Rajlovac, u sastav brigade.

Pored starih i prekaljenih boraca 3. proleterske brigade, kojih je tada u brigadi bilo srazmerno vrlo malo, u svim borbama su se istakli i mladići iz istočne Srbije (pirotskog okruga) sa kojima je brigada bila u velikom broju popunjena. Oni su se pokazali kao vrlo hrabri, odvažni, disciplinovani i požrtvovani borci.[306]

Treća proleterska brigada je u sarajevskoj operaciji izvršila sve postavljene zadatke. Ona je tada bila potpuno spremna, kao i ostale jedinice 37. divizije, za dalje učešće u završnim operacijama NOVJ. U proleće 1945. godine bila je brojno jača i dobro naoružana. (Početkom maja 1945. imala je 3.096 boraca, 242 podoficira, 114 političkih rukovodilaca i 33 oficira.) U brigadi je bilo 486 članova KPJ, 149 kandidata za člana KPJ i 526 članova SKOJ-a.

Od naoružanja, pored ostalog, imala je 155 puškomitraljeza, 13 mitraljeza, 49 mašinski, 1.397 pušaka, 5 pt-pušaka, 23 minobacača, 2 radio-stanice, 7 telefonskih aparata, oko 7 km telefonskog kabla, zatim 40 jahaćih i 279 tovarnih konja.[307]

[305] AVII, k. 1254, reg. br. 9/3 i k. 1255, reg. br. 13/8.

[306] Zbornik IX/9, dok. 135 (Izveštaj komiteta KPJ za 37. diviziju CK KPJ od 1. maja 1945.)

[307] AVII, k. 1254, reg. br. 54/2.

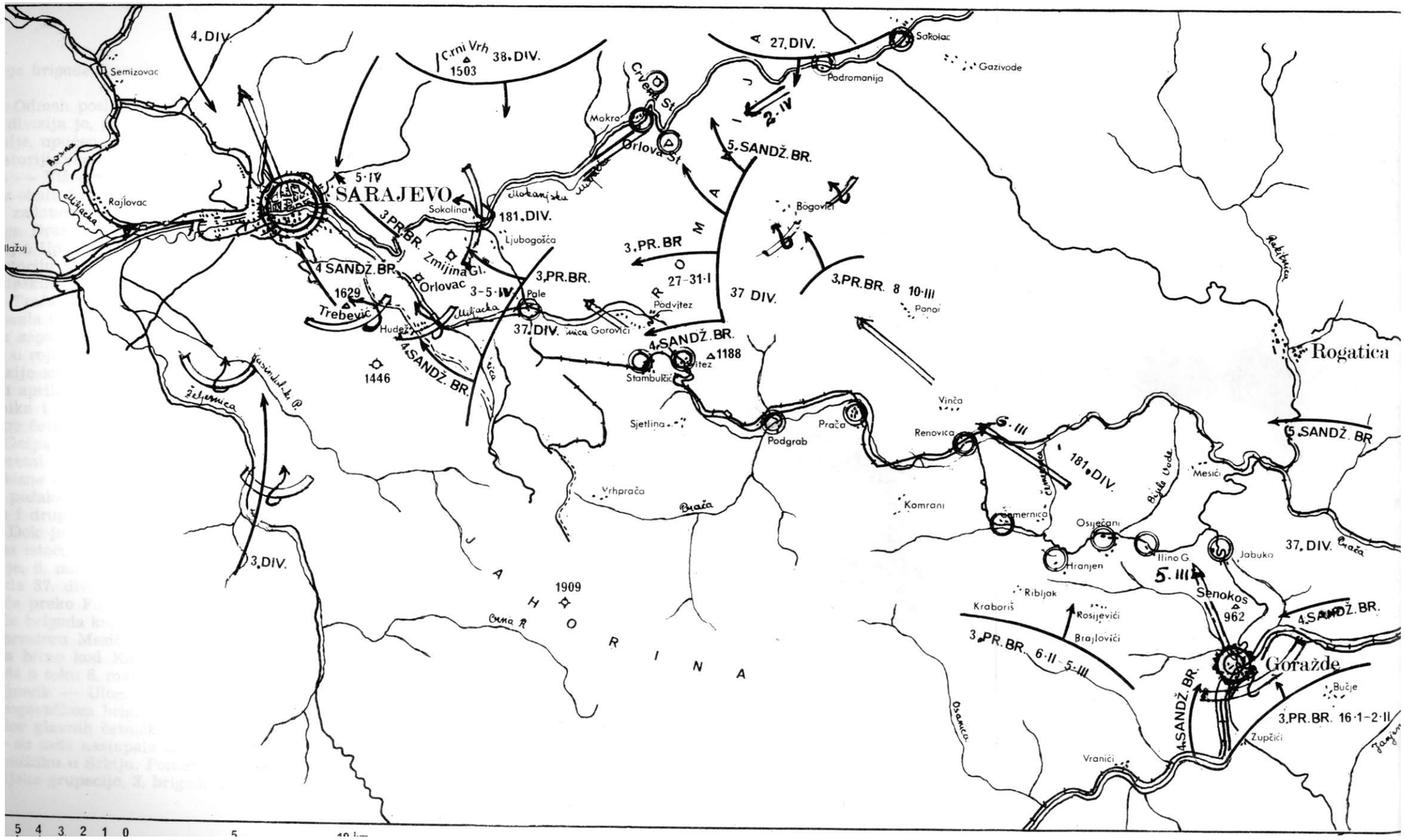

Borbe 3. proleterske brigade od Goražda do Sarajeva.

Uloga brigade u uništenju glavnine četničkih snaga 1945.

Odmah posle uspešno završene sarajevske operacije, 37. divizija je, po naređenju Generalštaba Jugoslovenske armije, upućena 10. aprila na nov i specijalan zadatak na prostoriji Vlasenica — Srebrenica — Zvornik — Ljubovija — "Višegrad — Međeđa. Tada je 37. divizija posela levu obalu Drine (od Banje Koviljače do Ustriprače) i dobila zadatak da po svaku cenu spreči sve pokušaje glavnih snaga Draže Mihailovića da iz istočne Bosne prodru u Srbiju. Uporedo s tim divizija je dobila zadatak da očisti prostoriju na kojoj se razmestila od razbijenih četničkih i ustaških oružanih formacija.

Treća brigada koja je bila u rejonu Vlasenice, dejstvovala je na sever ka Zvorniku, na jugu ka Han-Pijesku i na zapad ka Kladnju. Na prostoriji Srebrenice bila je 4, a u rejonu Višegrada 5. sandžačka brigada. Artiljerija divizije smestila se u rejon Rudog i kod sela Strpci. U toku aprila divizija je u dolini Drine ubila i zarobila 700 četnika i ustaša; zarobila je obaveštajnu i diverzantsku grupu četničke Vrhovne komande (grupu kapetana Branka Gašparevića Gare), kod koje su pronađeni planovi o pripremi četničke grupacije Draže Mihailovića za prodor iz Bosne u Srbiju. Divizija je za to vreme zaplenila oko 500 pušaka, 10 puškomitraljeza i mitraljeza, 3 radio-stanice i drugu opremu.

Dok je 3. proleterska brigada vrlo efikasno čistila teren istočne Bosne od četničkih i ustaških jedinica, stiglo je, 6. maja, radiogramsko naređenje od Generalštaba JA da 37. divizija spreči prodor grupacije Draže Mihailovića preko Fojnice — Kalinovika i Sandžaka u Srbiju. Treća brigada koja se nalazila u rejonu Vlasenice, a zatim na prostoru Mesići — Foča — Goražde, prebačena je 6. maja hitno kod Kalinovika, gde je posle vrlo napornog marša u toku 8. maja zauzela položaje na liniji Trnovo — Kalinovik — Ulog. Ona je, u sadejstvu sa 17, 18. i 12. hercegovačkom brigadom, imala da po svaku cenu spreči prodor glavnih četničkih snaga sa Dražom Mihailovićem, koje su tada nastupale iz Bosne prema Kalinoviku, Drini i Sandžaku u Srbiju. Pomerajući se prema pokretu neprijateljske grupacije, 3. brigada je brzo skratila front izme-

đu Treskavice i Kalinovika, prikupila snage i u toku noći 10. maja napala jugozapadno od Kalinovika snage Draže Mihailovića koje su tog dana izbile na liniju Treskavica — Hum — Zečina šuma — Obalj — Ulog. Neprijatelj je bio brojno jak (oko 10.000 četnika), dobro* naoružan, vrlo ogorčeno se borio, a kao grupacija bio je tada kompaktan, nenačet od strane naših jedinica.[308] U toj grupaciji bio je najveći broj četnika koji su dugo ratovali protiv Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i svoju sudbinu vezali za okupatora, odnosno za crnu reakciju. Brigada je 10, 11. i 11/12. maja na pomenutim položajima (na liniji Treskavica — Hum — Zečina šuma — Obalj — Ulog), koji su u žestokim okršajima prelazili iz ruku u ruke, ulagala ogromne napore da bi uz sadejstvo jedinica 38. divizije uništila četničke snage koje su se pod neposrednom komandom Draže Mihailovića ogorčeno branile i napadale da bi otvorile put za prodor preko Drine u Srbiju. Međutim, ova neprijateljska grupacija je na kraju uspela da produži nastupanje ka Zelengori, Drini i Sutjesci. Za vreme ovih trodnevnih borbi, 3. brigada je nanela neprijatelju znatne gubitke, 471 poginuo i 120 zarobljenih, među kojima su bila 2 komandanta brigade, 5 komandanata bataljona i 2 zamenika načelnika štaba četničkih korpusa; zaplenila je oko 160 pušaka, 7 puškomitraljeza, 1 minobacač, 16 pištolja, 5 mašinki, oko 2.000 puščanih metaka, 11 konja i raznog drugog materijala i opreme. U ovim trodnevnim borbama, 3. proleterska brigada je imala 12 poginulih i 23 ranjena borca i rukovodioca. Među poginulima se nalazio i popularni komandant 2. bataljona, poručnih Dragoljub Špajak.[309]

Posle toga brigada se, po naređenju štaba 3. korpusa, pod snažnim neprijateljskim pritiskom povlačila pod borbom preko Kalinovika i Zelengore ka Sutjesci i Drini. U takvoj situaciji ona je 13. maja dobila naređenje od štaba 37. divizije koji je tada pristigao iz Bajine Bašte u Foču, da po svaku cenu, bez obzira na žrtve, razbije i uništi

sos ove snage bile su formirane u šest četničkih korpusa, pod komandom Draže Mihailovića, Nikole Kalabića, Dragutina Keserovića, Miroslava Trifunovića i drugih zloglasnih četničkih komandanata.

[309] AVII, k. 1254, reg. br. 2/3.

snage Draže Mihailovića na Sutjesci i Zelengori. Brigada je tada 1, 3. i 5. bataljonom posela položaje između Sutjeske, Drine i Zelengore, a 2. i 4. bataljon je prebacila na desnu obalu Drine od Foče do Sćepan-polja, dok su joj ostale brigade 37. divizije (4. i 5. sandžačka) pristizale u pomoć od Višegrada, Bajine Bašte i Pljevalja, prema Ustikolini, Goraždu i Rogatici. Rano izjutra 13. maja, četničke snage su se ponovo oštro sukobile sa jedinicama 3. proleterske brigade na prostoriji Zelengora — Vrbnica — Zakmur — Jelač — Grandići, gde su u toku 13. i 14; maja vođene veoma ogorčene danonoćne borbe prsa u prsa, s obostranim jurišima i protivjurišima. Pred kraj prvog dana situacija se bila pogoršala, jer su četnici protiv odseka 3. brigade bacili sve raspoložive snage, ali su ipak uz krajnje požrtvovanje boraca i rukovodilaca brigade zadržani. U to vreme, iz pozadine pristižu delovi 38. divizije koji, koristeći se angažovanošću četničke grupacije prema 3. proleterskoj brigadi, prodiru u borbeni poredak četnika i presecaju ga. Tada i tri bataljona 3. brigade vrše snažan protivnapad i razbijaju četnike. Tako je 3. brigada, uz efikasnu pomoć avijacije, uspela da u dvodnevnim ogorčenim borbama (13. i 14. maja) razbije glavninu Draže Mihailovića na Sutjesci, Drini, Zakmuru i Zelengori, da ubije i zarobi 787 četnika, među kojima i generala Miroslava Trifunovića i još 26 viših i nižih četničkih komandanata i zapleni: 18 puškomitraljeza, 35 mašinki, 50 pištolja i 15 tovarnih konja.[310] U toj borbi brigada je imala 12 poginulih i 20 ranjenih. U nastavku borbe za konačno uništenje razbijene četničke glavnine, brigada je od 15. do 20. maja ubila i zarobila 520 četnika, zaplenila: 18 puškomitraljeza, 40 mašinki, 40 pištolja i 10 tovarnih konja. Među poginulim četnicima nalazilo se 45 članova četničke Vrhovne komande, komandanata korpusa i brigada.[311] Tako je od 10. do 20. maja 3. proleterska sandžačka brigada ukupno ubila i zarobila 1.600 četnika i zaplenila: 43 puškomitraljeza, 80 mašinki, 1 minobacač, oko 1.000 pušaka, oko 100 pištolja, komoru i gotovo svu arhivu čet-

[310] AVII, k. 1254, reg. br. 3/3 (Izveštaj štaba 3. brigade štabu 37. divizije od 19. V 1945).

[3,1] Isto.

ničkih štabova.[312] Međutim, ona je u tim borbama imala 24 poginula i 43 ranjena borca, podoficira i oficira. U isto vreme su sve jedinice 37. divizije zajedno na prostoriji Sutješka — Foča — Goražde — Glasinac — Kalinovik — Zelengora ubile i zarobile 2.700 četnika.

Tako je 3. proleterska brigada ovom sjajnom pobedom nad četnicima završila svoj borbeni put 20. maja 1945. godine na Sutjesci, Drini i Zelengori.

[312] Isto.

OSVRT NA PARTIJSKO-POLITICKI RAD I BORBENI PUT BRIGADE

Prema izveštaju zamenika političkog komesara 3. proleterske brigade Rifata Burdžovića Trše Centralnom komitetu KPJ od 30. avgusta 1942, partijske organizacije su uspešno kontrolisale i sprovodile rad na terenu. Nije bilo gotovo nijednog naselja gde su se jedinice brigade ma i najkraće zadržale, a da nisu održane konferencije i priredbe sa seljacima. Prema ovom izveštaju partijska organizacija u bataljonima brojala je (početkom juna) 213 članova. Poginuo je 21 član, među kojima 1 komandant, 1 politički komesar bataljona, 1 zamenik političkog komesara bataljona i 3 komesara četa. Ranjena su 3 zamenika političkih komesara bataljona. Do kraja avgusta 1942. primljena su nova 23 člana, tako da je 30. avgusta bilo u bataljonima 194 člana, u štabu brigade 4, kod intendature 7 (od kojih 5 zbog slabog zdravlja nisu mogli da izdrže u bataljonima), 4 iznemogla u našoj izbegličkoj koloniji i 9 u politodelu. U to vreme u brigadi je bilo svega 218 članova i 44 kandidata KPJ. Ondašnje partijsko rukovodstvo je smatralo da je priraštaj novih članova, kao i broj kandidata KPJ, mali i da je problem bio u tome da se učvrste partijske organizacije da bi se mogle proširiti. U pomenutom izveštaju stoji da su »borbenost i moral boraca dobri« i da Vrhovni štab može računati na 3. proletersku brigadu i »za najteže akcije«.[313]

Zahvaljujući pravilnom radu partijskih organizacija, brigada je postizala velike političke uspehe u svim krajevima u kojima se kretala. Tome je znatno doprineo i

[313] Zbornik IX/1, dok. 135.

srazmerno veliki broj članova Partije u brigadi, koji je iznosio preko jedne trećine tadašnjeg njenog sastava.

Iako je brigada u tom periodu imala naporne marševe i borbe, za rad partijske organizacije našlo se gotovo uvek vremena. Sastanci ćelija održavani su uglavnom redovno. U to vreme sve brigadne partijske organizacije delovale su planski, obrađujući uvek aktuelne teme iz života i rada naših jedinica, kao i aktuelne teme iz unutrašnje i spoljne politike, što je umnogome unapredilo partijski život. Sve partijske organizacije su postavljale plan rada od sastanka do sastanka ili periodično, čime su postignuti znatno bolji rezultati u čitavom partijskom, političkom i vojničkom životu brigade. Plan rada sastavljao se po sektorima, s tim što su sve ćelije i pojedinci dobijali konkretna zaduženja, čije se izvršenje kontrolisalo na narednim sastancima.

Sto se tiče ideološkog uzdizanja, posebno mlađeg kadra, postignuti su relativno skromni rezultati. Uglavnom je većina partijskih ćelija uspela da proradi iz Istorije SKP(b) gradivo do zaključno treće glave, a samo manje broj i naredne tri glave. Iz Osnova lenjinizma prorađivana su prva poglavlja. Pored ovog materijala, proučavan je ekonomski razvitak društva i pojedina poglavlja iz političke ekonomije i Lenjinovih dela. U celini, izvesna slabost partijskog rada je bila u tome što su se često razmatrala sitnija i nebitna pitanja i problemi, a nisu dovoljno uočavani i razjašnjavani vrlo važni problemi koje je trebalo neposredno rešavati u bataljonu, odnosno četi. Pored toga, nedostatak je i u tome što se izvestan broj partijskih ćelija držao plana suviše kruto, tako da je to katkad prelazilo u šablon. Takođe se mnogo vremena gubilo oko kritike i samokritike, što je bila, gotovo redovno, tačka na svim sastancima ćelija. Tako se u pomenutom izveštaju zamenika političkog komesara brigade Rifata Burdžovića od 30. avgusta 1942. kaže:

»Ako se hoće kritikovati nečija vrednost i aktivnost u ratu, onda se to da najbolje sprovodi kroz izveštaje drugova koji su dobili određene zadatke. Inače, pogrešno shvaćena kritika i samokritika u partijskim jedinicama više je ličila na crkveno ispovedanje nego na zdravu, našu kritiku i samokritiku. Uz to, kritika i samokritika je bila sprovođena u najsitnijim stvarima, tako da

je zaista do prilične mjere bila jedna od kočnica pravilnog vaspitanja partijskog kadra. U lom smislu partijskim ćelijama je skrenuta pažnja[314].«

Mada nivo političkih komesara nije bio dovoljno visok za sistematski i plodniji politički rad, ipak se on u brigadi sprovodio redovno i dosta dobro. Najveći deo tog rada se odnosio na aktuelnu političku situaciju, zatim na dolazak fašizma na vlast, Sovjetski Savez, versajsku Jugoslaviju i tome slično. Kulturno-prosvetni rad je takođe spadao u sektor političkih komesara. Obuhvatao je pojedina predavanja iz oblasti društvenih i prirodnih nauka.

Još za vreme pokreta u Bosnu 1942. godine, u brigadi je počeo izlaziti list *»Naša brigada«,* kao i brigadni list *»Mladi borac«,* zatim bataljonski listovi: *»Zlatarac«* — za]. bataljon, *»Zvezda«* — za 2. bataljon, *»Bojna njiva«* — za 4. bataljon i »V *bataljon«* za 5. bataljon, a čete su izdavale *»džepne novine«.* Prilikom bavljenja u naseljima, jedinice brigade su izdavale *»zidne novine«.* U njima su borci i rukovodioci pisali o pojedinim borbama, podvizima, zbivanjima i događajima sa borbenog puta brigade i iz njenog života. Ti neposredni iskreni i zanimljivi napisi bitno su doprinosili izgradnji lika borca Narodnooslobodilačke vojske i stvaranju njenih monolitnih jedinica sposobnih za izvršavanje i najsloženijih zadataka.

Pored moralno-političkog i idejnog uzdizanja boraca i starešina, poklanjala se velika pažnja i vojničkom osposobljavanju boračkog sastava. Na svim sastancima ćelija i biroa, kao i na partijskim konferencijama, tretirana je i vojna problematika. U partijskim ćelijama, komandiri i komandanti odgovorni za vojna pitanja, podnosili su na svakom sastanku izveštaje o radu i predloge za dalje akcije. Mada su naše jedinice, kroz vrlo česte borbe, raarševe sticale dragocena vojnička iskustva, ipak to nije bilo sasvim dovoljno. Nije se, na žalost, uvek ni sistematski dovoljno delovalo da se ta praznina ispuni, jer je situacija nametala potrebu da se naše jedinice, počev od desetine, puškomitraljeskog i mitraljeskog odeljenja, do zaključno brigade vojnički obučavaju po posebnom programu koji bi obuhvatao radnje iz borbene i taktičke obu-

[312] Isto.

ke. Trebalo je sa osnovnim jedinicama posebno, a i sa združenim, izvoditi obuku iz svih napadnih i odbrambenih taktičkih radnji. Jer u toku same borbe nije bilo mogućnosti, situacija nije dozvoljavala, da se pojedine radnje temeljno uvežbavaju i u tom pogledu postigne visok stepen znanja i vestine.

Organizacija SKOJ-a predstavljala je posebnu i vrlo značajnu oblast aktivnosti kroz koju se razvijao raznovrstan politički vojnostručni i kulturno-prosvetni rad u brigadi. Cim je 3. brigada oslobodila Prozor, odmah je brigadni SKOJ organizovao izdavanje prvog broja »Mladog borca«. Tada je u Prozoru održano i savetovanje sa bataljonskim komitetima SKOJ-a na kojem su razmatrani: politička situacija, izveštaj o radu i zadaci SKOJ-a. Posebno je održano savetovanje odgovornih drugova za kulturno-prosvetni rad po bataljonima, na kome je bilo prisutno oko 25 omladinaca. Postavio se zadatak da svaki bataljon samostalno daje priredbe po naseljima kroz koja prolazi. Tako je 1. bataljon u toku pokreta održao priredbe u Ravnom, Riliću, Gornjem i Donjem Malovanu, kao i u nizu sela livanjskog i glamočkog područja, a po pristizanju na teritoriju Mrkonjić-Grada razvio je i tamo vrlo plodnu kulturno-prosvetnu i zabavnu aktivnost. I svi drugi bataljoni su održavali priredbe na prozorskom, livanjskom, glamočkom i mrkonjićkom području. Samo od 15. jula do 20. avgusta SKOJ je predložio za partiju 20 omladinaca koji su primljeni za kandidate KPJ.[315]

Aktivnost politodela brigade takođe je bila zapažena i dala je dobre rezultate. Polje delovanja obuhvatalo je: organizaciono-partijski rad u brigadi, političko-propagandni rad u brigadi i van nje, rad sa partijskim organizacijama na terenu i organizovanje pozadine uz pomoć, saglasnost i kontrolu partijske organizacije u brigadi i na terenu, zamenika političkog komesara i komesara brigade, kao i uz saradnju celokupnog partijskog aktiva.

Politodel 3. proleterske brigade je već krajem juna 1942. godine, znači kratko vreme po formiranju brigade, napravio vrlo opsežan plan rada, po kojem su, pored ostalog, predviđena predavanja po bataljonima: i to iz istorije,

[315] Isto, i dok. 126.

od seljačkih ratova i buna do prvog i drugog srpskog ustanka, balkanskih ratova 1912—1913. i prvog svetskog rata 1914—1918; zatim predavanja o dvadeset tri godine vladavine velikosrpske buržoazije i borbi naroda Jugoslavije za slobodu; o borbi Muslimana za ekonomsku nezavisnost u zemljama Jugoslavije (i to ranije pod Turcima, Austro-Ugarskoj i u Jugoslaviji). Predviđena su i predavanja iz prirodnih i društvenih nauka (o državi, razvitku društva, klasama i klasnim borbama, prvobitnoj slovenskoj zajednici i dr.) i iz oblasti kulture. Tu su i teme ideološkog karaktera (o Partiji, revoluciji, seljačkom i nacionalnom pitanju, diktaturi proletarijata[318] i dr.)

Društveno-politička aktivnost brigade u centralnoj Bosni

Još sredinom novembra 1942., kada su se brigade 1. proleterske divizije usmeravale iz zapadne u centralnu Bosnu, dobile su podatke o političkoj situaciji u centralnoj Bosni, a posebno o četničkim uporištima, kao i uputstva za rad. Tada je sugerirano da se u centralnoj Bosni stvori podesno uporište, uzimajući kao najpodesnije za to rejon Snjegotine, a zatim da se, zavisno od situacije, zauzmu pojedina naseljena mesta, kao Kotor Varoš, Prnjavor, Teslić i Derventa koja bi, pored plena u ratnom materijalu i opremi, omogućila da se brzo ispolji uticaj na okolna seoska naselja i da se obezbedi široka manevarska prostorija. U decembru, kada su brigade 1. divizije uveliko postizale uspehe u centralnoj Bosni, Vrhovni štab napominje:

»... U toku izovđenja viših akcija na označenoj prostoriji, vi treba da nastupate pred narodnim masama kao pravi narodni oslobodioci i zaštitnici. Imajte u vidu da na označenoj prostoriji imate: Srba, Hrvate i muslimane, te prema tome podesite svoj stav, držanje i propagandni rad ...

Naročito vam napominjemo da prema četnicima i ustašama trebate biti nemilosrdni, suzbiti svaki njihov uticaj na označenoj prostoriji i ugušiti u klici sve njhove pokušaje u smjeru oživljavanja, odnosno organizovanja njihovih vojnih jedinica .. .«[317]

[316] Zbornik IX/1, dok. 104.
[317] Zbornik II/6, dok. 168 i II/7, dok. 43.

Zahvaljujući odlučnim dejstvima brigada 1. divizije, oslobođeni su bili Kotor Varoš (za duže vreme), Prnjavor i Teslić (za kraće vreme), a sva okolna veća naseljena mesta koja je okupator držao bila su pod stalnim pritiskom naših brigada. U vezi sa tim vojnim uspesima stvoreni su vrlo povoljni uslovi za političko delovanje. Pošto su četničkim vojnim formacijama zadani vrlo snažni udari, nisu više predstavljale ozbiljniji vojnički faktor, niti su se mogle suprotstaviti napadima naših bataljona i brigada, već su se okupile oko okupatora i domobranskih garnizona. Likvidacijom jednog dela četničkih jedinica i sabijanjem drugog dela ka neprijateljskim garnizonima, stvorene su široke mogućnosti za politički rad sa stanovništvom područja Kotor Varoš.

Za politički rad na ovoj dosta velikoj prostoriji angažovan je veliki broj brigadnih političkih radnika i sposobnih članova Partije koji su pomagali u organizovanju narodne vlasti i radu društveno-političkih organizacija. Trebalo je obuhvatiti sva sela, pa je napravljen poseban plan rada, prema kome je odgovarajući broj političkih radnika imao da obiđe određena sela i zaseoke, sa tačno predviđenim zadacima. U svakom selu održavane su političke konferencije na kojima je raskrinkavana izbeglička vlada u Londonu, razobličavani četnici kao sluge okupatora i protivnarodni elementi i čitan i objašnjavan Proglas Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije. Pomogli su da se u svim selima izaberu odgovarajući organi vlasti, a u Kotor-Varoši organizuje Sreski narodnooslobodilački odbor. Način izbora za organe narodne vlasti utvrdio je Vrhovni štab, te je svaki bataljon imao štampana uputstva u kojima su bila obuhvaćena sva pitanja organizacije i izbora narodnih predstavnika i organa narodne vlasti. Tako je 3. proleterska brigada bila ne samo vojnička, već i osnovna politička snaga koja je u svakom pogledu pomogla oko učvršćivanja narodne vlasti na području Kotor-Varoši. Tako su na čitavoj kontrolisanoj prostoriji izabrani seoski i opštinski odbori, te je izborom i uspostavljanjem Sreskog narodnooslobodilačkog odbora u Kotor-Varoši stvorena celovita mreža narodne vlasti.

Iskusni partijski radnici iz brigade pomogli su terenskim partijskim organizacijama i u formiranju novih

partijskih organizacija. Formirano- je i partijsko povereništvo Okružnog komiteta — od šest članova. Početkom januara 1943. doneta je odluka da se na teritoriji centralne Bosne ponovo obrazuje 4. krajiški odred koji su u proleče 1942. godine razbili četnici, uz svestranu podršku okupatora. Prilikom dolaska naših jedinica na ovu prostoriju, u decembru 1942, narod ih je u nizu sela dočekivao sa radošću i predusretljivo. Ali, bio je i ne mali broj sela u kojima su stanovnici bili prestrašeni, pa su napuštali domove i bežali zajedno sa stokom noseći sve što je moglo poneti. No, ubrzo su se vraćali, uvidevši kako je besprekoran odnos naših jedinica.

Obnavljane su i stvarane organizacije AFZ-a i saveza omladine.

Bataljoni su održavali zborove, priredbe, i posela. Držana su predavanja o značaju narodnooslobodilačke borbe, a istupalo se i sa prigodnim recitacijama, kratkim pozorišnim predstavama na kojima su prikazivani razni događaji iz borbe.

Politički i ideološki rad u brigadi bio je dosta razvijen. Umnožena je u više desetina primeraka Istorija SKP(b), Lenjinova biografija, Lenjinov članak »Revolucionarna vojska i revolucionarna vlada«, i slično. Pored članaka marksističkog karaktera, umnožavani su i oni sa tematikom iz književnosti: »Gorski vijenac i narodnooslobodilačka borba« od Dušana Nedeljkovića, »Lasta u mitraljeskom gnezdu«, zbirka pesama od Jovana Popovića i drugi.

Radio-vesti su sa manjim izuzecima redovno umnožavane u veći broj primeraka. Kao što je rečeno, po četama i bataljonima su održavana predavanja i prorađivane aktuelne teme.

Rad partijskih organizacija, i pored svih teškoća, tekao je dobro. Još na prvoj partijskoj konferenciji brigade postavljen je zadatak da se preduzmu sve mere radi učvršćivanja partijskih organizacija. U pojedinim četama i bataljonima se u tome dosta i uspelo. Međutim, dezertiranja jednog broja partijaca iz 3. bataljona i nekolicine iz 4. bataljona pokazala su koliko je još potrebno mobilisati sve snage, koliko ideološki raditi da bi se obezbedila stabilnost, jedinstvenost i homogenost partijskih redova,

a time i čitavog boračkog i rukovodećeg kadra u brigadi. Na području Mrkonjić-Grada brigada je imala dosta gubitaka (neki potpuno nepotrebni), a posebno u rukovodećem kadru, što se odrazilo i na intenzitet partijskog života. Postavilo se ponovo pitanje učvršćenja Partije. U tom pravcu su bile usmerene snage svih odgovornih partijskih foruma. Težilo se da se uspostavi redovan partijski život, da se odgovornost članstva podiže i proverava kroz konkretno izvršavanje zadataka, održavani su sastanci radi teoretskog uzdizanja članstva, a, prema potrebi, bilo je i čišćenja u partijskim organizacijama, mada u vrlo ograničenoj meri. Posle tako preduzetih svestranih mera i intenzivnijeg zalaganja, život i rad partijske organizacije u brigadi postao je normalan. Retko se dešavalo da prođe 10—15 dana između partijskih sastanaka. Davani su planovi rada partijskim organizacijama šta da realizuju za određeno vreme. U tome se donekle i preterivalo, jer se planiralo više nego što se moglo izvršiti, naročito na teorijskom planu. Samokritika i kritika su bile dosta razvijene i konstruktivne, izuzev u pojedinim situacijama, kada su se prelazile granice korisnog. Odgovornost pred Partijom je bila dobra. I u teoretskom pogledu su postignuti rezultati: prorađena je Istorija SKP(b), pitanja iz Osnova lenjinizma, pitanja iz političke ekonomije i slično. U proradi materijala je primenjivan sad jedan sad drugi metod, a pošto je materija inače bila teško pristupačna ne malom broju članova, njome nisu svi uvek ovladali u dovoljnoj meri. Rad sa kandidatima KPJ bio je često zanemarivan, tako da se piatnje prijema u članstvo nije redovno postavljalo.

Radu SKOJ-a je Partija posvećivala veliku pažnju. U samom početku su svi omladinci iz brigade bili organizovani u SKOJ. To je dalo dobre rezultate, organizacija SKOJ-a je bila čvrsta, masovna i borbena, pa je time porastao ugled i autoritet SKOJ-a.

*

Treća proleterska brigada prolazila je na svom borbenom putu kroz ogromne teškoće i svakojaka iskušenja koja su njeni borci i starešine stoički podnosili, stičući

iskustva za nove zadatke i podvige. Kad se uz to ima u vidu i njena uloga zaštitnice na Sutjesci u junu 1943. godine, može se zaključiti da je doživela jednu od najtežih situacija u toku narodnooslobodilačkog rata. To se odražavalo i na njen sastav u pojedinim periodima, pa i na brojno kretanje članova Partije. Upravo ono je bilo vrlo različito usled velikih gubitaka boraca i rukovodilaca u brigadi, a posebno članova Partije. Tako je u leto 1942. godine bilo 218 članova i 44 kandidata KPJ i 235 članova SKOJ-a, od ukupno 800 ljudi koliko je tada brigada imala na licu. Posle bitke na Sutjesci, početkom jeseni 1943. godine, u brigadi je bilo 66 članova KPJ, od ukupno oko 220 ljudi koliko je tada iznosilo brojno stanje brigade. A u februaru 1944. bilo je 165 članova i 38 kandidata KPJ i 211 članova SKOJ-a, od ukupno 780 ljudi i, najzad, krajem rata, u brigadi je bilo 486 članova i 149 kandidata KPJ i 526 članova SKOJ-a, od ukupno oko 3.000 boraca i rukovodilaca.

Prema tome, upoređujući sa brojnim stanjem, vidimo da je srazmerno najveći broj organizovanih u brigadi bio od leta 1942. godine do bitke na Sutjesci. Od članova Partije, posebno onih koji su bili na raznim rukovodećim dužnostima, veliki broj je poginuo u borbi, a mnogi su usled teških rana postali i nesposobni za boračke dužnosti. Jedan deo članova Partije koji su bili na rukovodećim dužnostima u brigadi postavljen je na sve važnije dužnosti u docnije formiranim 4. i 5. sandžačkoj brigadi, a jedan deo- je ušao u razne organe vlasti na slobodnoj teritoriji Sandžaka ili u razne partijske forume van brigada.

Partijska organizacija u 3. proleterskoj brigadi bila je od samog formiranja brigada pa sve do kraja rata organizator, nosilac i pokretač celokupnog života i rada u brigadi. Nalazeći se na svim odgovornim dužnostima, članovi Partije su svojim držanjem i zalaganjem služili kao primer kakvi treba da budu pripadnici Narodnooslobodilačke vojske. Bili su do kraja odani, požrtvovani, hrabri i nesebični borci i uvek u prvim borbenim redovima.

*

Brigada je uglavnom imala četiri bataljona, sem u periodu od formiranja pa do avgusta 1942. i od decembra

1944. do kraja rata, kada je imala pet bataljona. Bataljoni su imali po 2 do 3 streljačke i jednu prateću četu.

Brojno stanje brigada bilo je veoma promenljivo. U Bosni se 1942. i 1943. godine kretalo oko 800, da bi posle bitke na Sutjesci, zbog velikih gubitaka, palo na svega 210 boraca koji su dejstvovali po grupama. Već u septembru 1943. godine popelo se na 500 boraca, a u 1944. godini, sve do velike popune, iznosilo je od 750 do 800. Krajem 1944. i početkom 1945. godine nastao je veliki priliv novih boraca, tako da je ubrzo posle popune iz Srbije brojno stanje dostiglo u januaru 1945. godine oko 3.000 boraca. Najveći deo rata je 3. proleterska brigada provela sa brojnim stanjem oko 800 boraca i rukovodilaca.

Isto tako bilo je veoma promenljivo i stanje naoružanja, municije i opreme. Tako se broj puškomitraljeza u brigadi kretao od 15 do 155, mitraljeza od 3 do 13, minobacača, od 3 do 23, a broj tovarnih i jahaćih konja od 30 do 300.

I u municiji se najčešće oskudevalo. Nekada se broj metaka za puške i puškomitraljeze sveo na po nekoliko komada na cev, nekad se to pelo na stotine, a za neka oružja (puškomitraljeze i teške mitraljeze) i na hiljade. Sve je zavisilo od plena.

Glavnu vatrenu moć brigade za čitavo vreme rata činili su puškomitraljezi. Naime, puškomitralješka odeljenja su bila jezgra oko kojih su se okupljali ostali delovi vodova i četa.

*

Treća proleterska narodnooslobodilačka udarna brigada spada među one četiri istorijske proleterske brigade koje su početkom juna 1942. godine krenule sa tromeđe Sandžaka, Bosne i Crne Gore, pod neposrednim rukovodstvom Vrhovnog štaba, preko Hercegovine i Bosne u Bosansku krajinu. Ona pripada grupi onih brigada i divizija koje su u sastavu Glavne operativne grupe učestvovale u najvećim i najznačajnijim operacijama i bitkama narodnooslobodilačkog rata. Vodila je borbe i politički delovala širom Jugoslavije — u Sandžaku, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini, Dalmaciji i Srbiji.

Prešla je borbeni put od preko 20.000 km i vodila preko 120 većih i nekoliko stotina manjih borbi protiv raznovrsnih neprijatelja: nemačkih, italijanskih i bugarskih okupatorskih snaga i kvislinških i kontrarevolucionarnih oružanih formacija — četnika, ustaša, domobrana i muslimanske milicije. Bila je u sastavu 1. i 2. proleterske divizije, 3. (crnogorska) i 37. (Sandžačke udarne) divizije.

Dala je značajan doprinos pobedi narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije Jugoslavije, a posebno njenom razvoju i pobedi u Sandžaku. Bila je izvor iskusnih i prekaljenih kadrova za mlađe brigade — 4. i 5. sandžačku, kao i za druge brigade, štab 37. divizije, partijska rukovodstva i organe narodne revolucionarne vlasti u Sandžaku, Srbiji, Crnoj Gori i Bosni. U njenim redovima borili su se zajedno Srbi, Crnogorci, Muslimani, Hrvati i ostali. U njoj je na hiljade mladih boraca radnika, seljaka, đaka i studenata kroz borbu sticalo vojna i politička znanja i iskustva.

U toku rata nanela je neprijatelju ogromne gubitke, izbacila mu iz stroja nekoliko hiljada vojnika i oficira, zaplenila velike količine oružja i raznog ratnog materijala i opreme, porušila nekoliko stotina kilometara železničkih pruga, puteva, tunela i mostova.

U redovima 3. proleterske brigade se u toku čitavog rata borilo oko 10.000 boraca i rukovodilaca, od kojih je u ratu poginulo oko 3.000, a nekoliko hiljada ranjeno. Od poginulih iz Sandžaka, najviše ih je bilo iz pljevaljskog, bjelopoljskog, novovaroškog i mileševskog sreza, a ostali iz priboj skog, deževskog, sjeničkog i štavičkog.

Za vreme rata, u štabu 3. brigade se na svim dužnostima izmenjalO' po četiri do sedam rukovodilaca, te se može računati da je kompletan štab brigade menjan oko pet puta. Od pet komandanata brigade, jedan je poginuo, jedan teško ranjen na toj dužnosti, dok su dvojica bila ranjavana na prethodnim dužnostima. Samo jedan nije ranjavan. Od sedam zamenika političkih komesara brigade dva su poginula, a dva ranjena na toj dužnosti, a od četiri zamenika komandanta brigade dva su poginula na toj dužnosti. U toku rata je zamenjeno oko pet kompletnih štabova svih bataljona i oko sedam kompletnih komandi svih četa. Od boraca i rukovodilaca koji su bili

na dan formiranja brigade 5. juna 1942. rat je preživelo oko 450 drugova i drugarica. Brigada je dala i 20 narodnih heroja, od kojih je u NOR-u poginulo 12.

Treća proleterska (sandžačka) brigada je za postignute uspehe i zasluge u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji, Ukazom Predsednika Republike i Vrhovnog komandanta maršala Tita odlikovana: *Ordenom narodnog heroja, Ordenom narodnog oslobođenja, Ordenom bratstva i jedinstva sa zlatnim vencem.* Jedan puk Jugoslovenske narodne armije nastavlja borbene tradicije 3. proleterske (sandžačke) narodnooslobodilačke udarne brigade.

SPISAK BORACA I STAREŠINA NA DAN FORMIRANJA BRIGADE

STAB BRIGADE

KNEŽEVIĆ VLADIMIR VOLOĐA *
komandant, rođen 1915, Vaškovo, Pljevlja, poručnik bivše jugoslovenske vojske; član KPJ od 1941. Poginuo 2/3. oktobra 1942. kod Mrkonjić-Grada; *narodni heroj.*

JAKIĆ VELIMIR •
politički komesar, rođen 1911, Dobra Sela, Šavnik, inženjer šumarstva; član KPJ od 1939. Umro 3. oktobra 1946. na Golniku, kao pukovnik JA; *narodni heroj.*

LEKOVIC VOJA*
zamenik političkog komesara do 10. juna 1942., rođen 1912. Radoinja, Nova Varoš, radnik; član KPJ od 1939; *narodni heroj*

BURDZOVIC RIFAT TRSO *
zamenik političkog komesara brigade od 10. juna 1942., rođen 1913, Bijelo Polje, student prava; član KPJ od 1934. Poginuo 2/3. oktobra 1942. kod Mrkonjić-Grada; *narodni heroj.*

PERUNICIC MILE*
zamenik komandanta, rođen 1890, Prenćani, Pljevlja, učitelj u penziji; član KPJ od aprila 1942. Umro 2. decembra 1961, u Beogradu, kao penzionisani sekretar Prezidijuma Savezne narodne skupštine.

MARTINOVIC RATKO
načelnik štaba, rođen 1916, Banja Luka, poručnik bivše jugoslovenske vojske; član KPJ od 1942.

POLITODJEL BRIGADE

STEPANOVIC 2IVOJIN 2ILE •
rukovodilac politodjela, rođen 1907, Požarevac, radnik; član KPJ od pre rata. Poginuo krajem juna 1943, kod Nove Varoši.

ĆUKOVIC MIRKO

član, rođen 1908, Radoinja, Nova Varoš, pravnik; član KPJ od 1941.

MILOJKOVIC MIRKO
rukovodilac SKOJ-a u brigadi, rođen 1920. Kragujevac, radnik član KPJ od 1939.

POPOVIC JOVAN*
član, rođen 1905, Kikinda, književnik; član KPJ od 1941. Umro 1952. u Beogradu.

NEDELJKOVIC dr DUŠAN
član, rođen 1899, Isakovo, Ćuprija, profesor Univerziteta; član KPJ od 1941.

PETROVIĆ VLADETA ŠEPA*
borac, rođen 1920, Beograd student; član KPJ od 1941. Umro u Beogradu.

BRIGADNA INTENDANTURA

VULETIC MIJAT
intendant brigade, rođen 1914, Goražde, Berane (Ivangrad), pravnik; član KPJ od 1935.

TOMIČIĆ MILJAN •
zamenik intendanta, rođen 1912, Lužac, Berane, zemljoradnik; član KPJ od 1935. Umro 1955. u Ivangradu.

TOMIC DRAGIĆ
pomoćnik intendanta, rođen 1914, Kruševac, pravnik. Kandidat za člana KPJ.

BULATOVIC MARJAN*
borac, rođen 1897. Lozina, Bijelo Polje, radnik. Umro 1967. u Titogradu.

VUKOVIC MAKSIM

borac, rođen 1906, Lužac, Berane, zemljoradnik, član KPJ.

DESPOTOVIC DRAGO
borac, rođen 1918, Obarde, Pljevlja, zemljoradnik; član KPJ od 1941.
DOBRIGANIN MIHAILO *
borac, rođen 1880, Sutivan, Bijelo Polje, zemljoradnik. Poginuo aprila 1943. u Vaškovu, kod Pljevalja.

ZIŽIC PAVLE*
borac, rođen 1882, Morača, Kolašin, učitelj, član KPJ, član Sreskog NOO za Bijelo Polje. Umro 1964. u Bijelom Polju.

JAKIĆ VLADIMIR VLADE

borac, rođen 1908, Dobra Čela, Šavnik, tehničar; član KPJ.

JANKETIĆ STANA *
borac, rođena 1890, Zupa, Nikšić, domaćica. Poginula juna 1942. kod Kalinovika.

KARAMATIJEVIC VLAJKO •
borac, rođen 1883, Nova Varoš, radnik. Poginuo 13. juna 1943. na Sutjesci.

KUJOVIC KRSTO *
borac, rođen 1891, Pale, Bijelo Polje, zemljoradnik. Umro u novembru 1942. u Drinićima.

KUJOVIC VASO •

rođen 1929. Pale, Ravna Reka, Bijelo Polje, poginuo na Sutjesci.

KUJOVIC KRISTINA*

borac, rođena 1908, Pale, domaćica. Umrla 1942. u Drinićima.

KUJOVIC JELA

borac, rođena 1925, Pale, Bijelo Polje, domaćica.

MIRKOVIC JOSO *

borac, rođen 1888, Glisnica, Pljevlja, trgovac. Umro u Pljevljima.

MRDOVIC MILINKO

borac, rođen 1916, Prošćenje, Bijelo Polje, zemljoradnik.

ZINDOVIC SAVO*
borac, rođen 1885, Bjelojevići, Bijelo Polje, zemljoradnik. Umro posle rata u Sivcu.
SUBOTIC MIŠO *
borac, rođen 1907, Nova Varoš, radnik; član Sreskog NOO za novovaroški srez. Poginuo 13. juna 1943. na Sutjesci.
TOMAŠEVIC NOVICA*
borac, rođen 1915, Strmećica, Pljevlja, student prava; član KPJ od 1942. Poginuo oktobra 1944. kod Sjenice, kao oficir OZN-e 5. sandžačke NOU brigade.
DRLJEVIC MILAN*
barac, rođen 1898, Morača, Kolašin, zemljoradnik. Umro 1942. u Drinićima.
POPOVIC MILUN*
borac, rođen 1885, Morača, zemljoradnik; veteran iz I svetskog rata. Poginuo na Sutjesci, 13. juna 1943.
KOSOVIC MIHAILO •
borac, rođen 1918, Mioče, Bijelo Polje, zemljoradnik. Umro 1946. u Mioči.

RAŠČANIN MILUTIN *
borac, rođen 1889, Šahovići, Bijelo Polje, zemljoradnik; veteran iz I svetskog rata. Poginuo juna 1942. na Durmitoru.

RAKOCEVIC IVAN •
borac, rođen 1889, Šahovići, zemljoradnik. Umro 1955. u Šahovićima.

HADROVIC MUNIR •
borac, rođen 1922, Bijelo Polje, radnik; član KPJ od 1942. Poginuo 1944.

CEROVIC STANA

borac, rođena 1895, Krnja Jela, Šavnik, domaćica.

ĆUKOVIĆ STEVAN STEVO
borac, rođen 1889, Radoinja, Nova Varoš, zemljoradnik.

BRIGADNI SANITET

POPOVIC dr DEJAN •
referent saniteta, rođen 1909, Beograd, lekar; član KPJ od 1941. Poginuo 13. juna 1943. na Sutjesci, kao upravnik Centralne bolnice Vrhovnog štaba NOV i POJ.

ALARGIĆ JUDITA
politički komesar saniteta, rođena 1919, Novi Sad, radnica; član KPJ od 1939, zamenik referenta saniteta.

ĐURIC dr STANOJKA
zamenik. ref. saniteta, rođena 1912, Vlasenica, lekar; član KPJ od 1942.

VILOTIJEVIĆ dr RADOS
lekar, rođen 1912, Duži, Šavnik.

LEVINGER JOLANA

borac, rođena 1913, Pančevo, profesor; član KPJ od 1942.

MITROVIĆ MIRA

bolničarka, rođena 1917, Drvar, profesor.

STANIĆ ZORKA
bolničarka, rođena 1903, Mojkovac, Bijelo Polje, domaćica.

NA RADU PRI STABU BRIGADE

KARAMATIJEVIČ proto JEVSTATIJE •
verski referent brigade, rođen 1883, Nova Varoš; veteran iz balkanskih ratova i prvog svetskog rata. Umro 1949. u Beogradu.

ZUGIĆ VLADIMIR VLADE
član suda pri štabu brigade, rođen 1911, Orašac, Pljevlja, pravnik; član KPJ od 1941.

KOVACEVIC MICA*
kurir, rođen 1912, Glisnica, Pljevlja, zemljoradnik; član KPJ od 1942. Poginuo juna 1942. kod Čelebića.

DUKOVIC BRANKO
kurir, rođen 1921, Bukovica, Pljevlja, zemljoradnik, član SKOJ-a.

RADIČEVIĆ BRANKO*
S borac, rođen 1905, Golubovci, Podgorica (Titograd), profesor; član KPJ od 1934. Poginuo 13. juna 1943. na Sutjesci, kao politički komesar Dopunskog bataljona 3. proleterske brigade.

DOBRASINOVIC MILOJE*

borac, rođen 1898, Zaostro, Bijelo Polje, profesor.

IVOVIĆ DUŠAN*

borac, rođen 1896, Golubovci, Podgorica (Titograd), učitelj.

PAVLOVIC RISTAN*
borac, rođen 1887, Babine, Prijepolje, učitelj. Poginuo juna 1943. u Čelebiću, kao većnik AVNOJ-a.

KLADARIN MILICEVIC DRAGICA
borac, rođena 1917, Kordun, učiteljica, član KPJ od 1942.

MALIŠIC PANTO*
borac, rođen 1905. Pešca, Berane, učitelj; član KPJ. Umro posle rata u Ivangradu.

MUSIC SEID SEJDO*
borac, rođen 1885, Nova Varoš, radnik. Umro 1945. u Novoj Varoši.

RANJENICI U BRIGADNOM SANITETU

VLASONJIC PREDRAG
komandan 1. zlaatrskog bataljona, rođen 1911, Bistrica, Nova Varoš pravnik; član KPJ od 1941.

DACIC ŠPIRO*
borac, rođen 1912. Tusto, Bijelo Polje, radnik; član KPJ od pre rata. Teško ranjen u oktobru 1942. u Mliništima, kod Mrkonjić Grada i umro u bolnici u Bosanskom Petrovcu, kao politički komesar čete 4. bataljona.

JANKETIČ NIKOLA*
borac, rođen 1908, Morača, Kolašin, zemljoradnik, član KPJ. Umro od posledica ranjavanja juna 1942.

RADOVANOVIC VUKAŠIN VUKO
borac, rođen 1923, Pljevlja, đak gimnazije; član KPJ od 1942.

RADOVIČ PAVIC
komandir čete, rođen 1912, Šahovići, Bijelo Polje, pravnik- član KPJ od 1941.

RAKOCEVIĆ DURO*
komandant 5. *bjelopoljskog bataljona,* rođen 1898, srez kolašinski; veteran iz prvog sevtskog rata. Umro 1951. u Pančevu.

RAKOCEVIĆ MILUN

borac, rođen 1895, srez kolašinski, veteran iz prvog svetskog rata.

ŠALIPUROVIĆ BORISA*

borac, rođen 1924, Goleša, Priboj; član SKOJ-a. Umro juna 1942.

PEJOVIC SVETOMIR*
komandir čete, rođen 1913, Prijepolje, geometar, član KPJ od 1941. Umro od rana juna 1942.

NERASPOREĐENI PRI INTENDANTURI BRIGADE

BORIČIĆ ILINKA

borac, rođena 1901, Cerovo, Bijelo Polje, domaćica.

BORIĆIĆ MANOJLO *
borac, rođen 1890. Cerovo, Bijelo Polje, zemljoradnik. Umro posle 1945.

BORICIĆ M. KOSA

borac, rođena 1925. Cerovo, Bijelo Polje, domaćica

BORIČIĆ NADA
borac, rođena 1930, Cerovo, Bijelo Polje, domaćica.

ĐOKOVIĆ ANGELINA CICA
borac, rođena 1929, Pljevlja, učenica.

ĐOKOVIĆ KATA

borac, rođena 1925, Pljevlja, učenica.

ĐOKOVIĆ MILOŠAV*
borac, rođen 1879, Bukovica, Šavnik, zemljoradnik. Umro 1968. u Pljevljima.

ĐOKOVIĆ STEVANIJA

borac, rođena 1890, Slatina, Savnik, domaćica.

KOVIJANIĆ MILIVOJE
borac, rođen 1884, srez kolašinski, zemljoradnik, Cerovo, Bijelo Polje.

LAKIĆEVIĆ MILUSA*
borac, rođena 1890, Kolašin, domaćica. Umrla 1968. u Titogradu.

MARTINOVie BOZO *
borac, rođen 1880, Cetinje, penzioner. Streljan u julu 1942. od italijanskog okupatora u Nevesinju.

MEĐEDOVIC DARA
bolničarka, rođena 1912, Kolašin, domaćica, Ravna Rijeka, Bijelo Polje.

MILICEVIC DIMITRIJE*

borac, rođen 1889, Pljevlja, službenik. Umro u Pljevljima.

MILICEVIC DANA*
borac, rođena 1895, Pljevlja, domaćica. Umrla u Pljevljima posle rata.
MILICEVIC KOVILJKA
borac, rođena 1920, Pljevlja, đak gimnazije.

ROCEN MILUSA

borac, rođena 1893, Ninkovići, Zabljak, domaćica.

ROCEN STEVAN
borac, rođen 1896, Aluga, Zabljak, zemljoradnik, veteran iz prvog svetskog rata.
TOMOVIC LJUBICA
borac, rođena 1901, Mojkovac, Bijelo Polje, domaćica.

PRVI BATALJON — ZLATARSKI

STAB BATALJONA

PUCAREVIC MOMIR •
komandant, rođen 1918, Drmanovići, Nova Varoš, poručnik bivše jugoslovenske vojske; član KPJ od 1941. Poginuo kao komandant bataljona, 5. avgusta 1942. u Livnu; *narodni heroj.*

DRULOVIC GOJKO *
politički komesar, rođen 1912, Vraneša, Nova Varoš, profesor; član KPJ od 1941. Poginuo kao zamenih komesara 3. proleterske (sandžačke) brigade 4. novembra 1943. kod Prijepolja; *narodni heroj.*

DRULOVIC CEDOMIR CEDO
zamenik komandanta, rođen 1912, Vraneša, Nova Varoš, pravnik; član KPJ od 1941; *narodni heroj.*

LOVIC JEZDIMIR JEZDO +
zamenik političkog komesara, rođen 1919, Lopiže, Sjenica, trgovački pomoćnik; član KPJ od 1940. Poginuo kao sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Sandžak, avgusta 1943. kod Pljevalja — u Krupicama; *narodni heroj.*

GRBOVIC JOVAN JOVO
politički komesar od polovine juna iste godine, rođen 1920, Drmanovići, Nova Varoš, učitelj; član KPJ od 1941.

BATALJONSKA INTENDANTURA I SANITET

MIČIJEVIĆ VUKO *
intendant, rođen 1909, Nova Varoš, pravnik; član KPJ od 1942. Poginuo jula 1942. kod Prozora.

PURIC LJUBICA LJUBA
sekretar SKOJ-a u bataljonu, rođena 1920, Nova Varoš, student filozofije, član KPJ od 1941.

PAJEVIĆ DRAGIŠA PAJKAN*
referent saniteta, rođen 1919, Kaona, Cačak, student medicine; član KPJ od 1941. Poginuo kod Nove Varoši krajem juna 1943. kao referent saniteta 3. proleterske (Sandžačke) brigade.

BLAGOJEVIC DUŠAN
borac, rođen 1898, Radoinja, Nova Varoš, zemljoradnik, veteran iz prvog svetskog rata.

BRANISAVLJEVIC VUK VULE

borac, rođen 1907, Radoinja, Nova Varoš, zemljoradnik.

ĐAJIC JELA

bolničarka, rođena 1921, domaćica; član SKOJ-a.

MICIJEVIC DOBRILA •

borac, rođena 1914, profesor. Poginula u Novoj Varoši 1944.

PUŠICA RADOŠ
borac, rođen 1898, Radoinja, Nova Varoš, zemljoradnik, veteran iz prvog svetskog rata.
RISTIC DAMJAN *
borac, rođen 1916, Nova Varoš, radnik. Poginuo u Štitkovcu oktobra 1943.
SVRAKA AVDO*

borac, rođen 1920, Priboj, radnik. Umro 1956. u Priboju.

D2OKOVIC IVAN *
borac, rođen 1883, Nova Varoš, zemljoradnik, veteran iz prvog svetskog rata. Poginuo 13. juna 1943. na Sutjesci.

I. CETA

LJUJIC Z1VKO*
komandir, rođen 1923, Nova Varoš, đak gimnazije; član KPJ od 1941. Poginuo jula 1942. kao komandir čete u Malovanu, kod Kupresa: *narodni heroj.*

5APONJIĆ VLADIMIR*
^ *politički komesar,* rođen 1923, Šipovik, Nova Varoš, đak Učiteljske škole, član KPJ od 1941. Poginuo 13. juna 1943. na Sutjesci.

PURIC STRAHINJA STRAJO •
zamenik političkog komesara, rođen 1922, Radijevići, Nova Varoš, đak gimnazije; član KPJ od 1941. Poginuo u Livnu 5. avgusta 1942.

VIDOJEVIĆ SVETISLAV ČETO *
zamenik komandira, rođen 1916, Nova Varoš, radnik; član KPJ od 1941. Umro 1967.

STEVOVIĆ NATASA*
četna bolničarka, rođena 1923, Nova Varoš, đak; član SKOJ-a. Poginula 13. juna 1943. na Sutjesci.

MUSIC ZEĆIR ZECO
vodnik 1. voda, rođen 1918, Nova Varoš, radnik; kandidat za člana KPJ; *narodni heroj.*

RADOVIC RADIVOJE *
desetar 1. desetine, rođen 1923, Bistrica, Nova Varoš, zemljoradnik; član KPJ od 1942. Poginuo u Komaranu 1944.

ĐAJIĆ RELJA
desetar 2. desetine, rođen 1924, Radoinja, Nova Varoš; član KPJ od 1942.

GUTMAN OLIVERA OLIKA

bolničarka, rođena 1927. Užice, učenica gimnazije, član SKOJ-a.

GUJANICIC SIMO *
vodnik 2. voda, rođen 1917, Komarani, Nova Varoš, radnik; član KPJ od 1942. Poginuo u Livnu 5. avgusta 1942.
PURIC MILE*
desetar 3. desetine, rođen 1923, Radijevići, Nova Varoš, đak gimnazije; član KPJ od 1942. Poginuo 7. juna 1943. na Durmitoru.

- GUJANICIC BOGDAN*
desetar 4. desetine, rođen 1915, Komarani, Nova Varoš, zemljoradnik; član KPJ od 1942. Poginuo 13. juna 1943. na Sutjesci.

^ TANOVIC SLOBODANKA DANA*
sekretar aktiva SKOJ-a u četi, rođena 1919, Nova Varoš, student; član KPJ od 1941. Poginula 13. juna 1943. na Sutjesci.

BOGDANOVIC VIDOMIR
borac, rođen 1924, Radoinja, Nova Varoš, zemljoradnik; član SKOJ-a.

^-VRANIĆ MILOSAV *
' *borac,* rođen 1912, Radoinja, Nova Varoš, zemljoradnik. Poginuo 13. juna 1943. na Sutjesci.

GRBOVIC KRAJIMIR

borac, rođen 1921, Drmanovići, zemljoradnik; član KPJ od 1941.

GUJANČIČ DIKO*

borac, rođen 1922, Vilovi, Nova Varoš, zemljoradnik. Umro 1967.

DAVIDOVIĆ VLASTIMIR*
borac, rođen 1923, Nova Varoš, radnik; član SKOJ-a. Poginuo januara 1942. u Jošavci kod Banja Luke.
DAVIDOVIC LJUTOMIR *
borac, rođen 1917, Vraneša, Nova Varoš, radnik; član KPJ od 1942. Poginuo septembra 1943. kod Prijepolja.
DULANOVIC JOVAN
borac, rođen 1922, Draževići, Nova Varoš, zemljoradnik; kandidat za člana KPJ.

ZEKAVICIC DRAGICA*
borac, rođena 1922. Nova Varoš, domaćica; član SKOJ-a. Poginula kod Bijeljine 1944.

KADRIC VEHBO*
borac, radnik, rođen 1908, Nova Varoš. Poginuo na Drini aprila 1943.

KAPAMATIJEVIC NATAgA •
borac, rođena 1923, Nova Varoš, đak gimnazije; član SKOJ-a. Poginula na Kamenoj gori 1943.

KIKOVIC MILIJA •
borac, rođen 1925, Nova Varoš, đak; član SKOJ-a. Poginuo u Štitkovu oktobra 1943, kao politički komesar čete.

KOLAŠINAC NOVICA •
borac, rođen 1924, Bistrica, Nova Varoš, zemljoradnik; član SKOJ-a. Poginuo u Štitkovu oktobra 1943.

LAZOVIC BOZO
borac, rođen 1925, Drmanovići, Nova Varoš, zemljoradnik; član SKOJ-a.

LEKOVIC LJUBOMIR

borac, rođen 1915, Radoinja, Nova Varoš, radnik.

LJUJIC RADOS*
borac, rođen 1924, Bistrica, Nova Varoš, zemljoradnik; član SKOJ-a. Poginuo decembra 1942. u Jošavici, kod Banja Luke.

MARINKOVIĆ MILENKO
borac, rođen 1922, Bistrica, Nova Varoš, zemljoradnik.

MARTINOVIĆ BUDIMIR
borac, rođen 1920, Bistrica, Nova Varoš, zemljoradnik; član SKOJ-a.

MIJUSKOVIĆ MIHAILO*
borac, rođen 1923. Nova Varoš, đak; član SKOJ-a. Poginuo 4. decembra 1942. na Bukoviku, kod Jajca.

MIRKOVIC VELISLAV*
borac, rođen 1912, Vraneša, Nova Varoš, zemljoradnik. Poginuo na Sutjesci 13. juna 1943.

MILOSEVIC OSTOJA COLE*
borac, rođen 1922, Draževići, Nova Varoš, radnik; član SKOJ-a. Poginuo oktobra 1942.

MUSIC AVDO*
borac, rođen 1917, Nova Varoš, radnik; član KPJ od 1942. Poginuo marta 1943. na planini Prenju.

MUSIC ŽILA

bolničarka, rođena 1921, Nova Varoš, domaćica; član SKOJ-a.

MUSIC MAHMUT

borac, rođen 1916, Nova Varoš, radnik; kandidat za člana KPJ.

MUSIC PASA*
bolničarka, rođena 1927. Nova Varoš, učenica; član SKOJ-a. Poginula oktobra 1943. u Bistrici kod Nove Varoši.

MUSIC HAJRO

borac, rođen 1926, Nova Varoš, đak gimnazije; član SKOJ-a.

NINCIC RADE

borac, rođen 1923, Sedobro, Prijepolje, đak gimnazije; član SKOJ-a.

PEJOVIC LJUBOMIR*
borac, rođen 1922, Vilovi, Nova Varoš, đak gimnazije; član SKOJ-a. Umro 1964. u Novoj Varoši.

POPOVIC JOVAN*
borac, rođen 1924, Vilovi, Nova Varoš, zemljoradnik; član SKOJ-a. Poginuo u Komaranu, kod Prijepolja 1944.

POPOVIC MILAN

borac, rođen 1922, Vilovi, Nova Varoš, zemljoradnik.

PRELIC VUKOMAN
borac, rođen 1926. Miševići, Sjenica, đak gimnazije; član SKOJ-a.

PURIC HRANISLAV*
borac, rođen 1923, Brezna, Priboj, zemljoradnik; član SKOJ-a. Poginuo kod Prozora jula 1942.

PUCAREVIC VUK

borac, rođen 1923, Drmanovići, Nova Varoš, radnik; član SKOJ-a.

PUSICA GLEDO •
borac, rođen 1926, Drmanovići, Nova Varoš, zemljoradnik; član SKOJ-a. Poginuo 13. juna 1943. na Sutjesci.

RADIŠIC RADE*
borac, rođen 1895, Božetići, Nova Varoš, zemljoradnik; veteran iz prvog svetskog rata. Poginuo 13. juna 1943. na Sutjesci.

RADULOVIC BORIVOJE

borac, rođen 1924. Sedobro, Prijepolje, zemljoradnik; član SKOJ-a.

RAJIC MIJO

borac, rođen 1923. Bistrica, Nova Varoš, radnik; član SKOJ-a.

RATKOVIC CIRO

borac, rođen 1920, Baletići, srez studenički, zemljoradnik.

RVOVIC DOBRASIN
borac, rođen 1924, Biskupići, Nova Varoš, đak gimnazije; član SKOJ-a.
STEVOVIC RADOJKA
bolničarka, rođena 1920, Nova Varoš, đak trgovačke akademije; član SKOJ-a.
STOJIC DUŠAN
borac, rođen 1924, Bistrica, Nova Varoš, zemljoradnik; član SKOJ-a.
SUBOTIC VOJISLAV VOJO •
borac, rođen 1920, Nova Varoš, radnik; član SKOJ-a. Poginuo 13. juna 1943. na Sutjesci.

SUBOTIC SLOBODAN

borac, rođen 1920, Nova Varoš, radnik; član SKOJ-a.

TAJEVIC BOGDAN *
borac, rođen 1920, Radoinja, Nova Varoš, zemljoradnik; član SKOJ-a. Poginuo 13. juna 1943. na Sutjesci.
TANOVIC VERA*
borac, rođena 1925, Nova Varoš, đak gimnazije; član SKOJ-a. Poginula navembra 1943. u Brođarevu, kod Prijepolja.

CUCOVIĆ ŠABANIJA CUCO

borac, rođen 1924, Nova Varoš, radnik; član SKOJ-a.

DZOKOVIC N. MIRKO

borac, rođen 1921, Nova Varoš, đak gimnazije; član SKOJ-a.

ŠALIPUROVIĆ MIRKO *

borac, rođen 1924, Pribojska Goleša, Priboj, zemljoradnik; član SKOJ-a. Poginuo na Sutjesci 13. juna 1943.

SAPONJIĆ DANILO*

borac, rođen 1923. Nova Varoš, đak gimnazije; čina SKOJ-a. Poginuo 4. decembra 1942. kod Jajca.

2. CE TA

CEROVIC DENDA*

komandir, rođen 1915, Nova Varoš, radnik; član KPJ od 1942. Umro posle rata.

GRBOVIC SIMEUN SIMO

politički komesar, rođen 1923, Drmanovići, Nova Varoš, đak učiteljske škole; član KPJ od 1942.

TUZLIC SLOBODAN BUTUM*

zamenik političkog komesara, rođen 1918, Beograd, student prava; član KPJ od 1941. Poginuo, kao komesar čete, 13. juna 1943. na Sutjesci.

MILOSEVIC BOŽIDAR BOZO •

zamenik komandira, rođen 1920. Draževići, Nova Varoš, učitelj; član KPJ od 1942. Poginuo juna 1942. na Rudinama, u Pivi.

MILUTINOVIC SVETO

zamenik komandira, posle pogibije B. Miloševića, rođen 1915, Deževo, Novi Pazar, zemljoradnik; član KPJ od 1942.

RADIŠIC MILAN

četni ekonom, rođen 1919, Božetići, Nova Varoš, član KPJ od 1942.

ZEKAVClC MILA

četna bolničarka, rođena 1920, Nova Varoš, službenik; član KPJ od 1942.

RAVIC STANKO

borac i sekretar aktiva SKOJ-a čete, rođen 1922, Purče, Novi Pazar, radnik; član KPJ od 1942.

ZEKAVClC MILOJE MINE •

vodnik 1. voda, rođen 1917, Nova Varoš, nastavnik gimnazije; član KPJ od 1942. Poginuo 10. juna 1943. u Pivi.

PUCAREVie UGLJEŠA *
desetar 1. desetine, rođen 1923, Drmanovići, Nova Varoš, zemljoradnik; član KPJ od 1942. Poginuo, kao vodnik, juna 1943. na Durmitoru.

MILUTINOVIC MILOŠ MIŠA *
desetar 2. desetine, rođen 1921, Deževo, Novi Pazar, zemljoradnik; član KPJ od 1942. Poginuo u Livnu 5. avgusta 1942.

GUJANČIČ MARINKO MAŠAN *
vodnik 2. voda, rođen 1918, Vilovi, Nova Varoš, student prava; član KPJ od 1941. Poginuo 13. juna 1943. na Sutjesci.

LEKOVIC SLOVENKO
desetar 3. desetine, rođen 1920, Radoinja, Nova Varoš, radnik, član KPJ od 1941.

BOŠKOVIC ARSO*
desetar 4. desetine, rođen 1910, Radoinja, zemljoradnik; član KPJ od 1941. Poginuo 5. avgusta 1942. u Livnu.

ABDULAGIC JUSUF

borac, rođen 1920. Sjeverni, Priboj, radnik; član SKOJ-a.

ANIČIC VUK
borac, rođen 1890, Božetići, Nova Varoš, zemljoradnik; veteran iz prvog svetskog rata.
BALTIC RAMO

borac, rođen 1921, Nova Varoš, radnik; član SKOJ-a.

BLAGOJEVIC NIKOLA*
borac, rođen 1923, Radoinja, Nova Varoš; član SKOJ-a. Poginuo oktobra 1943. u Štitkovu, kod Nove Varoši.
BOŠKOVIC MILOSAV

borac, rođen 1909, Radoinja, zemljoradnik; član KPJ od 1941.

BULJUGIČ MIHAILO
borac, rođen 1923. Bistrica, Nova Varoš, zemljoradnik; član SKOJ-a.
GLIŠEVIC SRETEN*
borac, rođen 1917, Nova Varoš, student prava, kandidat za člana KPJ. Poginuo aprila 1943. na Žečijoj glavi, kod Foče.

GRBIC DUŠAN

borac, rođen 1923, Nova Varoš, radnik; član SKOJ-a.

GORDIĆ CVETKO
borac, rođen 1919, srez studenički, zemljoradnik.

GUJANlCie LJUBOMIR*
borac, rođen 1921. Vilovi, Nova Varoš, đak gimnazije; član SKOJ-a. Poginuo 13. juna 1943. na Sutjesci.

DROBNJAKOVIĆ BOŠKO

borac, rođen 1920, Nova Varoš, zemljoradnik; član SKOJ-a.

DUMBELOVIC ĐORĐE •
borrac, rođen 1925, Vilovi, Nova Varoš, zemljoradnik. Poginuo novembra 1943. kod Brodareva.
ĐONOVIC DRAGOMIR*
borac, rođen 1924, Banja, Priboj, trgovački pomoćnik; član SKOJ-a. Poginuo avgusta 1943. na Kamenoj gori kod Prijepolja.

ĐURIŠIC BRANKO*
borac, rođen 1916, Nova Varoš, zemljoradnik; kandidat za člana KPJ. Poginuo na Sutjesci 13. juna 1943.

ZlVKOVlC BRANE
borac, rođen 1923. Bistrica, Nova Varoš, zemljoradnik; član SKOJ-a.

IBIŠBEGOVIĆ VEHBIJA*
borac, rođen 1923, Nova Varoš, radnik; član SKOJ-a. Poginuo 13. juna 1943. na Sutjesci.

JUKOVIĆ MURAT MURCO
borac, rođen 1921, Nova Varoš, radnik.

KAPETANOVIC DOBRIVOJE
borac, rođen 1923, Bistrica, Nova Varoš, zemljoradnik; član SKOJ-a.

KARAMATIJEVIC KAJA *
bolničarka, učiteljica, rođena 1918, Nova Varoš; kandidat za člana KPJ. Poginula 13. juna 1943. na Sutjesci.

KARAMATIJEVIC PRVOSLAV PIVO *
borac, rođen 1908, Nova Varoš; nastavnik, kandidat za člana KPJ. Umro 1963. u Beogradu.

KOLAŠINAC BUDIMIR
borac, rođen 1924, Bistrica, Nova Varoš, zemljoradnik; član SKOJ-a.

KOCEVIC REFIK •
borac, rođen 1923, Priboj, đak; član SKOJ-a. Poginuo na Glogu, kod Priboja, 1943.

KUKOLJAC BRANE •
borac, rođen 1923, Nova Varoš, radnik; kandidat za člana KPJ. Poginuo 4. decembra 1942. na Bukoviku kod Jajca.

KUCEVie REMZO *
borac, rođen 1911, Nova Varoš, radnik. Poginuo 4. decembra 1942. na Bukoviku, kod Jajca.

LEKOVIĆ BOŠKO

borac, rođen 1907, Radoinja, Nova Varoš, zemljoradnik.

LEKOVIC BRANKO *
borac, rođen 1921, Radoinja, Nova Varoš, zemljoradnik; kandidat za člana KPJ. Poginuo 5. avgusta 1942. u Livnu.
LEKOVIC DRAGO

borac, rođen 1909, Radoinja, Nova Varoš, zemljoradnik.

LEKOVIC MILA*
borac, rođen 1920, Radoinja, Nova Varoš, domaćica; član SKOJ-a. Poginula septembra 1944. u Kremni kod Užica.
LEKOVIC MILE*
borac, rođen 1909, Radoinja, Nova Varoš, zemljoradnik; kandidat za člana KPJ. Poginuo u Radoinji 1944.

LEKOVIC SVETOZAR
borac, rođen 1908, Radoinja, Nova Varoš, zemljoradnik; kandidat za člana KPJ.

LJUJIC BRANKO BRANE
borac, rođen 1922, Bistrica, Nova Varoš, zemljoradnik; član KPJ od 1942.

LJUJIC RADA*
borac, rođena 1924, Nova Varoš, đak; član KPJ od 1942. Poginula kod Prozora jula 1942.

MATOVIC CVIJO*
borac, rođen 1918, Jabuka, Prijepolje, student prava, kandidat za člana KPJ.Poginuo 4. decembra 1942. na Bukoviku, kod Jajca.

MARINKOVIC DESIMIR*
borac, rođen 1899, Nova Varoš, radnik. Poginuo 13. juna 1943. na Sutjesci.

MILOSEVIC STRAJO SUCO *
borac, rođen 1924, Draževići, Nova Varoš, radnik; kandidat za člana KPJ. Poginuo 13. juna 1943. na Sutjesci.

MIČIJEVIČ ALEKSANDAR ACO *
borac, učitelj, rođen 1914, Nova Varoš. Poginuo, kao vodnik, 4. decembra 1942, na Bukoviku, kod Jajca.

MUSIC MUJO *
borac, rođen 1921, Nova Varoš, radnik; član KPJ od 1942. Poginuo 1943. na Jabuci, kod Prijepolja.

MUSIC RAMO

borac, rođen 1922, Nova Varoš, radnik, član SKOJ-a.

SUBOTIC VERA*
borac, rođena 1917, Nova Varoš, domaćica; član SKOJ-a. Poginula 13. juna 1943. na Sutjesci.

STEVOVIC RADOMIR*
borac, rođen 1921, Nova Varoš, radnik. Poginuo 1943. kod Nove Varoši.

TAJEVIC VELIMIR
borac, rođen 1923, Radoinja, Nova Varoš, zemljoradnik; član SKOJ-a.

TAJEVIC GOJKO

borac, rođen 1921, Radoinja, zemljoradnik; član KPJ od 1942.

TRMCIC ZIVKO*
borac, rođen 1924, Stranjani, Prijepolje, zemljoradnik; član SKOJ-a. Poginuo aprila 1943. na Zečjoj glavi, kod Foče.

CUKOVIC PANTO*
borac, rođen 1910, Radoinja, Nova Varoš, zemljoradnik; kandidat za člana KPJ. Poginuo na Kamenici 1943.

HADZIMURTEZIČ HAJRO *
borac, rođen 1908, Nova Varoš, radnik; član KPJ od 1941. Poginuo kao intendant bataljona, kod Konjica, marta 1943.

ŠAPONJIC IVKO *
borac, rođen 1914, Vilovi, Nova Varoš, zemljoradnik. Poginuo 13. juna 1943. na Sutjesci.

3. CETA

HADZIMURTEZIČ HALIL
komandir, rođen 1915, Nova Varoš, radnik; član KPJ od 1942. *narodni heroj.*

BORISAVLJEVIC RADE

politički komesar, rođen 1916. Nova Varoš, radnik član KPJ od 1940.

ŠAPONJIC DRAGICA
zamenik političkog komesara, rođena 1923, Nova Varoš, đak gimnazije; član KPJ od 1941.

KURCUBIČ RADOMIR*
zamenik komandanta, rođen 1920, Božetići, Nova Varoš, zemljoradnik; član KPJ od 1942. Poginuo, kao komandir čete u Prozoru, jula 1942.

r

KOLAŠINAC MOJSO
četni ekonom, rođen 1907, Radoinja, Nova Varoš, zemljoradnik; član KPJ od 1941.

JUKOVIC RAMO*
vodnik 1. voda, rođen 1920, Nova Varoš, radnik; član KPJ od 1942. Poginuo, kao politički komesar čete u 5. sandžačkoj brigadi, 28. marta 1945. na Romaniji.

TAJEVIC ZDRAVKO
desetar 1. desetine, roden 1923, Radoinja, Nova Varoš, zemljoradnik; član KPJ od 1942.

CUKOVIC DRAGOMIR
desetar 2. desetine, rođen 1927, Radoinja, Nova Varoš zemljoradnik; član KPJ od 1941.

RAJIC VESELIN

borac, rođen 1920. Bistrica, Nova Varoš, zemljoradnik.

RAJIC RISTO •
vodnik 2. vodu, rođen 1919, Bistrica, Nova Varoš, zemljoradnik; član KPJ od 1942. Poginuo 13. juna 1943 na Sutjesci.
MATIJEVIC DRAGOLJUB*
desetar 3. desetine, rođen 1923, Vraneša, Nova Varoš, zemljoradnik: član KPJ 1942. Poginuo aprila 1943. na Kumu kod Foče.

CUKOVIC MIHAILO*
desetar 4. desetine, rođen 1924, Radoinja, Nova Varoš, zemljoradnik: član KPJ od 1942. Poginuo 5. avgusta 1942. u Livnu.

AVALIC RADOJICA
borac, rođen 1922, Bistrica, Nova Varoš, zemljoradnik- član SKOJ-a.

ALISPAHIC BECO*
borac, rođen 1922, Nova Varoš, radnik; član SKOJ-a. Poginuo u Kladnici oktobra 1943.

BAJROVIC MUSTAFA*
borac, rođen 1925, Nova Varoš, radnik; član SKOJ-a. Poginuo u Prozoru jula 1942.

BLAGOJEVIC DOBROSAV*
borac, rođen 1924, Radoinja, Nova Varoš, zemljoradnik; član SKOJ-a. Poginuo 13. juna 1943. na Sutjesci.

BOGDANOVIC MILORAD *
borac, rođen 1908, Radoinja, Nova Varoš, zemljoradnik. Poginuo na reci Pivi juna 1942.

BORISAVLJEVie SLOBODAN *

borac, rođen 1913, Nova Varoš, učitelj. Poginuo u Rutošima 1943.

BOTIC RADE •

borac, rođen 1920, Vilovi, Nova Varoš, zemljoradnik; Poginuo na Bukoviku kod Jajca, decembra 1942.

BOTIC RAJKA

borac, rođena 1922, Vilovi, Nova Varoš, domaćica.

BUCEVAC MILIVOJE *

borac, rođen 1912, Bistrica, Nova Varoš, zemljoradnik; Umro 1969.

BUCEVAC DRAGO

borac, rođen 1924, Bistrica, Nova Varoš, zemljoradnik; član SKOJ-a.

VITOROVIC NIKO CVORO •

borac, rođen 1922, Nova Varoš, đak Trgovačke akademije. Poginuo juna 1945. u saobraćajnoj nesreći, kod Užica.

VRANIĆ MISO*

borac, rođen 1924, Nova Varoš, đak; član SKOJ-a .Poginuo 13. juna 1943. na Sutjesci.

VULETIC BLAGOJE •

borac, rođen 1889, Radoinja, Nova Varoš, zemljoradnik. Poginuo u Curevu aprila 1943.

GLISIC DRAGO •

borac, rođen 1920, Radoinja, Nova Varoš, zemljoradnik. Poginuo 13. juna 1943. na Sutjesci.

GRBIC DAMJAN •

borac, rođen 1911, Nova Varoš, radnik. Umro 1958. u Novoj Varoši.

GRBOVIC DRAGOMIR •

borac, rođen 1919, Draževići, Nova Varoš, zemljoradnik. Poginuo u Pivi juna 1942.

GUJANIČIĆ RADOVAN*

borac, rođen 1919, Komaran, Nova Varoš, zemljoradnik. Poginuo na Sutjesci 13. juna 1943.

GUJANICIC SVETO •

borac, rođen 1924, Komaran, Nova Varoš, zemljoradnik; član SKOJ-a. Poginuo na Sutjesci 13. juna 1943.

GUJANICIC STRAJO

borac, rođen 1918, Vilovi, Nova Varoš, zemljoradnik.

DROBNJAKOVie GLIGORIJE GLIŠO •
borac, rođen 1924, Nova Varoš, zemljoradnik; član SKOJ-a. Poginuo oktobra 1943. u Štitkovu, kod Nove Varoši.

DUMIC RADOŠ *
borac, rođen 1908, Drmanovići, Nova Varoš, zemljoradnik; kandidat za člana KPJ. Poginuo oktobra 1943. u Božetićima, kod Nove Varoši.

DULANOVIĆ MOMIR
borac, rođen 1923, Draževići, Nova Varoš, zemljoradnik; član SKOJ-a.

ĐAJIĆ MOMČILO *

borac, rođen 1899, Radoinja, Nova Varoš, zemljoradnik. Umro 1969.

ĐUROVIC MILOVAN*
borac, rođen 1921, Goleša, Priboj, zemljoradnik; član SKOJ-a. Poginuo kod Konjica, marta 1943.
ŽECEVIC VIDA

borac, rođena 1919, Cajniče, domaćica.

KOLAŠINAC BRANKO BRANE
borac, rođen 1921, Radoinja, Nova Varoš, zemljoradnik; član SKOJ-a.
KOLAŠINAC SLAVKO •
borac, rođen 1918, Bistrica, Nova Varoš, radnik; kandidat za člana KPJ. Poginuo 13. juna 1943. na Sutjesci.

LAPCEVIC MILOŠAVA

borac, rođena 1920, Radoinja, Nova Varoš, domaćica.

LEKOVIC VELIMIR VELE

borac, rođen 1898, Radoinja, Nova Varoš, zemljoradnik.

LEKOVIC VELIMIRKA

borac, rođena 1925, Radoinja, Nova Varoš, domaćica; član SKOJ-a.

LEKOVIC ZDRAVKA*
borac, rođena 1923, Radoinja, Nova Varoš, domaćica; član SKOJ-a. Poginula 5. avgusta 1942. u Livnu.
LEKOVIC SRETEN
borac, rođen 1896, Radoinja, Nova Varoš, zemljoradnik; član KPJ od 1941.
LJUJIC MILE *
borac, rođen 1925, Nova Varoa, dak; član SKOJ-a. Poginuo kod Konjica marta 1943.

UUJie SVETO

borac, zemljoradnik, roden 1920, Bistrica, Nova Varoš.

MALKIĆ HALIL*

borac, roden 1913, Nova Varoš, radnik; član KPJ od 1942. Poginuo 13. juna 1943. na Sutjesci.

MUSIC MUSA*

borac, rođen 1917, Nova Varoš, radnik; član KPJ od 1942. Poginuo u Mrkonjić-Gradu novembra 1942.

SAVIC MILA

borac, rođena 1924, Nova Varoš, domaćica; član SKOJ-a.

SELMANOVIC ALIJA

borac, rođen 1916, Nova Varoš, radnik.

STEVOVIČ JEVREM JEŠO *

borac, rođen 1922, Nova Varoš' đak gimnazije; član SKOJ-a. Poginuo u Prozoru jula 1942.

DZOKOVlC BOGDAN*

borac, rođen 1922, Komarani, Nova Varoš, zemljoradnik; član SKOJ-a. Poginuo 5. avgusta 1942. u Livnu.

DZOKOVIC MILAN

borac, rođen 1922, Komarani, Nova Varoš, zemljoradnik; član SKOJ-a.

SLAVKO KUKOLJAC *

borac, rođen 1922, Nova Varoš, radnik, član SKOJ-a. Poginuo na Sutjesci, 13. VI 1943.

DRAGOJLO ANICIC *

borac, rođen 1925, Debelja, zemljoradnik, Nova Varoš, član SKOJ-a, poginuo 1942. u Bosanskoj krajini.

ZEKOVIC TANASIJE TANE*

borac, rođen 1923, trgovački pomoćnik, član SKOJ-a.

MITRALJESKI *VOD BATALJONA*

LAPCEVIC RATOMIR*

vodnik, rođen 1918, Radoinja, Nova Varoš, žandarmerijski podnarednik bivše jug. vojske. Poginuo juna 1942. u Pivi.

CULAFiC VUK

politički delegat voda, rođen 1916, Utoline, Andrijevica, finansijski službenik; član KPJ od 1942.

BLAGOJEVie CANA CALA*
bolničarka, rođena 1926, Nova Varoš, đak gimnazije; član SKOJ-a. Poginula oktobra 1944. u Beogradu.

AŠĆALIĆ FEHIM
borac, rođen 1897, Visoko, radnik.

VARAKLIC DRAGIŠA *
borac, rođen 1922, Sedobra, Prijepolje, zemljoradnik. Poginuo 4. decembra 1942. na Bukoviku, kod Jajca.

VRANIĆ RATOMIR*

borac, rođen 1919, Stranjani, Prijepolje, zemljoradnik.

ĐAJIĆ STRAHINJA STRAJIN *
borac, rođen 1918, Radoinja, Nova Varoš, radnik; član KPJ od 1941: Poginuo na Jabuci, kod Prijepolja, 1944.
DAJIĆ JELA

borac, rođena 1921, Bistrica, Nova Varoš, domaćica.

RAJIC VOJKO*
borac, rođen 1925, Bistrica, Nova Varoš, zemljoradnik; član SKOJ-a. Poginuo 13. juna 1943. na Sutjesci.
RONCEVIC MEHO *
borac, rođen 1922, Nova Varoš, radnik; član SKOJ-a. Poginuo septembra 1942. na Roglju, kod Mrkonjić-Grada.

STOJANOVIC ALEKSANDAR LEKO •
borac, rođen 1920, Novi Pazar, zemljoradnik. Poginuo septembra 1942. na Roglju, kod Mrkonjić-Grada.

TRIPKOVIC LJUBO •
borac, rođen 1922, Nova Varoš, zemljoradnik; član SKOJ-a. Poginuo 13. juna 1943. na Sutjesci.

DRUGI BATALJON — PLJEVALJSKI

ŠTAB BATALJONA

MEDENICA LJUBOMIR LJUBO *
komandant, rođen 1916, Ravne, Kolašin, student prava, rezervni potporučnik; član KPJ od 1941. Poginuo avgusta 1943. na Sinjajevini.

PEJATOVIC MIRKO*
politički komesar, rođen 1915, Pljevlja, građevinski inženjer; član KPJ od 1941. Poginuo 9. jula 1942. u Homatlijama, kod Prozora; kao politički komesar bataljona.

PAVIĆEVIĆ MISO
zamenik političkog komesara, rođen 1915, Pljevlja, pravnik, član KPJ od 1941.

STARCEVIĆ MILKO
član suda pri štabu brigade i zamenik komandanta bataljona, rođen 1907, Ograđenica, Pljevlja, zemljoradnik; član KPJ od 1942.

BATALJONSKA INTENDANTURA I SANITET

ZORIC RADOJE RAÇO *
intendant, rođen 1915, Žabljak, trgovački pomoćnik. Poginuo 9. jula 1942. u Homatlijama, kod Prozora, kao intendant bataljona.

SCEPANOVIĆ MILIJA
referent saniteta, rođen 1899, Kolašin, službenik Doma narodnog zdravlja u Pljevljima.

DRAGAS PERO*
borac, rođen 1913. Kruševo, Pljevlja, zemljoradnik. Poginuo marta 1943. kod Konjica.

KONTIČ ZIVKO *
borac, rođen 1890, Tikava, Pljevlja, veteran iz balkanskih ratova i I svetskog rata. Zarobljen od četnika 27. marta 1944. u Komandi mesta u Meljaku i odmah streljan na Radosavcu kod Pljevalja.

LETIČ HALIL *
borac, rođen 1921, Čestin, Pljevlja, zemljoradnik, član SKOJ-a, poginuo aprila 1943. u borbama na Drini.

MARTINOVIC DANICA

bolničarka, rođena 1922, Pljevlja, đak gimnazije; član SKOJ-a.

MRŠOVIC NEĐELJKO

borac, rođen 1920, Kruševo, Pljevlja, zemljoradnik.

SIMOVIC DOLE

borac, rođen 1910, Vrbica, Pljevlja, zemljoradnik.

SIMOVIC MILORAD

borac, rođen 1913, Vrbica, Pljevlja, zemljoradnik.

KONTIC RADOS *
rođen 1921, Tikava, Pljevlja, đak gimnazije; član KPJ od 1942. Teško ranjen 9. marta 1943. na Crnom vrhu, kod Prozora i umro od rana u bolnici Vrhovnog štaba aprila iste godine kod Kalinovnika, kao *zamenik političkog komesara* 1. čete 2. bataljona.

1. ČETA

VOJINOVIC BRANKO*
komandir, rođen 1916. u Italiji, zemljoradnik; član KPJ od 1942. Teško ranjen 9. jula 1942. u Homatlijama, kod Prozora. Umro od posledica ranjavanja 10. jula 1942. u Solakovoj Kuli, kod Prozora.

VUKOVIĆ J. MILISAV*
politički komesar, rođen 1920. Glibaći, Pljevlja, đak gimnazije; član KPJ od 1942. Poginuo 8. maja 1944. na Kamenoj gori, kod Prijepolja, kao vodnik u 1. bataljonu 3. brigade.

ZUGlC MIHAILO
zamenik komandira, rođen 1902, Novakovići, Zabljak, učitelj; član KPJ od 1942.

KONTIĆ RADOJE •
zamenik političkog komesara, rođen 1919, Tikava, Pljevlja, zemljoradnik, član KPJ od 1940. Poginuo 9. maja 1943. na Mijajlovici kod Pljevalja kao pol. komesar 3. čete 5. bataljona. *Narodni heroj*

SĆEPANOVIĆ DARINKA *
četna bolničarka, rođena 1921, Zabrđe, Pljevlja, domaćica; član SKOJ-a. Poginula 15. juna 1943. u bici na Šutjesci, kao referent saniteta 2. bataljona 3. krajiške proleterske brigade.

SIMOVIC VASO •
četni ekonom, rođen 1906, Kruševo, Pljevlja, zemljoradnik; član KPJ od 1942. Poginuo 9. jula 1942. u Homatlijama, kod Prozora.

LAKETIC TODOR *
borac, rođen 1890, Glibaći, Pljevlja, zemljoradnik. Poginuo 9. jula 1942. u Homatlijama, kod Prozora.

OBRADOVIC DOKO *

borac, rođen 1907, Pljevalja, finans. Umro 1952. u Beogradu.

PERUNICIC MOMČILO*
vodnik 1. voda, rođen 1920. Maoče, Pljevlja, zemljoradnik; član KPJ od 1942. Izvršio samoubistvo 1956. u Pljevljima.
JAKIC MILIJANA*
vodna bolničarka, rođena 1918, Dobra Sela, Šavnik, domaćica; član SKOJ-a. Umrla 1956. u Beogradu.

MARICEVIC BRANKO *
desetar 1. desetine, rođen 1922, Vrbovo, Prijepolje, đak gimnazije, član KPJ od 1942. Teško ranjen nesrećnim slučajem 5. juna 1942. u Popratištu, kod Šćepan-Polja, gde je odmah podlegao ranama.

MATOVIC RADOMAN •
desetar, rođen 1913, Previš, Šavnik, žandarm. Kao vršilac dužnosti komandanta 2. bataljona, teško ranjen 30. marta 1944. u Dumanju, kod Kamene gore (Prijepolje) i odmah podlegao ranama.

DUJOVIC VIDOJE —
borac, rođen 1911, Šavnik, radnik. Predao se četnicima avgusta 1943. i pognuo kao četnik.

BAJCETIĆ VELIMIR

borac, rođen 1919, Kakmuži, Pljevlja, zemljoradnik; član SKOJ-a.

BAJCETIĆ OBRAD*
borac, rođen 1919, Kakmuži, Pljevlja, zemljoradnik. Zarobljen od četnika, kao borac Komande mesta u Meljaku, 27. marta 1944. i streljan u Radosavcu, kod Pljevalja.
VUKOJIČIĆ MIROLJUB DRAGO*
borac, rođen 1921, Bušnje, Pljevlja, đak gimnazije; član KPJ od 1942. Poginuo 7. marta 1943. na Črnom vrhu, kod Prozora, kao desetar.

VUCETIĆ ILIJA

borac, rođen 1918, Brvenica, Pljevlja, zemljoradnik.

VUCINIC MILETA*
borac, rođen 1920, Brvenica, Pljevlja, zemljoradnik; član SKOJ-a. Poginuo 6. maja 1943. u Krupicama kod Pljevalja, kao puškomitra-Ijezac.
JANJUŠEVIĆ RADOMIR RAŠO •
borac, rođen 1920, Mataruge, Pljevlja, đak gimnazije; član KPJ od 1942. Poginuo 13. juna 1943. na Sutjesci, kao zamenik komesara 2. čete 5. bataljona.

KONTIĆ ANĐA*
borac, rođena 1926, Tikava, Pljevlja, domaćica; član SKOJ-a. Poginula januara 1943. kod Kotor Varoši.

MILATOVIĆ MOMČILO

borac, rođen 1924, đak gimnazije u Pljevljima; član SKOJ-a.

PERUNIĆIĆ MILOŠAVA*
borac, rođena 1911, Borova, Pljevlja, domaćica. Poginula na Gradini kod Maoča, 5. septembra 1943. kao borac.
ŠILJAK DOBRILO

borac, rođen 1920, Lađana, Pljevlja, zemljoradnik; član SKOJ-a.

JOVIĆ BOZO
desetar 2. desetine, rođen 1918, Glibaći, Pljevlja, zemljoradnik.

VIDOVIĆ BRANKO *
borac, roden 1909, Zenica, radnik. Poginuo 9. jula 1942. u Homatlijama, kod Prozora.

DEDEIC RAJKO
borac, rođen 1922, Zauglina, Zabljak, zemljoradnik; član KPJ od 1942.

DEDEIC UROŠ MARTO*
borac, rođen 1917, Njegovuđa, Zabljak, zemljoradnik; Poginuo 22. marta 1943. na Paklenu, kod Konjica.

DRAGAŠ MILUN
borac, rođen 1919, Dragasi, Pljevlja, zemljoradnik.

ZORIC LJUBISAV*
borac, rođen 1924, Bijela, Šavnik, trgovački pomoćnik, član SKOJ-a. Poginuo septembra 1942. nesrećnim slučajem kod Mrkonjić-Grada.

LUCIC MILOŠ •
borac, rođen 1919, Meljak, Pljevlja, zemljoradnik; član KPJ od 1942. Poginuo kao teški ranjenik u bolnici 2. proleterske divizije u Šehovićima, kod Olova, avgusta 1943.

SIMOVIC NIKOLA
borac, rođen 1922, Vrbica, Pljevlja, zemljoradnik; član SKOJ-a.

STIJEPOVIC MILORAD*
borac, rođen 1924, Lever Tara, Pljevlja, zemljoradnik; kandidat za člana KPJ. Poginuo januara 1943. nesrećnim slučajem kod Kotor Varoši.
STRUNJAŠ JOSIF
borac, rođen 1923, Timar, Šavnik, đak učiteljske škole; član KPJ od 1942.

TOMČIĆ DUŠAN*
borac, rođen 1914, Hoćevina, Pljevlja, zemljoradnik. Poginuo je nesrećnim slučajem 1945. u Prijepolju.

COSOVIC DUŠAN
borac, rođen 1922, Kosanica, Pljevlja, đak gimnazije; član KPJ od 1942.

DRPLJANIN HAKIJA •
vodnik 2. voda, rođen 1913, Komarani, Brodarevo, najamni radnik; kandidat za člana KPJ. Poginuo 16. aprila 1943. kod Celebića, kao vodnik.

MARICEVIC RADMILA RADA •
vodna bolničarka, rođena 1900, Prijepolje, domaćica. Poginula u bici na Sutjesci, juna 1943.

STIJEPOVIC VLADIMIR
desetar 3. desetine, rođen 1922, Potpeće, Pljevlja, zemljoradnik; član KPJ od 1942.

BAJČETIC V. MILOŠ

borac, rođen 1923, Kakmuži, Pljevlja, zemljoradnik; član SKOJ-a.

BAJCETIĆ T. MILOŠ *
borac, rođen 1923, Lađana, Pljevlja, zemljoradnik; član SKOJ-a. Ranjen 3. marta 1943. na Orlišću, kod Gornjeg Vakufa , gde je odmah umro.

VUKOVIĆ RADOŠ
borac, rođen 1926, Potpeće, Pljevlja, zemljoradnik; član SKOJ-a. Poginuo marta 1943. kod Konjica.

VUKOVIĆ TODOR TEJO *
borac, rođen 1888, Merulja, Zabljak, zemljoradnik. Poginuo juna 1943. u bici na Sutjesci.

GOŠOVIC BLAGA
borac, rođena 1912, Kržanja, Podgorica (Titograd), profesor; član KPJ od 1941.

DRAGAŠ MARINKO
borac, rođen 1923, Dragasi, Pljevlja, đak gimnazije; član KPJ od 1942.

DRAGAŠ MARIJAN*
borac, rođen 1916, Dragasi, Pljevlja, zemljoradnik. Poginuo juna 1942. u Ćurevu, kod Sutjeske.

MARIĆEVIĆ SLAVKO
borac, rođen 1927, Ritošići, Priboj, đak učiteljske škole; član SKOJ-a.

MARKOVIC LJUBOMIR •
borac, rođen 1926, Goransko, Zabljak; đak gimnazije; član SKOJ-a. Poginuo 3. marta 1943. na Orlišću, kod Gornjeg Vakufa.

MITROVIC BATRIĆ

borac, rođen 1920, Vrulja, Pljevlja, zemljoradnik, član SKOJ-a.

PETROVIC DOBRILO

borac, rođen 1923, Kosanica, Pljevlja, zemljoradnik; član SKOJ-a.

POLEKSIĆ NIKOLA

borac, rođen 1922, Potpeće, Pljevlja, đak gimnazije; član SKOJ-a.

STRUNJAŠ MOMIR
borac, rođen 1926, Potpeće, Pljevlja, zemljoradnik; član SKOJ-a.

DESPOTOVIC JOSIF •
desetar 4. desetine, rođen 1910, Obarde, Pljevlja, zemljoradnik. Poginuo 15. aprila 1943. kod Čelebića.

BOŠKOVIC BRANKO •
borac, rođen 1923. Kolašin, đak gimnazije; član KPJ od 1941. Poginuo 23. februara 1943. na Crvenim stijenama kod Konjica, kao rukovodilac SKOJ-a 2. bataljona.

VUČETIC BLAGOJE
borac, rođen 1915, Pliješevina, Pljevlja; zemljoradnik; član KP-J od 1942.

GLUŠCEVIC RISTAN *
borac, rođen 1888, Burđevića Tara, Pljevlja, zemljoradnik; veteran I svetskog rata.

GOMILANOVIC MILAN*
borac, rođen 1915, Maoče, Pljevlja, zemljoradnik. Poginuo u Homatlijama 9. jula 1942.

DESPOTOVIC SVETO *
borac, rođen 1923, Obarde, Pljevlja, zemljoradnik; kandidat za člana KPJ. Poginuo 23. februara 1943. na Crvenim stijenama, kod Konjica, kao puškomitraljezac.

LEKOVIC DRAGOJE*
borac, rođen 1920, Durđevića Tara, Pljevlja, zemljoradnik; član KPJ od 1942. Poginuo kao desetar, 6. aprila 1943, u Curevu, kod Sutjeske.

PAVICEVIC MILOŠ

borac, rođen 1926, Pljevlja, đak gimnazije; član SKOJ-a.

PERUNICIC MILOVAN*
borac, rođen 1925, Podborova, Pljevlja, zemljoradnik; član SKOJ-a Poginuo 14. oktobra 1943. kod Sjenice, kao komandir 1. čete 1. bataljona 5. sandžačke NOU brigade.
POPOVIC RADOMIR —
borac, rođen 1916, Kakmuži, Pljevlja, zemljoradnik. Dezertirao posle bitke na Sutjesci i poginuo kao četnik.

TERZIČ PERIŠA*
borac, rođen 1922, Krupice, Pljevlja, zemljoradnik; član SKOJ-a. Poginuo 1. maja 1944. u Kozici, kod Pljevalja, kao komandir 2. čete 2. bataljona.

TOŠIC MILETA*
borac, rođen 1924, Bušnje, Pljevlja, zemljoradnik, član KPJ od 1942. Poginuo 16. aprila 1943. na Zečjoj glavi, kod Foče, kao puškomitraljezac.

ŠUBARIC GRUBAN *
borac, rođen 1919, Kakmuži, Pljevlja, zemljoradnik; član SKOJ-a. Poginuo februara 1943. kod Glamoča.

KUŠLJEVIĆ RADOŠ
borac, rođen 1922, Lađana, Pljevlja.

2. CETA

ZECEVIC RADOŠ *
komandir, rođen 1916, Čestin, Meljak, Pljevlja, trgovački pomoćnik; član KPJ od. 1941. Poginuo 14. avgusta 1942. na Kupresu kao komandir 2. čete.

KOVALJSKI VOJISLAV —
politički komesar, rođen 1921, đak gimnazije; bio član KPJ od 1942. Dezertirao 11. juna 1943. s Vučeva, predao se četnicima. Emigrant u Kanadi.

BAJCETIĆ MOMČILO
zamenik političkog komesara, rođen 1918, Potoci, Pljevlja, student prava; član KPJ od 1940.

LAZAREVIĆ MILOVAN*
zamenik komandira, rođen 1903, Gradac, Šavnik, žandarm. Poginuo 27. marta 1944. u Meljaku, kao zamenik komandanta Pljevaljskog NOP odreda.

JOVIĆ NIKOLA •
četni ekonom, rođen 1886, Šumani, Pljevlja, zemljoradnik. Veteran iz prvog svetskog rata. Poginuo 13. juna 1943. na Sutjesci.

JOVIĆ N. BRANKO
borac, rođen 1930, Šumani, Pljevlja, zemljoradnik, đak onsovne škole.

JOVIC N. ILIJA

borac, rođen 1928, Šumani, đak osnovne škole.

ŠCEPANOVIĆ MILKA
četna bolničarka, rođena 1924, Zabrđe, Pljevlja, đak gimnazije, član SKOJ-a.
JELOVAC GARAN*

borac, rođen 1895, Meljak, Pljevlja, zemljoradnik. Umro posle rata.

JOVIC N. PAVLOVIC JELISAVKA*
borac, rođen 1919, Šumani, Pljevlja, domaćica. Poginula kao bolničarka, u 1. dalmatinskoj proleterskoj brigadi kod Splita, oktobra 1944.

DROBNJAK VOJIN*
vodnik 1. voda, rođen 1917, Vrbica, Pljevlja, zemljoradnik, član KPJ od 1942. Poginuo 13. juna 1943. na Sutjesci, kao komandir 1. čete 2. bataljona.

JOVIC N. OLGA *
vodna bolničarka, rođena 1923, Šumani, Pljevlja, domaćica; član SKOJ-a. Teško ranjena kao četna bolničarka 15. aprila 1943. kod Celebića i odmah umrla na položaju.

ZECEVIC M. RADOŠ
desetar 1. desetine, rođen 1913, Meljak, Pljevlja, zemljoradnik; član KPJ od 1942.

IVANOVIC VLADE
borac, rođen 1920, Meljak, Pljevlja, pitomac podoficirske škole bivše jugoslovenske vojske.

IVANOVIC SPASOJE

borac, rođen 1925, Meljak, Pljevlja, zemljoradnik.

JEGDIĆ MILORAD MISA •
borac, rođen 1919, Bukovica, Zabljak, službenik, član KPJ od 1942. Poginuo 18. aprila 1943, kao zamenik komandira čete na Slabiću kod Foče.

JOVIC N. VELIKA

borac, rođena 1925, Šumani, Pljevlja, domaćica; član SKOJ-a.

KRVAVAC JOVAN*
borac, rođen 1913, Meljak, Pljevlja, zemljoradnik. Poginuo 16. aprila 1943. kod Celebića.

KRVAVAC MILOVAN

borac, rođen 1922, Meljak, Pljevlja, zemljoradnik; član SKOJ-a.

LUCIC JOVAN*
borac, rođen 1914, Meljak, Pljevlja, zemljoradnik. Poginuo 14. avgusta 1942. u Kupresu.

MIJATOVIČ MIJAT *
borac, rođen 1892, Bobovo, Pljevlja, žandarm. Umro od smrzavanja u Meljaku, marta 1944. posle jedne borbe sa četnicima.

MIŠOVIC RADE

borac, rođen 1916, Dragaši, Pljevlja, zemljoradnik.

POPOVIC RADOJICA*
borac, rođen 1921, Kakmuži, Pljevlja, zemljoradnik; član SKOJ-a. Poginuo 14. avgusta 1942. u Kupresu.

RAONIC BRANKO KIBIC*
borac, rođen 1921, Kosanica, Pljevlja, zemljoradnik; član SKOJ-a. Poginuo 14. avgusta 1942. u Kupresu, kao puškomitraljezac.

STANKOVIC JOVAN*
borac, rođen 1916, Meljak, Pljevlja. Poginuo kao borac 2. proleterske brigade u Zeljavi, kod Konjuha, avgusta 1943.

SARAC MILINKO*
borac, rođen 1913, Meljak, Pljevlja, zemljoradniik. Poginuo 14 avgusta 1942. u Kupresu.

ANĐELIC GAVRO*
desetar 2. desetine, rođen 1912, Pauče, Pljevlja, zemljoradnik; kandidat za člana KPJ. Poginuo 17. aprila 1943, kao vodnik, na Zlatnom boru, kod Foče.

ADILOVIC HILMO*
borac, rođen 1918, Kovačevići, Pljevlja, zemljoradnik. Poginuo 15. aprila 1943. kod Celebića, kao puškomitraljezac.

VUČINIĆ MILOŠ*
borac, rođen 1922, Brvenica, Pljevlja, zemljoradnik. Poginuo novembra 1944. kod Nove Varoši.

ZEĆEVIC MILOJICA

borac, rođen 1906, Meljak, Pljevlja, zemljoradnik.

JELOVAC MOMIR*
borac, rođen 1920, Višnjica, Pljevlja, zemljoradnik; član KPJ od 1942. Poginuo 23. februara 1943. na Crvenim stijenama, kod Konjica, kao puškomitraljezac.

JELOVAC STRAHINJA*
borac, rođen 1907, Meljak, Pljevlja, zemljoradnik. Poginuo aprila 1944, u Meljaku, kod Pljevalja.

KRSTONIJEVIC ŠĆEPAN

borac, rođen 1900, Hoćevina, Pljevlja, zemljoradnik.

KLJAJEVIC MILE

borac, rođen 1922, Durđevića Tara, Pljevlja; zemljoradnik.

MINIC ZARIJE

borac, rođen 1925, Kosanica, Pljevlja, zemljoradnik; član SKOJ-a.

MIŠOVIC MRGUD *
borac, rođen 1923, Dragaši, Pljevlja, zemljoradnik, član SKOJ-a. Poginuo juna 1944. u Babinama, kod Prijepolja, kao vodnik u 1. bataljonu 4. sandžačke NOU brigade.

MIŠOVIC SRDAN

borac, roden 1922, Dragasi, Pljevlja, zemljoradnik; član SKOJ-a.

OBRADOVIC VOJISLAV VOJO

borac, rođen 1925, Pljevlja, đak gimnazije, član SKOJ-a.

ĆORSOVIC NEĐELJKO*

borac, rođen 1923, Meljak, Pljevlja, zemljoradnik, član SKOJ-a. Zarobljen od četnika kao borac Komande mesta u Meljaku, streljan odmah na Radosavcu, kod Pljevalja.

ZECEVIC DORĐIJE DOKA •

vodnik 2. voda, rođen 1909, Popov Do, Meljak, Pljevlja, zemljoradnik, član KPJ od 1942. Poginuo 13. juna 1943. na Sutjesci.

PEJANOVIĆ ZORA

vodna bolničarka, rođena 1922, Novi Pazar, domaćica; član SKOJ-a.

GOLUBOVIĆ JOVAN

desetar 3. desetine, rođen 1917, Vrbica, Pljevlja, zemljoradnik; član KPJ od 1942.

BIJEDIĆ MILORAD •

borac, rođen 1917, Meljak, Pljevlja, zemljoradnik. Poginuo decembra 1944. u Aljinovićima, kod Sjenice, kao vodnik u 2. bataljonu 5. sandžačke NOU brigade.

VUČINIĆ MILORAD*

borac, rođen 1925, Brvenica, Pljevlja, zemljoradnik; kandidat za člana KPJ. Poginuo 14. avgusta 1942. u Kupresu, kao puškomitraljezac.

IVANOVIC RADOVAN

borac, rođen 1923, Meljak, Pljevlja, zemljoradnik; član SKOJ-a.

JELOVAC TADIJA*

borac, rođen 1909, Meljak, zemljoradnik; član KPJ od 1942. Poginuo 3. decembra 1942. u Bunarima, kod Jajca, kao vodnik.

STOILJKOVIC ZAGA

borac, rođena 1921, Rača Kragujevačka, đak gimnazije; član KPT od 1942.

OBRADOVIC MILAN POP

borac, rođen 1917, Pljevlja, svršeni bogoslov; član KPJ od 1942.

OBRADOVIC VLADISLAV VLADE

borac, rođen 1926, Pljevlja, đak gimnazije; član SKOJ-a.

PETROVIC TRIFUN GEDZO *

borac, rođen 1926, Ljubovija; zemljoradnik, član SKOJ-a. Poginuo juna 1943. u Meljaku, kod Pljevalja.

POPOVIC BOZO*
borac, rođen 1922, Kakmuži, Pljevlja, zemljoradnik; član SKOJ-a. Umro u bolnici u Prizrenu novembra 1944, kao borac 1. kosovsko--metohijske brigade.

D2UVER ZIVKO *
borac, rođen 1919, Ograđenica, Pljevlja, đak gimnazije; član KPJ od 1942. Poginuo 3. novembra 1944. kod Prijepolja, kao politički komesar 5. sandžačke NOU brigade; *narodni heroj.*

ĐUKOVIC MOMČILO *
desetar 4. desetine, rođen 1910, Meljak, Pljevlja, zemljoradnik, kandidat za člana KPJ. Zarobljen od četnika, kao borac Pljevaljskog NOP odreda, 27. marta 1944. u Meljaku i streljan na Radosavcu, kod Pljevalja.

BAJČETIČ VLADISLAV*
borac, rođen 1919, Kakmuži, Pljevlja, zemljoradnik; član SKOJ-a. Poginuo 14. avgusta 1942. u Kupresu, kao puškomitraljezac.

KONTIC LJUBO*
borac, rođen 1925, Tikova, Pljevlja, đak gimnazije; član SKOJ-a. Poginuo 1947, kod Arilja u borbi protiv četničkih ostataka.

BIJEDIC LAZAR*
borac, rođen 1909, Meljak, Pljevlja, zemljoradnik. Zarobljen od četnika marta 1944. u Meljaku i streljan u Celebiću.

VUKOVIĆ V. MILISAV*
borac, rođen 1922, Fališi, Foča, đak gimnazije; član KPJ od 1941. Poginuo 22. marta 1943. na Paklenu, kod Konjica.

ĐUKOVIC PAVLE
borac, rođen 1914, Meljak, Pljevlja, zemljoradnik, član KPJ od 1942.

ZECEVIC PETAR

borac, rođen 1914, Meljak, Pljevlja, zemljoradnik.

JEGDIC MILOVAN MRDO
borac, rođen 1923, Bukovica, Šavnik, đak gimnazije; član KPJ od 1942.
JELIC VERA

borac, rođena 1922, Užice, đak gimnazije, član SKOJ-a.

LACMANOVIĆ MILOSAV *
borac, rođen 1917, Vrbica, Pljevlja, zemljoradnik; član KPJ od 1941. Umro juna 1972. u Titogradu.
MARKOVIC JAGOŠ *
borac, rođen 1924, Meljak, Pljevlja, zemljoradnik; član SKOJ-a. Poginuo 14. avgusta 1942. na Kupresu.

RAILie NEĐELJKO
borac, rođen 1916, Meštrevac, Pljevlja, zemljoradnik, član KPJ od 1942.

STANKOVIC MILKA *
borac, rođena 1924, Mokro, Šavnik, domaćica; član SKOJ-a. Umrla kao teški bolesnik od tifusa juna 1943. na Sutjesci.

CRVENČANIN VERA

borac, rođena 1920, Beograd, đak gimnazije, član KPJ od 1941.

ŠEPIĆ VUKAJLO *
borac, rođen 1921, Kosanica, Pljevlja, zemljoradnik; član SKOJ-a. Poginuo 14. avgusta 1942. na Kupresu, kao puškomitraljezac.

MITRALJESKI VOD BATALJONA

MRŠOVIC MILAN
vodnik, rođen 1916, Kruševo, Pljevlja, zemljoradnik, član KPJ od 1942.

MILJKOVIČ RADA •
rukovodilac SKOJ-a bataljona, rođena 1917, Belica, Svetozarevo, učiteljica; član KPJ od 1941. Poginula 20. jula 1942. u Urijama kod Bugojna, kao politički radnik 3. bataljona 2. proleterske brigade.

BAJCETIĆ UROŠ
vođa 1. mitraljeskog odeljenja, rođen 1917, Ljuće, Pljevlja, zemljoradnik.

ĐOKOVIĆ CEPERAC OBRAD
vođa 2. mitraljeskog odeljenja, rođen 1920, Pljevlja, pitomac podoficirske škole bivše jugoslovenske vojske.

VEMIĆ RADOSAV

borac, rođen 1915, Bukovica, Šavnik, zemljoradnik.

ĐOKOVIĆ CEPERAC MIOMIR •
borac, rođen 1923, Pljevlja, đak gimnazije; član SKOJ-a. Poginuo 3. decembra 1942. u Bunaru, kod Jajca, kao vodnik.

LAKETIĆ RADOMAN •
borac, rođen 1925, Gornje Selo, Pljevlja, zemljoradnik; član SKOJ-a. Zarobljen juna 1943, sproveden u logor Kukes (Albanija) i tamo umro 1943.

MARINOVIĆ BOGDAN BOGIC *
borac, rođen 1920, Vidre, Pljevlja, zemljoradnik. Poginuo kao vodnik 1. januara 1945. kod Prijepolja.

PEJANOVIĆ MILOVAN
borac, rođen 1915, Godijelji, Šavnik, pravnik.

RADOVIC MILAN

borac, rođen 1919, Ograde, Priboj, zemljoradnik.

STELJIC MlCO*
borac, rođen 1922, Vrbica, Pljevlja, zemljoradnik; član SKOJ-a. Poginuo 25. marta 1945. u Stambolčiću, kod Pala, kao komandir 1. čete 2. bataljona 4. sandžačke NOU brigade.
FUNDIĆ DUŠAN
borac, rođen 1923, Fališi, kod Celebića, zemljoradnik; član KPJ od 1942.

ŠLJIVANČANIN ALEKSA
borac, rođen 1914, Maljevac, Pljevlja, zemljoradnik; kandidat za člana KPJ. Poginuo 25. juna 1944. u Babinama, kod Prijepolja, kao komandir 1. čete 1. bataljona 4. sandžačke NOU brigade.

ŠLJIVANČANIN JOVAN *
borac, rođen 1912, Maljevac, Pljevlja, zemljoradnik. Poginuo 13. juna 1943. na Sutjesci, kao vodnik.

ŠCEPANOVIC MILORAD MILE
borac, rođen 1922, Zabrđe, Pljevlja, đak gimnazije; član SKOJ-a.

TREČI BATALJON — MILEŠEVSKO-BJELOPOLJSKI

ŠTAB BATALJONA

VIDOVIĆ ŽARKO
komandant, rođen 1913, Bosanski Brod, poručnik bivše jugoslovenske vojske; član KPJ od 1942; *narodni heroj.*

ZIZIC ZIVKO
politički komesar, rođen 1912, Polja, Kolašin, pravnik; član KPJ od 1938.

LJUJIC VELIBOR
zamenik političkog komesara, rođen 1914, Prijepolje, pravnik; član KPJ od 1940.

JANKETIC RADOMIR*
zamenik komandanta, rođen 1914, Trebajevo, Kolašin, službenik. Dezertirao 2/3. avgusta iz Šujice. Poginuo u Markosovim partizanima u Grčkoj.

BATALJONSKA INTENDANTURA I SANITET

RUDlC RADE
intendant, rođen 1914, Ravna Rijeka, Bijelo Polje, podoficir bivše jugoslovenske vojske.

STOJADINOVie MILENA •
bolničarka, rođena 1919, Cadinje, Prijepolje, radnica; član KPJ od 1941. Poginula 4. jula 1942. na Ivan Sedlu.

BULATOVIC DESA
bolničarka, rođena 1924, Pripčići, Bijelo Polje, učenica ženske zanatske škole; član KPJ od 1942.

MARIC SRETO •
borac, rođen 1899, Velika Zupa, Prijepolje, zemljoradnik; veteran iz prvog svetskog rata. Umro 1966. u Prijepolju.

RAKOCEVIĆ MILUN
borac, rođen 1890, Umče, Bijelo Polje, penzioner; veteran iz prvog svetskog rata.

ZIVKOVIĆ MIKO
borac, rođen 1905, Kovren, Bijelo Polje, zemljoradnik; od 3. avgusta borac 4. bataljona.

POPOVIC STEVAN •
borac, rođen 1899, Šahovići, zemljoradnik. Poginuo u bici na Sutjesci, juna 1943.

MILEŠEVSKA (PRIJEPOLJSKA) CETA

ŠKRBOVIC BOŠKO

komandir, rođen 1919, Seljašnica, Prijepolje; član KPJ od 1941.

TERIC VOJIN
politički komesar, rođen 1914, Polja, Kolašin, službenik; član KPJ od 1942.
HAŠIMBEGOVIC SELMO
zamenik političKog komesara, rođen 1918, Prijepolje, student prava; član KPJ od 1941.

DRČALIC MILUN *
zamenik komandira, rođen 1915, Ivanje, Prijepolje, radnik; član KPJ od 1941. Poginuo 2. novembra 1944. u Sedobru, kod Prijepolja, kao komandant 4. bataljona 5. sandžačke NOU brigade.

MRDAK MILAN *
četni ekonom, rođen 1918, Sedobro, Prijepolje, radnik. Poginuo 13. juna 1943. na Sutjesci.

MICEVIC RADOJICA*
borac, rođen 1902. Rasno, Prijepolje, zemljoradnik. Poginuo 13. juna 1943 na Sutjesci.

TOMAŠEVIĆ MIHAILO *
borac, rođen 1913, Drenova, Prijepolje, zemljoradnik. Poginuo oktobra 1943. u Drenovi.

BORISAVLJEVIĆ ZORICA *
četna bolničarka, rođena 1924, Prijepolje, đak gimnazije; član KPJ od avgusta 1941. Poginula 14. avgusta 1942. u Kupresu.

LOTRIC SAFA

bolničarka, rođena 1922, Prijepolje, radnica; član KPJ od 1942.

BOJOVIĆ VOJIN
vodnik 1. voda, rođen 1914, Brodarevo, Prijepolje, student prava: član KPJ od 1941.
LUClC KRSTO
desetar 1. desetine, rođen 1920, Velika Zupa, Prijepolje, zemljoradnik; član KPJ od 1941.

VLAHOVLJAK SMAJO

borac, rođen 1912, Prijepolje; tehničar, član KPJ od 1941.

GOLUBOVIĆ RADOJICA

borac, rođen 1914, Mileševo, Prijepolje, radnik.

DIVAC DRAGUTIN

borac, rođen 1912, Lučice, Prijepolje, službenik; član KPJ od 1941

DIVAC MILUTIN •
borac, rođen 1914, Lučice, Prijepolje, učitelj, član KPJ od 1941. Umro januara 1970. u Beogradu.
DERIC MILOSAV*
borac, rođen 1919, Ivanje, Prijepolje, trgovački pomoćnik; član KPJ cd 1942. Poginuo 13. juna 1943. na Sutjesci.
MARIC MILAN MIKO *
borac, rođen 1925, Velika Zupa, Prijepolje, zemljoradnik; član SKOJ-a. Poginuo 20. decembra 1942. u Skatavicama, kod Kotor Varoši.
MINIC MILAN *
borac, rođen 1896, Prijepolje, radnik. Poginuo 1943. u Krupicama, kod Pljevalja.

PERIC SPASOJE SPASO*
borac, rođen 1920, Prijepolje, student. Clan SKOJ-a. Poginuo 17. aprila 1943. kod Celebića.

PERUNICIC MILAN
borac, rođen 1918. Brodarevo, Prijepolje, zemljoradnik.

CVIJOVIC MISA •
borac, rođena 1919, Prijepolje, službenik; član KPJ od 1941. Poginula 7. decembra 1942. kod Skender Vakufa kao rukovodilac SKOJ-a 2. bataljona.

STOJADINOVIC MILOSAV *
borac, rođen 1926, Velika Zupa, Prijepolje, zemljoradnik; član SKOJ-a. Poginuo 16. aprila 1943. na Ilijinoj glavi, kod Celebića

SALIPUROVIC VUKOMAN

borac, rođen 1924, Goleša, Priboj, đak gimnazije; član SKOJ-a

JEZDOVIC BOSKO *
desetar 2. desetine, rođen 1918, Prijepolje, radnik; kandidat za člana KPJ. Poginuo decembra 1943. u Vrulji, kod Pljevalja.
BOGDANOVIC VUKSAN
borac, zemljoradnik, rođen u Slatini 1929. Poginuo 1942. kod Brodareva.

DELIC MURAT *
borac, rođen 1909, Prijepolje, radnik. Poginuo 13. juna 1943. na Sutjesci.

DROBNJAK RADE *
borac, rođen 1923, Seljašnica, Prijepolje, zemljoradnik; član SKOJ-a. Poginuo novembra 1943. u Kaćevu, kod Prijepolja.

DUČIĆ BRANKO DUKA*
borac, rođen 1920, Drenova, Prijepolje, radnik; član SKOJ-a. Poginuo 24. aprila 1944. na Bojnoj njivi, kod Mojkovca, kao komandir čete.

KALJEVIĆ BRANKO*
borac, rođen 1922, Seljašnica, zemljoradnik, Prijepolje; član SKOJ-a. Poginuo 13. jula 1942. u Prozoru.

KUBUROVIC RADE
borac, roden 1914, Seljašnica, Prijepolje, zemljoradnik; član KPJ od 1940.

MALISIC 2IVKO*
borac, rođen 1923, Velika Zupa, Prijepolje; član SKOJ-a. Poginuo 1943. na Sutjesci.

MUSABEGOVIC NIJAZ •
borac, rođen 1921, Prijepolje, radnik; član KPJ od 1941. Poginuo 22. marta 1943. na Paklenu kod Konjica.

NESTOROVIC MILAN *
borac, rođen 1925, Velika Zupa, Prijepolje, zemljoradnik; član SKOJ-a. Poginuo juna 1943. na Sutjesci.

PAREZANOVIC DRAGICA*
bolničarka, rođena 1926, Ivanjica; član SKOJ-a. Poginula juna 1943. u Meljaku, kod Pljevalja.

CAROVEŠA PETAR •
borac, rođen 1917, Velika Zupa, Prijepolje, zemljoradnik. Umro posle rata u Beogradu.

HADZIAGIĆ TUFO*
borac; rođen 1922, Prijepolje, radnik; član SKOJ-a. Poginuo 1. avgusta 1942. u Gornjem Malovanu kod Kupresa.

HADZOVIĆ EMIN

borac, rođen 1908, Prijepolje, radnik; član KPJ od 1940.

SPANJEVIC DRAGIŠA

borac, rođen 1922, Brodarevo, Prijepolje, zemljoradnik.

MUSABEGOVIC JUSO

vodnik, 2. voda, rođen 1918, Prijepolje, radnik; član KPJ od 1941.

DRASKOVIC MILUN
desetar 3. desetine, rođen 1910, Brodarevo, Prijepolje, zemljoradnik, kandidat za članstvo KPJ.
borac, rođen 1918, Prijepolje, radnik.

DIVAC RADE •
borac, rođen 1922, Ivanje, Prijepolje; član SKOJ-a. Poginuo decembra 1943. u Skatavicama, kod Kotor Varoša.

DIVAC MISO *
borac, rođen 1924, Ivanje, Prijepolje; član SKOJ-a. Poginuo decembra 1942. u Skatavicama, kod Kotor Varoša.

DIVAC NIKOLA*
borac, rođen 1924, Ivanje, Prijepolje, zemljoradnik; član SKOJ-a. Poginuo 1943. na Jabuci, kod Prijepolja.

DIVAC RADOVAN
borac, rođen 1921, Ivanje, Prijepolje, trgovački pomoćnik; član SKOJ-a.

DROBNJAK RADOJICA*
borac, rođen 1923, Ivanje, Prijepolje, zemljoradnik; član SKOJ-a. Poginuo juna 1942. na Rudinama, u Pivi.

KIJANOVIC MILIKA
borac, rođen 1921, Kamena Gora, Prijepolje, zemljoradnik; član KPJ od 1941.

KOKOVIC VASILIJE*
borac, rođen 1923, Ivanje, Prijepolje, zemljoradnik; član SKOJ-a. Poginuo 1. avgusta 1942. u Malovanu, kod Kupresa.

RATKOVIC RAJKO *
borac, rođen 1921, Velika Zupa, Prijepolje, zemljoradnik; član SKOJ-a. Poginuo 1. avgusta 1942. u Malovanu, kod Kupresa.

RAKETIC DESA

borac, rođena 1915, Prijepolje, učiteljica; član KPJ od 1941.

CAVIĆ IZET*
borac, rođen 1918, Prijepolje, student prava; član KPJ od 1941. Poginuo 1943. u Babinama, kod Prijepolja.

ŠPICA CEDOMIR*
borac, rođen 1923, Velika Zupa, Prijepolje; član SKOJ-a. Poginuo 1943. kod Pljevalja.

SPAJIĆ VOJKO
desetar 4. desetine, rođen 1919, Babine, Prijepolje, radnik; član KPJ od 1941.

LEKIĆ NIKOLA
borac, rođen 1919, Kralje, Andrijevica, student prava, član KPJ od 1942.

LJUJIC VERA

borac, rođena 1913, Prijepolje, učiteljica; član KPJ od 1941.

MALIŠIC MILOSAV

borac, rođen 1907, Velika Zupa, Prijepolje, zemljoradnik.

MARUSlC SRETKO *
borac, -rođen 1922, Ivanje, Prijepolje, đak gimnazije; član SKOJ-a. Poginuo 1. avgusta 1942. u Malovanu, kod Kupresa.

RAŽIC MILENKO

borac, rođen 1923, Drenova, Prijepolje, zemljoradnik, član SKOJ-a.

SREDOJEVIC OSTOJA
borac, rođen 1924, Velika Zupa, Prijepolje, zemljoradnik, član SKOJ-a.

SREDOJEVIC JOVO *
borac, rođen 1923, Velika Zupa, Prijepolje, zemljoradnik; član SKOJ-a. Poginuo 13. juna 1943. na Sutjesci.

STELJIC MILUTIN
borac, rođen 1918, Prijepolje, zemljoradnik.

STOJADINOVIC VOJKO
borac, roden 1923, Velika Zupa, Prijepolje, zemljoradnik; član SKOJ-a.
TERIC VELJKO

borac, rođen 1916, Prijepolje, radnik.

TRMČIĆ RATOMIR *

borac, rođen 1920, Stranjani, Prijepolje, đak gimnazije; član SKOJ-a. Poginuo jula 1942. u Malovanu, kod Kupresa.
HASANBEGOVIČ GAZO
borac, rođen 1919, Pavino Polje, Bijelo Polje. Student. Član KPJ od 1941.

B J E L O P O L J S K A Č E T A

RADOJEVIĆ RATKO *
komandir, rođen 1914, Šahovići, Bijelo Polje, zemljoradnik; član KPJ. Streljan od četnika u Kolašinu 1942.

LASIĆ MILAN*
politički komesar, rođen 1918, Mojkovac, Bijelo Polje, zemljoradnik; član KPJ. Streljan od četnika u Kolašinu 1942.

BULATOVIĆ VOJISLAV STRUNJO*
zamenik političkog komesara, rođen 1920, Bijelo Polje, đak gimnazije; član KPJ od 1938; od 3. avgusta borac 4. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na Sutjesci kao zamenik komesara bataljona.

DELIĆ PETAR*
zamenik komandira, rođen 1908, Zari, Bijelo Polje, zemljoradnik; član KPJ od 1S41. Teško ranjen u Gračanici kod Prozora i odmah podlegao ranama u Sćitu, kod Prozora.

ŠĆEPANOVIČMILADIN
četni ekonom, rođen 1912, Šahovići, Bijelo Polje, radnik; član KPJ od 1942; od 3. avgusta borac 4. bataljona.

STOJANO VIĆ VELIMIR^ /
vodnik 1. voda, rođen 1922 Bukovica, Šavnik, zernljoradmk; član KPJ od marta 1942.

RONDOVIĆ VOJIN*
vodnik 2. voda, rođen 1914, Šahovići, Bijelo Polje, član KPJ, službenik; od 3. avgusta borac 4. bataljona. Teško ranjen u Kadinoj Vodi, kod Banja Luke; umro od rana septembra 1942. u Peckoj, kod Mrkonjić Grada.

MIROVIČ SAVA *
desetar 1. desetine, rođen 1900, Šahovići, zemljoradnik. Poginuo avgusta 1942. u Umoljanima.

LUCIC MILINKO *
desetar 2. desetine, rođen 1894, Osredci, Kolašin, zemljoradnik. Poginuo avgusta 1942. u Umoljanima.

DRECUN BLAZO
desetar 3. desetine, rođen 1921, Velika Zupa, Prijepolje, radnik; član SKOJ-a; od 3. avgusta borac 2. bataljona.

MILACIĆ GRUJICA
desetar 4. desetine, rođen 1916, Brskut, Titograd, zemljoradnik. Kandidat za člana KPJ; od 3. avgusta, borac 4. bataljona.

BAKOVIC LAZAR

borac, rođen 1908, Vraneša, Bijelo Polje, zemljoradnik.

BAKOVIC BOGDAN

borac, rođen 1925, Vraneša, Bijelo Polje, zemljoradnik.

VUKSANOVIC MOJSO

borac, rođen 1919, Andrijevica, student medicine.

VUKOJEVIC BRANKO

borac, rođen 1924, Čokrlije, Bijelo Polje, đak gimnazije; član KPJ.

VLAHOVIĆ SVETOZAR BULJO
borac, rođen 1922, Šahovići, Bijelo Polje, đak učiteljske škole. Clan KPJ.
DELEVIC PAVLE
borac, rođen 1923, Bijelo Polje, đak gimnazije; kandidat za člana KPJ; od 3. avgusta borac 4. bataljona.
DRLJEVIĆ MIJAN

borac, rođen 1920, Šahovići, Bijelo Polje, zemljoradnik.

DRLJEVIC DRAGOLJUB DRAGO

borac, rođen 1921, Šahovići, Bijelo Polje, đak gimnazije; član KPJ.

DULOVIC ĐUKAN
borac, rođen 1900, Morača, Kolašin, zemljoradnik; od 3. avgusta borac 4. bataljona.
DULOVIC MIRJANA*
borac, rođena 1906, Morača, Kolašin, domaćica; od 3. avgusta borac 4. bataljona. Umrla posle rata u Bijelom Polju.
DULOVIC STEVKA
borac, rođena 1923, Bijelo Polje, domaćica; član SKOJ-a; od 3. avgusta, borac 4. bataljona.
ŽIŽIC MARIJA
borac, rođena 1919, Šahovići, Bijelo Polje, domaćica, član KPJ.

ŽIŽIC MIRAS *
borac, rođen 1923, Šahovići, Bijelo Polje, đak gimnazije; član KPJ. Streljan od četnika u Mojkovcu 1942.

ZURIC DUŠAN*
borac, rođen 1922, Mojkovac, pitomac Vojne akademije bivše jugoslovenske vojske; od 3. avgusta borac 4. bataljona. Poginuo u Bijelom Polju 1944. kao politički komesar Komande mesta u Bijelom Polju.

ZURIC VOJO
borac, rođen 1916, Mojkovac, Bijelo Polje, đak Srednje tehničke škole, član KPJ; od 3. avgusta borac 4. bataljona.

VLAHOVIC MILENA
borac, rođena 1920, Mojkovac, domaćica; od 3. avgusta borac 4. bataljona.

VLAHOVIC RADOVAN*
borac, rođen 1920, Cerovo, Bijelo Polje, zemljoradnik. Poginuo u Umoljanima avgusta 1942.

ZINDOVIC ĐOKO
borac, rođena 1920, Šahovići, Bijelo Polje, zemljoradnik; član SKOJ-a od 3. avgusta borac 4. batalojna.

ZINDOVIC ZORKA
bolničarka, rođena 1923, Šahovići, Bijelo Polje, domaćica; član KPJ od 1941; od 3. avgusta borac 4. bataljona.

DRLJEVIC R. MILOSAVA MIKA *
borac, rođena 1923, Šahovići, Bijelo Polje, domaćica. Poginula avgusta 1942. u Zelengori

JURIŠEVIC LENKA*
borac, rođena 1920, Bijelo Polje, radnica; od 3. avgusta borac 4. bataljona, član KPJ od 1940. Poginula u Mojkovcu 1944.

JAKUPOVIC REDZO •
borac, rođen 1918, Bijelo Polje, radnik. Poginuo juna 1942. u Rudinama, u Pivi.

MEĐEDOVIĆ JUNUS
borac, rođen 1912, Bijelo Polje, student filozofije; član KPJ od 1941; od 3. avgusta borac u 4. bataljonu.

OBRADOVIC MILENA *
borac, rođen 1918, Pripčići, Bijelo Polje, domaćica; član KPJ; od 3. avgusta borac 4 bataljona. Poginula 13. juna 1943. na Sutjesci.

OBRADOVIC RUŽA*
borac, rođena 1921, Pripčići, Bijelo Polje, domaćica; član KPJ od 1941. Poginula 10. juna 1942. na Rudinama, u Pivi.

POPOVIC LJUBOMIR LJUBO
borac, roden 1922, Šahovići, Bielo Polje, đak gimnazije; član SKOJ-a; od 3. avgusta borac 4. bataljona.

PALEVIC VELIMIR*
borac, rođen 1916, Mojkovac, zemljoradnik; od 3. avgusta borac 4. bataljona. Poginuo 13. juna 1943. na Sutjesci.

KOVACEVIC VOJIN*
borac, rođen 1914, Orahovica, Bijelo Polje, zemljoradnik. Poginuo avgusta 1942. u Umoljanima, kod Treskavice.

KLJAJIC FILOTIJE
borac, rođen 1923, Šahovići, Bijelo Polje, đak gimnazije; član SKOJ-a; od 3. avgusta borac 4. bataljona.

KOVIJANIC MILKA
borac, rođena 1926, Celovo, Bijelo Polje, domaćica; član SKOJ-a; od 3. avgusta, borac 4. bataljona.

KNEŽEVIĆ RADOMAN*
borac, rođen 1922, Pavino Polje, Bijelo Polje, zemljoradnik; kandidat za člana KPJ; od 3. avgusta borac 4. bataljona.
Poginuo juna 1942. na Durmitoru, kao zamenik komandira čete.

KUJOVIC LJEPOSAVA
borac, rođena 1922, Pale, Bijelo Polje, domaćica; od 3. avgusta borac 4. bataljona.

RUDIC CVETKO
borac, rođen 1923, Bijelo Polje, đak gimnazije; kandidat KPJ; od 3. avgusta borac 4. bataljona.

RVOVIC RADE —
borac, rođen 1916, Ravna Rijeka, Bijelo Polje, zemljoradnik. Poginuo kao dezerter i četnik.

RADOJEVIC MILOVAN
borac, rođen 1922, Cokrlije, Bijelo Polje, zemljoradnik.
Clan SKOJ-a.

RADOJEVIC KRSTO*
borac, rođen 1886, Maoče, Kolašin, veteran iz prvog svetskog rata; predsednik Sreskog NOO za Bijelo Polje. Poginuo 10. juna 1942. na Rudinama, u Pivi. Sahranjen u Kruševu.

RADONJIC MILIJA*
borac, rođen 1924, Šahovići, đak gimnazije, član KPJ. Poginuo avgusta 1942. u Umoljanima, kod Treskavice.

RADOVIC MILICA •
borac, rođena 1924, Mojkovac, domaćica; član SKOJ-a. Poginula jula 1942. u Ravnom, kod Kupresa.

RABRENOVIC MILORAD •
borac, rođen 1924, Bijelo Polje, đak gimnazije, član KPJ. Poginuo jula 1943. u istočnoj Bosni, u 1. prolet. brigadi.

RADOJEVIC DUŠAN

borac, rođen 1923, Šahovići, Bijelo Polje, đak; član SKOJ-a.

STEVANOVIC DRAGO CIRO *

borac, rođen 1917, Čačak, student prava. Poginuo 1942. godine.

STOZINIĆ RADIVOJE
borac, rođen 1924, Šahovići, Bijelo Polje, đak gimnazije, član SKOJ-a od 1. avgusta borac 4. bataljona.

STOJANOVIĆ RADOMIR
borac, rođen Bukovica, Šavnik, zemljoradnik. Streljan od četnika 1943. u Kolašinu.

STOJANOVIĆ SOFIJA
borac, rođena 1927, Bukovica, Šavnik, domaćica.

TOMOVIĆ DUŠAN *
borac, rođen 1916, Mojkovac, đak Srednje poljoprivredne škole; član KPJ od 1941; od 3. avgusta borac 4. bataljona. Umro 1949. u Beogradu kao potpukovnik UDB-e.

FURTULA RADOVAN*
borac, rođen 1895, Lekovina, zemljoradnik; veteran iz prvog svetskog rata; od 3. avgusta borac 4. bataljona. Umro posle rata.

ĆETKOVIC MILINKO*
borac, rođen 1923, Šahovići, Bijelo Polje, đak gimnazije; član KPJ. Poginuo 1943. kao zamenik komandira čete.

ĆETKOVIC DRAGICA *
borac rođena 1921, Šahovići, Bijelo Polje, domaćica. Umrla posle rata.

ĆETKOVIC BRANKO
borac, rođen 1923, Šahovići, Bijelo Polje, đak gimnazije; član KPJ od 1942; od 3. avgusta borac 4. bataljona.

ČULJKOVIĆ MANOJLO —
borac, rođen 1920, Jabučno, Bijelo Polje, zemljoradnik. Dezertirao i poginuo kao četnik.

ČUROVIĆ MILE*
borac, rođen 1915, Cokrlije, Bijelo Polje, zemljoradnik. Umro 1966. u Bijelom Polju.

ŠUKOVIĆ LUCIJA *
borac, rođena 1920. Šahovići, Bijelo Polje, domaćica. Umrla posle rata u Bijelom Polju.

ŠUKOVIC VELJKO *
borac, rođen 1920, Šahovići, Bijelo Polje, zemljoradnik, član KPJ. Streljan od četnika na Brezi kod Kolašina 1942.

ŠĆEKIĆ VASILIJE VASO •
borac, rođen 1920, Pripčići, Bijelo Polje, zemljoradnik; kandidat za člana KPJ; od 3. avgusta borac 4 bataljona. Poginuo juna 1943. na Sutjesci.

ŠĆEPANOVIĆ MILOVAN

borac, rođen 1908, Rovca, Kolašin, zemljoradnik.

ŠĆEPANOVIĆ STEVAN
borac, rođen 1920, Bojišta, Bijelo Polje, đak gimnazije.

MITRALJESKI VOD BATALJONA

ĆETKOVIĆ RAJKO
vodnik, rođen 1914, Kolašin, student agronomije; član KPJ. Napustio jedinicu 2/3. avgusta 1942, predao se četnicima, interniran u Nemačku i po završetku rata vratio se u rodno mesto.

DRNDAR NEZIR*
voda 1. mitraljeskog odeljenja, rođen 1918, Kovren, Bijelo Polje, zemljoradnik. Poginuo avgusta 1942. u Umoljanima.

TOMOVIC STEVAN*
vođa 2. mitraljeskog odeljenja, rođen 1915, Brodarevo, Prijepolje, zemljoradnik; član KPJ; od 3. avgusta borac pa komandir 3. čete 2. bataljona. Poginuo 16. aprila 1943. kod Celebića.

VIDOJEVIC BLAŽA
borac, rođena 1924, Mojkovac, domaćica; kandidat za člana KPJ; od 3 avgusta borac 4. bataljona.

RAKOCEVIC LJUBO*
borac, rođen 1914, Zari, Bijelo Polje, zemljoradnik. Poginuo na Sutjesci 13. juna 1943.

VUKADINOVIC MILORAD *
borac, rođen 1924, Lepenac, Bijelo Polje, zemljoradnik; član SKOJ-a. Poginuo jula 1942. kod Prozora.

VUKOJEVIC DUŠANKA

borac, rođena 1924. Cokrlije, Bijelo Polje, domaćica, član SKOJ-a.

JANKETIC VOJO*
borac, rođen 1920, Ravna Rijeka, Bijelo Polje, zemljoradnik; član KPJ od 1940; od S. avgusta borac 4. bataljona. Poginuo na Sutjesci, 13. juna 1943.

NIŠAVIC MIRAS *
borac, rođen 1918, Majstorovina, Bijelo Polje, zemljoradnik, član KPJ, streljan 1943. u Cetinju.

- *ČETVRTI BATALJON — BJELOPOLJSKI*

STAB BATALJONA

LUKOVAC RADISAV
komandant, rođen 1915, Vraneš, Bijelo Polje, podoficir bivše jugoslovenske vojske; član KPJ od 1942. Dezertirao 2/3. avgusta iz Sujice i po dolasku u rodno mesto otišao u četnike.

BULATOVIC VESELIN
politički komesar, rođen 1916, Bijelo Polje, student teologije; član KPJ od 1941.

PESIC VELIMIR •
zamenik političkog komesara, rođen 1916, Rasova, Bijelo Polje, radnik; član KPJ od 1941. Poginuo 5. avgusta 1942. u Livnu, kao zamenik komesara bataljona.

ZlZlC TOMAS*
zamenik komandanta, rođen 1909, Polja, Kolašin, inženjer agronomije, rezervni poručnik; član KPJ od 1934. Poginuo 2/3. oktobra 1942. kod Mrkonjić-Grada, kao komandant istog bataljona, *narodni heroj.*

BATALJONSKA INTENDANTURA I SANITET

BULATOVIC ILIJA
intendant, rođen 1912, Oklade, Bijelo Polje, radnik; član KPJ od 1936. Poginuo 1949.

ZURIC SPASOJE*
zamenik intendanta, rođen 1898, Mojkovac, opštinski delovođa. Veteran prvog svetskog rata. Umro 1967. u Beogradu.

MITROVIC BOZO *
referent saniteta, rođen 1914, Kuči, Titograd, medicinski tehničar. Poginuo 1945. u Beogradu u saobraćajnoj nesreći.

BULATOVIC DRAGOLJUB
borac, rođen 1921, Mojkovac, Bijelo Polje, zemljoradnik; član KPJ od 1936. Poginuo 10. juna 1942, u Rudinama, u Pivi.

LAŠIC MILJA
borac, rođena 1902, Mojkovac, Bijelo Polje, domaćica.

MILIKIĆ VUKA
borac, rođen 1912, Mojkovac, Bijelo Polje, zemljoradnik; član KPJ od 1938.

SMOLOVIC MARUSA

borac, rođena 1915, Mojkovac, Bijelo Polje, domaćica.

CARICIĆ VOJO +
borac, rođen 1910, Berane, radnik. Poginuo 13. juna 1943. na Sutjesci.

1. GETA

KRUŠČIĆ MIRO
komandir, rođen 1910, Mojkovac, Bijelo Polje zemljoradnik; član KPJ od 1939.

VUKSANOVIC ALEKSANDAR LALE •
politički komesar, rođen 1914, Andrijevica; student prava, član KPJ od 1935. Poginuo 13. juna 1943. na Šutjesci kao zamenik komandanta istog bataljona.

NOVAKOVIC MILAN
zamenik političkog komesara, rođen 1919, Ravna Rijeka, Bijelo Polje; đak gimnazije; član KPJ od 1941.

ŠĆEPANOVIĆ JOVO *
zamenik komandira, rođen 1912, Mojkovac, Bijelo Polje, pravnik; član KPJ od 1941. Umro 1967. u Beogradu.

ĐUKIĆ LJUBICA
četna bolničarka, rođena 1922, Mojkovac, Bijelo Polje, domaćica, član KPJ od 1941.

PANTOVIĆ MILETA*
vodnik 1. voda, rođen 1917, Zari, Bijelo Polje, zemljoradnik; član KPJ od 1941. Poginuo 13. jula 1942. kod Prozora.

BAKOĆ ZAGORKA*
vodna bolničarka, rođena 1905, Mojkovac, Bijelo Polje, domaćica; član KPJ od 1940. Poginula marta 1943. kod Konjica.

VLAHOVIC MILIĆ •
desetar 1. desetine, rođen 1912, Ravna Rijeka, Bijelo Polje, zemljoradnik; kandidat za člana KPJ. Poginuo aprila 1943. na Ilijinoj glavi, kod Celebića.

ĐUKIĆ ĐUKAN*
desetar 2. desetine, rođen 1919, Mojkovac, Bijelo Polje, zemljoradnik; član KPJ od 1941. Poginuo oktobra 1943. na Obrovu, kod Bijelog Polja.

JOVANOVIC VESELIN*
borac, i sekretar aktiva SKOJ-a čete, rođen 1921, Mojkovac, Bijelo Polje, đak gimnazije; član KPJ od 1942. Poginuo 16. aprila 1943. na Ilijinoj glavi, kod Celebića, kao rukovodilac SKOJ-a bataljona.

BAKOC KSENIJA *
borac, rođena 1924, Mojkovac, Bijelo Polje, domaćica; član SKOJ-a. Poginula na Sutjesci, 13. juna 1943.

BULATOVIC LAKIC*
desetar, rođen 1926, Ravna Rijeka, Bijelo Polje, zemljoradnik; kandidat za člana KPJ. Poginuo septembra 1942. na Sokolinama, kod Kadine Vode, u Bosanskoj krajini.

BULATOVIC MILEVA*
borac, rođena 1923, Mojkovac, Bijelo Polje, domaćica; član SKOJ-a. Poginula u Bosanskoj krajini 1942.

BULATOVIC MILOVAN*
borac, rođen 1908, Mojkovac, Bijelo Polje, zemljoradnik; kandidat za člana KPJ. Poginuo 13. juna 1943. na Sutjesci.

BULATOVIC KOVILJKA ZEKA*
borac, rođena 1923, Mojkovac, Bijelo Polje, domaćica; član SKOJ-a od 1940. Umrla od tifusa 1943. u Mojkovcu.

BULATOVIC RAJKO ŠUCO *
borac, rođen 1920, Mojkovac, Bijelo Polje, radnik. Umro 1967. u Zemunu.

BULATOVIC RADOMAN

borac, rođen 1920, Jabučno, Bijelo Polje, zemljoradnik.

VLAHOVIC VELJKO*
borac, rođen 1910, Mojkovac, Bijelo Polje, zemljoradnik. Streljan od četnika u Kolašinu 1942.

VLAHOVIC NIKOLA
borac, rođen 1923, Mojkovac, Bijelo Polje; zemljoradnik, član SKOJ-a.

VUKADINOVIC MIRKO *
borac, rođen 1916, Bijelo Polje, zemljoradnik. Poginuo 1942. u Bosanskoj krajini.

VUKADINOVIC PUNIŠA*
borac, rođen 1920, Bijelo Polje, zemljoradnik. Poginuo 13. juna 1942. kod Prozora.

VUKOJEVIC MIRKO *
borac, rođen 1910, Stevanovac, Bijelo Polje, zemljoradnik. Poginuo 1943. u Bosni, kao borac 5. crnogorske proleterske brigade.

VUCINIĆ SAVO

borac, rođen 1922, Pavino Polje, zemljoradnik.

GRUJIĆ GRUJO *

borac, rođen 1884, Žari, Bijelo Polje, zemljoradnik; veteran iz balkanskih ratova i prvog svetskog rata. Poginuo aprila 1943. u Vaškovu, kod Pljevalja.

ĐUKIĆ ANĐA*

borac, rođena 1926, Mojkovac, Bijelo Polje, đak gimnazije; član SKOJ-a. Poginula 4. marta 1943. kod Gornjeg Vakufa.

ĐUKIĆ ĐURO *

borac, rođen 1916, Mojkovac, Bijelo Polje, đak Srednje tehničke škole, član KPJ od 1940. Poginuo septembra 1943. u Kovrenu, kod Bijelog Polja, kao komesar čete.

ĐUKIĆ MIĆO

borac, rođen 1925, Mojkovac, Bijelo Polje, đak gimnazije; član SKOJ-a.

ĐUKIĆ NIKOLA •

borac, rođen 1884, Mojkovac, Bijelo Polje, zemljoradnik; veteran iz balkanskih ratova i prvog svetskog rata; član KPJ od 1941. Umro posle rata u Mojkovcu.

ŽURIĆ MILICA *

borac, rođena 1923, Mojkovac, Bijelo Polje, đak gimnazije; član SKOJ-a. Poginula decembra 1943. na Kamenoj gori, kod Prijepolja, kao politički komesar čete.

ZURIC FILIP*

borac, rođen 1906, Mojkovac, Bijelo Polje, zemljoradnik; član KPJ od 1939. Poginuo 13. juna 1942. u Prozoru.

ZEKOVIC GAVRO*

borac, rođen 1914, Uskoci, Šavnik, zemljoradnik. Poginuo 1944. u Kamenoj gori kao komandir čete.

ILIC ĐOKO *

borac, rođen 1905, Mojkovac, Bijelo Polje, radnik. Poginuo marta 1943. kod Kalinovnika.

JANKOVIC MILORAD

borac, rođen 1921, Šahovići, đak Srednje tehničke škole.

JANKOVIC MILETA *

borac, rođen 1920, Mioče. Bijelo Polje, zemljoradnik. Poginuo 1944. kod Šahovića.

JUSKOVIC RADISAV*
vodnik 2. voda, rođen 1905, Mojkovac, Bijelo Polje, zemljoradnik; član KPJ od 1941. Poginuo 13. juna 1943. na Sutjesci, kao komandir čete.

JUŠKOVIC ZARIJA •
desetar 3 desetine, rođen 1912, Mojkovac, Bijelo Polje, zemljoradnik. Poginuo 28. avgusta 1944. u Burađi, kod Nove Varoši, kao komandant 4. bataljona 4. sandžačke NOU brigade.

KRTOLICA NOVICA

desetar 4. desetine, rođen 1905, Gacko, žandarm; član KPJ od 1942.

BOŠKOVIC VUKOSAV
borac, rođen 1906, Mojkovac, Bijelo Polje, zemljoradnik; član KPJ od 1936.
JUŠKOVIC ILIJA
borac, rođen 1914, Cerovo, Bijelo Polje, radnik; kandidat za člana KPJ.

JUŠKOVIC LJUBISAV

borac, rođen 1915, Mojkovac, Bijelo Polje, radnik.

JUŠKOVIC MILIVOJE*
borac, rođen 1912, Mojkovac, Bijelo Polje, radnik; kandidat za člana KPJ. Poginuo u Bliškovu, septembra 1943.
JURIŠEVIC ĐOKO •
borac, rođen 1914, Bijelo Polje, radnik. Umro od posledica ranjavanja juna 1942.

KLJAJIC LAZAR LAZO •
borac, rođen 1925, Šahovići, Bijelo Polje, đak gimnazije; član SKOJ-a. Poginuo septembra 1943. u Zuberu, kod Pavinog Polja.

KLJAJIC BOŠKO *
borac, rođen 1925, Šahovići, Bijelo Polje, đak gimnazije; član SKOJ-a. Poginuo 16. aprila 1943. na Ilijinoj glavi, kod Celebića.

LALEVIC RADOJICA

borac, rođen 1921, Mioče, Bijelo Polje, zemljoradnik.

LAŠlC BLAGA

borac, rođena 1927, Mojkovac, Bijelo Polje; član SKOJ-a.

LAŠIC VUKO*
borac, rođen 1923, Mojkovac, Bijelo Polje, zemljoradnik; kandidat za člana KPJ. Poginuo na Pliješu, kod Drine, aprila 1943.
LUČIC DRAGO
borac, zemljoradnik, rođen 1920, Šahovići, Bijelo Polje; kandidat za člana KPJ.

MARKOVIĆ RADOJE *
borac, rođen 1904, Šahovići, Bijelo Polje, zemljoradnik. Poginuo posle rata u saobraćajnoj nesreći u Beogradu.

MARKOVIC KOSA*
borac, rođena 1924, Šahovići, Bijelo Polje, domaćica; član SKOJ-a. Umrla od tifusa 1943. u bolnici 1. proleterske divizije.

MILIKIC MILOŠ MIDO
borac, rođen 1926, Mojkovac, Bijelo Polje, đak gimnazije; član SKOJ-a.

MILIKIC VUJICA *
borac, rođen 1905, Mojkovac, Bijelo Polje, zemljoradnik. Umro 1969. u Nikšiću.

NOVAKOVIC DUŠAN*
borac, rođen 1921, Majstorovina, Bijelo Polje, zemljoradnik; član SKOJ-a. Poginuo na Drini, aprila 1943.

NOVAKOVIC IVAN
borac, rođen 1923, Majstorovina, Bijelo Polje, zemljoradnik; član SKOJ-a.

NOVAKOVIC MAŠAN*
borac, rođen 1925, Majstorovina, Bijelo Polje, zemljoradnik; član SKOJ-a. Poginuo februara 1943. kod Bradine.

NOVAKOVIC SREDO*
borac, rođen 1884, Majstorovina, Bijelo Polje, zemljoradnik; veteran iz balkanskih ratova i prvog svetskog rata. Umro 1948. u Bijelom Polju.

PAJEVIC DUŠAN

borac, reden 1918. Podgorica (Titograd), radnik.

PEJOVIC ALEKSANDAR*
borac, rođen 1922, Bijelo Polje, zemljoradnik; kandidat za člana KPJ. Poginuo na Sutjesci, 13. juna 1943.
PEJOVIČ VASILIJE*
borac, rođen 1935, Mojkovac, Bijelo Polje, zemljoradnik. Poginuo 16. aprila 1943. na Ilijinoj glavi, kod Celebića.

PEJOVIC PETAR*
borac, rođen 1922, Piva, Zabljak, zemljoradnik, član KPJ. Poginuo juna 1943. na Durmitoru.

PETRUŠIĆ MILORAD*
borac, rođen 1925, Mojkovac, Bijelo Polje, zemljoradnik; član SKOJ-a. Poginuo 1943. na Jabuci, kod Prijepolja.

POĐAN1N BRANKO•
borac, rođen 1914, Polica, Berane (Ivangrad), finans; član KPJ od 1937. Poginuo 13. juna 1943. na Sutjesci.

RAKOCEVlC MILORAD
borac, rođen 1924, Mojkovac, Bijelo Polje, đak gimnazije; član SKOJ-a.

TOMAŠEVIĆ MILOVAN *
borac, rođen 1923, Bijelo Polje, đak gimnazije; član SKOJ-a. Umro 1945. od rana zadobijenih u ratu.

TOMOVIC VLADIMIR VLADE*
borac, rođen 1919, Mojkovac, Bijelo Polje, radnik; član SKOJ-a. Poginuo 13. juna 1943. na Sutjesci.

TUTIĆ BAHO

borac, rođen 1910, Mojkovac, Bijelo Polje, zemljoradnik.

TUTIC IBRAHIM*
borac, rođen 1924, Mojkovac, Bijelo Polje, zemljoradnik. Poginuo marta 1943. na Neretvi.
TUTIC JELKA*
borac, rođena 1926, Mojkovac, Bijelo Polje, domaćica. Zarobljena od Nemaca na Kadinoj Vodi i streljana u Banjoj Luci, oktobra 1942.

TUTIC MIRO*
borac, rođen 1920, Mojkovac, Bijelo Polje, zemljoradnik; kandidat za člana KPJ. Poginuo jula 1942. kod Sujice.

TUTIC MIRKO

borac, rođen 1917. Mojkovac, Bijelo Polje, zemljoradnik.

CETKOVIC JULKA

borac, rođena 1926, Šahovići, Bijelo Polje, domaćica; član SKOJ-a

FUŠT1Ć DRAGIŠA
borac, rođen 1920, Mojkovac, Bijelo Polje, zemljoradnik.

2. CETA

EOGAVAC PANTO
komandir, rođen 1904, Zari, Bijelo Polje, zemljoradnik; član KPJ od 1942.

KUJOVIC DRAGOJE*
politički komesar, rođen 1919, Zari, Bijelo Polje, bogoslov; član KPJ od 1941. Poginuo 13. juna 1943. na Sutjesci.

VUJISIĆ NIKOLA NIKO *
zamenik politkomesara, rođen 1917, Bijelo Polje, student prava; član KPJ od 1941. Poginuo 4. marta 1943. kod Gornjeg Vakufa.

NIŠAVIC KRSTO
zamenik komandira, rođen 1911, Majstorovina, Bijelo Polje, zemljoradnik; član KPJ od 1942.

BORIČIĆ BEBA*
borac, rođena 1924, Kolašin, domaćica; član SKOJ-a. Poginula u Bosanskoj krajini 1942.

BOŠKOVIC MIRKO

borac, rođen 1913, Mojkovac, Bijelo Polje, zemljoradnik.

BULATOVIC MANOJLO

borac, rođen 1910, Bojišta, Bijelo Polje, pravnik.

BULATOVIC SAVIC *
borac, rođen 1919, Bojišta, Bijelo Polje, podoficir bivše jugoslovenske vojske. Poginuo aprila 1943. na Drini.

BURDZOVIC EVZO

borac, rođen 1914, Bijelo Polje, zemljoradnik.

VIDAKOVIC BRANKO
borac, rođen 1922, Mojkovac, Bijelo Polje, zemljoradnik- član KPJ od 1941.

VLAHOVIC M. VELJKO *
borac, rođen 1925, Ravna Rijeka, Bijelo Polje; đak gimnazije; član SKOJ-a. Poginuo 13. juna 1943. na Sutjesci.

VLAHOVIC M. BOŽIDAR *
borac, rođen 1923, Ravna Rijeka, Bijelo Polje, radnik; član SKOJ-a, Poginuo u Širokom Brijegu 1944, kao zamenik komandira tenkovske čete.

VLAHOVIC SRETEN LALE
borac, rođen 1920, Šahovići, Bijelo Polje, podoficir bivše jugoslovenske mornarice; član KPJ od 1939.

VUKSANOVIC MILOŠ *
borac, rođen 1884, Mojkovac, Bijelo Polje, zemljoradnik; veteran iz prvog svetskog rata. Poginuo 1944, na Ceru, kod Mojkovca, kao komandant 1. bataljona Bjelopoljskog NOP odreda.

VUCINIC DUŠAN*
borac, rođen 1921, Lekovina, Bijelo Polje, zemljoradnik. Poginuo na Zelengori juna 1942.

ZiZlC NOVAK *
borac, rođen 1912, Bijela, Šavnik, zemljoradnik; član KPJ od 1941. Streljan od četnika 1942. u Stožeru kod Bijelog Polja.

ZURIC MILOŠ
borac, rođen 1920, Ravna Rijeka, Bijelo Polje, đak gimnazije; član KPJ od 1941.

ZURIC PETAR BEG •
borac, rođen 1884, Ravna Rijeka, Bijelo Polje; zemljoradnik; veteran iz balkanskih ratova i prvog svetskog rata. Poginuo 13. juna 1943. na Sutjesci.

ZEKOVIC MILISAV MINDO *
borac, rođen 1918, Bijelo Polje, radnik. Poginuo u Bobovu, juna 1943.

IVANOVIC BOZIDAR *
borac, rođen 1921, Bijelo Polje, đak gimnazije; kandidat za člana KPJ. Poginuo posle rata kao oficir — pilot Jugoslovenskog ratnog vazduhoplovstva.

KADIC NEFKO

borac, rođen 1922, Bijelo Polje, radnik; član SKOJ-a.

KLJAJEVIC RAŠO *
borac, rođen 1912, Bliškovo, Bijelo Polje, zemljoradnik; član KPJ od 1940. Poginuo 5. septembra 1943. na Gradini, kod Maoča.

KORAC RADENKO

borac, rođen 1916, Zaton, Bijelo Polje, radnik.

KONATAR JEVTO*
borac, rođen 1914, Savino Polje, Bijelo Polje, zemljoradnik; kandidat za člana KPJ. Poginuo u Polici kod Berana, oktobra 1943.

KOSOVIC MIHAILO*
borac, rođen 1918, Maoče, Bijelo Polje, radnik. Umro 1946. u Bijelom Polju.

KRKELIC MILICA*
borac, rođena 1923, Mojkovac, Bijelo Polje, domaćica; član SKOJ-a. Poginula 13. juna 1943. na Sutjesci.

KUCEVIC MUNIB •
borac, rođen 1915, Bijelo Polje, student filozofije. Clan KPJ od 1939. Umro od tifusa u Kutima, kod Foče, aprila 1943.

LASICA VASILIJE
borac, rođen 1905, Jabučno, Bijelo Polje, radnik; član KPJ od 1941.

LAKlCEVlC MILIKA

borac, rođen 1924, Kolašin; đak; član SKOJ-a.

LUCIČ JASNA*

borac, rođena 1919. Šahovići, Bijelo Polje, domaćica; član SKOJ-a. Poginula 13. juna 1943. na Sutjesci.

LUČIĆ TADIŠA*

borac, rođen 1890, Šahovići, Bijelo Polje, zemljoradnik; veteran iz prvog svetskog rata. Umro 1968. u Bijelom Polju.

LUKOVAC MIČO

borac, rođen 1920, Vraneš, Bijelo Polje; zemljoradnik.

MARKOVIC MILINKO*

borac, rođen 1912, Jabučno, Bijelo Polje, zemljoradnik. Umro 1953 u Bijelom Polju.

MATOVIČ MILOŠ

borac, rođen 1884, Jabučno, Bijelo Polje, zemljoradnik; veteran iz prvog svetskog rata.

MEDOJEVIC BLAZO

borac, rođen 1912, Pale, Bijelo Polje; zemljoradnik.

MEDOJEVIC IVAN*

borac, rođen 1910, Pale, Bijelo Polje, zemljoradnik. Umro 1954. u Bijelom Polju.

MIJOVIC ŠTAKA

borac, rođena 1921, Mojkovac, Bijelo Polje, domaćica; član SKOJ-a.

OBRADOVIC DRAGOLJUB

borac, rođen 1914, Bijelo Polje, student prava; kandidat za člana KPJ.

OBRENOVIC MILORAD*

borac, rođen 1922, Ravna Rijeka, Bijelo Polje; kandidat za člana KPJ. Poginuo decembra 1942, kod Jajca, kao zamenik komesara čete

OBRENOVIC RADE*

borac, rođen 1890, Ravna Rijeka, Bijelo Polje, šumar, veteran I svetskog rata. Izvršio samoubistvo 1949. u Bijelom Polju.

PALEVIC LJUBO

borac, rođen 1915, Mojkovac, Bijelo Polje, zemljoradnik.

PANDURICA LJUBICA

borac, rođena 1916, Šahovići, Bijelo Polje, domaćica; kandidat za člana KPJ.

PASlC JOVAN

borac, rođen 1910, Mojkovac, Bijelo Polje, zemljoradnik.

POPOVIC VUKOJICA

borac, rođen 1920, Žari, Bijelo Polje, zemljoradnik; kandidat za člana KPJ.

~ POPOVIC DRAGOJE •

borac, rođen 1915, Zari, Bijelo Polje, zemljoradnik; teško ranjen septembra 1942. u Kadinoj Vodi kod Banje Luke i odmah umro od rana.

RADONJIC MILOŠ*

borac, rođen 1921, Morača, Kolašin, đak gimnazije. Poginuo 1949.

RAKGCEVIC DIMITRIJE*

borac, rođen 1924, Šahovići, Bijelo Polje, đak gimnazije; član SKOJ-a. Umro 1946.

RAKOCEVIC CIRO*

borac, rođen 1917, Šahovići, Bijelo Polje, zemljoradnik; član KPJ od 1941. Poginuo u saobraćajnoj nesreći kao oficir JA, posle rata.

RAOSAVLJEVIC JOVAN

borac, rođen 1894, Štitarica, Kolašin, zemljoradnik; veteran iz prvog svetskog rata.

RAOSAVLJEVIC LJUBO *

borac, rođen 1912, Štitarica, Kolašin, pravnik. Umro 1969. u Bijelom Polju.

RUDIC MILENA

borac, rođena 1923, Ravna Rijeka, Bijelo Polje, domaćica, član SKOJ-a.

RAŠCANIN SVETOZAR

borac, rođen 1922, Šahovići, Bijelo Polje, đak gimnazije; član SKOJ-a.

SVECENSKI VERA

borac, rođena 1920, Zagreb, đak gimnazije; član SKOJ-a.

SOŠIC MILOVAN

borac, rođen 1920, Rakita, Bijelo Polje, zemljoradnik.

SOŠIC PERO *

borac, rođen 1922, Pali, Bijelo Polje, zemljoradnik; član SKOJ-a. Poginuo septembra 1942. na Sokolinama, kod Banje Luke.

STOJANOVIC BORĐIJE

borac, rođen 1884, Ceoče, Bijelo Polje, zemljoradnik; veteran iz prvog svetskog rata.

FUSTIC ZORKA

borac, rođena 1922. Lepenac, Bijelo Polje, domaćica.

FUSTIC STEVAN*

borac, rođen 1884, Lepenac, Bijelo Polje, zemljoradnik. Poginuo 13. juna 1943. na Sutjesci.

KOVIJANIC VUKOSAV *

borac, rođen 1926, Cerovo, Bijelo Polje. Poginuo kod Umoljana avgusta 1942.

CIMBALJEVIC VUJADIN *

borac i sekretar biroa SKOJ-a bataljona, rođen 1922, Berane, đak učiteljske škole; član KPJ od 1941. Teško ranjen 4. marta 1943. kod Gornjeg Vakufa i odmah umro od zadobijenih rana.

CIMBALJEVIC NOVO*

borac, rođen 1918, Rakonje, Bijelo Polje, zemljoradnik. Poginuo aprila 1943. na Drini.

SCEPANOVIC ĐORĐIJE*

borac, rođen 1915, Bojišta, Bijelo Polje, zemljoradnik. Poginuo aprila 1944. na Ceru, kod Mojkovca.

SCEPANOVIC JOVAN

borac, rođen 1917, Jabučno, Bijelo Polje, zemljoradnik.

SCEPANOVIC MIJAT

borac, rođen 1914, Bojišta, Bijelo Polje; zemljoradnik, kandidat za člana KPJ.

SCEPANOVIC NISA

borac, rođen 1912, Šahovići, radnik; kandidat za člana KPJ.

ŠUKOVIC MILAN

borac, rođen 1924, Morača, Kolašin, đak gimnazije, član SKOJ-a.

MITRALJESKI VOD BATALJONA

DIMIC ILIJA IKA *

vodnik, rođen 1915, Berane, đak gimnazije; član KPJ od 1938. Umro od zadobijenih rana u Italiji 1944.

BORICIC MILOJE*

borac, rođen 1923, Polica, Berane, zemljoradnik; član SKOJ-a. Poginuo 4. decembra 1942. kod Jajca.

VELJIC LJUBO

borac, rođen 1915, Berane, radnik; kandidat za člana KPJ.

VELJie ČEDO *
borac rođen 1922, Berane, zemljoradnik; član SKOJ-a. Poginuo na Polici, kod Berana, novembra 1943.

VEŠOVIČ VELIČKO

borac, rođen 1912, Lužac, Berane (Ivangrad), radnik.

VEŠOVIČ PETAR

borac, rođen 1913, Lužac, Berane, zemljoradnik; član KPJ od 1939.

VLAHOVIĆ M. MILOŠ
borac, rođen 1917, Ravna Rijeka, Bijelo Polje, zemljoradnik; kandidat za člana KPJ.
VUKOTIČ MILE •
borac, rođen 1920, Cerovo, Bijelo Polje, zemljoradnik; član SKOJ-a. Poginuo u Bosanskom Petrovcu 1942.
VULETIČ MILOVAN MIŠO •
borac, rođen 1911, Goražde, Berane, zemljoradnik; kandidat za člana KPJ. Poginuo septembra 1942, kod Kadine Vode.

GARIČ RADOŠ

borac, rođen 1910, Bojišta, Bijelo Polje, zemljoradnik.

GUBERINIĆ ZARIJA

borac, rođen 1922, Goražde, Berane, đak gimnazije; član SKOJ-a.

ILIĆ STRAŠKO*
borac, rođen 1925, Mojkovac, Bijelo Polje, radnik; član SKOJ-a. Poginuo septembra 1942. kod Kadine Vode.
KALEZIĆ MILOVAN
borac, rođen 1920, Šahovići, Bijelo Polje, zemljoradnik.

KASTRATOVIĆ VUKADIN*
borac, rođen 1920, Goražde, Berane, đak gimnazije; kandidat za člana KPJ. Poginuo 13. juna 1943. na Sutjesci.
KALEZIĆ DORĐIJE

borac, rođen 1924, Šahovići, zemljoradnik.

KOMATINA MIHAILO*
borac, rođen 1923, Ržanica, Berane, đak gimnazije; kandidat za člana KPJ. Poginuo kod Spuža 1943.
KUJOVIĆ DRAGO •
borac, rođen 1926, Ravna Rijeka, Bijelo Polje, zemljoradnik. Poginuo juna 1943. na Sutjesci.

LAKIĆEVIĆ DARA*
borac, rođena 1923, Kolašin, đak gimnazije. Poginula u Bosanskom Petrovcu 1942.

MERDOVIC ARSENIJE *
borac, rođen 1890, Lubnice, Berane, zemljoradnik. Poginuo aprila 1943. na Ilinijoj glavi, kod Celebića.

MIKIC JANKO
borac, rođen 1923, Šahovići, Bijelo Polje, đak gimnazije; član SKOJ-a.

NEDIĆ VELIŠA •
borac, rođen 1916, Pešca, Berane, đak gimnazije. Poginuo septembra 1943, kod Kadine Vode, u Bosanskoj krajini.

POPOVIC ĐURO

borac, rođen 1921, Lužac, Berane, zem'joradnik; član SKOJ-a.

STOZINIC MILE
borac, rođen 1922, Pale, Bijelo Polje, zemljoradnik. Poginuo 28. avgusta 1944. u Negbini, kod Nove Varoši.
BARAC VOJIN •
borac, rođen 1917, Pavino Polje, Bijelo Polje, zemljoradnik. Poginuo 13. juna 1943. na Sutjesci.

KUC ARSENIJE
borac, rođen 1915, Ivanje, Bijelo Polje, zemljoradnik.

PETI BATALJON — PLJEVALJSKI

STAB BATALJONA

KNEŽEVIĆ VELIMIR
komandant, rođen 1916, Pljevlja, poručnik bivše jugoslovenske vojske. Clan KPJ od 1941.

JAUKOVIC DANILO
politički komesar, rođen 1918, Bukovica, Šavnik, student prava; član KPJ od 1940, *narodni heroj.*

DAMJANOVIC VLADIMIR VLADE
zamenik političkog komesara, rođen 1914, Kosanica, Pljevlja, student agronomije; član KPJ od 1940.

MILICEVIC BUDIMIR BUDO
zamenik komandanta, rođen 1915, Pljevlja, učitelj; član KPJ od 1940.

BATALJONSKA INTENDANTURA I SANITET

GRBOVIC SLOBODAN
intendant, rođen 1913, Babine, Prijepolje, finans, kandidat za člana KPJ.

DOBRICANIN LEPOSAVA
referent saniteta, rođena 1920, Sutivan, Bijelo Polje, domaćica; član KPJ od 1942.

ŠTERNIĆ MAKSIM MAKI

bolničar, rođen 1919, Beograd, student medicine.

BAJROVIĆ MUMIN •
borac, rođen 1913, Kruševo, Pljevlja, zemljoradnik. Poginuo juna 1943. u bici na Sutjesci.
VASIC JOKA

borac, rođena 1922, Ledići, Sarajevo, domaćica.

2UGIĆ VOJIN

borac, rođen 1922, Potpeće, Pljevlja, zemljoradnik, član SKOJ-a.

RAMIC MUSTAFA

borac, rođen 1920, Celebići, zemljoradnik; član SKOJ-a.

ROGIĆ ANKA*
borac, rođena 1924, Pljevlja, domaćica. Poginula juna 1943. u bici na Sutjesci.
ČEPIĆ MILISAV •
borac, rođen 1927, Hoćevina, Pljevlja, zemljoradnik. Poginuo 5. decembra 1943. u Prijepolju.
MIRKOVIČ VLADE
rođen 1919, Glisnica, Pljevlja, student tehnike; član KPJ od 1942. Neraspoređen kao ranjen politički komesar 3. čete 2. bataljona Pljevaljskog NOP odreda; od jula 1942. *politički komesar* 2. bataljona 3. proleterske brigade.

1. ČETA

VRANEŠ DANILO

komandir, rođen 1917, Glisnica, Pljevlja, član KPJ od 1942.

GLEDOVIĆ BOGDAN
politički komesar, rođen 1923, Kosanica, Pljevlja; đak gimnazije; član KPJ od 1941.
BAJROVIC AHMED
zamenik političkog komesara, rođen 1912, Pljevlja, pravnik; član KPJ od 1941.

OSTOJIC BOŠKO *
zamenik komandira, rođen 1878, Šaranci, zemljoradnik; veteran iz balkanskih ratova i prvog svetskog rata; član KPJ od 1941. Poginuo 13. juna 1943. na Sutjesci.

KRSTAJie DUŽAN*
četni ekonom, rođen 1906, Pašina Voda, Zabljak, zemljoradnik. Umro od tifusa u bolnici 2. prol. divizije u Pljevljima oktobra 1943.

MIRKOVIĆ DOBRINKA *
četna bolničarka, rođena 1921, Glisanica, Pljevlja, student medicine; član SKOJ-a. Umrla 1970, u Beogradu, kao sanitetski potpukovnik JNA.

ROSIC DANICA
borac i sekretar aktiva SKOJ-a čete, rođena 1921, Pljevlja, student medicine; član KPJ od 1942.

ALORIĆ NIKO*
borac, rođen 1916, Potkovač, Pljevlja, zemljoradnik. Umro od tifusa februara 1943. u bolnici 1. proleterske divizije u Bosni.

ĆOSOVIĆ MILUN*
borac, rođen 1900, Kosanica, Pljevlja, zemljoradnik. Poginuo 13. juna 1943. na Sutjesci.

BARAC JOVAN —
vodnik 1. voda, rođen 1917, Glisnica, Pljevlja, zemljoradnik; kandidat za člana KPJ. Dezertirao za vreme bitke na Sutjesci. Streljan kao dezerter oktobra 1943. u Pljevljima.

PERUNIĆIĆ DUŠANKA
vodna bolničarka, rođena 1924, Maoče, Pljevlja, đak gimnazije; član SKOJ-a.

STANIĆ NOVICA*
desetar 1. desetine, rođen 1916, Šljivansko, Pljevlja, zemljoradnik; kandidat za člana KPJ. Poginuo juna 1943. u bici na Sutjesci.

DRAGAS DOBRILO*
borac, rođen 1923, Kruševo, Pljevlja, zemljoradnik; član SKOJ-a. Poginuo oktobra 1944. kod Ivanjice, kao komandir čete u 4. sandžačkoj brigadi.

MIRKOVIĆ JAGOŠ
borac, rođen 1923, Glisnica, Pljevlja, đak gimnazije; kandidat za člana KPJ.

MITROVIĆ MOMIR

borac, rođen 1925, Glisnica, Pljevlja, zemljoradnik; član SKOJ-a.

OSTOJIC BOZO •
borac, rođen 1921, Pušanjski Do, Kosanica, Pljevlja, zemljoradnik; član SKOJ-a. Poginuo 5. maja 1943. u Krupcima, kod Pljevalja.

OSTOJIC VOJISLAV*
borac, rođen 1920, Pušanjski Do, Kosanica, Pljevlja zemljoradnik; član SKOJ-a. Poginuo 13. juna 1943. na Sutjesci, kao vođa mitraljeskog odeljenja.

PERUNICIC SLAVKO*
borac, rođen 1921, Borovo, Pljevlja, zemljoradnik; član SKOJ-a. Umro 1967. u Pljevljima.

POPADIČ RADENKO*
borac, rođen 1921, Obarde, Pljevlja, zemljoradnik; kandidat za člana KPJ. Poginuo 4. marta 1943. na Orlišću, kod Gornjeg Vakufa, kao puškomitraljezac.

TOSIC UROŠ

borac, rođen 1922, Poblaće, Pljevlja, zemljoradnik; član SKOJ-a.

CVIJOVIĆ RADOSAV

borac, rođen 1922, Maoče, Pljevlja, zemljoradnik; član SKOJ-a.

CVORO SLAVKO

borac, rođen 1923, Miošići, Sarajevo, zemljoradnik; član SKOJ-a.

COLOVIC JOVO

borac, rođen 1921, Jugovo, Pljevlja, zemljoradnik; član SKOJ-a.

CVIJOVIĆ SAVO*
desetar 2. desetine, rođen 1918, Poblaće, Pljevlja, zemljoradnik; član SKOJ-a. Poginuo 26. aprila 1944 na Biokovcu kod Pavina Polja, kao komandant 2 bataljona 3. proleterske (sandžačke) brigade.

ANBELIC MARINKO

borac, rođen 1908, Korijen, Pljevlja, zemljoradnik.

BAJCETIC BRANKO*
borac, rođen 1918, Brvenica, Pljevlja, zemljoradnik; član SKOJ-a. Poginuo avgusta 1943. kod Olova, kao zamenik komandira čete u 2. proletarskoj brigadi.

DRAGAŠ OBRAD

borac, rođen 1923, Dragaši, Pljevlja, zemljoradnik; član SKOJ-a.

LUČIĆ SLOBODAN

borac, rođen 1918, Krće, Pljevlja, student prava; član KPJ od 1942.

MARTINOVIĆ DORĐIJE *
borac, rođen 1923, Pljevlja, đak gimnazije. Poginuo 5. decembra 1943. na komunikaciji Prijepolje — Pljevlja, kao kurir štaba 2. proleterske divizije.

MARKOVIC MARKO*
borac, rođen 1908, Đurđevića Tara, Pljevlja, zemljoradnik. Umro maja 1970. u Pljevljima.

PERUNICIĆ DARINKA

borac, rođena 1921, Prenćani, Pljevlja, domaćica.

RAILIč JOVAN

borac, l-ođen 1914, Zekvice, Pljevlja, zemljoradnik.

ROVCANIN SIMEUN SlCO

borac, rođen 1920, Maoče, Pljevlja, zemljoradnik; član SKOJ-a.

COSOVlC KOMNEN*
borac, rođen 1921, Kosanica, Pljevlja, zemljoradnik; član SKOJ-a. Poginuo marta 1945. na Jabuci, kod Goražda, kao komandir čete.
CVIJOVIĆ MILOŠ *
borac, rođen 1923, Mijakovići, Pljevlja, zemljoradnik; član SKOJ-a. Poginuo 5. maja 1943. na Sniježnici, kod Stožera, kao puškomitraljezac.
ŠABANOVIC SEJDO •
borac, rođen 1910, Lever-Tara, Pljevlja, zemljoradnik. Poginuo 4. decembra 1943. u Prijepolju, kao vodnik.
CEPlC VELIMIR*
vodnik 2. voda, rođen 1916, Hoćevina, Pljevlja, zemljoradnik; kandidat za člana KPJ. Poginuo 1. novembra kod Mliništa, u Bosanskoj krajini, kao komandir 1. čete.

PERUNICIĆ STANUŠA
vodna bolničarka, rođena 1923, Maoče, Pljevlja, domaćica; član SKOJ-a.

DROBNJAK MILUN*
desetar 3. desetine, rođen 1907, Vrbica, Pljevlja, zemljoradnik; član KPJ od 1941. Izvršio samoubistvo januara 1944. u Vrbici, kod Pljevalja.

MIJOVIC VUKSAN—-
borac, pa ubrzo desetar, rođen 1919, Kuči, Podgorica, podoficir bivše jugoslovenske vojske. Dezertirao posle bitke na Sutjesci i poginuo kao četnik u Kučima.

VASILIJEVIC VIDOJE*
borac, rođen 1919, Kakmuži, Pljevlja, zemljoradnik; član KPJ od 1942. Poginuo 26. aprila 1946. u saobraćajnoj nesreći u Beogradu, kao kapetan JNA.

GOLUBOVIC MILORAD
borac, rođen 1922, Kotlajići, Pljevlja, zemljoradnik; kandidat za člana KPJ.

GOLUBOVIC RADOMAN*
borac, rođen 1923, Kotlajići, Pljevlja, zemljoradnik; član SKOJ-a. Zarobljen od Nemaca 3. decembra 1943. u Kotlajićima, sproveden u logor na Banjici i streljan.

ZIVKOVIC MILAN

borac, rođen 1923, Potkovač, Pljevlja, zemljoradnik; član SKOJ-a.

ZINDOVIC PERO •
borac, rođen 1923, Obarde, Pljevlja, zemljoradnik; kandidat za člana KPJ. Poginuo septembra 1942. na Ponoru, kod Mrkonjić--Grada.
JOKNIĆ VIDOJE *
borac, rođen 1923, Boljanići, Pljevlja, zemljoradnik; član SKOJ-a. Poginuo 13. juna 1943. na Sutjesci.

POPOVIC MILORAD*
borac, rođen 1919, Kakmuži, Pljevlja, zemljoradnik; kandidat za člana KPJ. Streljan od četnika u Trnovu, kod Kalinovika marta 1943.

STIJEPOVIĆ SVETOZAR*
borac, rođen 1923, Zekavice, Pljevlja, zemljoradnik, član SKOJ-a. Izvršio samoubistvo posle rata.

TRIPKOVIC MILADIN *
borac, rođen 1928, Sjetlina, Sarajevo; član SKOJ-a. Poginuo 13. juna 1943. na Sutjesci.

HADZOVIC SMAIL*
borac, rođen 1923, Boljanići, Pljevlja, zemljoradnik; član SKOJ-a. Teško ranjen 12. marta na Rajan kleku. Sutradan umro od zadobijenih rana u Kućanima, kod Prozora.

CORSOVIC GAVRO
desetar, rođen 1918, Poblaće, Pljevlja, zemljoradnik. Nestao posle bitke na Sutjesci.

BAJCETIC NEĐELJKO

borac, rođen 1920, Brvenica, Pljevlja, zemljoradnik; član SKOJ-a.

GOLUBOVIC MOMČILO *
borac, rođen 1923, Kotlajići, Pljevlja, zemljoradnik; član SKOJ-a. Poginuo 3. aprila 1945. na Romaniji, kao zamenik komandanta 2. bataljona 5. sandžačke NOU brigade.

GRBA ZIVKO *
borac, rođen 1922, Bujaci, Pljevlja, zemljoradnik; član SKOJ-a. Zarobljen od Nemaca 8. decembra 1944. u Bujacima, sproveden i streljan u logoru na Banjici.

DURAKOVIC ŠEMSO

borac, rođen 1910, Poblaće, Pljevlja, zemljoradnik.

ZIVKOVIC LUKA

borac, rođen 1920, Kovač, Pljevlja, zemljoradnik.

KOVAČEVIČ LJUBAN

borac, rođen 1918, Glisnica, Pljevlja, zemljoradnik.

OSTOJIC MIHAILO *

borac, rođen 1924, Pušanjski Do, Kosanica, Pljevlja, zemljoradnik; član SKOJ-a. Poginuo 13. juna 1943. na Sutjesci, kao teški ranjenik.

ĆOSOVIC BRANKO*

borac, rođen 1922, Lever-Tara, Pljevlja, zemljoradnik; kandidat za člana KPJ. Izvršio samoubistvo u Pljevljima 1953.

COSOVlC STANKO

borac, rođen 1924, Lever-Tara, Pljevlja, zemljoradnik; član SKOJ-a.

CVIJOVIC RADOMIR

borac, rođen 1924, Glisnica, Pljevlja, zemljoradnik; član SKOJ-a.

CMILJANIC MILOŠAV

borac, rođen 1922, Glibaći, Pljevlja, zemljoradnik; član KPJ od 1942.

2. CETA

PLANIĆ MILOVAN —

komandir, rođen 1917, Vrulja, Pljevlja, seoski najamnik; bio član KPJ. Posle bitke na Sutjesci dezertirao u četnike.

TOŠIC RADOJE*

politički komesar, rođen 1916, Bušnje, Pljevlja, student prava: član KPJ od 1942. Poginuo 11. aprila 1944. u Vlahovićima, kod Pljevalja, kao obaveštajni oficir Štaba 4. sandžačke NOU brigade.

PERUNlClC MILORAD*

zamenik političkog komesara, rođen 1922, Podborova, Pljevlja, đak gimnazije; član KPJ od 1942. Poginuo 5. septembra 1S43. na Gradini, kod Maoča, kao zamenik komesara čete.

MILIC BJELICA BOZO —

zamenik komandira, rođen 1915, podoficir bivše jugoslovenske mornarice; bio član KPJ. Posle bitke na Sutjesci dezertirao u četnike, u jesen 1951. likvidiran od UDB-e.

GOLUBOVIC NIKOLA

četni ekonom, rođen 1920. Maoče, Pljevlja, tehničar; član KPJ od 1941.

PEJANOVIC SLAVKA
četna bolničarka, rođena 1924, Prizren, đak gimnazije; član SKOJ-a.

LECIĆ VLADIMIR VLADE
vodnik 1 voda, rođen 1918, Bukovica, Pljevlja, zemljoradnik; član KPJ od 1942.

KNEŽEVIĆ NATALIJA

vodna bolničarka, rođena 1924, Cajniče, domaćica; član SKOJ-a.

CEPIC MILOŠ*
desetar 1. desetine, rođen 1909, Hoćevina, Pljevlja, zemljoradnik; član KPJ od 1942. Poginuo 4. marta 1943. na Orlišću, kod Gornjeg Vakufa, kao zamenik komandira 2. čete.

VRANEŠ MIRKO

borac, rođen 1925, Glisnica, Pljevlja; zemljoradnik; član SKOJ-a.

DANILOVIC MLADEN

borac, rođen 1923, Bukovica, Pljevlja, zemljoradnik; član SKOJ-a,

DANILOVIC MILE*
borac, rođen 1922, Bukovica, Pljevlja, zemljoradnik; član SKOJ-a. Poginuo 13. juna 1943. na Sutjesci, kao desetar.

ĐERKOVIC DRAGO*
borac, rođen 1923, Bukovica, Pljevlja, zemljoradnik; član SKOJ-a. Poginuo 13. juna 1943. na Sutjesci, kao teški ranjenik.

ĐERKOVIC MILETA

borac, rođen 1922, Bukovica, Pljevlja, zemljoradnik; član SKOJ-a.

ĐERKOVIC MILIVOJE*
borac, rođen 1924, Bukovica, Pljevlja, zemljoradnik; kandidat za člana KPJ. Poginuo juna 1944. kod Rudog, kao politički komesar 1. čete 2. bataljona 4. sandžačke NOU brigade.

KARADZIC MILORAD MIŠO *
borac, rođen 1920, Pljevlja, đak gimnazije; član SKOJ-a. Poginuo 1. maja 1944. u Kozici, kod Pljevalja, kao politički komesar čete.

KOVACEVIC MARIJAN
borac, rcđen 1918, Bukovica, Pljevlja, zemljoradnik; član SKOJ-a.

RADOVIC AĆIM
borac, rođen 1923, Bukovica, Pljevlja, zemljoradnik. Nestao posle bitke na Sutjesci.

TANASKOVIC VIDO
borac, rođen 1921, Cajniče, radnik. Nestao posle bitke na Sutjesci.

COLOVIČ MILANKO *
borac, rođen 1926, Jugovo, Pljevlja, zemljoradnik; član SKOJ-a. Poginuo 22. aprila 1944. na Borovnjačkom kršu, kod Mojkovca, kao puškomitraljezac.

COLOVIC MIHAILO

borac, rođen 1926, Jugovo, Pljevlja, đak gimnazije; član SKOJ-a.

STAROVLAH IVAN •
desetar, rođen 1917, Vrbica, Pljevlja, zemljoradnik, član KPJ od 1942. Umro posle rata.
BARAC PETKO •
borac, rođen 1923, Potkovač, Pljevlja, zemljoradnik. Umro od tifusa u Bukovici, jula 1943.

ŽIVANOVIC MIRKO *
borac, rođen 1920, Bukovica, Pljevlja, zemljoradnik; član SKOJ-a. Poginuo kao teški ranjenik kod Konjica, marta 1943.

KOVACEVIC RATKO

borac, rođen 1920; Bukovica, Pljevlja, zemljoradnik.

OSTOJIC MILADIN *
borac, rođen 1888, Šaranci, Zabljak, zemljoradnik; veteran iz I svetskog rata. Umro posle rata.
OSTOJIC RADE
borac, rođen 1921, Burđevića Tara, Pljevlja, zemljoradnik; član SKOJ-a.

LJILJANIC RADE •
borac, rođen 1922, Boljanići, Pljevlja, zemljoradnik; član SKOJ-a. Poginuo 15. aprila 1943. kod Celebića, kao puškomitraljezac.

SRNDOVIC VLATKO

borac, roden 1923, Bukovica, Pljevlja, zemljoradnik; član SKOJ-a.

COLOVIC MILORAD

borac, rođen 1925, Pljevlja, đak gimnazije, član SKOJ-a.

CEROVIC MARKO *
borac, rođen 1927, Ilino Brdo, Pljevlja, đak gimnazije; član SKOJ-». Teško ranjen oktobra 1943. u Krćama kod Pljevalja, kao puškomitraljezac. Odmah podlegao ranama u Pljevljima.
KRSTAJIC MILKA •
bolničarka, rođena 1926, Pašina Voda, Zabljak, domaćica; član SKOJ-a. Teško ranjena septembra 1942. na Grčkoj granici, kod Kadine Vode i ubrzo umrla u Mrkonjić-Gradu.

ŠKULETIC BOSKO —
borac, rođen 1920, Bukovica, Pljevlja, zemljoradnik. Isteran iz brigade jula 1942. na Crnom vrhu, kod Prozora, zbog nedozvoljenog uzimanja hrane od seljaka, zatim se predao četnicima i poginuo kao četnik.

PIPER MILOVAN

vodnik 2. voda, rođen 1915, Polica, Berane (Ivangrad), finans.

CAVIC MILOVAN
desetar 3. desetine, rođen 1920, Kruševo, Pljevlja, zemljoradnik: kandidat za člana KPJ.
GRBOVIC RADOŠ

borac, rođen 1918, Dragaši, Pljevlja, zemljoradnik.

VASIC MARA

borac, rođena 1923, Ledići, Sarajevo, domaćica; član SKOJ-a.

GOMILANOVIC MILINKO
borac, rođen 1921. Maoče, Pljevlja, zemljoradnik; kandidat za člana KPJ.
DRAGAŠ KRSTO

borac, rođen 1913, Dragaši, Pljevlja, zemljoradnik.

DACIC JAGOŠ
borac, rođen 1919, Hoćevina, Pljevlja, zemljoradnik; član KPJ od 1942.
KARADZIC RELJA

borac, rođen 1925, Pljevlja, đak gimnazije; član SKOJ-a.

KRSTAJIC VOJIN
borac, rođen 1921, Pašina Voda, Zabljak, zemljoradnik- član SKOJ-a.
LAZAREVIC MARKO

borac, rođen 1922, Maoče, Pljevlja, zemljoradnik; član SKOJ-a.

LASICA DUŠAN
borac, rođen 1920, Meljak, Pljevlja, pitomac bivše jugoslovenske vojske.
LISICA HAJRO
borac, rođen 1918, Meljak, Pljevlja, zemljoradnik. Nestao 1943. u okolini Gornjeg Vakufa.

PEJOVIC KRSTO
borac, rođen 1926, Brevnica, Pljevlja; član SKOJ-a.

COSOVie VLADIMIR VLADE
borac, rođen 1923, Potpeće, Pljevlja, đak učiteljske škole; kandidat za člana KPJ.

DŽARIC MILOŠ

borac, rođen 1918, Lanđana, Pljevlja, zemljoradnik, član SKOJ-a.

GOLUBOVIC GOJKO •
desetar 4. desetine, rođen 1921, Potpeće, Pljevlja, zemljoradnik; član KPJ od 1942. Poginuo 4. marta 1943. na Orlišću, kod Gornjeg Vakufa, kao desetar.
DESPOTOVIC GAVRO •
borac, rođen 1918, Obarde, Pljevlja, zemljoradnik; član KPJ od 1942. Poginuo 12. marta 1943. na Rajan kleku kod Prozora.

ĐURĐEVAC DUŠAN *
borac, rođen 1919, Bukovica, Pljevlja, zemljoradnik. Poginuo na Palama, kod Sarajeva, aprila 1945.

IVANOVIC SVETOZAR •
borac, rođen 1923, Ritošići, Priboj, đak gimnazije; član SKOJ-a. Poginuo 18. aprila 1944. na Gradini, kod Šahovića (Tomaševo).

IVOVIC MOMČILO *
borac, rođen 1923, Podgorica, đak gimnazije, član SKOJ-a. Izvršio samoubistvo 2. avgusta 1944. u Crkvenim Tocima, kod Prijepolja.

LAKOVIC BUDO *
borac rođen 1922, Cajniče, radnik; član SKOJ-a. Poginuo juna 1943, u bici na Sutjesci.

LISICA HALIL •
borac, rođen 1918, Meljak, Pljevlja, zemljoradnik. Poginuo juna 1943 na Sutjesci.

MITROVIC MIRKO •
borac, rođen 1921, Boljanići, Pljevlja, zemljradnik; član SKOJ-a. Teško ranjen januara 1943. kod Kotor-Varoši, gde je zarobljen i potom streljan od Nemaca u Celincu, kod Banja Luke.

POPOVIC BORISAV —
borac, rođen 1924, Kakmuži, Pljevlja, đak gimnazije; dezertirao u četnike za vreme bitke na Sutjesci.

RAONIC RADOS

borac, rođen 1924, Kosanica, Pljevlja, zemljoradnik; član SKOJ-a.

SARIC REDZO
borac, rođen 1924, Boljanići, Pljevlja, zemljoradnik; član SKOJ-a.

STEVANOVIC VLADIMIR •
borac, rođen 1924, Maoče, Pljevlja, zemljoradnik; kandidat za člana KPJ. Teško ranjen na Orlišću, 4. marta 1943, kod Gornjeg Vakufa i odmah umro od rana.

TOPALOVIC DOBRILO *
borac, rođen 1917, Bušnje, Pljevlja, podoficir bivše jugoslovenske vojske. Teško ranjen novembra 1943, u borbi protiv Nemaca kod Sjenice i odmah umro od rana.

NAPOMENA

U spisak boraca i starešina, na dan formiranja brigade nisu uneta imena onih koji su bili na formiranju brigade, ali su u vremenu od 6. do 24. juna 1942. po naređenju štaba brigade vraćeni u Sandžak na druge zadatke, ili su samovoljno napustili brigadu i vratili se u Sandžak. Od njin su "poginuli u jedinicama NOV i **PÖJ,** ili"su "streljani od okupatora i domaćih izdajnika: *Novica Perović, Radosav Marković, Vukić Dobričanin, Vučina Drobnjak, Milika Obradović, Mika Raosavljević, Mile Suković, Miloš Pejović, Rade Šiljak, Momčilo Kovačević i Božo Kneževič.*

TREĆA PROLETERSKA (SANDŽAČKA) NOU BRIGADA

NAZIV	Brojno stanje			Poginulo u ratu od onih koji su bili 5. VI 1942. g.		
	5. VI 1942	Srba i Crnogoraca	Muslimana	Ukupno	Srba i Crnogoraca	Muslimana
Štab brigade i prištapski delovi	83	80	3	25	23	2
1. bataljon (Zlatarski)	206	181	25	111	110	11
2. bataljon (Pljevaljski)	170	167	3	87	84	2
3. bataljon (Mileševsko-bjelopoljski)	164	151	13	70	63	7
4. bataljon (Bjelopoljski)	191	186	5	87	85	2
5. bataljon (Pljevaljski)	144	134	7	53	50	3
UKUPNO	958	902	56	433	405	28

IZVORI I LITERATURA

I *Arhivska građa:*

Arhiv Vojnoistorijskog instituta JNA:
— fond NOR
— fond dokumenata NDH
— fond četničke arhive
— fond nedićevske arhive
— fond nemačke arhive
— fond italijanske arhive
— mikroteka, filmovi: Minhen, London, Vašington.
Objavljena dokumenta:
— Dokumenta o izdajstvu Draže Mihailovića, I, 1945.

— Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda 1941—1945. izdanje Vojnoistorijskog instituta JNA, Beograd, tom I knj. 6, 11—16, tom II, knj. 1, 2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11; tom III, knj, 5, 6, 7, 9 i 10; tom IV. knj. 6—13 i 29 i tom IX, knj. 1, 2, 5 i 9.

II *Knjige:*

— Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945, knjiga I i II, izdavač VII, Beograd, 1958. i 1959.
— Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije 1944—1945, izdanje VII, Beograd, 1957.
— Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941—1945. izdanje VII, Beograd, 1946.
— Vojna enciklopedija, Beograd, 1958—1969.
— Istorijski atlas oslobodilačkog rata naroda Jugoslavije 1941—1945, VII, Beograd.
— »Neretva«, zbornik sećanja, knj. I, II i III, izd. VIZ-a JNA, Beograd, 1965.
— »Sutjeska«, zbornik sećanja knj. I—VI, izd. VIZ-a, JNA, Beograd, 1958—1960.
— Vladimir Dedijer »Dnevnik« knj. I i II, izd. 1945.
— Petar Tomac »Četvrta i peta neprijateljska ofanziva«.
— Duro Kladarin »Krah IV i V neprijateljske ofanzive«.
— Niko Jovićević »Od pete ofanzive do slobode«.
— Mišo Leković »Ofanziva proleterskih brigada u leto 1942«. VII, Beograd, 1966.

— Vlado Strugar »Jugoslavija 1941—1945«, izd. VIZ-a JNA, Beograd, 1969.
— Pero Morača »Prelomna 1942. godina narodnooslobodilačkog rata«, izd. VIZ-a JNA, Beograd, 1957.
— Petar Višnjić »Prodor II i V divizije u Srbiju 1944«, izd. VIZ-a JNA, Beograd, 1968.
— Ljubodrag Durić »Ratni dnevnik«, izd. VIZ-a JNA Beograd, 1966.
— Milutin Morača »Ratni dnevnik«, izd. VIZ-a JNA Beograd, 1962.
— Vlado Šegrt »Ratne uspomene« izd. VIZ-a JNA, Beograd.
— Radovan Vukanović »Na ratnoj straži«, izd. VIZ-a JNA Beograd, 1965.
— »Prva proleterska«, zbornik sećanja knj. I i II, izd. VIZ-a JNA, Beograd, 1963.
— »Druga proleterska«, zbornik sećanja knj. I, II i III, izd. VIZ-a JNA, Beograd.
— »Treće proleterska« zbornik sećanja knj. I i II, izd. VIZ-a JNA, Beograd, 1970.
— Mirko Ćuković »Sandžak u NOR-u«, izd. Nolita — Prosveta, Beograd, 1964.
— »Četvrta proleterska« zbornik sećanja, izd. VIZ-a JNA, Beograd.

III *Članci:*

— Danilo Jauković »Sandžak u NOR-u« (VIG 4, 5 i 6 1960. i 1, 2 i 3/61).
— Danilo Jauković »Borbe 3. sandžačke brigade od Drine do Mojkovca« (VIG 2/1952).
•— Bogdan Gledović »Borbeni put Treće proleterske (sandžačke) brigade 1942—1945« (članak u zborniku »Treća proleterska« knj. I, izd. VIZ-a JNA, Beograd 1970, str. 9—148).
— Bogdan Gledović »Sandžak u NOR-u« Vojna enciklopedija knj. 8, Beograd, 1966, str. 468—471.
— S. Lučić »Razvoj ustanka u pljevaljskom srezu« VIG 1/1953.
—• Žarko Vidović »Treća proleterska (sandžačka) brigada« zbornik »Neretva« knj. II, VIZ JNA, Beograd, 1965, str. 75.
— Žarko Vidović »Treća proleterska (sandžačka) brigada« zbornik »Sutjeska« knj. II, VIZ, Beograd, 1959, str. 435.
— Žarko Vidović »3. brigada u bici na Neretvi«, zbor. »Treća proleterska« knj. I, VIZ JNA, Beograd 1970, str. 367—404.
— Žarko Vidović »3. brigada u bici na Sutjesci«, zbor. »Treća proleterska« knj. II, VIZ JNA, str. 5—30.
— P. Delević »Ranjenici sa Štulca«, zbor. »Sutjeska« knj. III, »Vojno delo«, Beograd, 1959, str. 409.
— Grupa rukovodilaca 3. divizije — autor Radovan Vukanović »Treća udarna divizija u bici na Sutjesci«, zbor. »Sutjeska«, knj. I, VIZ »Vojno delo«, Beograd, 1958, str. 137—178.
— Danilo Jauković »3. udarna divizija od Durmitora do Sutjeske« VIG 2—3/1958, str. 43—55.

— Rudolf Primorac »Zaštitničke borbe 3. udarne divizije pri proboju na Sutjesci« zbornik »Sutjeska« knj. I, VIZ, Beograd, 1958, str. 208.

— Vojo Leković »Stanje je nepromenjeno« zbornik »Sutjeska« knj. II, str. 451—454.

— Milovan Pejanović »Biće to naša poslednja zaštitnica«, zbornik »Sutjeska« knj. III, str. 424—437.

— Cedomir Drulović »U jurišu na Krekove«, zbornik »Sutjeska«, knj. III, str. 461—468.

— Cedomir Drulović »Treća proleterska sandžačka od »Sutjeske do avgusta 1944«, zbornik »Treća proleterska« knj. II, str. 107—122.

IV. Konsultovao sam veliki broj neposrednih učesnika u borbama i događajima 3. proleterske brigade, a posebno pukovnika Bogdana Gledovića i Josipa Strunjaša.

S A D R Ž A J

UVOD — — — — — — — — 5
FORMIRANJE 3. PROLETERSKE BRIGADE — — — 13

Borbe na tromeđi Sandžaka, Bosne i Crne Gore — — 19

BRIGADA U POHODU GRUPE PROLETERSKIH BRIGADA U BOSANSKU KRAJINU — — — — — — — 24

Nastupanje od Zelengore do komunikacije Sarajevo — Mostar — — — — — — — — — — — 24
Operacija na komunikaciji Sarajevo — Mostar — — 32
Oslobađanje Prozora — — — — — — — — 39
Oslobađanje Šujice — — — — — — — — — 48
Oslobađanje Livna — — — — — — — — — 64
Drugi bataljon u borbama za Kupres — — — — 70

BRIGADA U BOSANSKOJ KRAJINI — — — — — — 81

Borbe na pravcu Mrkonjić Grad — Banja Luka — 81
Prodor neprijatelja ka Mrkonjić-Gradu — — — — 91
Neprijateljska ofanziva od Jajca i Donjeg Vakufa u pravcu Mrkonjić-Grada i Mliništa — — — — — 99
Formiranje 1. proleterske udarne divizije — — — 108
Osvrt na dejstva brigade na području Mrkonjić-Grada 112

BRIGADA U CENTRALNOJ BOSNI — — — — — — 118

Borbe na pravcu Jajce — Donji Vakuf od 1. do 6. decembra — — — — — — — — — — — — 118
Dejstva 3. proleterske brigade na području Kotor — Varoši — — — — — — — — — — — 128
Pregrupisavanje 1. divizije sredinom januara 1943. — 138
Osvrt na razvoj brigade do bitke na Neretvi — — 144

BRIGADA U BICI NA NERETVI — — — — — — 148

Borbe na pravcu Sarajevo — Konjic od 20. do 23. februara 1943. — — — — — — — — — — 151
Neuspeo protivudar 1. proleterske divizije na pravcu Konjic — Sarajevo — — — — — — — — — 155

Odsudne borbe na pravcu Ivan-sedlo — Konjic — — 158
Zaključak o borbama na pravcu Sarajevo — Konjic — 165
Protivudar kod Gornjeg Vakufa — — — — — 167
Brigada u zaštitnici Glavne operativne grupe na pravcu Gornji Vakuf — Ostrožac — — — — — — 176
Borbe na pravcu Prozor — Ostrožac — — — — 179
Prelazak preko Neretve — — — — — — — — 182
U obezbeđivanju od Konjica — — — — — — 184

BRIGADA U BICI NA DRINI — — — — — — — 187

Nastupanje ka gornjem toku Drine i pripreme za njeno forsiranje — — — — — — — — — — — — 187
Forsiranje Drine i početne operacije na njenoj desnoj obali — — — — — — — — — — — — 196
Boj kod Celebića aprila 1943. — — — — — — 202
Prodor u Sandžak i stvaranje slobodne teritorije — 215

BRIGADA U BICI NA SUTJESCI — — — — — — 221

Borbe na Sutjesci — — — — — — — — — 234

BRIGADA U OSLOBAĐANJU SANDŽAKA U JESEN 1943. I ZIMU 1943/1944. — — — — — — — — — — 251

Borbe brigade do oktobra 1943. — — — — — 253
Borbe brigade u oktobru i novembru 1943. — — — 261
Borbe brigade do Mojkovačke operacije 1944. — — 279
Dejstva brigade u periodu januar — mart 1944. — — 290
Formiranje 37. udarne divizije — — — — — — 292

BRIGADA U MOJKOVACKOJ OPERACIJI I BORBE U MAJU I JUNU 1944. — — — — — — — — — — 296

Borbe brigade u maju i junu 1944. — — — — — 311

BORBE BRIGADE U SANDŽAKU, SRBIJI I BOSNI U LETO I JESEN 1944. — — — — — — — — — — 320

Brigada u borbama za oslobađanje Priboja, Prijepolja, Pljevalja, Goražda, Višegrada i Sjenice (septembar — oktobar 1944) — — — — — — — — — — 329

BRIGADA U ZAVRŠNIM OPERACIJAMA ZA OSLOBAĐANJE SANDŽAKA I NJENO UCESCE U OSLOBAĐANJU BOSNE — — — — — — — — — — — — — 334

Brigada pri oslobađanju Bosne — — — — — — 345
Uloga brigade u uništenju glavnine četničkih snaga 1945. — — — — — — — — — — — — 357

OSVRT NA PARTIJSKO-POLITICKI RAD I BORBENI PUT BRIGADE — — — — — — — — — — — — — — 361

Društveno-politička aktivnost brigade u centralnoj Bosni — — — — — — — — — — — — — 365

Prilozi:

SPISAK BORACA I STAREŠINA NA DAN FORMIRANJA BRIGADE — — — — — — — — — — — — — 375

IZVORI I LITERATURA — — — — — — — — — — 446